



UDK - 06.055.2(497.11)
YU ISSN 03507262

ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА XL

ЧАЧАК
2010.



**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА
XL**

**NATIONAL
MUSEUM JOURNAL
XL**

**RECUEIL
DES TRAVAUX DU
MUSÉE NATIONAL
XL**

Редакциони одбор

др Милоје ВАСИЋ, др Мирослав ЈОВАНОВИЋ,
др Ивица ТОДОРОВИЋ, др Гордана ЈЕРЕМИЋ,
Делфина РАЈИЋ, др Милош ТИМОТИЈЕВИЋ

Уредник

Делфина РАЈИЋ, директор

Оснивач и први уредник

Милован ВУЛОВИЋ

Ликовно-графички уредник

и компјутерски слог

Светлана ЏИДА

Лектор и коректор

Слободан НИКОЛИЋ

Превод на енглески језик

Весна КОВАЧЕВИЋ

Превод на француски језик

Елизабет ЈОВАНОВИЋ-МИЉАКОВИЋ

Фотографија на предњој страни корице

Римски бронзани Меркур из Бреснице

(Миленко Савовић)

Издавач

НАРОДНИ МУЗЕЈ

Цара Душана 1, ЧАЧАК

www.cacakmuzej.org.rs

e-mail: camuzej@sbb.co.rs

Штампа

„ГРАФИЧКИ ЦЕНТАР“ – Чачак

Тираж

500



САДРЖАЈ	Биљана ЧКОЊЕВИЋ ФОСИЛНИ ОСТАТАК МОЛАРА Mammuthus primigenius ПРОНАЂЕНОГ У ГОРИЧАНИМА КОД ЧАЧКА	11
	Мр Катарина ДМИТРОВИЋ ГРУПА ПРАИСТОРИЈСКИХ ТУМУЛА КОД ВОДЕНИЦЕ МАНАСТИРА НИКОЉЕ У ПРИЈЕВОРУ КОД ЧАЧКА	19
	Др Гордана ЈЕРЕМИЋ РИМСКИ БРОНЗАНИ МЕРКУР ИЗ БРЕСНИЦЕ	39
	Др Гордана ЈЕРЕМИЋ, Александра ГОЈГИЋ ДВОРИШТЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ – ИСТРАЖИВАЊА ИЗ 1984. ГОДИНЕ У СВЕТЛУ НОВИХ ПРОУЧАВАЊА	57
	Др Снежана ФЕРЈАНЧИЋ КОХОРТЕ V GALLORUM У ПОДУНАВСКИМ ПРОВИНЦИЈАМА	71
	Драгиша МИЛОСАВЉЕВИЋ МАНАСТИРИ ДУБНИЦА КОД НОВЕ ВАРОШИ, КОВИЉЕ ПОД ЈАВОРОМ И СРЕТЕЊЕ ОВЧАРСКО – ИСТОРИЈСКО ТРАЈАЊЕ, ПРОСТОРНЕ И ГРАДИТЕЉСКЕ СРОДНОСТИ	79
	Александар БОЈОВИЋ ТЕМА СТРАШНОГ СУДА У ЦРКВИ МАНАСТИРА БЛАГОВЕШТЕЊЕ КАБЛАРСКО	115
	Јелисавета ВЕЉОВИЋ ИКОНОСТАС ЦРКВЕ СВЕТОГ АХИЛИЈА У АРИЉУ – XIX ВЕК	131

Мирјана РАЦКОВИЋ НОВИНСКИ ЧЛАНЦИ О ИЗЛОЖБИ ПРВОГ МЕМОРИЈАЛА НАДЕЖДЕ ПЕТРОВИЋ (1960. године)	165
Снежана ШАПОЊИЋ-АШАНИН БЕЛА ПОКЛАДНА НЕДЕЉА У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ	179
Др Светислав Љ. МАРКОВИЋ, проф. ПОЛА ВЕКА ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА У ЧАЧКУ	221
Др Милош ТИМОТИЈЕВИЋ ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА ЧАЧКА 1944–1956.	239
Мирослав ПУРИЋ ИЗЛОЖБЕНА ДЕЛАТНОСТ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ 1953–2010.	269
Слободан БОГОЈЕВИЋ ИНЕРТНИ ГАСОВИ У ПРОЦЕСУ КОНТРОЛЕ МУЗЕЈСКИХ ИНСЕКАТА	307
Делфина РАЈИЋ ИЗВЕШТАЈ О РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА ЗА 2010. ГОДИНУ	333
Небојша ЦВЕЈИЋ БИБЛИОГРАФИЈА ЗБОРНИКА РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ 2001–2010. ГОДИНЕ	349
УПУТСТВО ЗА ПРЕДАЈУ РУКОПИСА ЗА ЧАСОПИС ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА	397



CONTENTS

Biljana CKONJEVIC FOSSIL REMAIN OF MOLAR MAMMUTHUS PRIMIGENIUS FOUND IN GORICANI NEAR CACAK	11
Katarina DMITROVIC, M. A. GROUP OF PREHISTORIC TUMULI NEAR THE MILL OF THE MONASTERY NIKOLJE IN PRIJEVOR NEAR CACAK	19
Gordana JEREMIC, PhD ROMAN BRONZE MERCURY FROM BRESNICA	39
Gordana JEREMIC, PhD –Aleksandra GOJGIC YARD OF THE NATIONAL MUSEM IN CACAK – RESEARCHES IN 1984 IN THE LIGHT OF NEW STUDIES	57
Snezana FERJANCIC, PhD COHORTS V GALLORUM IN THE DANUBIAN PROVINCES	71
Dragisa MILOSAVLJEVIC MONASTERIES DUBNICA NEAR NOVA VAROS, KOVILJE BELOW MOUNTAIN JAVOR AND OVCAR SRETENJE – HISTORICAL EXISTENCE, AREA AND BUILDING SIMILARITIES	79
Aleksandar BOJOVIC THEME OF FINAL JUDGMENT IN THE CHURCH OF THE MONASTERY KABLAR BLAGOVESTENJE	115
Jelisaveta VELJOVIC ICONOSTASIS OF THE CHURCH OF SAINT ACHILLES IN ARILJE FROM XIX CENTURY	131

Mirjana RACKOVIC NEWSPAPER ARTICLES ABOUT THE EXHIBITION OF FIRST NADEZDA PETROVIC MEMORIAL (1960)	165
Snezana SAPONJIC-ASANIN WHITE CARNIVAL WEEK IN CACAK REGION	179
Svetislav LJ. MARKOVIC, PhD HALF A CENTURY OF HIGHER EDUCATION IN CACAK	213
Milos TIMOTIJEVIC, PhD INDUSTRIALIZATION OF CACAK 1944–1956	239
Miroslav PURIC EXHIBITION ACTIVITY OF THE NATIONAL MUSEUM IN CACAK 1953–2010	269
Slobodan BOGOJEVIC INERT GASES IN THE PROCESS OF MUSEUM INSECTS CONTROL	307
Delfina RAJIC REPORT OF NATIONAL MUSEUM ACTIVITIES IN 2010	333
Nebojsa CVEJIC BIBLIOGRAPHY OF CACAK NATIONAL MUSEUM JOURNAL 2001-2010	349
INSTRUCTIONS FOR SUBMITTING PAPERS FOR NATIONAL MUSEUM JOURNAL	397



TABLE DES MATIÈRES	Biljana CKONJEVIC LE RESTE FOSSILE DES MOLAIRES DU MAMMUTHUS PRIMIGENIUS TROUVÉ À GORICANI, PRÈS DE CACAK	11
	Katarina DMITROVIC LE GROUPE DE TUMULUS PRÉHISTORIQUES PRÈS DU MOULIN À EAU DU MONASTÈRE NIKOLJE À PRIJEVOR, PRÈS DE CACAK	19
	Gordana JEREMIC, Dr MERCURE ROMAIN EN BRONZE DE BRESNICA	39
	Gordana JEREMIC, Dr – Aleksandra GOJGIC LA COUR DU MUSÉE NATIONAL À CACAK – RECHERCHES EN 1984 À LA LUMIÈRE DE NOUVELLES ÉTUDES	57
	Snezana FERJANCIC, Dr LES COHORTES V GALLORUM DANS LES PROVINCES DANUBIENNES	71
	Dragisa MILOSAVLJEVIC LES MONASTÈRES DUBNICA PRÈS DE NOVA VAROS, KOVILJE AU PIED DU JAVOR ET SRETENJE DE L'OVCAR – COURS HISTORIQUE, SIMILITUDES SPATIALES ET ARCHITECTURALES	79
	Aleksandar BOJOVIC LE THÈME DU JUGEMENT DERNIER DANS L'ÉGLISE DU MONASTÈRE BLAGOVESTENJE DU KABLAR	115
	Jelisaveta VELJOVIC L'ICONOSTASE DE L'ÉGLISE DE St-ACHILLE À ARILJE AU XIXÈME SIÈCLE	131

Mirjana RACKOVIC LES ARTICLES DE JOURNAUX SUR L'EXPOSITION DU PREMIER MÉMORIAL DE NADEZDA PETROVIC (1960)	165
Snezana SAPONJIC-ASANIN LA SEMAINE DE MARDI GRAS DANS LA RÉGION DE CACAK	179
Svetislav LJ. MARKOVIC, Dr UN DEMI-SIÈCLE D'ENSEIGNEMENT SUPÉRIEUR À CACAK	221
Milos TIMOTIJEVIC, Dr L'INDUSTRIALISATION DE CACAK 1944-1956	239
Miroslav PURIC L'ACTIVITÉ D'EXPOSITION DU MUSÉE NATIONAL À CACAK 1953-2010	269
Slobodan BOGOJEVIC LES GAZ INERTES DANS LE PROCESSUS DE CONTRÔLE DES INSECTES DE MUSÉES	307
Delfina RAJIC EXPOSÉ SUR LE TRAVAIL DU MUSÉE NATIONAL DURANT L'ANNÉE 2010	333
Nebojsa CVEJIC RECUEIL DES TRAVAUX DU MUSÉE NATIONAL DE CACAK XXXI-XL (BIBLIOGRAPHIE 2001-2010)	349
INSTRUCTIONS POUR LA SOUMISSION DU MANUSCRIT POUR LE MAGAZINERECUEIL DES TRAVAUX DU MUSÉE NATIONAL	397



Биљана
ЧКОЊЕВИЋ

ФОСИЛНИ ОСТАТАК МОЛАРА *Mammuthus primigenius* ПРОНАЂЕНОГ У ГОРИЧАНИМА КОД ЧАЧКА

УДК: 903:569.61(497.11), 069:562/569(497.11)

АПСТРАКТ: У овом раду је приказан фосилни налаз мамута (молар) који је у чачански Народни музеј донео Славољуб Зарић из Заблаћа 1968. године. Фосилни остатак је пронађен у речним седиментима (приликом ископавања шљунка у приобаљу Западне Мораве) у Горичанима код Чачка, на поменутом месту речно-језерска фаза је представљена шљунковима и песковима таложеним на дну сложеног басена формираног унутар котлине, чиме је потврђено присуство фауне леденог доба у овом делу Западне Србије.

Главни представници ове фауне били су рунасти мамут (*Mammuthus primigenius*), рунасти носорог (*Coelodonta antiquitatis*) и северни јелен (*Rangifer tarandus*).

КЉУЧНЕ РЕЧИ: мамут, молар, ледено доба, плеистоцен, седименти Западне Мораве

Приказ места наласка

Локалитет села Горичани налази се југоисточно од Чачка, на десној обали Западне Мораве. Припада Чачанско-краљевачком басену који се простира од Чачка на западу до Врњачке Бање на истоку и захвата површину од око 1000 km². Као и већина неогених језерских басена и овај басен се пружа у правцу северозапад-југоисток.

Поменута морфолошка јединица је у току еоплеистоцена и квартара пролазила кроз различите стадијуме који се огледају у еволуцији котлине. После миоплиоцена јасно се запажају две основне етапе:

1. речно-језерска у којој су таложени полигенетски речно-језерски седименти;
2. речна у ширем смислу која је дала алувијалне и полувијалне насlage.

Најмлађи плиоценски или еоплиоценски седименти поуздано су утврђени у Чачанско-краљевачкој котлини.¹

¹ Милош О. Ракић, *Генеза и стратиграфија квартарних седимената у сливу Јужне и Западне Мораве*, Београд, 1977, 35.

Ледено доба

Иако се зна да је у геолошкој прошлости Земље постојало више ледених доба, данас се под њим подразумева последње ледено доба у којем су услови за развој живог света постали потпуно другачији од услова који су постојали у ранијим геолошким раздобљима. Оно је једна од најважнијих фаза у развоју наше планете, јер је управо тада њен изглед постао сличан данашњем.²

Прво ледено доба наступило је у *прекамбријуму* (пре 940–615 милиона година), да би затим уследило ледено доба у *девону* (пре око 400 милиона година), *горњем карбону* и *перму* (пре 295 милиона година). Последње ледено доба било је у *плеистоцену* (пре 1,8 милиона година).

Према најновијим тумачењима глациолога у плеистоцену је постојало преко 20 фаза глацијације и интерглацијације. Прелази између периода нису били оштри, већ постепени и дуготрајни. Научници сматрају да су они највероватније последица промена нагиба Земљине осе ротације, променама у оријентацији Земљине елиптичне орбите око Сунца и променама облика елиптичне орбите. Идеју да орбитални помаци проузрокују наступање и повлачење ледених доба први је изнео Џејмс Крол у XIX веку, а тридесетих година прошлог века ову теорију развио је наш научник Милутин Миланковић. Нажалост, ова теорија је тек након његове смрти постала општеприхваћена.

Климатске промене везане за појаву ледених доба знатно су утицале на водене системе. Смене топлих и хладних раздобља одражавала је текућа вода, која је током инерглацијала већом снагом еродирала тло и повећавала своја корита.³

За време последњег леденог доба које се одиграло у плеистоцену, многобројна језера која су настала из Панонског мора (Чачанско-краљевачки басен) постепено су била затрпавана дилувијалним наносима или су претварана у простране мочваре. На Балканском полуострву ледени покривач је захватио врхове Алпа, Динарида и Карпата. Реликти леденог покривача су језера глацијалног порекла која се налазе на Триглаву, Дурмитору, Проклетијама и Шарпланини. Балканско полуострво са умерено хладном климом представљало је уточиште за биљни и животињски свет. Степама Балкана су за време последњег леденог доба шетали џинови којих више нема: рунасти мамут (*Mammuthus primigenius*), рунасти носорог (*Coelodonta antiquitatis*) и џиновски јелен (*Megaceros giganteus*).

2 | Мр Гордана Јовановић, *Животињски свет леденог доба*, Београд, 2008, 1.

3 | Мр Биљана Митровић, Сања Павић, Драгана Ђурић, *Животињски свет леденог доба*, Београд, 2008, 2.

О мамутима

Најпознатија врста мамута је рунасти мамут (*Mammuthus primigenius*) који се сматра симболом леденог доба. Максимална дужина тела коју су достигали била је око 4,5 m, а висина око 3,5 m. Кљове су му биле велике дужине (до 3,4 m) и спирално увијене. Тело му је било покривено дугом и густом длаком која га је, уз дебели слој масног ткива под кожом, чувала од оштре климе.

Мамути припадају реду *proboscida* (сурлаша) који је еволуирао пре око 55 милиона година. Еволуција сурлаша отпочела је појавом примитивних форми као што су *Moeritherium* и *Phimi*, од којих је до данас еволуирало чак 160 различитих врста. Први мамути појавили су се у Африци, да би касније мигрирали у Европу, Сибир и Северну Америку.

У Србији фосилни остаци мамута потичу из наслага већих река (Дунав, Тиса, Сава, Морава) или са ушћа притока ових река. *Mammuthus meridionalis* живео је у Европи почетком плеистоцена (пре око 1,8 милиона година) и представља предачку форму од које су еволуирале две различите врсте мамута: *Mammuthus trogontherii* (степски мамут) и *Mammuthus columbi* (амерички мамут). За разлику од својих директних потомака који су примарно били прилагођени на исхрану травом, предачка форма мамута (*Mammuthus meridionalis*) била је адаптирана на исхрану лишћем, воћем и кором дрвећа. *Mammuthus meridionalis* није имао развијено крзно и није био адаптиран на хладну климу леденог доба. У Евроазији нова врста мамута (*Mammuthus trogontherii*) живела је у средњем плеистоцену у периоду од 700.000 до око 500.000 година. Касније је, током плеистоцена, еволуирао рунасти мамут (*Mammuthus primigenius*), као резултат прилагођавања на нове хладније климатске прилике.

Рунасти мамут, чисто хладна форма, широко распрострањен у горњем плеистоцену у Евроазији и Северној Америци, савременик преисторијског човека, познат је по остацима скелета, цртежима праисторијског човека, као и по сачуваним смрзнутим лешевима широм Сибира.⁴ У нашој земљи се са развојем природњачких наука почетком XX века, почела придавати већа пажња палеонтолошким налазима, што је допринело да се фосилни остаци нађени приликом извођења грађевинских радова и радова приликом вађења песка, шљунка и сл. сачувају и сместе у музејске депое и буду доступни проучавању.

Палеонтолошки опис

Ред **Proboscidea Illiger, 1881**

Фамилија **Elephantidae Gray, 1821**

Субфамилија **Elephantidae Gill, 1872**

Род ***Mammuthus* Burnett, 1830**

⁴ Павловић М., „Прилог номенклатури фосилних пробосцида Србије“, *Геолошки анали Балканског полуострва*, 45, Београд, 1981, 199.

MAMMUTHUS PRIMIGENIUS (Blumenbach, 1799)

Табла II, сл. 1,2,3

Налаз: **M³ sin.** (трећи леви молар горње вилице)

Налазиште: Корито Западне Мораве, локалитет село Горичани

Опис: Зуб је релативно добро очуван, светлосмеђе је боје и полилофодонтног типа. Дужина зуба је 228 mm, максимална висина зубне круне 170 mm, максимална ширина 77 mm, дебљина глеђи 1,8 mm, број ламела 21. Мерење је вршено према Dubrovo (1960),⁵ и Ленардић (1991б).⁶ Ламеле су попречно положене, састављене из дентина и глеђи, а између њих се развија цемент. Дванаест ламела је било у фази трошења. Према фреквенци ламела, осталим димензијама и изгледу круне, нађени зуб одговара горњем трећем левом молару **M³ sin.** врсте *Mammuthus primigenius*.⁷

Овакав зуб са већим бројем ламела представља снажан биолошки апарт за мрвљење (уситњавање) биљне хране. Пошто се кутњаци слонова и мамута троше приликом употребе, током механичке абразије зуба са његове постериорне стране постепено израста нови зуб који замењује претходни напред постављени молар. Код слонова и мамута се током живота континуирано и постепено понавља хоризонтална замена кутњака.

* * *

Детаљна морфометријска анализа фосилног остатка пробосцида из палеонтолошке збирке Народног музеја Чачак потврђује специфичну припадност плеистоценској врсти *Mammuthus primigenius*.

Материјал потиче из речних седимената Западне Мораве, пронађен је приликом ископавања песка у Горичанима код Чачка.

Компарацијом са до сада проученим остацима плеистоценских сурлаша, са различитих места у Србији, можемо закључити да овај фосилни остатак припада поменутој врсти. Ламеларна фреквенца и дужинско ламеларни коефицијент параметри су који су у највећој мери утицали на одредбу молара карактеристичне врсте.

5 | Dubrovo I. A., „Drevni Sloni SSSR“, *Nauk SSSR Trudi Paleontologičeskogo Inst.*, tom. LXXXV, Akad. Nauk SSSR, 1960.

6 | Ленардић Ј., „Основне методе мјерења зуба и лубања фосилних слонова“, *Рад ХАЗУ*, 458, Разред за природне Знаности, 25, Загреб, 1991б, 37–60.

7 | Срдачно захваљујем колегама палеонтолозима из Природњачког музеја у Београду мр Биљани Митровић, Сањи Алабурић, др Зорану Марковићу и Милошу Миљивојевићу вишем препаратору за геолошке збирке, на корисним сугестијама и помоћи приликом детерминације фосилног остатка.

Врста *Mammuthus primigenius* (рунасти мамут) била је типични представник хладних и релативно сувих горњеплеистоценских глацијала доминантна на подручју средње Европе у последњим фазама горњег плеистоцена. Рунасти мамути су добри индикатори простора тундри хладних лесно степских околиша, као и тундри бореалних граница шума. Према досадашњим подацима мамути изумиру око 12.000–10.000 година пре нове ере, када долази до глобалних климатских и вегетационих промена проузрокованих наглим отопљавањем.

Fossil Remain of Molar *Mammuthus primigenius* found in Goricani near Cacak

Detailed morph metric analyses of fossil remain proboscides from paleontology collection of the National Museum in Cacak confirms its specific belonging to Pleistocene species *Mammuthus primigenius*. Material comes from river sediment of the West Morava; it is discovered when digging out sand in Goricani near Cacak. By comparing with already studied remains of Pleistocene proboscides from different places in Serbia, it can be concluded that this fossil remain belongs to the mentioned species. Lamellar frequency and linear lamellar coefficient are parameters which influenced most sorting out the molar in the characteristic category.

Species *Mamuthus primigenius* (mammoth covered with thick fur – fleecy mammoth) was a typical representative of cold and relatively dry upper Pleistocene glacial areas dominant in the region of Central Europe in the last phases of upper Pleistocene. Fleecy Mammoths are good indicators of tundra areas and cold steppe environment as well as tundra boreal forests edges. According to nowadays data mammoths became extinct about 12000–10000 years B. C. when there were global climatic and vegetation changes caused by sudden warming up.

Biljana SKONJEVIC

Le reste fossile des molaires du *Mammuthus primigenius* trouvé à Goricani, près de Cacak

L'analyse morphométrique détaillée du reste fossile du proboscidiien du recueil paléontologique du Musée national de Cacak confirme l'appartenance spécifique à l'espèce pléistocène *Mammuthus primigenius*.

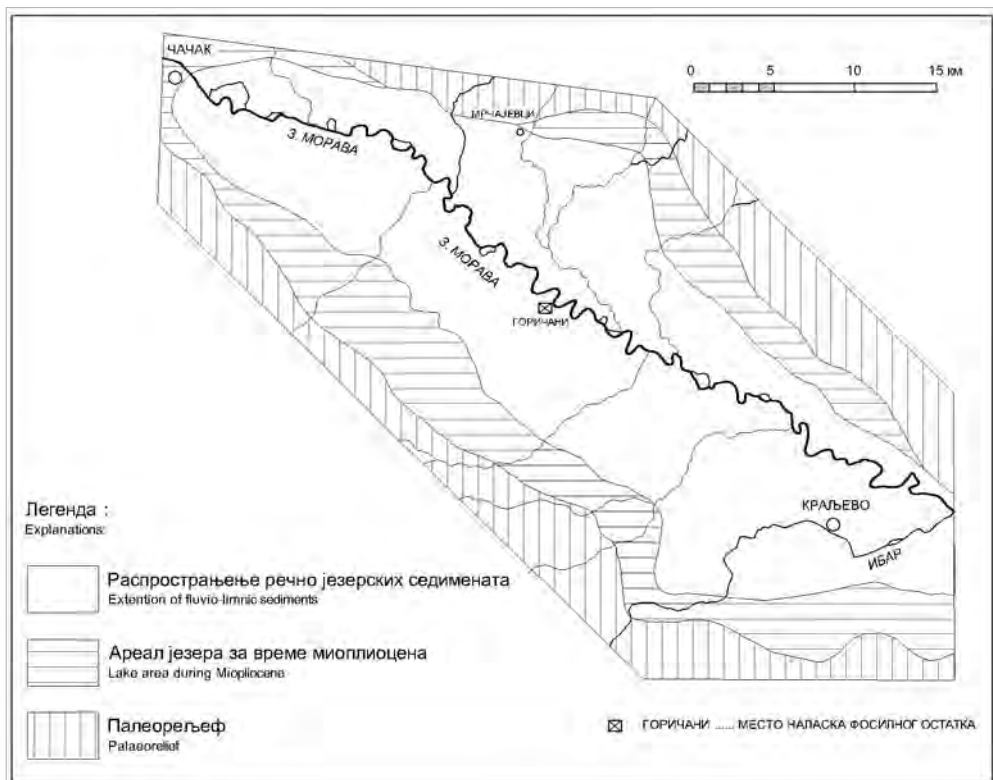
Le matériel provient des sédiments fluviaux de la Morava ouest, découvert lors de l'extraction de sable à Goricani, près de Cacak.

En comparaison avec les restes de proboscidiens pléistocènes examinés jusqu'à présent, de divers territoires de la Serbie, la conclusion est qu'il appartient à l'espèce mentionnée.

Les paramètres qui influèrent largement sur la disposition spécifique des molaires furent surtout la fréquence lamellaire et le coefficient lamellaire linéaire.

L'espèce *Mammuthus primigenius* (mammouth couvert d'une toison laineuse) fut le représentant typique des glaciations froides et relativement sèches du pléistocène supérieur; dominante sur le territoire de l'Europe centrale lors des dernières phases du pléistocène supérieur. Les mammouths couverts d'une toison laineuse sont de bons indicateurs de l'espace de la toundra, des environnements steppiques facilement froids, tout comme la toundra des frontières boréales de la forêt. D'après les données de jusqu'à présent, les mammouths disparurent vers 12 000–10 000 ans avant Jésus-Christ quand advinrent des changements climatiques et végétatifs provoqués par le réchauffement soudain.

Biljana CKONJEVIC

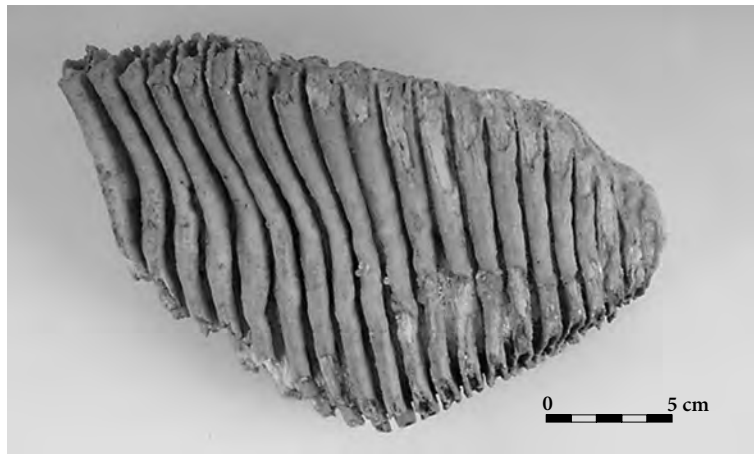


Сл. 1 – Палеогеографска скица Чачанско-краљевачке котлине са местом налаaska фосилног остатка (према Ракићу, 1977).

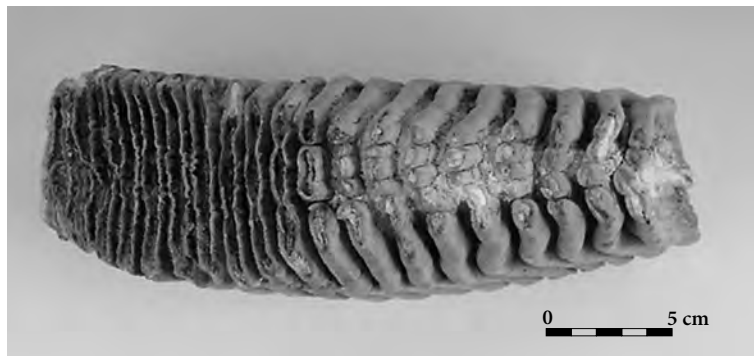


Сл. 2 – Реконструкција рунастог мамута (*Mammuthus primigenius*)

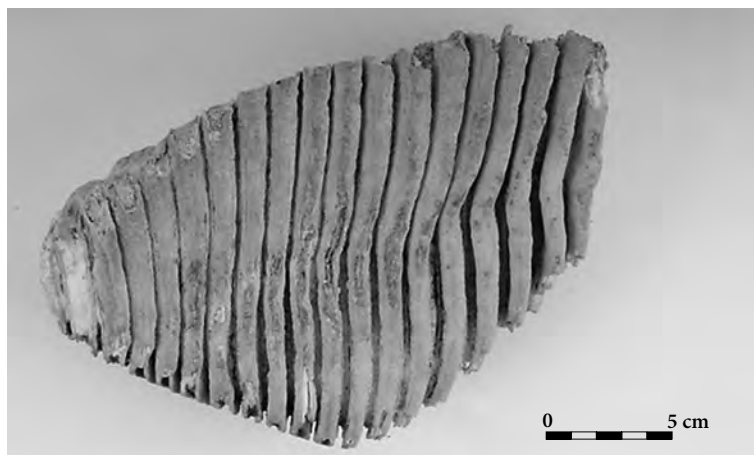
Табла I



Сл. 1 – *Mammuthus primigenius* M³ sin. а) оклузално



Сл. 2 – *Mammuthus primigenius* M³ sin. б) лабијално



Сл. 3 – *Mammuthus primigenius* M³ sin. в) лингвално

Табла II



Мр Катарина
ДМИТРОВИЋ

ГРУПА ПРАИСТОРИЈСКИХ ТУМУЛА КОД ВОДЕНИЦЕ МАНАСТИРА НИКОЉЕ У ПРИЈЕВОРУ КОД ЧАЧКА

УДК: 903.5"637"(497.11), 903.23"637"(497.11)

АПСТРАКТ: У раду се анализирају досадашњи резултати истраживања и појединачни случајни налази из групе праисторијских тумула који се налазе у непосредној околини воденице манастира Никоље у Пријевору код Чачка.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: хумке, археолошка ископавања, керамика, бронзани накит

У селу Пријевор надомак Чачка познато је више значајних археолошких локалитета. Међу њима су свакако Чуљевина и Питомине из античког периода, док праисторијској епохи припада група тумула откривена у непосредној близини воденице манастира Никоље. Овај локалитет је запажен још у првим годинама рада Музеја. С обзиром да су три очуванија тумула лежала у мањем сеоском гробљу, локалитет је назван Видовско-пријеворско гробље. Међутим, с обзиром да је ипак постојало више хумки не само на самом гробљу, већ и у његовој широј околини, чини се да се ово налазиште може назвати и именом познате старинске воденице – поточаре, саграђене по налогу кнеза Милоша у првој половини XIX столећа.¹ (Т. I)

Пажња стручне јавности скренута је на овај локалитет последњих деценија прошлог века, када је приликом укопавања гробне раке у једном од тумула откривена група праисторијског накита од бронзе – наруквица, фибула и торквес. Ови комади накита су представљали изузетан налаз не само својом формом и масивношћу, већ и очуваностју. У циљу испитивања тумула у овом крају обављена су археолошка истраживања 1996. године на локалитету Аде у Пријевору, удаљеном око 500 m источно од гробља. Истражена је једна хумка из раног и средњег бронзаног доба са специфичним погребним ритуалом.²

1 | Према постојећим подацима, воденица је направљена по налогу кнеза Милоша Обреновића, око 1820. године и предата заједно са 30 ha околне обрадиве земље у посед манастиру Никоље из Овчарско-кабларске клисуре. Зато је у народну позната под именом Никољска воденица у Пријевору. Занимљиво је да је скоро у потпуности остала очувана у оригиналном облику, као и да је задржала своју основну функцију. Данас се о раду воденице и другим економским пословима на оближњим парцелама које су остале у манастирском поседу брине део сестринства.

2 | Лидија Никитовић, „Праисторијска хумка на локалитету Аде у селу Пријевору“, *Зборник радова Народног музеја XXX*, Чачак 2000, 5–11.

Обиласком терена током радова на регулацији сеоског пута који води према гробљу и воденици (2006. године), на месту где је од раније познато постојање већег тумула преко кога је прешао овај пут, налажено је више фрагмената праисторијске грнчарије. Након овог посла тумул је остао скоро непрепознатљив, а његова тачна локација забележена је на основу претходних мерења и места налаза керамичких уломака.

У циљу испитивања слободних делова овог тумула обављено је сондажно археолошко ископавање.³ Пажљивим прегледањем овог потеса уочено је постојање типичног избрешка који је пратио линију пута са благим падом ка северној и јужној страни. Одлучено је да се на овом простору постављањем сонде прво утврди тачна локација тумула, а потом у потпуности истражи очувани део. Сонда 1 је постављена на самом ободу имања уз ивицу пута у ширини од 4 m (север–југ) и дужине 11 m (исток–запад). Тиме је обухваћен део терена под нагибом који би могао припадати периферном делу калоте хумке. Већ на самом почетку рада у оквиру овог ископа констатовано је да је данашњи изглед терена последица насипања приликом регулације сеоског пута. Уз ивицу пута копало се кроз интензиван слој шодера који је постепено опадао према западној страни. Међутим, наставак истраживања на делу сонде између ивице пута и ограде имања је онемогућен услед неспоразума са власницима имања, након чега је договорено да се радови наставе само у оквиру ограђене површине. Из тог разлога сонда 1 је скраћена у дужини од 5 m, тј. до линије ограде. Ископавањем на преосталој површини констатована је земља релативно растресите структуре (ораница), у којој је налажено нешто праисторијске грнчарије и окресаног алата. Истраживање је настављено у оквиру два новоотворена ископа постављена непосредно уз сонду 1, на благо избоченом делу терена. Сонде су сегментног изгледа (северно је сегмент А, а јужно Б), раздвојене контролним профилем усмереним правцем исток–запад (Т. II).

У сегменту А, уз контролни профил откривена је површина прекривена крупнијим камењем, приближно кружна у основи, означена као **јама I**. Горња ката ове површине лежала је на релативној дубини од 0,4 –0,5 m. Камен је слаган у 2–3 слоја без неког одређеног реда, док су се између налазили танки прослојци земље. Димензије површине под каменом износе приближно 1,65 x 1,75 m (Т. III/а; Т. XI/а). Након уклањања камена запажено је да је испод укопана јама (Т. III/б; Т. XI/б). Испуну јаме карактерише тамномрка земља са гаром, фрагменти уситњене керамике и ретко окресаним алатом. Међу налазима керамике посебно су се издвајали комади сиве боје и танких зидова израђени на

3 | Ископавање на локалитету Имање манастира Никоље код воденице у Пријевору трајало је током 12 радних дана, у периоду од 10. до 26. августа 2010. године, у организацији Народног музеја у Чачку. Истраживањима је руководила Катарина Дмитровић, виши кустос – археолог, док су стручну екипу сачињавали Слободан Богојевић и Дејан Петровић, конзерватори, Марко Бојовић, фотограф (сви из Музеја у Чачку) и Љубинка Павловић, студент археологије из Чачка. Радови су у потпуности финансирани из редовног програма Народног музеја у Чачку за 2010. годину.

ножном витлу. У вертикалном пресеку јама је у горњој половини коничног, док је у доњој цилиндричног облика. Дно је прилично заравњено. Ту су констатовани интензивна гараж и крупно камење (Т. IV). Дубина јаме, мерено од горње коте камена, износи 1,15 m.

У сегменту Б пронађена је **конструкција лучног облика** од једнослојно поређаног камења (облутка и пешчара). Један крај је лежао у самом углу, одакле се радијално ширио и прелазио преко половине лука сегмента (Т. V; Т. XII/ b). Њена ширина износила је око 0,2 m и била је неједнако очувана на целој дужини. У циљу наставка испитивања ове конструкције отворена је сонда 2 (2,7 m у правцу исток–запад и 2,5 m север–југ). Постављена је јужно од сегмента Б, у смеру логичног наставка поменуте конструкције. Међутим, у оквиру ове сонде је откривен само њен мањи део, тако да је врло могуће да је остатак лучне конструкције, на овом делу ископа, уништен пољопривредним радовима. Тој констатацији иде у прилог и чињеница да је релативна дубина камене конструкције у сонди 2 износила свега 0,25 m, док је у углу сегмента Б била 0,7 m. Уколико је лучна конструкција заправо део обимног прстена који је опасивао хумку по периферној зони, што се може закључити на основу аналогија са архитектуром тумула из ближе околине, онда је могуће претпоставити да је у њеном централном делу могуће очекивати гробну конструкцију. На основу математичког прорачуна позиционирали смо центар кружнице, који би требало да се налази на простору између пута и ограда манастирског имања, на око 2 m од источног профила сегмента Б. Истраживање у унутрашњости лучне конструкције није дало налаз неке значајније целине. Стратиграфска слика источног профила сегмента Б показује да се испод слоја светломрке земље, која се постепено тањи и нестаје у Ј делу, простире слој тамномрке земље, који по свој прилици представља слој орања на преосталој површини имања, док је слојем светломрке земље извршено насипање приликом регулације пута. Испод слоја тамномрке констатован је слој мрке земље са уситњеним лепом у коме је налажена праисторијска грнчарија. Под овим слојем лежао је танак слој мрке земље и на крају здравица оличена у слоју светле, песковите земље (Т. VI). Исто тако, запажа се да лучна конструкција од камена у углу сегмента Б лежи на слоју мрке земље са уситњеним лепом. Керамика, као и прилична количина окресаног алата која потиче са површине, али и из слојева орања и тамномрке и мрке земље, највећим делом је уситњена, испрана и некарактеристична.

Покретни налази

Репрезентативну целину са овог налазишта представља групни налаз накита од бронзе који су чинили наруквица, торквес и фибула⁴ (Т. VII/1–3). Ови предмети су већ више пута исцрпно обрађивани и опредељују се у крај VII и по-

4 | Лидија Никитовић, „Налазишта гвозденог доба у околини Чачка“, ЗРНИ XXVII, Чачак 1997, 12–13, Т. V/7–9.

четак VI века п. н. е.⁵ Преко пута гробља, у непосредној близи воденице, откривена су и два гвоздена копља са уским лаворовим листом и тулцем⁶ (Т. VII/4,5). Овај облик копља, чији је лист два, па и више пута дужи од тулца, представља најраспрострањенији тип копља на централном Балкану у периоду од VI до IV века п. н. е. Блиске аналогije налазимо у Мојсињу и у Гротници у Гучи.⁷

Бројна керамика налажена је како на самој површини, тако и приликом ископавања. Међутим, углавном се ради о атипичним, испраним комадима, са доста песка у фактури. Ретки су фрагменти погодни за ближе хронолошко опредељење. Међу површинским налазима издвајају се делови разгрнутих обода већих посуда у чијој фактури има нешто финијег песка, мрке или наранџастомрке боје, где поједини примерци имају премаз и урезане паралелне линије (Т. VIII/1). Присутна је и једна мања тунеласти дршка боље фактуре светломрке и мрке боје, која је била најподеснија за ближе датирање (Т. VIII/2). Паралеле налазимо на локалитету Новачка Ђуприја код Смедеревске Паланке, где су овакви комади опредељени у енеолит (баденска култура).⁸ Овом хоризонту припада и део материјала са локалитета Соколица у Остри југоисточно од Чачка,⁹ где се међу неколицином необјављених комада налази и пар дршки овог типа. Међутим, један судић са идентичним дршкама из централног гроба хумке на локалитету Велико Поље у Јанчићима, датиран је на основу начина сахрањивања, врсте и облика гробне архитектуре као и анализе осталих налаза, у рану фазу раног бронзаног доба.¹⁰ У рано бронзано доба би се могли одредити и фрагменти тамномрке боје печења са превлаком наранџасто-окер боје и нешто песка у фактури, као и примерак сличних особина, са нешто светлијом боје на прелому (Т. VIII/3–5). За комад са деловима тракасте дршке очуваним у корену, пронађен уз саму лучну камену конструкцију, проналазимо аналогije са већим судом из раног бронзаног доба из гробне конструкције на локалитету Сува

- 5 Исто; Rastko Vasić, „Die Fibeln im Zentralbalkan“, *Prähistorische Bronzefunde*, Ab. XIV, 12. Band, Stuttgart 1999, 67, Taf. 36, 483; *Silber der Illyrer und Kelten im Zentralbalkan*, Eberdingen, 2004, 91, kat. 31; Rastko Vasić, „Die Halsringe im Zentralbalkan“, *PBF Ab. XI*, 7. Band, Stuttgart, 2010, 40, Taf. 29, 200.
- 6 Milorad Stojić, Lidija Nikitović, „Ada in Prijedor bei Čačak. Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit im Moravagebiet und im serbischen Donaugebiet“, *Старинар Н. С. XLVII*, Београд, 1996, 205, Abb. 1/4–5.
- 7 Лидија Никитовић, Милорад Стојић, Растко Васић, *Мојсиње, некропола под хумкама из бронзаног и гвозденог доба*, Чачак, 2002, кат. бр. 28, 80, 81; Растко Васић, Катарина Дмитровић, „Неколико случајних налаза из гвозденог доба са локалитета Гротница у Гучи“, *ЗРHM XXXVIII*, Чачак, 2008, 13, Т. II/2–4.
- 8 Душан Крстић, Arthur Bankoff, Мирјана Вукмановић, Frederick Winter, „Праисторијски локалитет „Новачка Ђуприја“ – резултати сондажних истраживања 1977. и 1980. године“, *Зборник Народног музеја XII–I*, археологија, Београд, 1986, 21, Т. IV/4–6.
- 9 Милорад Стојић, „Праисторијска керамика са локалитета Соколица у Остри“, *ЗРHM XXX*, Чачак, 2000, 16–17.
- 10 Лидија Никитовић, „Праисторијска хумка на Великом Пољу у Јанчићима код Чачка“, *ЗРHM XXVI*, Чачак, 1996, 26–30, Т. I/2.

Чесма у Лучанима.¹¹ Исто тако, велике сличности постоје и са материјалом овог периода са Соколице у Остри.¹² У површинском слоју сонде 2 откривен је фрагмент обода зделе задебљалог, хоризонтално фасетираног обода сиво-смеђе боје са доста песка у фактури (Т. VIII/7). Зделе овог типа представљају типичне примерке хоризонта I прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба у басену Велике Мораве.¹³ Слично хронолошко опредељење могло би се применити на фрагменту дршке мрке боје овалног пресека са вертикалним фасетама са спољне стране (Т. VIII/6), судећи према аналогијама са налазима из села Трнава код Чачка.¹⁴ С друге стране, по површини налазишта, као и у површинским откопним слојевима, налажен је приличан број разноврсних примерака каменог алата од опала, кварцита и магнезита (Т. IX). Међу артефактима од камена може се издвојити и један брус од диорита троугаоног облика са равном базом и дорзалном површином (Т. IX/1).

Што се тиче керамике откривене у оквиру јаме I може се констатовати да је она за разлику од претходно описане грнчарије коју карактерише грубља фактура са више или мање песка у фактури, израђена на витлу од добро пречишћене земље, сиве боје печења. Ове особине је културно и хронолошки прилично удаљавају од типичне праисторијске продукције бронзаног доба. Фрагмент сиве боје од недовољно пречишћене земље са благо увученим, равним ободом може се најпре одредити као тањир (Т. X/1) чије је трајање одређено у доста широком временском распону.¹⁵ Исте фактуре је и део обода пехара са цилиндричним вратом и кратким косо разгрнутим, непрофилисаним ободом. (Т. X/2). Слични облици су познати и са касноантичке некрополе из предграђа Чачка, које је удаљено свега пар километара низводно од налазишта у Пријевору код воденице. Ови пехари се разликују по наранџастој боји печења и према осталим налазима из истих целина опредељују се у IV век н. е.¹⁶ У јами је пронађено и равно дно посуде, исте фактуре и боје као претходно описани комади. Имајући у виду овако широко хронолошко опредељење описаних фрагмената, али и више касноантичких локалитета на овом простору (Чуљевина

- 11 Катарина Дмитривић, „Резултати истраживања хумке на локалитету Сува Чесма у Лучанима“, *ЗРHM XXXV*, Чачак, 2005, 38–39, Т. IV/2.
- 12 Катарина Дмитривић, Марија Љуштина, „Керамика из бронзаног доба на локалитету Соколица у Остри код Чачка“, *ЗРHM XXXVII*, Чачак, 2007, Т. IV/1, 2; Т. VIII/1–5.
- 13 Milorad Stojić, „Gvozdeno doba u basenu Velike Morave“, *Centar za arheološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu*, knjiga 8, Beograd – Svetozarevo, 1986, 41, Т. I/2.
- 14 Лидија Никитовић, н. д., *ЗРHM XXVII*, Чачак 1997, 11.
- 15 Snežana Nikolić -Đorđević, „Antička keramika Singidunuma“, *Singidunum 2*, Beograd, 2000, 100; Аутор сличне типове тањира сврстава у тип III/12 и опредељује их у II–III век. Ове форме су познате и из Доње Паноније, где су сврстане у тип 3, чије се имитације јављају у ширем временском интервалу од I до IV века. Види: Olga Brukner, „Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije“, *Dissertationes et Monographiae*, tome XXIV, 39, Т. 65/6–11.
- 16 Катарина Дмитривић, Дејан Радичевић, *Касноантичка некропола у Чачку*, Чачак, 2009, 15–16, кат. 20, 102, 105.

и Питомине у Пријевору, Дубље у Горњој Горевници, касноантичка некропола и терме у Чачку)¹⁷, чини се да би најприхватљивије било датирање у IV век.

Хронолошко опредељење пронађеног материјала изведено је на основу малог броја карактеристичних, најчешће фрагментованих комада. Стога не можемо бити потпуно сигурни у изнета хронолошка запажања, али и поред тога можемо створити оквирну слику.

На основу досадашњих резултата истраживања највероватније да се ради о делимично испитаној хумци. У прилог овој констатацији говоре остаци архитектуре (обимни прстен од наслаганог камења), као и слој мрке земље са комадићима лепа констатован само унутар површине уоквирене овом конструкцијом, који би се могао протумачити као слој којим је обављено насипање хумке. Оснивање ове хумке је, одређено у рано бронзано доба, на основу постојања лучне камене конструкције која се може сматрати делом обимног прстена постављеног по њеној периферији. Чврсте аналогije постоје, и на локалитетима Велико Поље и Дубац у Јанчићима и Гротница у Гучи, који су исто тако датирани у рано бронзано доба.¹⁸ На овај период свакако указује и део керамичког материјала, као и приличан број алаткица од окресаног камена. Комадићи лепа и одређен број покретних налаза (керамике и окресаног алата) показују да је земља за насипање узимана из околине, са места у чијем је најближем окружењу највероватније постојао неки старији насеобински објекат. Невелика дубина налаза свакако је разлог што је по целој површини њиве, приликом орања, дошло до оштећења неких целина и развлачења материјала. Млађи налази, као нпр. керамика из прелазног периода, па и каснији, где посебну пажњу изазивају групни налаз накита из оближњег тумула и пар гвоздених копаља из VI века п. н.е, указују на дуготрајно коришћење овог локалитета у разним фазама праисторије. С тим у вези требало би нагласити да је упоавање гробова у старије тумуле била честа пракса у истраженим хумкама из околине Чачка. Да је ово налазиште имало и одређен значај и током римског периода потврђује и једна касноантичка јама.

На око 30 m јужно од сонде 2 из околног терена се издваја брежуљак око 0,5 m висине, приближно 12 m у пречнику, који би могао да представља још једну хумку. Ова ситуација је геодетски снимљена и везана за подлогу, тако да би се у будућности могла лако идентификовати и евентуално истраживати.

Ископавање у смислу потпуног испитивања очуваног дела хумке није завршено, тако да је циљ овогодишњих истраживања само делимично постигнут. Сада нам је јаснија њена ужа локација, као и евентуално место централног

17 Милоје Васић, „Касноантичка налазишта у Чачку и околини“, у: *Богородица Градачка у историји српског народа* (Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка), Чачак 1993, 9–17.

18 Лидија Никитовић, Милорад Стојић, Растко Васић, *Мојсиње, некропола под хумкама из бронзаног и гвозденог доба*, 15, 20–24.

гробног места. У наредним кампањама било би корисно постићи договор и истражити овај објекат у целости.

Prehistoric Mounds near the Monastery Nikolje Watermill in Prijevor near Čačak

Prehistoric mounds on the site Vidova-Prijevor graveyard (this site is also known under the name Vodenica manastira Nikolje/Monastery Nikolje Watermill) in the village Prijevor near Čačak has been known for a few decades, especially by a bronze jewelry set from the VI century B. C. (T. VII/1–3). A mound on the site Ade, cca 500 m far from the graveyard, explored in 1996 and dated to the Early and Middle Bronze Age, probably belongs to this group.

During 2010 available parts of one mound, damaged to some extent by regulation of the village road, were explored. These sondage excavations were limited only to the area of the monastery estate. That is the reason why the parts limited by the road and the fence remained unexplored. Within the researched area a stone construction, under which a pit had been dug, was found, as well as an arch stone construction and a small amount of typical ceramic sherds which gave us possibility to make preliminary stylistic-typological and chronological classification. Analyzing the material found in the pit 1, namely the typical Roman grey wheel thrown ceramics, it was concluded that it could be dated to the IV century A. D. Unlike this much younger unit, the stone arch construction as well as the significant number of sherds might be associated to the Early Bronze Age. This construction is determined as a part of a ring formed on a mound's rim, which is typical for burial architecture of the Early Bronze Age. In favour of this statement clearly speaks a solid construction of the kind on the mentioned site Ade. Taking the presence of the stone ring into consideration, it is clear that the center and the other half of the mound lies under the surface between the fence and the road line and the road itself. The excavation were not completed, but in the future it would be very useful to reach some solution to finish this job.

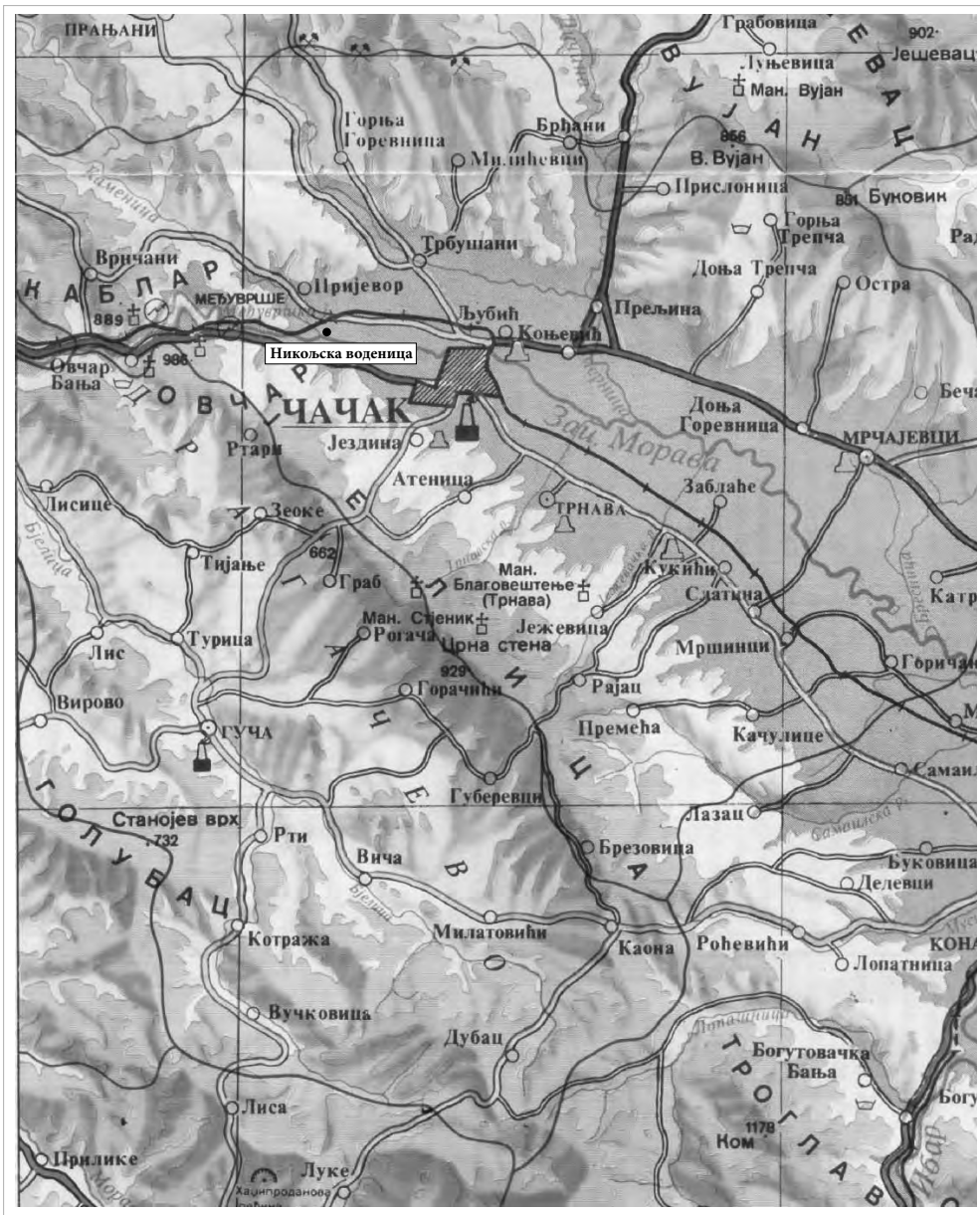
Katarina DMITROVIC, M. A.
Prevod: Katarina DMITROVIC, M. A.

Le groupe de tumulus préhistoriques près du moulin à eau du monastère Nikolje à Prijedor, près de Cacak

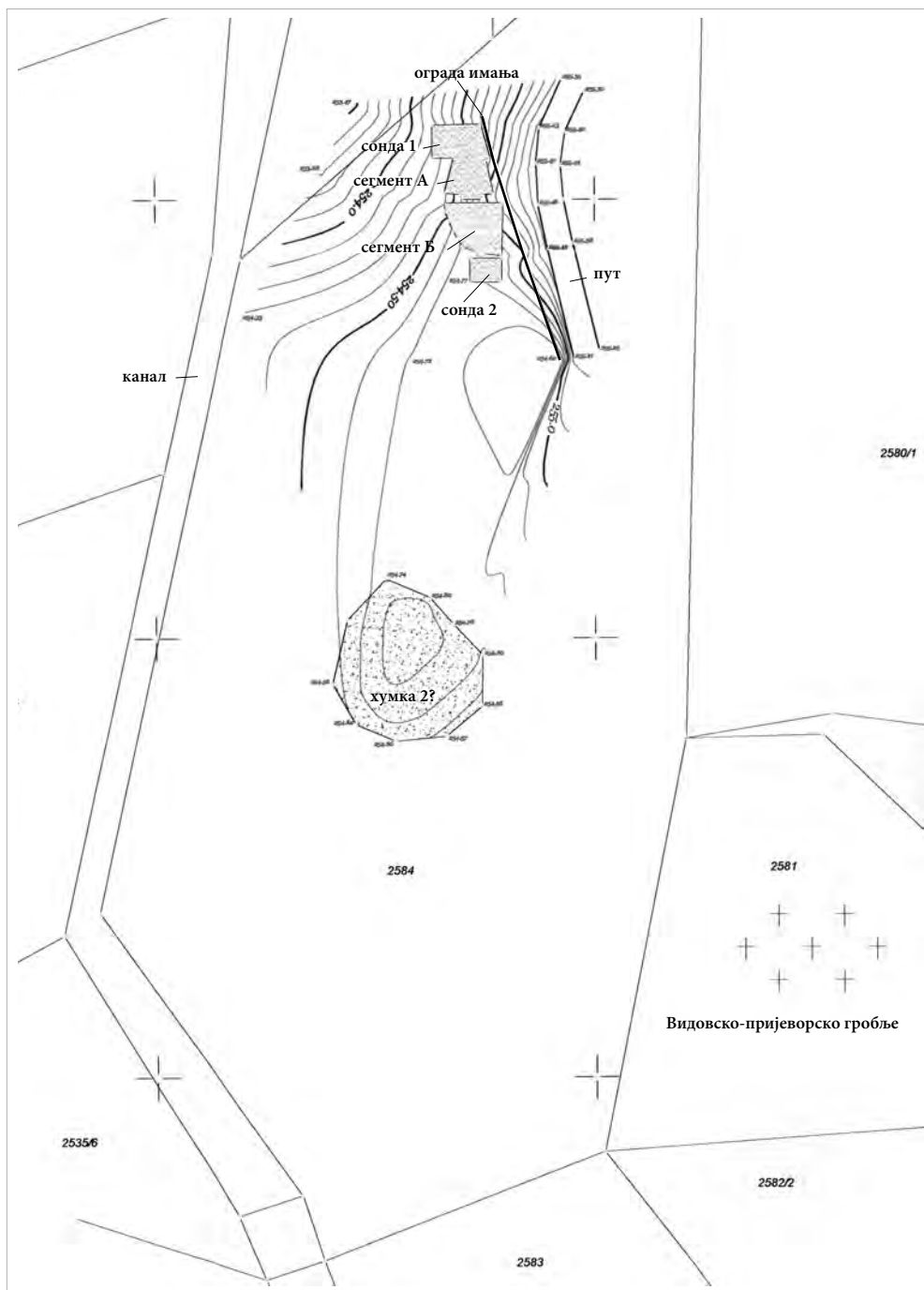
Le groupe de tumulus préhistoriques à la localité du cimetière de Vidova–Prijedor (connue aussi sous le nom de moulin à eau du monastère Nikolje) à Prijedor près de Cacak est connu auprès du public professionnel depuis plusieurs décennies déjà, notamment d'après la trouvaille occasionnelle de la parure en bronze du VI^{ème} siècle avant J.-C. (T. VII/ 1–3). À ce groupe pourrait appartenir également le tumulus de l'Âge ancien et moyen du bronze de la localité d'Ada, éloignée environ 500 m à l'est du cimetière, explorée pendant l'année 1996.

Afin d'explorer ce tumulus à proximité du moulin à eau et du cimetière, durant l'année 2010 fut exécutée une exploration moindre de sondage des parties disponibles du tertre en partie endommagé par la régularisation de la voie vicinale. La possibilité de créer l'excavation fut réduite uniquement aux espaces entourés d'une clôture de la propriété. Dans le cadre de la surface explorée fut découverte une construction en pierre, sous laquelle fut creusée la fosse 1, puis une construction en pierre arquée, ainsi qu'une quantité moindre de fragments caractéristiques de céramique, d'après lesquels une classification stylistique-typologique et chronologique plus précise put être effectuée. En analysant le matériel mobile de la fosse 1, ce qui ramène en premier lieu à l'existence de céramique grise typiquement romaine exécutée sur un tour rapide, on détermina qu'il provint selon toute probabilité du IV^{ème} siècle avant J.-C. . Par opposition à cet ensemble assez récent, la construction arquée en pierre, ainsi que la plus grande partie des fragments en céramique, fut orientée à l'Âge ancien du bronze. Cependant, la construction mentionnée fut déterminée comme partie de l'anneau volumineux qui, à l'Âge ancien du bronze, fut souvent formé au bord du tertre, de quoi témoigne la construction quelque peu plus solide de cette sorte sur les Ada. Pour cette raison, on estime qu'il s'agit effectivement ici aussi de la partie du tumulus, dont une partie pénétra sous la route asphaltée. Néanmoins, la place centrale se trouvait, vraisemblablement, entre le bord de la route et la clôture de la propriété mais, en cette circonstance, nous n'avons pas réussi à achever son exploration.

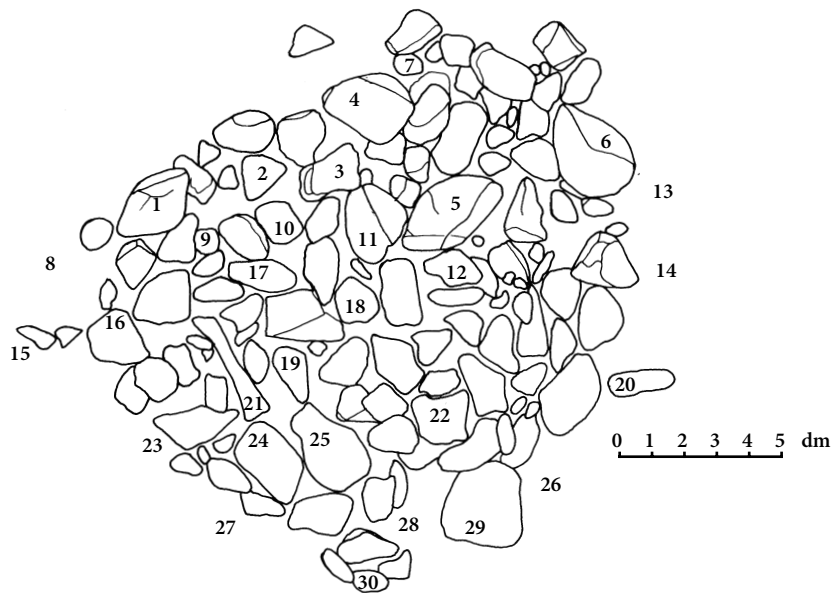
Katarina DMITROVIC, M. A.



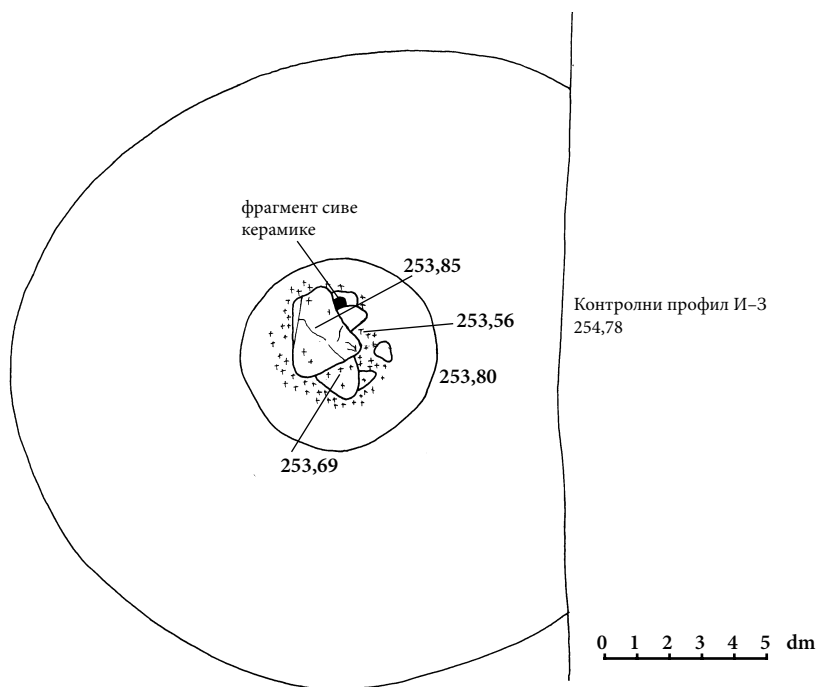
Т. 1 – Карта са положајем локалитета



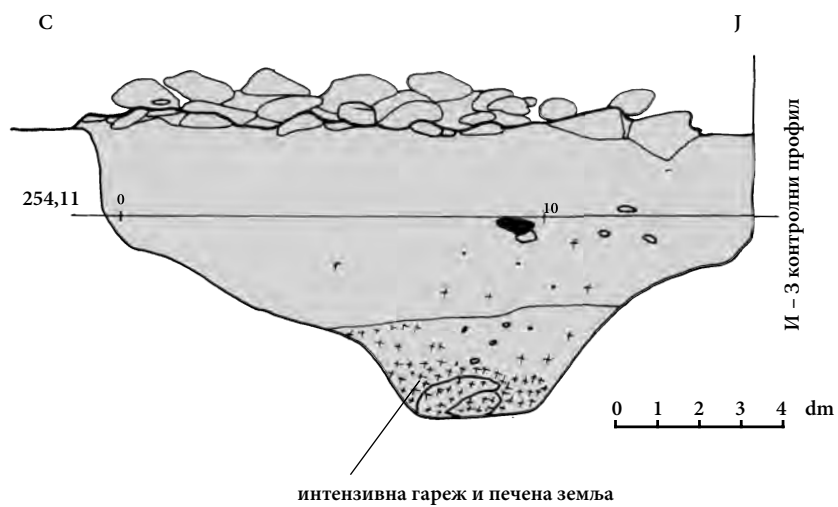
Т. II – Ситуациони план



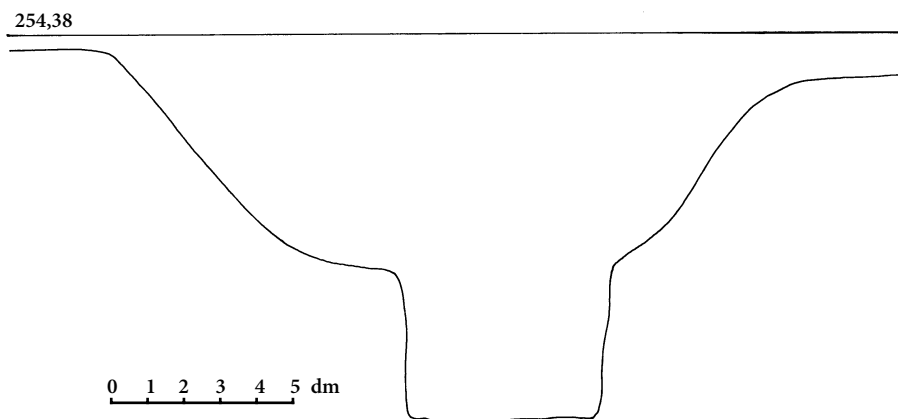
а) Конструкција од камена изнад јаме I



б) Основа јаме I – испод конструкције од камена

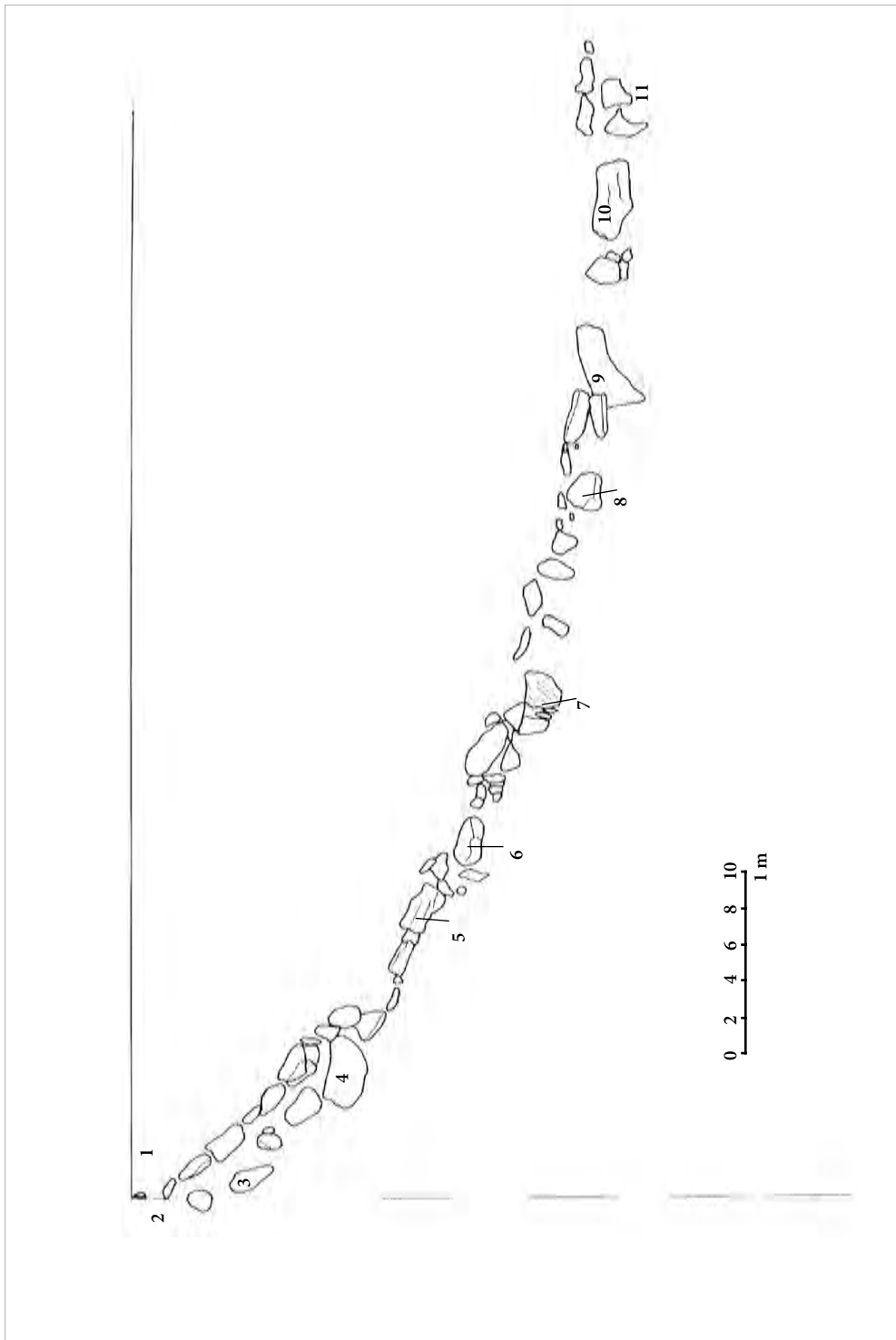


а) Јама I током пражњења

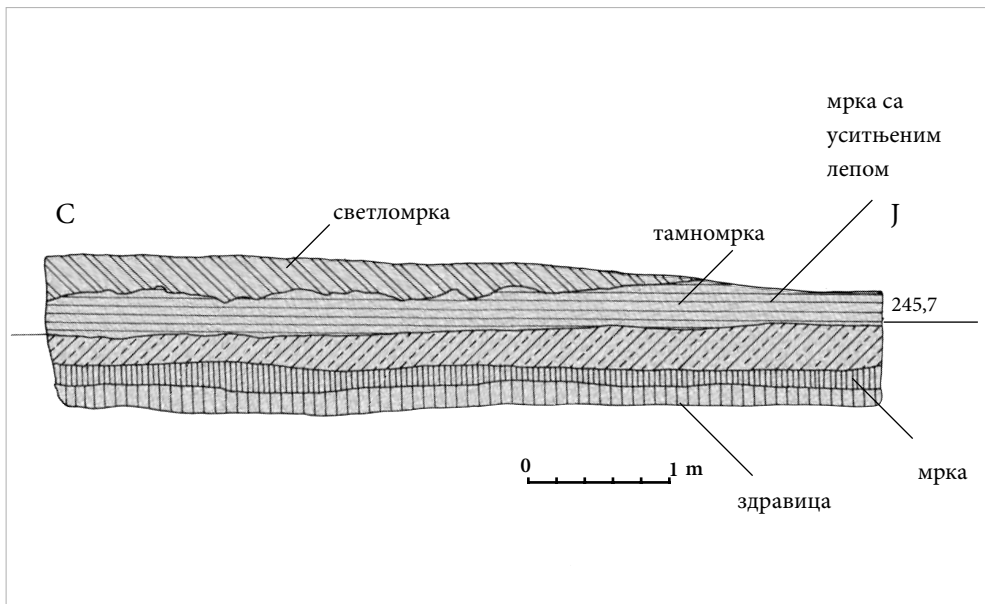


б) Пресек кроз испражњену јаму I

T. IV



T. V – Сегмент Б –лучна конструкција од камена



а) Сегмент Б, профил С-Ј



б) Сегмент А, профил И-3

Т. VI



1



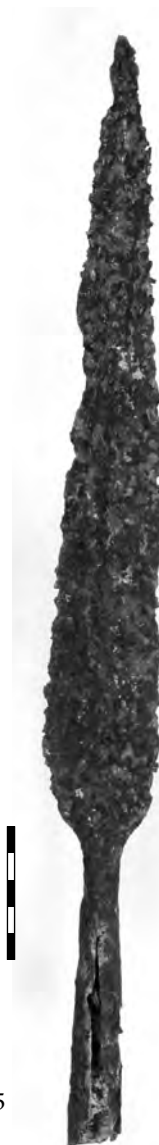
2



3

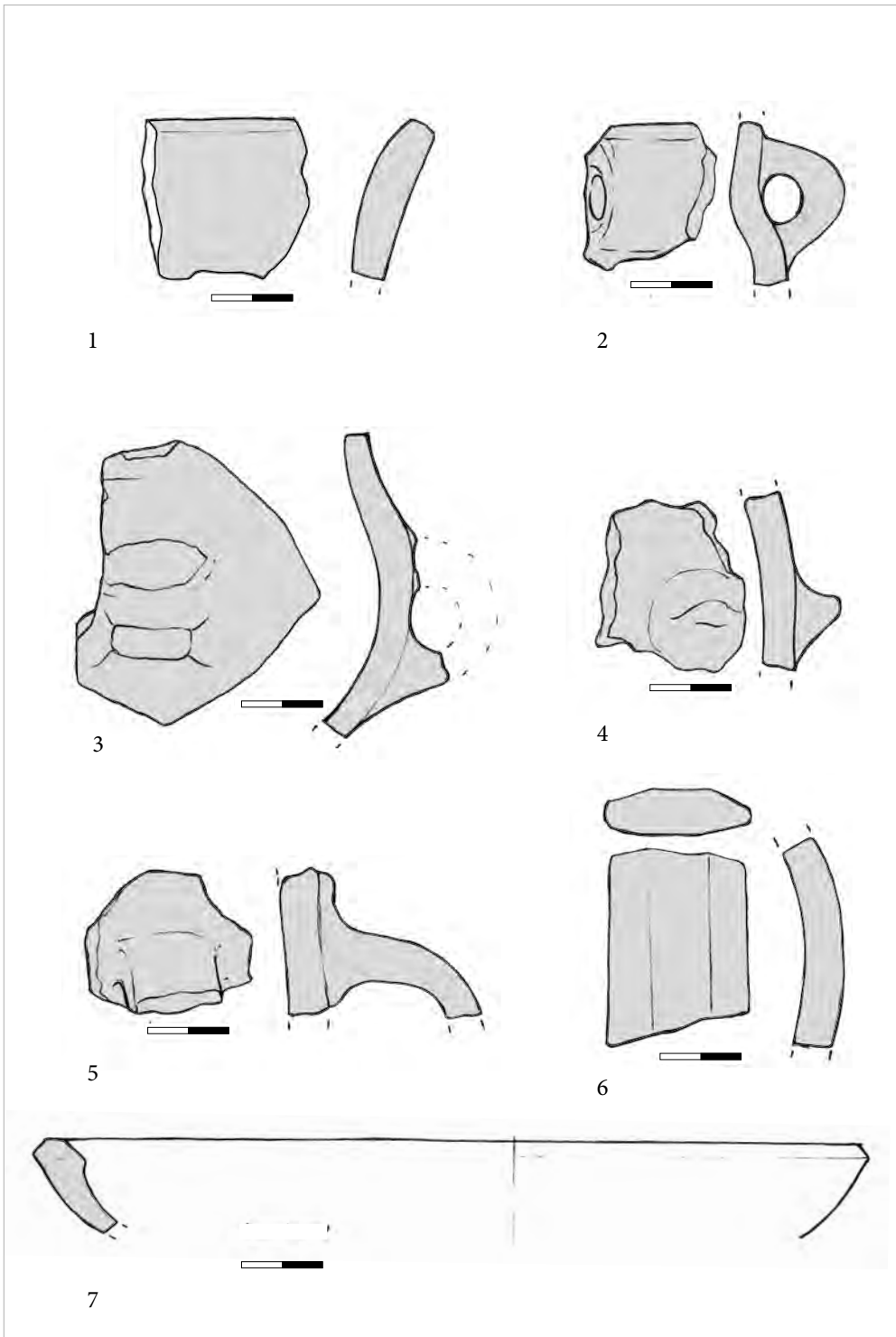


4

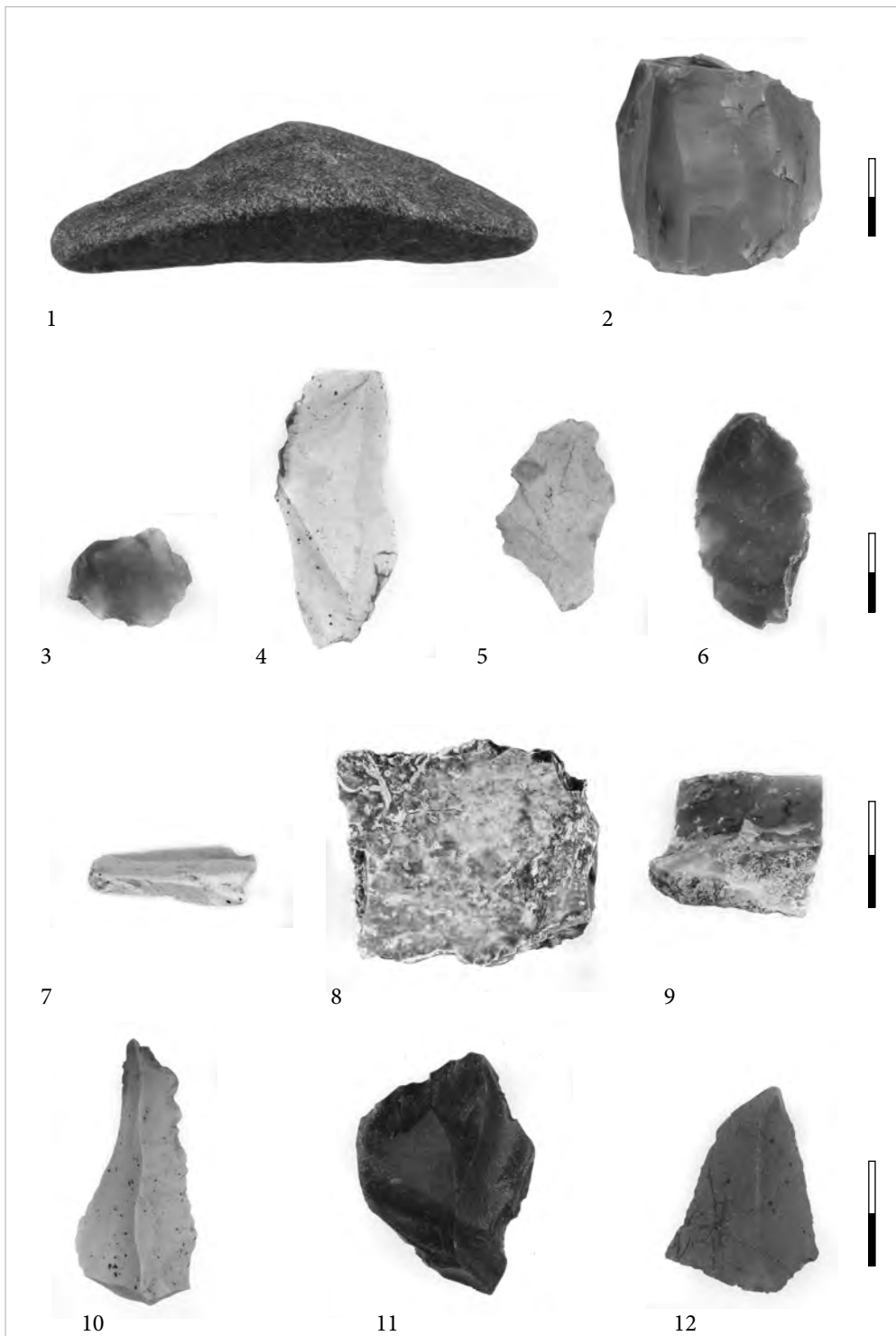


5

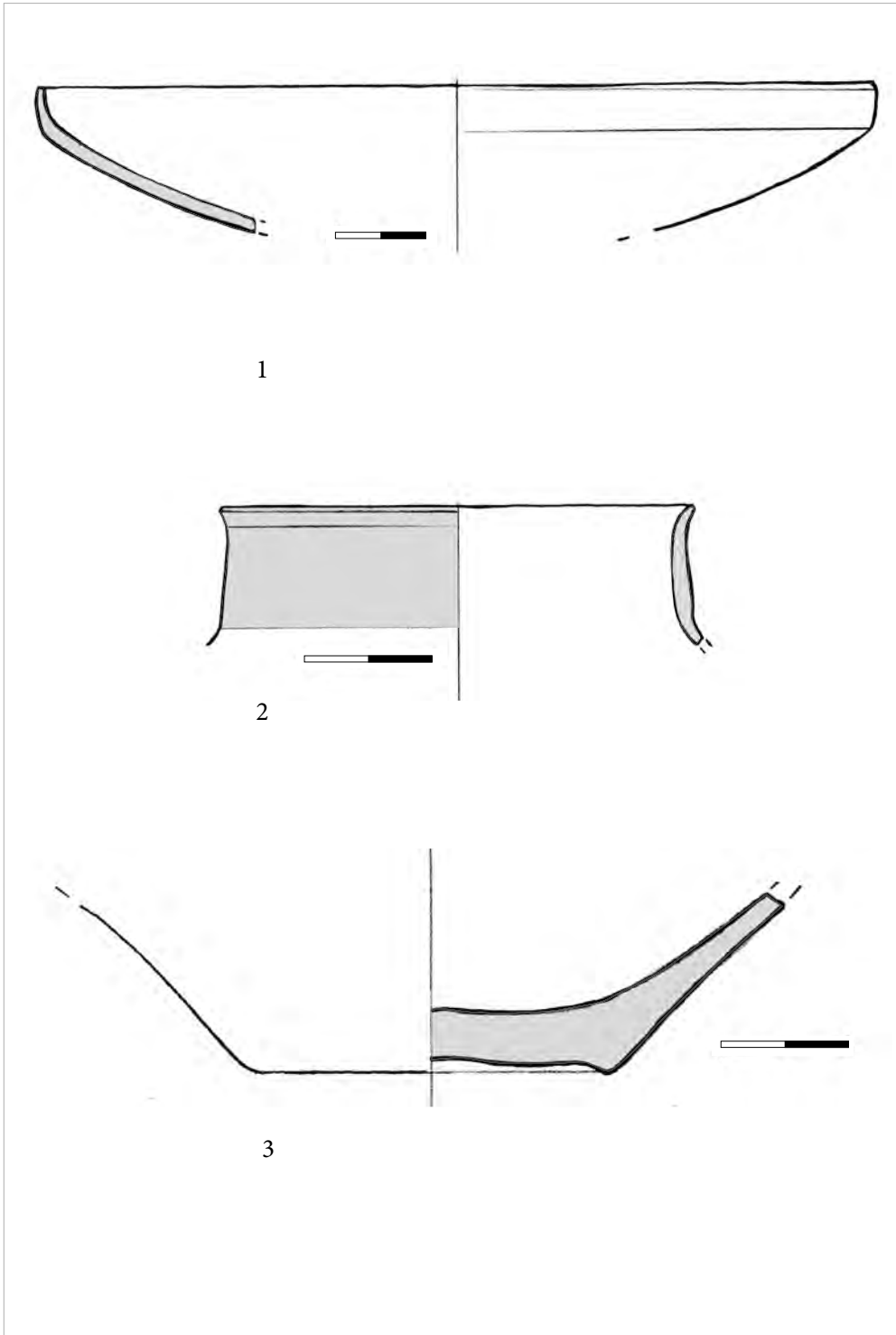
Т. VII – Случајни налази из растурених тумула



Т. VIII - керамика



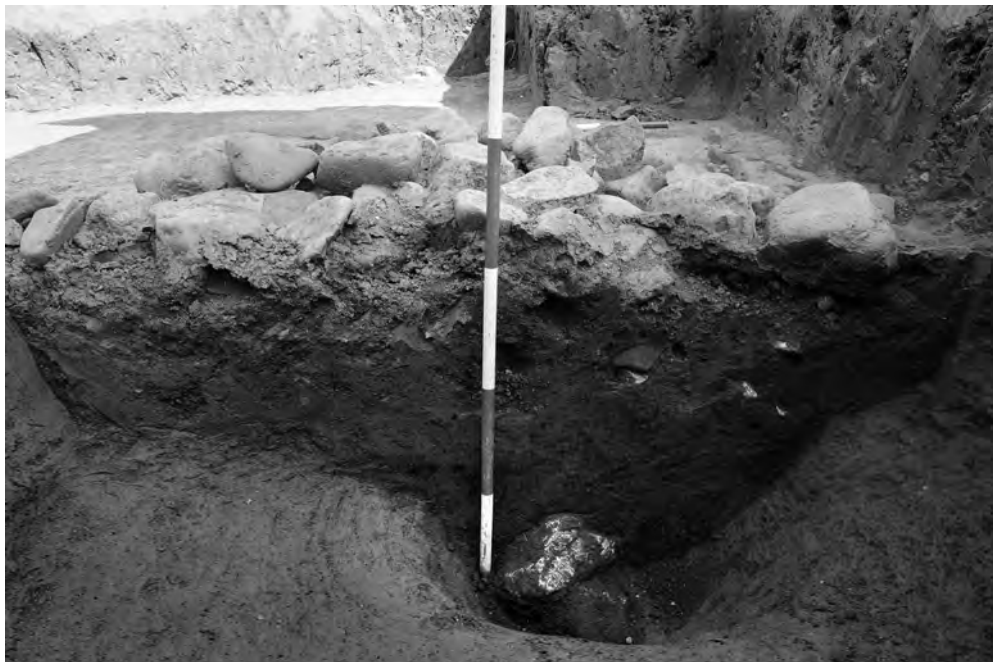
T. IX – алат од камена



Т. X – керамика из јаме I



a) камена конструкција над јамом



б) јама I током пражњења

T. XI



а) изглед сегмената А и Б са откритени целинама



б) Сегмент Б – камена лучна конструкција

Т. XII



Др Гордана
ЈЕРЕМИЋ

РИМСКИ БРОНЗАНИ МЕРКУР ИЗ БРЕСНИЦЕ*

УДК: 904.73"652"(497.11), 069.51:904(497.11)

АПСТРАКТ: У сталној поставци Народног музеја у Чачку налази се бронзана статуета бога Меркура, која представља случајни налаз из села Бресница, у околини Чачка. У раду се анализирају стилске и типолошке карактеристике налаза, кроз компаративну грађу из различитих области Римског царства. Посебан осврт се даје на налазе бронзаних статуета овог типа широм Римског царства, као и на споменике Меркуровог култа у областима Горње Мезије и источног дела провинције Далмације, са циљем сагледавања распрострањености овог култа у поменутиим областима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Меркур, Бресница, *Moesia Superior*, ситна бронзана пластика, римска религија, провинцијска уметност, занатство, III век.

У сталној поставци Народног музеја у Чачку налази се бронзана статуета римског бога Меркура, делимично оштећена, која је у Музеј dospela путем откупа (инв. бр. А II/14).¹ Статуета је висока 11,4 cm, тешка 187,64 g, пуно ливена у калупу, са накнадним дорадама (урезивање, пунктирање). Као место налаза наведена је Бресница, насеље удаљено 24 km источно од Чачка, на путу према Крагујевцу, које припада западним деловима римске провинције Горње Мезије (*Moesia Superior*), где до сада нису евидентирани археолошки трагови античког периода.

Реч је о статуети голобрадог, наог и босоног бога Меркура, представљеног у стојећем ставу (сл. 2–6). Недостаје део леве руке, испод лакта, као и атрибути које је у њој носио. Божанство стоји ослоњено на леву ногу, док је десна благо савијена у колону, са прстима који додирују тло. Прсти десне ноге делимично су оштећени. Торзо је забачен благо према назад, са наглашеним глутејима и заобљеним стомаком. Задњица је изражена и веома високо моделована. Руке су благо савијене у лактовима. У десној руци, са нешто наглашенијом и масивнијом шаком, држи кесу са новцем (*marsupium*). Глава је овална, непропорционално

* Приложени текст представља резултат рада на пројекту Министарства науке и технолошког развоја РС: „Романизација, урбанизација и трансформација урбаних центара цивилног, војног и резиденцијалног карактера у римским провинцијама на тлу Србије“ (бр. 177007).

1 Фотографија статуете је публикована у: Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *Културна ризница Чачка. Од праисторије до савременог доба*, Чачак, 2008, 57, сл. 31.

увећана у односу на тело, са наглашеним цртама лица и погледом усмереним према посматрачу. Густа коса, са вертикалним и благо таласастим праменовима, моделована је у облику капе, са шишкама које падају на ниско чело. На теменом делу из косе изниче пар пластичних крилаца која делују попут рошчића.

Меркур је римско божанство поистовећено са етрурским богом Турмсом и грчким Хермесом. Његово име потиче од речи *merx, mercis, f.* (роба) и означава размену робе која је у Риму била уобичајена трговачка форма.² У римској религији први пут се помиње 399. године п. н. е., током IV века п. н. е. кује се новац са његовим ликом.³ Он је бог трговине, заштитник путника, државе и појединаца, гласник богова, водич душа. Празнован је 15. маја у свом храму у Риму, где је поштован заједно са својом мајком, богињом Мајом. Тог дана одржавана је светковина трговаца (*mercuriales*) и трговачких удружења (*collegia mercatorum*), који доносе воду са Меркуровог извора (*aqua Mercurii*) у близини Капенске капије (*porta Capena*), којом прскају себе и робу коју продају, приносећи жртве од воћа, колача, меда, мешавине вина и воде или жртвених животиња (овна, козе, свиње, језика ових животиња).⁴ Атрибути овог божанства су кратки огртач (*chlamys*), путнички шешир (*petasos*), гласнички штап (*caduceus*), крилата обућа (*pedilla*) и кеса са новцем (*marsupium*), која је преузета из Хермесове иконографије током средње Републике, када је у Риму уведено новчарство.⁵ Његове свете животиње су петао и корњача.

Меркуров култ био је омиљен у античком свету. Он је божанство чије су особине блиске људима: посредник је између људи и богова, помаже смртницима, обавља послове недостојне других богова, покатакд их вара и поткрада, па је због тих својстава нарочито био омиљен код лопова и трговаца који су словали на непоштен начин.

Култ бога Меркура био је нарочито распрострањен у галским и германским провинцијама. Описујући Галију и келтски пантеон, Цезар наводи да је Меркур овде нарочито цењен као изумитељ свих уметности, водич на путевима, заштитник трговине и размене новца и да му је посвећен велики број споменика.⁶ Сличне ставове износи и Тацит за Германију: „*Deorum maxime Mercurium colunt...*“⁷ као и каснији писци који бележе интензивно поштовање

2 Erica Simon, s. v. Mercurius, *Lexicon iconographicum mythologiae classicae*, vol. VI-1, Zürich-München, 1992, 500.

3 Gerhard Radke, *Die Götter Altitaliens*, Münster, 1965, 215.

4 Gerhard Radke, *n. d.*, 213.

5 Erica Simon, *n. mesto*.

6 „*Deum maxime Mercurium colunt. Huius sunt plurima simulacra: hunc omnium inventorem artium ferunt, hunc viarum atque itinerum ducem, hunc ad questus pecuniae mercaturasque habere vim maximam arbitrantur*“, према: Joachim Hupe, „*Studien zum Gott Merkur im römischen Gallien und Germanien*“, *Trierer Zeitschrift* 60, Trier, 1997, 58.

7 Joachim Hupe, *n. d.*, 59.

и високо вредновање Меркура код становништва у западним провинцијама Царства. Њему су подизана светилишта, чија је концентрација нарочито изражена у средњем току Рајне, у Горњој Германији (*Germania Superior*), као и у области Мозела, у суседној провинцији Белгијској Галији (*Gallia Belgica*), где је до сада регистровано двадесетак његових храмова.⁸

У време касне антике Меркуров култ у Галији представљао је праву опасност за хришћане, о чему можемо судити на основу пасуса из житија светог Мартина, бискупа града Тура између 372. и 394. године, где се наводи да је ђаво, било у облику Меркура, Јупитера, Венере или Минерве, опседао свеца који се од демона бранио знаком крста и снагом молитве.⁹ Овакви текстови показују јачину Меркуровог култа у паганском свету, али и све оно против чега се хришћанска црква борила: преваре, лукавства, похлепе, стицања новца и гомилања материјалних богатстава, свега онога што је бог Меркур у свести хришћана симболисао.

Бронзани Меркур из Бреснице представља случајни налаз, што значи да недостаје археолошки контекст који би помогао приликом његовог датовања. У том смислу, он се придружује великом броју бронзаних статуета различитих божанстава широм Римског царства, о чијој се хронологији у стручној литератури воде вишедеценијске полемике које у разматрање узимају различите критеријуме.¹⁰ У појединим случајевима могуће је на основу стилске анализе одредити приближно време настанка одређеног дела, јер се промене у римској уметности од I до III века н. е. донекле могу пратити у општим карактеристикама и препознати на бронзаним фигуринама.¹¹ Већина фигурина настала је према узорима римских статуа које нису измислили локални уметници у провинцијама. Они су само, са више или мање успеха, преузимали скулпторски стил и иконографију од добро познатих дела, углавном грчких мајстора, и преносили их на ситну бронзану пластику. Током I и почетком II века статуе су веома пажљиво израђиване, док крајем II века моделовање постаје немарније и што је нарочито изражено у уметности III века. Други важан сегмент представља третман лица који често носи портретне одлике. Уколико је предлогак скулптуре или статуе лик цара или неког од чланова његове породице, у могућности смо да ближе одредимо датум настанка дела.

8 Joachim Hupe, *n. d.*, 119–121, Karte 2.

9 Joachim Hupe, *n. d.*, 60.

10 François Braemer, „Problèmes de chronologie, bilan et perspectives“, in: *Acta of the 12th International Congress on Ancient Bronzes* (Nijmegen, 1992), Nijmegen, 1995, 241–251; sa starijom literaturom.

11 Marjan C. Galestin, „Dating of Roman bronze statuettes: fixed types and changing styles“, in: *Acta of the 12th International Congress on Ancient Bronzes* (Nijmegen, 1992), Nijmegen, 1995, 253; sa starijom literaturom.

Представе Меркура у ситној бронзаној пластици биле су предмет многих типологија.¹² Када је у питању стојећи Меркур, који нас интересује у контексту нашег налаза, издвојени су следећи типови (сл. 7, а–д):¹³

- а. наги Меркур,¹⁴
- б. Меркур са огртачем (*chlamys*), пресавијеним на левом рамену, који пада низ леђа и обмотава се око леве подлактице, спуштајући се све до колена;
- в. Меркур оденут у огртач који покрива леву страну тела. На левом рамену је прикопчан фибулом која образује набор;
- г. Меркур оденут у дугачки путнички огртач који обмотава цело тело и који је прикопчан на десном рамену;
- д. Меркур са огртачем прикопчаним на десном рамену који косо пада преко груди и леђа, покривајући леву руку.

Статуета из Бреснице припада типу нагих Меркура, међу којима постоје разлике у приказивању атрибута на глави (крилаца и петасоса):

1. Меркур без крилаца, гологлав;
2. крилаца у коси;
3. петасос на глави.

За представе нагог Меркура, са ретким изузецима, карактеристично је да десна нога чини ослонац, док је лева ослобођена притиска и постављена са стране или благо позади.¹⁵ Меркур се увек представља као младић, а као његови атрибути најзаступљенији су *marsupium* и *caduceus* (симбол среће, јединства и мира), као и *petasos*, док често недостаје карактеристична обућа са крилцима. У предимензионираном представљању кесе са новцем и кадуцеја треба препознати жељу његовог поштоваоца или наручиоца за добитком и напретком.¹⁶

Меркурови атрибути се јављају према одређеним схемама које негују одређене уметничке радионице, мада могу да представљају и разлику у уметничкој способности мајстора приликом копирања оригиналних дела. Атрибути се јављају у следећим варијантама:¹⁷

- | | |
|----|---|
| 12 | Основна типологија Меркура, било стојећих, седећих или лежећих, базира се на драперији огртача; види у: Annemarie Kaufmann-Heinimann, <i>Die römischen Bronzen der Schweiz I. Augst</i> , Mainz, 1977, 28–30. Ову типологију је применио и Ј. Хупе за Меркурове камене споменике из Галије и Германије (Joachim Hupe, <i>n. d.</i> , 69–75), а прихватила ју је и Е. Симон (Erica Simon, <i>n. d.</i> , 507–508), док је Г. Баухенс додао и тип стојећег Меркура са ногом ослоњеном на стену или штит (Gerhart Bauchhens, s. v. Mercurius, <i>Lexicon iconographicum mythologiae classicae</i> , vol. VI–1, Zürich–München, 1992, 538). |
| 13 | Annemarie Kaufmann-Heinimann, <i>n. mesto</i> . |
| 14 | Овај тип Меркура назива се и Галски Меркур (Mercurio gallico), који је био доста раширен нарочито у области северно од линије Лион–Нант, где су највероватније биле радионице за његову израду и то према грчким узорима. Уп.: Stéphanie Boucher, „Les bronzes figurés dans le monde romain. Ateliers et datations”, <i>Acta Musei Apulensis – Apulum. Arheologie – istorie – etnografie XV</i> , Alba Iulia, 1977, 276, n. 36. |
| 15 | Joachim Hupe, <i>n. d.</i> , 70. |
| 16 | Erica Simon, <i>n. d.</i> , 506. |
| 17 | Joachim Hupe, <i>n. d.</i> , 70. |

- а. кадуцеј је у левој руци, а штап са змијом је окренут нагоре. У спуштеној или повијеној десној руци налази се кеса са новцем;
- б. левом руком се ослања на кадуцеј, док је у горњем делу умотана змија. У спуштеној или повијеној руци кеса са новцем;
- в. кеса са новцем је умотана у огртач и носи се у повијеној левој руци. Десна рука, благо повијена или спуштена, ослања се на кадуцеј.
- г. кадуцеј као код а или б. Десна рука је подигнута, а у њој је кеса са новцем према којој је Меркур усмерио поглед.

Меркур из Бреснице сврстава се у тип нагих Меркура, са крилцима која директно изничу из косе, а који се релативно често среће у римским провинцијама. Иако му је очуван само атрибут у десној руци (кеса са новцем) и мада му недостаје лева подлактица са шаком, можемо претпоставити да је у њој држао кадуцеј са змијом окренутом нагоре, што би одговарало типу а атрибута (по Ј. Хупеу).

Фигурине типа нагих Меркура забележене су на шездесетак налазишта широм Римског царства.¹⁸ Из римске провинције Дакије (*Dacia*) потиче двадесет осам бронзаних фигурина Меркура, међу којима се налази свега пет примерака наог бога са крилцима у коси и стандардним атрибутима (кадуцеј и марсупијум), за које се претпоставља да су производ домаћих локалних радионица II–III века нове ере.¹⁹ Од нарочитог је значаја налаз двадесет седам бронзаних статуета из Круисхутема у данашњој Белгији (*Gallia Belgica*), пронађених у оквиру једног светилишта.²⁰ Међу њима је највећи број фигурина бога Марса (двадесет примерака), а затим следе Меркур са шест статуета и једна Викторија. Међу Меркуровим статуетама пет је представљало наог бога са крилцима која израстају из коврца.

У Горњој Мезији тип нагих Меркура релативно ретко се среће. Забележена су свега четири примерка наог божанства, у свим горе наведеним варијантама: из околине Велеса потиче фигурина висине 5 cm, која припада варијанти без крилаца у коси (III век);²¹ са крилцима у коси су статуета из Рипња, висине 6,2 cm, која представља „обичан посао римскога царског доба“,²² док са непозна-

- 18 | Hélène Oggiano-Bitar, „Typologie de Mercure en Gaule“, in: *Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bronze*, Freiburg, 18–22. Juli 1988, Stuttgart, 1994, 312–313, carte I.
- 19 | Sorin Cociș, „Mercurius. Représentations en bronze de la Dacie“, in: *Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bronze*, Freiburg, 18–22. Juli 1988, Stuttgart, 1994, 129, type 1.
- 20 | Marc Rügge, Frank Vermeulen, Luc Moens, „Ein bemerkenswerter Fund römischer Bronzestatuetten aus Kruishoutem (Ostflandern)“, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 25–2, Mainz, 1995, 198.
- 21 | Миливоје Величковић, „Римска ситна бронзана пластика у Народном музеју“, *Антика IV*, Београд: Народни музеј, 1972, 30–31, кат. 30, сл. 30.
- 22 | Josip Brunšmid, „Antikni figuralni bronsani predmeti u hrvatskom narodnom muzeju u Zagrebu“, *Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva n. s. XIII (1913–1914)*, Zagreb, 1914, 219, kat. 26.

тог налазишта у српском Подунављу потиче примерак исте варијанте, висине 8,8 cm, која је на основу стилских одлика датована у I–II век нове ере;²³ наги Меркур са петасосом заступљен је у Текији (*Transdierna*), висине 12 cm²⁴ и на основу израде може се уврстити у боље занатске радове раноцарског периода.

Према својим стилским карактеристикама, Меркур из Бреснице се сврстава у ред осредњих провинцијских радова. Од велике помоћи за хронолошко и радионичко опредељење нашег примерка јесу аналогije које се углавном налазе у Горњој Мезији, али их има и у западним провинцијама Царства. У извесној невештости у третману лица и косе препознајемо хронолошки блиску представу Меркура у ситној бронзи из Кладова која припада типу Меркура са огртачем пресавијеним на левом рамену, који пада низ леђа и обмотава се око леве подлактице (сл. 8).²⁵ Ова делимично оштећена бронзана фигурина из Кладова,²⁶ висине 9,5 cm, којој недостају десна шака са марсупијем и део кадуцеја у левој руци, са крилцима која директно изничу из косе, представља занатски рад са одликама које ће у периоду тетрархије бити нарочито доминантне, а које се у овом делу наслућују и које наговештавају прелаз ка новом уметничком изразу: извесна укоченост погледа, крупне очи и коса у облику капе. Тело је витко моделовано, са наглашеним глутејима и бедрима, док је ослонац тела, супротно од бресничког Меркура, на десној ноzi, са полуподигнутом и према назад благо забаченом левом ногом. Статуета из Кладова је опредељена као обично дело римског царског доба,²⁷ односно у II или III век нове ере,²⁸ мада смо мишљења да би овај рад требало одредити у III век нове ере, на основу поменуте укочености лица, косе у облику капе и крупних, готово „тетрархијских” очију.

Извесну невештост у представљању црта лица, косе и мускулатуре, показује и статуета Меркура из околине Велеса (*Bylazora*) која представља тип наог божанства без крилаца или петасоса.²⁹ На лицу доминира представа крупних очију, док је коса моделована у облику масивне капе која покрива готово половину чела. Код ове фигурине је остао очуван атрибут у десној руци (марсупиј), док у левој, непропорционално представљеној, недостаје кадуцеј. Донекле слична представа среће се код фигурине из околине Прилепа, на којој су доста невешто приказане црте лица, коса у облику капе и аморфна мускулатура.³⁰

23 | Миливоје Величковић, *н. д.*, 23, кат. 16, сл. 16.

24 | Anka Lalović, „Merkur“, u: Ljubiša Popović et al., *Antička bronza u Jugoslaviji*, Beograd, 1969, 89, kat. 87, sl. 87.

25 | Тип б. типологије Анемарије Кауфман-Хажниман. Уп.: Annemarie Kaufmann-Heinimann, *н. д.*, 28–30.

26 | Josip Brunšmid, *н. д.*, 220–221, kat. 29, sl. 29.

27 | Josip Brunšmid, *н. д.*, 221.

28 | Nadežda Gavrilović, „A contribution to the study of the cult of god Mercury in Moesia Superior“, *Archaeologia Bulgarica* XIV, 1, Sofia, 2010, 73, cat. 35, fig. 26.

29 | Миливоје Величковић, *н. д.*, 30–31, кат. 30.

30 | Миливоје Величковић, *н. д.*, 31, кат. 31, сл. 31.

Блиска стилска паралела нашем примерку потиче из Доње Германије (*Germania Inferior*), у данашњој Холандији. Бронзана статуета Меркура нађена је у Херлену (сл. 9),³¹ у близини терми и јавног пута (*via publica*), у грумену земље заједно са антонинијаном цара Тетрика (270–273). Налаз је, захваљујући томе, датован у другу половину III века нове ере. Код оба примерка (из Бреснице и Херлена) јасно се уочавају карактеристике уметности на прелазу из северијанске епохе ка новом добу – позној антици. Упадљива је сличност у приказивању црта лица (крупне очи, усне са наговештајем благог осмеха и мале обле браде), као и у третману косе представљене у облику капе, подељене дубоким браздама на праменове и са шишкама на ниском челу. Крилца код германског Меркура су нешто већа у односу на наш примерак, а разлика се јавља и у моделовању торза и екстремитета, који су код Меркура из Херлена немарније израде.

Бреснички Меркур има занимљиво моделована крилца, која више подсећају на рошчиће, а слична се срећу и на примерку из Ромуле у Доњој Дакији (*Dacia Inferior*), само што је у другом случају коса у увојцима из које изничу оваква крилца.³² И примерак из Дакије представља тип наог Меркура. Доста је оштећен (недостају му обе руке и лева потколеница), висине 7,8 cm, пуно је ливен и опредељен у II век н. е.. Донекле сличне примерке налазимо у Келну у Горњој Германији (*Germania Superior*),³³ као и међу статуетама из светилишта у Круисхутему.³⁴ Наведени примерци одликују се немарнијом израдом, са непропорционално издуженим торзом. Разлике постоје у третману косе и величини крилаца, али моделовање лица и извесна укоченост погледа крупних очију имају доста сличности са нашим примерком.

Меркур из Бреснице представља усамљени налаз бронзане пластике овог божанства у граничним областима провинција Горње Мезије и Далмације. Култ овог божанства до сада није потврђен у епиграфском и археолошком материјалу ових области, што се најпре може објаснити недовољном истраженошћу, а не одсуством његовог култа у овим деловима Римског царства. Становници ове граничне области у римско доба највише су, судећи према досад откривеним епиграфским споменицима, поштовали врховног бога римског пантеона – Капитолинског Јупитера, а посебну популарност имао је култ Дијане, богиње сребра и заштитнице рудника и рудара.³⁵ На основу распрострањености Дијаниног култа могли бисмо да закључимо да су, захваљујући експлоатацији руда,

31 | Marjan C. Galestin, *n. d.*, 257, fig. 4.

32 | Lucia Țeposu-Marinescu, Constantin Pop, *Statuete de bronz din Dacia Romană, Monografii I*, București, 2000, 36, nr. 17, pl. 12/17.

33 | Sabine Faust, „Figürliche Bronzen und Gegenstände aus anderen Metallen aus Stadt und Regierungsbezirk Trier in Privatbesitz II“, *Trierer Zeitschrift* 63, Trier, 2000, 269–271, Kat. 8, 9.

34 | Marc Rügge, Frank Vermeulen, Luc Moens, *n. d.*, 194, 197, Abb. 3/22–23.

35 | О овоме детаљније у: Снежана Ферјанчић, Гордана Јеремић, Александра Гојгић, *Римски епиграфски споменици Чачка и околине, Прилози за историју Чачка 2*, Чачак, 2008, *passim*; са старијом литературом.

у овим крајевима били развијени трговина и занатство, па је отуда сасвим очекивано да се појаве и споменици Меркуровог култа, а у обзир свакако треба и узети чињеницу да је реч о транзитној, економско–трговачкој области.

Трагови Меркуровог култа на територији римских провинција Горње Мезије и источног дела Далмације, економски и културолошки блиско повезаног са Мезијом, углавном су спорадични и прате се кроз релативно малобројне налазе епиграфских споменика, камене пластике, нешто већег броја бронзаних статуета и представа на накиту (сл. 1).

У Горњој Мезији су забележене само три фрагментоване мермерне скулптуре овог божанства³⁶ – две из Виминација (*Viminacium*) и једна са Медијане код Ниша (*Mediana*), из прве половине II века н. е. (глава из Виминација),³⁷ односно са краја III или са почетка IV века н. е. (торза из Медијане и Виминација).³⁸

Вотивни споменици посвећени Меркуру веома су ретки. За сада су позната три натписа. Један је препис текста са вотивне аре из села Кош код Пећи, који је објавио Н. Вулић: *Mercurio / M. Ulpius / Severian[us] / l(ibens) m(erito) p(osuit)*.³⁹ Други натпис, из Зуковца код Књажевца, односи се на Меркура, заштитника античког Ниша: *Mercurio / Naissati / Claudia / Plotina / ⁵ ex voto / n e posuit*.⁴⁰ Једино остаје неизвесна реституција текста фрагментоване аре из Виминацијума, где се Меркурово име појављује у култној заједници Либерера и Либерера.⁴¹

У Далмацији, у Сопотници у околини Горажда, забележен је вотивни рељеф са представом божанства одевеног у огртач, са кадуцејем и кесом, који је стилски близак Меркуру на вотивном рељефу из Доњег Унца код Босанског Грахова, који К. Пач везује за присуство Грка или Оријенталаца у тим областима, поистовећујући Меркура са Хермесом Психопомпом.⁴² Са овим мишљењем слажу се Е. Имамовић⁴³ и Р. Зотовић,⁴⁴ која ове налазе доводи у везу са грчким

36 Miodrag Tomović, *Roman Sculpture in Upper Moesia, Belgrade*, 1992, 110–111, 176.

37 Miodrag Tomović, *n. d.*, cat. 155, fig. 21, 2.

38 Miodrag Tomović, *n. d.*, cat. 156, fig. 33, 3; cat. 176, fig. 41, 6 (Хермес).

39 Никола Вулић, „Антички споменици наше земље“, *Споменик СКА LXXI*, Београд, 1931, 112, бр. 272.

40 CIL III 8260. Слова *n e* су била оштећена (према напомени приређивача грађе).

41 Miroslava Mirković, *Viminacium et Margum, Inscriptions de la Mésie Supérieure II*, Belgrade, 1986, 74, cat. 28.

42 Carl Patsch, „Archäologisch–epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien“, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina VI*, Sarajevo, 1896, 254, fig. 4; Karl Patsch, „Zbirke grčkih i rimskih starina u bos.-herc. zemaljskom muzeju“, *Glasnik Zemaljskog muzeja XXVI*, Sarajevo, 1914, 193.

43 Enver Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici na području BiH*, Sarajevo, 1977, 150.

44 Radmila Zotović, *Population and Economy of the Eastern Part of the Roman Province of Dalmatia*, BAR International Series 1060, Oxford, 2002, 58.

трговцима и уметницима који су насељавали источни део провинције Далмације, нарочито рударску област Домавије.

Индириктне потврде о поштовању Меркура у Горњој Мезији налазимо на два надгробна споменика из Скопља (*Scupi*). На вотивној ари посвећеној Немези остало је сачувано име дедиканта, *P. Petilius Mercator*, који је био декурион колоније и дуовир,⁴⁵ а чије је име у вези са трговином, односно Меркуром. Други натпис потиче из западне некрополе Скупа, подигнут извесном *G. Iulius Arteasu*, у част генија мацела (*a genio macelli*).⁴⁶ Мацела су биле тржнице животним намирницама, груписане око дворишта са стубовима или дуж трема, за трговање по различитим временским приликама, са већим бројем продавница, као и мањим споредним просторијама, међу којима су се налазиле и оне за култне намене.⁴⁷ Извесни мацелум се помиње на натпису из Сребрнице у Далмацији, док је из Бракаре Аугусте позната посвета *genio macelli sacrum posuit*.⁴⁸

Ликовну представу Меркура у рељефу срећемо на мермерној надгробној стели Марка Валерија Сперата и његове супруге Луције Афродизије из Виминацијума.⁴⁹ Меркур је на стели приказан, заједно са Минервом, као један од учесника сцене Плутонове отмице Коре.⁵⁰ Он се овде појављује у улози гласника богова подземља, као и водича душа (писхопомпа), који попут добротинитеља ослобађа болова и води душе покојника ка вечном блаженству.⁵¹ Хтонски карактер Меркура наглашен је представом змије коју бог газии својом десном искораченом ногом. На основу стилских карактеристика споменик је датован у време Антонина.⁵²

Налази бронзаних статуета у Горњој Мезији концентришу се у области Подунавља. До сада је пронађено око 40-ак статуета овог божанства,⁵³ а при-

- 45 Borka Dragojević-Josifovska, „Scupi et la région de Kumanovo“, *Inscriptions de la Mésie Supérieure* VI, Beograd, 1982, 56, No. 12.
- 46 Lenče Jovanova, „Scupi from the 1st to the 3rd century according to new archaeological and epigraphic discoveries“, in: *Römische Städte und Festungen an der Donau*. Akten der regionalen Konferenz, organisiert von Alexander von Humboldt-Stiftung, Beograd, 16–19. Oktober 2003, Hrsg. M. Mirković, Beograd, 2005, 159.
- 47 K. Schneider, s. v. Macellum, *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* XIV–1 (Lysimachos bis Mantike), Hrsg. W. Kroll, Stuttgart, 1928, coll. 129–132.
- 48 K. Schneider, *n. d.*, coll. 132.
- 49 Miroslava Mirković, *n. d.*, 130–131, no. 110.
- 50 Представа отмице Коре означава везу између љубави и смрти у контексту апотеозе душе, а најчешће указује на насилну смрт младе жене; види у: Sanja Pilipović, „Divine rape as funeral motif: example of stela from Viminacium“, *Balkanica XXXII–XXXIII*, Belgrade, 2003, 63.
- 51 Сања Пилиповић, *Мит и љубав. Представе на надгробним споменицима римске провинције Горње Мезије*, Београд, 2007, 62–63.
- 52 Сања Пилиповић, *н. д.*, 115–116, кат. 5.
- 53 Nadežda Gavrilović, *n. d.*, 58, 61, cat. 6–46.

мерци поичу из Београда (*Singidunum*),⁵⁴ околине Смедерева,⁵⁵ Сапаје,⁵⁶ Текије (*Transdierna*),⁵⁷ Караташа (*Diana*),⁵⁸ Прахова (*Aquae*),⁵⁹ Арчара (*Ratiaria*),⁶⁰ околине Неготина,⁶¹ Равне код Књажевца (*Timacum Minus*),⁶² насеља *Mediana* код Ниша,⁶³ Грачанице (*Ulpiana*)⁶⁴ и Велеса на југу провинције.⁶⁵ Овом прегледу придружују се и четири статуете из античке збирке Музеја града Београда, од којих једна представља бољи занатски рад, док су остале немарније израде, у стилу карактеристичном за III век нове ере.⁶⁶ У осредње занатске радове сврстава се статуета из приватне колекције из Немачке, која потиче са простора Горње Мезије или Доње Паноније, а која је на основу компаративне грађе датована у I–II век нове ере.⁶⁷ Меркур је у наведеним случајевима углавном приказан са петасосом и огртачем, пресавијеним преко рамена или који, додуше ређе покрива леву руку, са атрибутима у рукама и у већини случајева, у обући са крилцима. За сада је уочљиво одсуство Меркура оденутог у дугачки огртач који обавија цело тело.

На римском прстењу, односно гемама из Горње Мезије, представе Меркура се јављају на неколико примерака. Међутим, за већину предмета не постоје поуздани услови налаза. У Народном музеју у Београду налази се сребрни

- 54 Бисенија Петровић, „Статуете божанстава“, у: *Античка бронза Сингидунума*, ур. С. Крунић, Београд, 1997, 35, кат. 11.
- 55 Реч је о представи лежећег Меркура, в.: Ljubiša Popović et al., *Античка бронза и Југославији*, Београд, 1969, 89, кат. 89.
- 56 Ljubiša Popović et al., *n. d.*, 90, кат. 92.
- 57 Ljubiša Popović et al., *n. d.*, 89, кат. 87.
- 58 Јелена Кондић, „Statio cataractarum Dianae: Царска портретна статуа бога Меркура“, *Зборник радова Народног музеја XVI–1*, Београд, 1996, 153–160.
- 59 Ljubiša Popović et al., *n. d.*, 89, кат. 90.
- 60 Varbinka Najdenova, „Les bronzes de Ratiaria (Mésie Supérieure)“, in: *Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bronze*, Freiburg, 18–22. Juli 1988, Stuttgart, 1994, 299–300, 303, fig. 4, 5. Ауторка обе фигурине Меркура датује у доба Севера, на основу параметара економског развоја града и провинције.
- 61 Место налаза није поуздано утврђено. Могуће је да налаз потиче из села Малајници или евентуално из села Дупљане, уп.: Љубица Зотовић-Жунковић, „Три бронзане статуете из Неготинског музеја“, *Старинар IX–X (1958–1959)*, Београд, 1959, 213, сл. 2, нап. 13.
- 62 Петар Петровић, Светозар Јовановић, *Културно благо књажевачког краја. Археологија*, Београд, 1997, 60, кат. 3.
- 63 Слободан Дрча, „Меркур“, у: *Археолошко благо Ниша. Од неолита до средњег века*, Београд, 2004, 170, кат. 97; са старијом литературом.
- 64 Ljubiša Popović et al., *n. d.*, 89, кат. 88.
- 65 Види напомену 28.
- 66 Бисенија Петровић, *n. d.*, 35–36, кат. 10, 12–14.
- 67 Ivana Popović, *Roma aeterna inter Savum et Danubium. Works of Roman Art from the Petrović-Vesić Collection*, Belgrade, 2006, 84, No. 32.

прстен са непознатог налазишта, са тракастом алком и овалном главом са елипсастим лежиштем, у ком се налазила гема од светломрчког опала.⁶⁸ На геми је представљен Меркур, окренут налево, са кесом у десној руци и кадучејем у левој. Прстен је на основу типолошке анализе датован у прву половину III века нове ере.⁶⁹ Нешто скромније израде је бронзани прстен из I века н. е., такође са непознатог налазишта, из збирке Народног музеја у Београду, где је на дискоидној глави прстена урезана представа наге мушке фигуре, могуће Меркура.⁷⁰ Од двадесет публикованих гема из музејских збирки из Београда и Пожаревца, само се за пет примерака зна да потичу из Виминацијума, док за остале не постоје подаци о месту налаза.⁷¹

Порекло Меркура из Бреснице остаје отворено када су у питању радионица и археолошки оквир. Један од најпоузданијих параметара за одређивање радионичког порекла ове статуе јесу физичко-хемијске анализе. Оваква врста анализа урађена је на фигуринама из остава из Круисхутема у Белгији и двома оставама из северне Француске. Утврђено је да белгијске статуе имају више олова у себи и константну концентрацију цинка, што није био случај код француских примерака.⁷² Археолошким истраживањима у Круисхутему локализована је радионица за прераду метала у којима су неки примерци израђени, док су друге статуе из светилишта вероватно потицале из њене околине.⁷³

Рендгенско зрачење и томографија су неструктивни методи који се примењују у проучавању бронзаних статуа. Рендгенским зрачењем могу се добити подаци о начину и фазама израде статуе и каснијим дорадама, али је истовремено могуће утврдити и да ли је реч о оригиналном античком делу. Пуно ливене античке статуе појављују се потпуно јединствено, без назнака калупа, рупа или већих шупљина.⁷⁴ Рендгенско снимање статуе из Бреснице (сл. 5) потврдило је да је реч о оригиналном, пуно ливеном предмету, без секундарних дорада, са здравим и добро очуваним језгром.⁷⁵

- 68 | Ивана Поповић, „Римски накит у Народном музеју у Београду. I Прстење“, *Антика VI*, Београд: Народни музеј, 1992, 44, кат. 86, сл. 86.
- 69 | Ивана Поповић, *н. д.*, 10, тип II.
- 70 | Ивана Поповић, *н. д.*, 47, кат. 96, сл. 96. Прстен тип I, хеленистичке форме, која је негована током III–II века п. н. е., али је у употреби и у I веку н. е. (уп. *Исто*, 10).
- 71 | Геме су каталожски публиковане без пратећег илустративног дела. Недостају и прецизнији подаци о условима налаза гема из Виминацијума: Nadežda Gavrilović, *н. д.*, cat. 52, 54, 56, 62, 66.
- 72 | Marc Rugge, Frank Vermeulen, Luc Moens, *н. д.*, 203–204.
- 73 | Marc Rugge, Frank Vermeulen, Luc Moens, *н. д.*, 207.
- 74 | Josef Riederer, „Material und Herstellungstechnik der Statuetten des römischen Schatzfundes von Straubing“, in: *Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bronze*, Freiburg, 18–22. Juli 1988, Stuttgart, 1994, 359.
- 75 | Најсрдачније захваљујемо Рендгенолошкој служби Дома здравља Чачак на стрпљењу и урађеним рендгенским снимањима статуе.

Меркур из Бреснице неоспорно припада групи представа божанстава рађеног у малом формату који је, судећи према осредњем квалитету и лоше приказаној анатомији, представљао серијски производ.⁷⁶ Њега не треба посматрати као уметнички предмет, већ култни, који је могао да се набави по приступачној цени.⁷⁷ Статуета из Бреснице могла је да буде део приватног светилишта (*lararium*) коју је власник могао да држи у свом дому или да је носи са собом, али је могла да представља и вотивни дар неком светилишту (*aedes, templum*). Уз овакве фигурине, у светилиштима су обично прилагани новац, фибуле, амулети, украси, како је то забележено у поменутом Круисхутему.⁷⁸

Оно што недостаје бресничком Меркуру је постоље које су антички мајстори израђивали истовременим ливењем са статуетом или изливањем додатка на стопало којим се статуета ослањала о тло и које се уметало у сокл. Постоље је могло да буде и од другог метала, најчешће олова, за који се статуета прилепливала, какав је вероватно случај са бресничким примерком, који на стопалима не показује трагове физичког одвајања од постоља. Оно је могло бити кружно или полигоналног облика, са стопама или без њих.⁷⁹

Слободно бисмо могли да закључимо да бронзани Меркур из Бреснице спада у групу нагих Меркура, који представља доста распрострањен тип у Римском царству и за који се у литератури углавном користи термин „галски Меркур“. За овај тип су карактеристична крилца која директно изничу из косе, атрибути у рукама (*marsupium* и *caduceus*) и поглед усмерен према посматрачу. На основу немарније израде и непропорционалности у приказивању анатомије, сврстава се у ред серијски произвођених статуета, који се на основу ових одлика, као и паралела из Кладова и Велеса и стилски сродног примерка из Херлена, прецизно датованог новцем Тетерика, опредељује у средину или другу половину III века нове ере. Остали примерци нагих Меркура, слични статуети из Бреснице, концентришу се углавном у области Германије и северозападне Галије, па бисмо, уз велике резерве, ову статуету могли да сматрамо производом неке од тих радионица, мада помишљамо и на могућност да је модел или калуп за израду овог Меркура доспео у ове крајеве трговачким или неким другим везама, а да је затим израђен у некој од овдашњих локалних радионица. Недоумицу око места израде бресничког Меркура свакако би могла да разреши будућа физичко-хемијска истраживања. Међутим, претпоставка да ли су занатлија или наручилац ове статуете галског, германског или аутохтоног порекла или, пак, да ли је у питању особа професионално повезана са трговином и путовањима, остаће, до неких новијих открића, само у домену спекулација.

76 | Marc Rugge, Frank Vermeulen, Luc Moens, *n. d.*, 195, 206.

77 | Sabine Faust, *n. d.*, 263.

78 | Marc Rugge, Frank Vermeulen, Luc Moens, *n. d.*, 204.

79 | Дobar илустративни пример престављају статуете нађене у Штраубингу, за које је установљено да представљају производ једне исте радионице. Уп.: Josef Riederer, *n. d.*, 357, Abb. 1, a–b.

Roman Bronze Mercury from Bresnica

In the permanent exhibition of the National Museum in Cacak there is a statue of god Mercury made of bronze which presents an accidental finding from Bresnica, a settlement on the modern road between Cacak and Kragujevac (*Moesia Superior*). The statue is made of bronze casted in a mould and additionally carved. It is partially damaged; left forearm and the attribute which the god was holding in his hand are missing.

The statue from Bresnica belongs to the type of naked Mercury widely spread all over Roman Empire. This example belongs to the variant of type characterized by the little wings coming out directly from hair, attributes in hands – money bag (*marsupium*) and a stick (*caduceus*). According to the not very perfect working out of the statue and non proportionality in presenting anatomy, it is sorted out to the group of mass produced products of medium quality. A near stylistic analogy with this finding is the statue of Mercury from Heerlen from the province Germania Inferior, more precisely dated by the money of the emperor Tetricus (270–273) which represents in the best way artistic and craftsmen trends in working out of this kind of objects during III century, in fact middle – second half of III century when this example from the collection of the National Museum in Cacak was created. Other examples of naked Mercury, analogue to the statue from Bresnica are mainly concentrated in the regions of provinces Germania and northwest Gallia in the valleys of Rhine and Mosel, thus we can consider this statue, with great doubts, a product of some of those workshops, however it is also possible that the model or a mould for the statue comes from those regions and that the statue itself was worked out in one of the local workshops. Future physical-chemical analyses of Mercury from Bresnica can solve the mystery of the place where it was made. Nevertheless, supposition that a craftsman or the owner of this statue – possible persons professionally connected with trade and travel – of Gallic, German or local origin will remain in the domain of speculations until some new findings in the future.

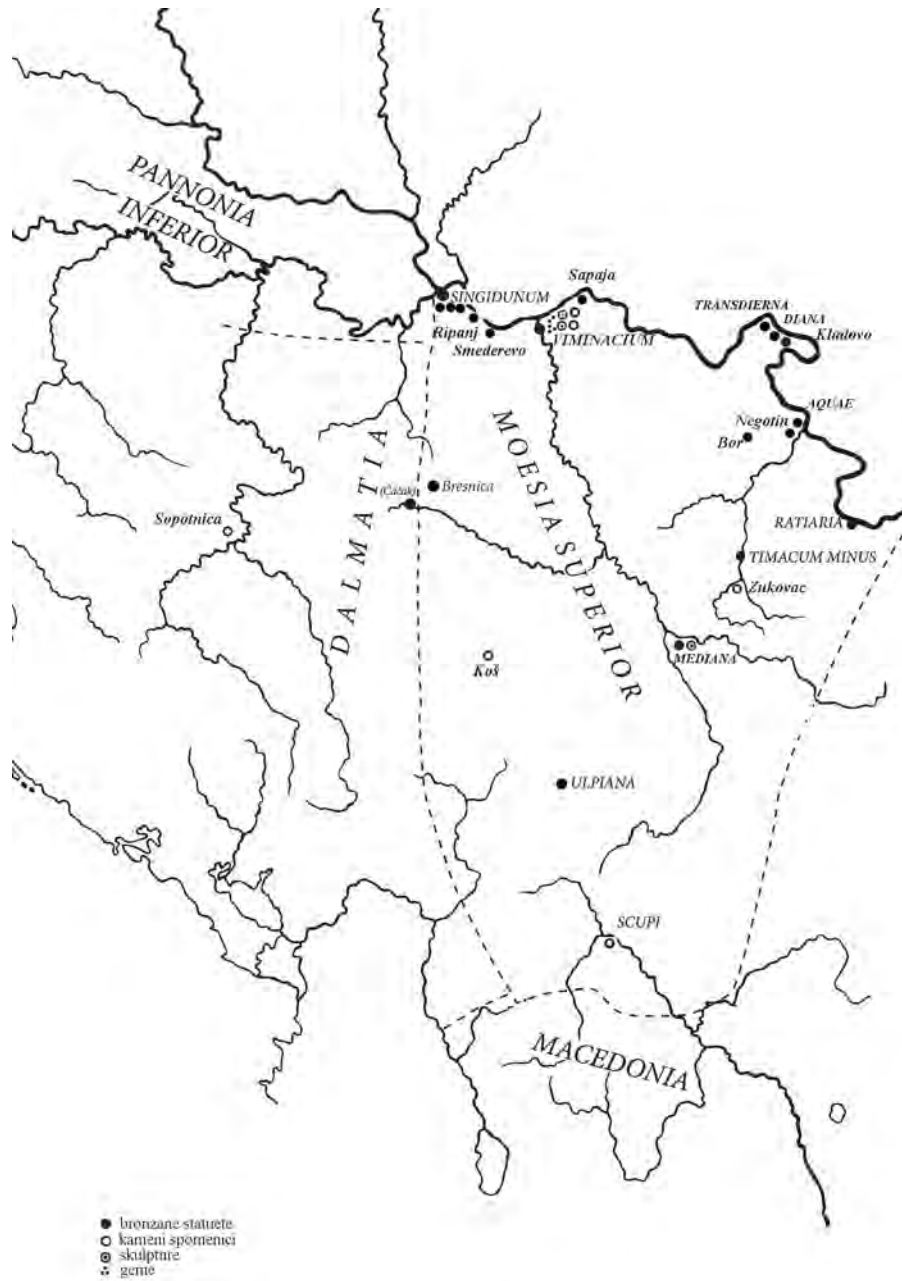
Gordana JERICIC, PhD

Mercure romain en bronze de Bresnica

En exposition permanente au Musée national à Cacak se trouve une statuette en bronze du dieu Mercure, qui représente une trouvaille occasionnelle de Bresnica, écart sur la route actuelle de Cacak et de Kragujevac (*Moesia Superior*). La statuette est en bronze, pleinement moulée et retravaillée par gravure. Elle est partiellement abîmée, lui manquant l'avant-bras gauche, tout comme l'attribut que la divinité tenait dans la main.

La statuette de Bresnica appartient aux type de Mercure nus, assez répandu sur tout l'espace de l'Empire romain. Cet exemplaire appartient à la variante du type pour laquelle sont caractéristiques les ailes qui poussent directement des cheveux, les attributs dans les mains – une bourse avec de l'argent (*marsupium*) et un caducée (*caduceus*). D'après l'exécution plus négligée de la statuette et la disproportion dans la présentation de l'anatomie, elle est classée dans le rang des produits fabriqués en série, de qualité médiocre. L'analogie stylistique proche pour cette trouvaille est la statuette de Mercure de Heerlen, de la province Germania Inferior, plus précisément datée par l'argent de l'empereur Tetricus (270–273), qui de la meilleure manière dépeint les tendances artistiques et artisanales dans l'exécution de cette sorte d'objet durant le III^{ème} siècle, c'est-à-dire du milieu de la seconde moitié du III^{ème} siècle, de quand provient aussi l'exemplaire du recueil du Musée national à Cacak. Les autres exemplaires de Mercure nus, statuettes analogues de Bresnica, sont concentrés en général sur le territoire des provinces de Germanie et du nord-ouest de la Gaule, dans les vallées du Rhin et de la Moselle, aussi pourrions-nous, avec de grandes réserves, considérer cette statuette comme produit d'un des ateliers locaux. Le doute concernant l'endroit d'exécution du Mercure de Bresnica peut être résolu par des analyses physico-chimiques. Toutefois, la supposition que l'artisan ou le propriétaire de cette statuette – probablement une personne liée professionnellement au commerce et aux voyages – fut d'origine gauloise, germanique ou autochtone, restera, jusqu'à des découvertes plus récentes, uniquement dans le domaine de la spéculation.

Gordana JERIC, Dr



Табла I – Сл. 1
 Карта распрострањености споменика Меркуровог култа у Горњој Мезији
 (приредила Г. Јерemiћ)



Сл. 2
(фронтална страна)



Сл. 3
(десна бочна страна)



Сл. 4
(лева бочна страна)

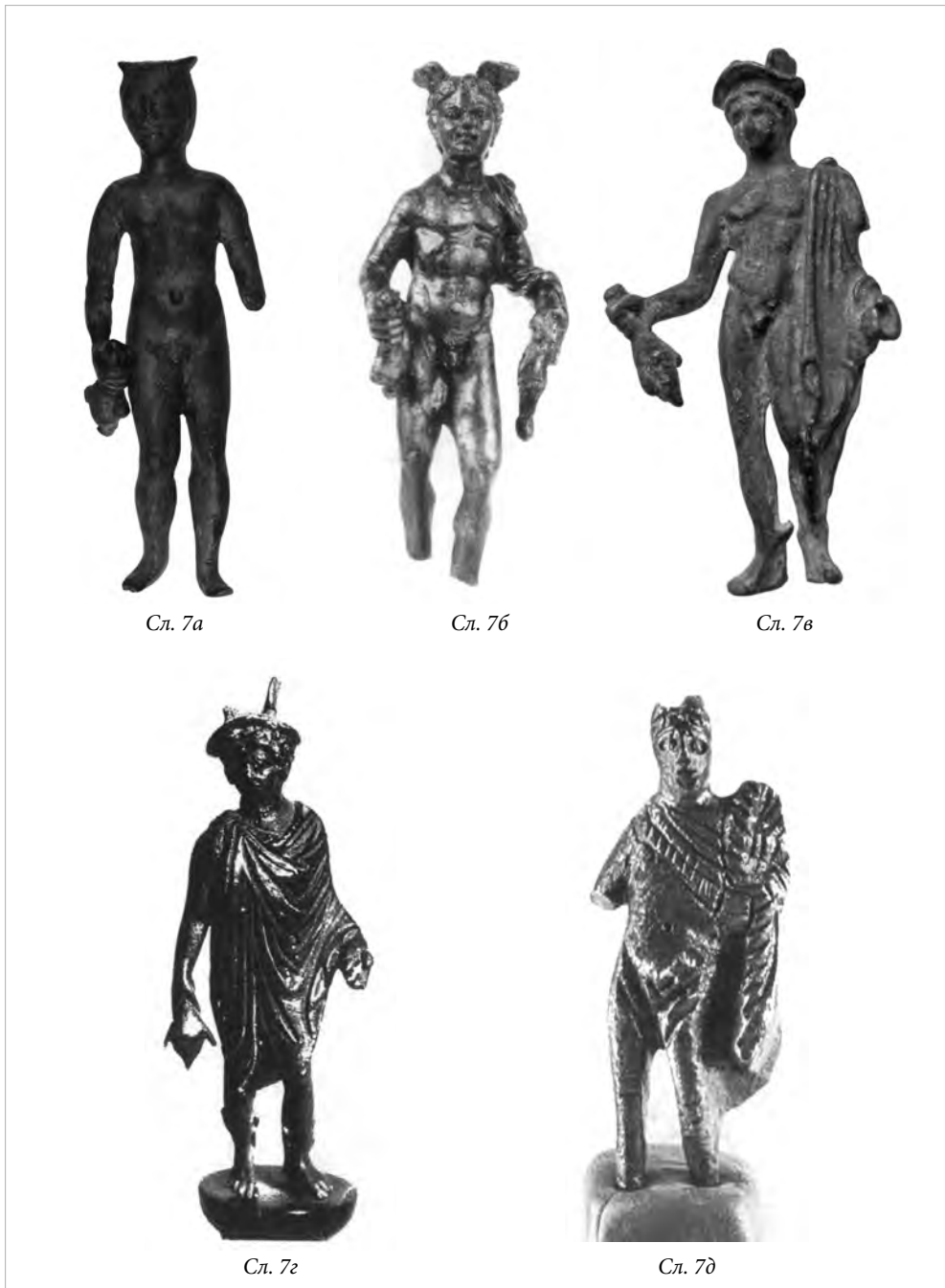


Сл. 5
(задња страна)



Сл. 6
(рендгенски снимак)

Табла II – Меркур из Бреснице (фото: Марко Бојовић)



Табла III – Типологија стојећих Меркура: а) Бресница; б) Равна код Књажевца (према: Петровић, Јовановић 1997, 60, кат. 3); в) непознато налазиште (према: Роровић 2006, 84, cat. 32); г) Роमुла (према: Țerosu-Marinescu, Pop 2000, pl. 21/36); д) Сапаја (према: Роровић et al. 1969, sl. 92)



Сл. 8 – Меркур из Кладова
(према: Brunšmid 1914, kat. 29)



Сл. 9 – Меркур из Харлена
(љубазношћу Theetentmeit,
Heerlen, NL)

Табла IV – Аналогије за Меркура из Бреснице



Др Гордана
ЈЕРЕМИЋ

Александра
ГОЈИЋ

ДВОРИШТЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ – ИСТРАЖИВАЊА ИЗ 1984. ГОДИНЕ У СВЕТЛУ НОВИХ ПРОУЧАВАЊА *

УДК: 902.2(497.11)“1984”, 903/904(497.11)

АПСТРАКТ: У раду се презентују резултати археолошких истраживања у дворишту Народног музеја у Чачку 1984. године. Реч је о наставку сондажних ископавања кампање из 1977. године, на простору северно и источно од Конака господара Јована. Анализирају се резултати археолошких истраживања (стратиграфија, остаци архитектуре и коментар покретних налаза), који се употпуњују са тумачењем резултата геофизичких и археолошких истраживања, спроведених на овом налазишту током 2006. године. Компарацијом резултата археолошких кампања и геоелектричних снимања ствара се потпунија слика о археолошким остацима овог налазишта.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Двориште Народног музеја Чачак, сондажна ископавања, касна антика, касни средњи век, турски период, стратиграфија, геофизика

Године 1984. по други пут су изведена сондажна ископавања у дворишту Народног музеја у Чачку. Истраживања су овог пута спровођена у оквиру пројекта „Истраживање античких градова на подручју региона Краљево“ Археолошког института из Београда, а у сарадњи са Народним музејом из Чачка. У оквиру поменутог пројекта, под руководством М. Васића, у периоду 1981–1984. године, на територији општине Чачак сондажно су истраживане касноантичке грађевине на локалитетима Јанковина–Бељина (1981–1983), у Горњој Горевници – налазиште Дубље (1984), као и двориште Народног музеја у Чачку (1984. године). Део резултата ових истраживања објављен је у синтетичком раду М. Васића „Касноантичка налазишта у Чачку и околини“.¹

У периоду од 6. до 18. септембра 1984. године, у дворишту Народног музеја у Чачку отворене су две сонде (I и II), у средишњем и северном делу музејског дворишта, укупне површине 36 m² (сл. 1). Истраживања су вршена до нивоа здравице. Сонда I, димензија 10 (и–з) x 2 (с–ј) m, постављена је паралелно са

* Приложени текст представља резултат рада на пројекту Министарства науке и технолошког развоја РС: „Романизација, урбанизација и трансформација урбаних центара цивилног, војног и резиденцијалног карактера у римским провинцијама на тлу Србије“ (бр. 177007).

1 Рад објављен у зборнику радова *Богородица Градачка у историји српског народа* (Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, новембар 1992), Чачак, 1993, 9–17, карта 1, пл. 1–8.

северним оградним зидом дворишта Музеја, уз Улицу Цара Душана, на удаљености 43 m западно од западне фасаде музејске зграде. Сонда је постављена на месту претпостављеног пружања два паралелна „моћна зида“, правца север–југ, констатованих приликом копања канализационих ровова по средини Улице Цара Душана.² Сондом је требало да се обухвати траса западног зида. Сонда II, димензија 4 x 4 m, отворена је између Конака господара Јована и зграде Музеја, на 16,5 m западно од западне музејске фасаде, односно 15 m источно од Конака. Јужна ивица сонде налазила се у истој оси са јужним зидом Конака.

Стратиграфија, остаци архитектуре и коментар покретних налаза

Сонда I

Радам у овој сонди издвојено је седам слојева, од којих се првих пет, обележених римским бројевима I–V, односе на рецентне и турске слојеве, док су словима А и Б означени антички слојеви (сл. 2–3).

Слој I – Испод хумуса се налази слој мрвљене опеке и камена, просечне дебљине 0,2–0,25 m (сл. 2, а; 3). Приликом ископавања 2006. године, у сонди 1/2006, постављеној западно од сонде I из 1984. године, овај слој смо обележили као рецентни набој пута, док у сонди 2/2006. у горњим зонама није јасно издвојен овај слој, због прекопавања терена за постављање подземних инсталација.³ У оквиру слоја I сонде I из 1984. године, код западног профила, накотама $\nabla 241,14$ – $241,16$ m, откривена је круна два зида грађена од плочастог камена и малтера.

Слој II – У теренској документацији окарактерисан је као слој црне земље са шутом,⁴ односно сиве земље са шутом од камена и опеке (сл. 2, б; 3).⁵ Дебљина слоја је до 0,5 m. Зид правца исток–запад, откривен у дужини од 1,15 m, а дебљине 0,7 m, залазио је у западни профил сонде, док је зид правца север–југ, дужине 0,4 m и дебљине 0,7 m, имао јужну ивицу која се правилно завршавала. Дно темеља је регистровано на коти $\nabla 240,55$ m и фундирано је у слој тамносиве земље (слој III, према М. Васићу). Време коришћења и рушење објекта везује се за слој сиве земље са шутом (слој II). Оваква градња зидова констатована је и током истраживања 1977. године у сонди код улаза у Галерију Музеја (сонда

2 | Чачак – Двориште Народног музеја. Централни дневник 1984, 6. 9. 1984., 1. (У даљем тексту: Централни дневник 1984).

3 | Гордана Јеремић, Александра Бабић, „Двориште Народног музеја у Чачку – истраживања у 2006. години“, *Археолошки преглед 4 (2006)*, Београд 2008, 89.

4 | Централни дневник 1984, н. м.

5 | *Техничка документација Народног музеја у Чачку: Чачак, сонда I, 7. и 10. 9. 1984, цртеж бр. 2.*

I/1977).⁶ Међусобна удаљеност ових зидова износи око 45 m и највероватније је реч о две засебне грађевинске целине које, међутим, хронолошки могу да буду веома блиске.

Слој III – Карактерише га тамносива земља са мањом количином шута и већом количином керамике (сл. 2, в; 3). Из овог слоја, са мешаним материјалом због ранијих прекопавања, потиче римски бронзани новац.

Слој IV – Означен као ниво камена, на коти око $\nabla 240,12$ m, оштећен је турским укопом који је захватио источну половину сонде (сл. 3).

Слој V – Представља, заправо, доњи део испуне турског укопа у источној половини сонде. У овом слоју регистровани темељ зида недовољно је технички документован.

Слој А – Констатован је у источном делу сонде (сл. 3), са западне стране темеља зида регистрованог у нивоу слоја V, као слој сивкасте земље са шљунком. Међутим, истраживачи напомињу да је на терену тешко разликовати антички од турског слоја.⁷ Према приложеној скици, овај слој има дебљину до 0,5 m и оштећен је у свом источном делу.⁸ Границу са наредним слојем представља ниво шљунка (ниво а). Истраживањима темеља зида констатовано је да су у његовој градњи искоришћене и две опеке са печатом СОН II М. Овај зид негирао је западну ивицу бунара.⁹

Бунар констатован у источном делу сонде, пречника 1,1 m, зидан је од веома добро сложеног плочастог камења и без коришћења везивног материјала (сл. 4 а, б). Очувана круна бунара налази се на коти $\nabla 238,78$ m. Испуну је чинио шут од великог ломљеног камена и фрагмената керамике. Дно бунара није утврђено, а истраживања су обустављена у слоју веома влажне земље на релативној дубини 2,31 m, односно на коти $\nabla 236,48$ m. Из бунара потичу углавном делови касноантичких лонаца и поклопаца од сиво или мрко печене глине, фрагмент маслинасто глеђосаног суда, али и део суда финије израде од оранжцрвене печене глине. У источном делу сонде регистровано је мешање материјала: турске глеђосане са средњовековном и античком керамиком.

Слој Б – Карактерише га мркосива земља са гаром, „с нешто античких фрагмената керамике, али претеже праисторијска“ (сл. 3).¹⁰ У западном делу сонде уочено је такође мешање материјала. Међу фрагментима мрко и сиво печених

6 | Александра Бабић, Гордана Јеремић, „Двориште Народного музеја у Чачку – истраживања 1977. године“, *Зборник радова Народного музеја XXXVI*, Чачак 2006, 51, сл. 3.

7 | *Централни дневник 1984*, 14. 9. 1984.

8 | Види напомену 5.

9 | У теренској документацији не постоје сви подацима о овом зид. Међутим, у публикацији *Богородица Градачка у историји српског народа*, Милоје Васић доноси податак да је у сонди откривен зид правца север–југ, дебљине 1,5 m, који је прелазео ивицу бунара. Уп. Милоје Васић, *н. д.*, 13.

10 | *Централни дневник 1984*, *н. м.*

античких и средњовековних посуда, пронађени су и делови праисторијских судова, као и обод рецентног мрко печеног чанка-ђасе. Овом слоју припада и налаз посребрене бронзане фибуле Aucissa типа (А II/65), која се опредељује у другу половину I и прву половину II века н. е. (сл. 7; R 1:1).¹¹

Сонда II

У овој сонди регистрована су четири слоја (I–IV), с тим што је слој IV окарактерисан као антички слој А, а издвојен је и један ниво (сл. 5, а, б; 6).

Слој I – Карактерише га набијени шут од опеке, малтера и камена (набој пута). Доњу границу слоја представља прослојак растреситог малтера за који се претпоставља да је бачен с неког зида.¹² Дебљина слоја је око 0,25 m. У слоју до нивоа малтера регистровано је мешање керамичког материјала (глеђосана турска керамика заједно са једним фрагментом средњовековне посуде, пар фрагмената античких посуда и прстенастим дном сиво печеног глачаног пехара касноантичке провенијенције).

Слој II – Тамносива земља са шутом и мало фрагмената керамике (сл. 5, а). Дебљина слоја је до 0,75 m. По саставу, овај слој одговара слоју III из сонде I, док слој II (сива земља са шутом) из сонде I на овом месту недостаје. У овом слоју констатујемо присуство турске рецентне керамике (глеђосане посуде, зелено глеђосани пећњак), а примећено је да се керамички материјал из слојева I и II спаја.

Ниво мрке земље – Констатован је на ограниченој површини у источном делу сонде, на коти $\nabla 240,12$ m. Овој коти одговара слој IV из сонде I, односно ниво камена.

Слој III – Слој шута од опеке, црепа, камена, са пепелом и гаром (сл. 5, б). Просечна дебљина слоја износи око 0,5 m. Керамички материјал се и даље меша, мада преовлађује касносредњовековна керамика која је помешана са глеђосаном турском и античком сиво печеном керамиком.

Од доњег нивоа овог слоја највероватније је започето укопавање јаме I', констатоване у северозападном делу сонде. Јама је кружног облика, пречника 1,25 m, дубине око 1,2 m, са дном на коти $\nabla 237,81$ m. У техничкој документацији нема података о квалитету земље у јама. Керамички материјал из јаме се меша, јављају се у већој мери глеђосана турска, као и средњовековна керамика, док је касноантичка заступљена само са два фрагмента трбуха и дна сиво печених судова, са глачаном спољном површином.

Ниво а – Ниво малтерне поднице, према скици северног профила сонде (сл. 5, б), на kotaма $\nabla 239,61$ – $239,71$ m. Малтерна подница је дебљине 7–15 cm

11 | Р. Бојовић, О. Марковић, Д. Рајић, *Богородичина црква на Морави*, Чачак, 1992, кат. бр. 16.

12 | *Централни дневник 1984*, 7. 9. 1984.

и очувана је у североисточном делу сонде, док се у југозападном делу налазе остаци калдрме, где је у секундарној употреби коришћена и фрагментована римска опека са печатом СОН II М (А II/59) (сл. 8; Р 1:2).¹³ Ниво калдрме и малтерне поднице одговара турском периоду. Остаци калдрме од плочастог камена на коти око $\nabla 239,71$ m, нађени су и са друге стране зграде Конака господара Јована, у сонди 1/2006.¹⁴

Слој А – слој IV – Према дневнику истраживања, реч је о тањем слоју сивкасте земље који се на скици северног профила не читава. Овај слој би одговарао слоју А из сонде I. Међутим, на скици је уместо њега уцртан слој мркосиве земља са гаром, дебљине око 0,25 m, који одговара слоју Б из сонде I (сл. 6). Код керамичког материјала, издвојеног из слоја сивкасте земље, претежно се јављају фрагменти античких и касноантичких посуда: обода, трбуха и дна судова од сиво печене глине, изузетно ретко мрке и црвене боје печења, док су у једном случају забележени фрагмент фирнисоване посуде танких зидова и фрагмент биконичног праисторијског суда.

Археолошким ископавањима дворишта Народног музеја у Чачку потврђено је насељавање и коришћење овог простора од праисторијских епоха, преко римског периода, средњег века и турског доба до данашњих дана. Због тога што је овај простор вековима коришћен и што је у различитим епохама имао различиту намену, са различитим градитељским и инфраструктуралним делатностима, долазило је и до оштећивања културних слојева формираних на овом простору. Анализом слојева из сонди отворених 1984. године (табела 1), констатовано је да слој I представља насути материјал, углавном од мрвљене опеке и камена, а да слојеви сиве и тамносиве земље припадају турском периоду (II и III). Овом периоду припада и ниво камена или прослојка мрке земље на коти око $\nabla 240,12$ m, испод којег је слој шута од објеката, грађених од плочастог камена, малтера, као и античких опека са печатом, за које претпостављамо да су на овом месту у секундарној употреби. У претходним радовима изнели смо претпоставку да остаци грађевина од плочастог камена, пронађени у слоју изнад мркосиве земље, представљају остатке познијих објеката, чије паралеле налазимо у начину зидања темеља наоса цркве Светог Вазнесења.¹⁵ Над рушевинама ових грађевина формирана је некропола која је била у функцији до

13 У питању је опека са печатом *coh(ors) II m(illiar)ia*, који се односи на кохорту *II milliaria Delmatarum*, стационирану у околини Чачка. Уп.: Милоје Васић, „Нови римски натписи нађени у Чачку“, *ЗРHM XVI*, Чачак 1986, 28, сл. 8; Снежана Ферјанчић, Гордана Јеремић, Александра Гојгић, *Римски епиграфски споменици Чачка и околине (Прилози за историју Чачка 2)*, Народни музеј, Чачак, 2008, 90, кат. 44.

14 Гордана Јеремић, Момир Вукадиновић, „Двориште Народног музеја у Чачку – геофизичка истраживања у 2006. години“, *ЗРHM XXXVI*, Чачак 2006, Т. IV, б; Гордана Јеремић, Александра Бабић, н. д., 89, сл. 2.

15 Александра Бабић, Гордана Јеремић, н. д., 53 (зидови у сонди I/1977).

1572. године. Остаци каменог поплочања и прослојака мрке земље одговарали би, према својој стратиграфији, овом периоду.¹⁶

Слојеви А и Б су издвојени као антички (А) и антички који се меша са праисторијским (Б). М. Васић је на основу резултата ових истраживања издвојио два касноантичка хоризонта, базирајући се на стратиграфији, налазима новца и чињеници да је бунар из слоја Б негиран темељом зида у наредној фази. Према његовим запажањима, старији хоризонт би се датовао од првих деценија IV века до готских пустошења 378. године н. е., док би млађи хоризонт обухватао време од осамдесетих година IV до првих деценија V века.¹⁷

Међутим, археолошким истраживањима из 2006. године ови слојеви нису потврђени као две засебне целине, већ је констатовано да античком, односно, касноантичком периоду припада само слој мркосиве земље са гаром, који је почивао на здравици.¹⁸

сонда I		сонда II	
I	мрвљена опека и камен	I	набијен шут
II	сива земља са шутом		–
III	тамносива са мало шута	II	тамносива са шутом
IV	ниво камена $\nabla 240,12$ m		ниво мрке земље $\nabla 240,12$ m
V	доњи део испуне турског укопа	III	слој шута, меша се материјал, јама I'
A	круна зида сивкаста земља са шљунком, ниво шљунка бунар	IV / A	ниво малтерне поднице / ниво турске калдрме
B	мркосива са гаром		мркосива са гаром

Табела 1 – Упоредна стратиграфија у сондама I и II

Коментар геофизичких профила код сонди I и II из 1984. године

Током августа 2006. године у северној половини дворишта Народног музеја у Чачку извршена су геофизичка мерења терена обављена методом геоелектричног скенирања тла (томографије), по постављеној мрежи од двадесет профила. Резултати ових истраживања исцрпно су интерпретирани у

16 Исто, 52–53.

17 Милоје Васић, н. д., 13–14.

18 Гордана Јеремић, Александра Бабић, н. д., 89–90.

извештају геофизичара,¹⁹ а археолошким истраживањима на ограниченој површини добијени резултати су поређени са археолошком ситуацијом на терену.²⁰

Ради провере површина око сонди I и II из 1984. године, приликом геофизичких истраживања 2006. године постављено је неколико профила у њиховој близини. Сонда I/1984 проверена је геоелектричним профилем RES-17, у чијој близини је постављен и профил RES-18. Простор бивше сонде II/1984 пресечен је геоелектричним профилем RES-20, док је са северне стране сонде, на удаљености око 2,75 m, био постављен профил RES-19.

Геоелектрични профил RES-17 пресекао је готово по дијагонали сонду I/1984, од југозападног угла сонде према североисточном. Сонда обухвата вредности између 5 и 15,5 m профила (сл. 9, а). С обзиром на то да се профил простирао кроз средишњи део сонде, логично је претпоставити да садржај тог дела земљишта представља прекопана земља која је враћена у сонду након истраживања. Међутим, на стационачи око 16 m, на релативним дубинама 1,3–1,9 m, скенирањем су констатовани остаци зидова који нису били обухваћени сондом, а који се надовезују непосредно на њену источну ивицу. Геоелектрични профил RES-18, због електричних инсталација које су ометале мерења, није могао да буде узет у разматрање.

Профилем RES-20 био је захваћен део сонде II/1984, која се појавила на стационачима 10,5–15,8 m (сл. 9, б). У питању је био насути материјал. Испитивањима земљишта источно и западно од сонде нису констатовани значајнији остаци из прошлости, већ само приповршински насути материјал, тако да су површине око сонде II/1984 окарактерисане као неинтересантне за археолошка истраживања. Извесније резултате, у смислу налаза остатака архитектуре, могле би да пруже површине северно од сонде II/1984, јер су на електричном профилу RES-19 очитане отпорности које могу да индицирају остатке зида на стационачима 10–11 m, на релативној дубини 0,8–1,3 m (сл. 9, в). Уколико би ови налази били археолошки потврђени, они би највероватније могли да се вежу за налазе делова грађевина истражених током 2006. и 2007. године у северном делу дворишта Музеја (сонде 2 и 3), који су такође били регистровани геоелектричним скенирањем тла.²¹

19 Momir Vukadinović, *Izveštaj o geofizičkim istraživanjima metodom geoelektričnog skeniranja u dvorištu Narodnog muzeja u Čačku*, Beograd, 2006.

20 Археолошки су испитивани геоелектрични профили RES-8 и RES-9 (сонда 1), као и профили RES-15 и RES-16 (сонда 2); уп. коментаре: Гордана Јеремић, Момир Вукадиновић, *н. д.*, 63–76. О резултатима археолошких истраживања.: Гордана Јеремић, Александра Бабић, *н. д.*, 88–90.

21 Гордана Јеремић, Александра Бабић, *н. д.*, 88; Исте, „Двориште Народного музеја у Чачку – истраживања у 2007. години“, *Археолошки преглед 5 (2007)*, у штампи.

Yard of the National Museum in Cacak – Researches in 1984 in the Light of New Studies

During 1984 in the yard of the National Museum in Cacak, two sounds (trial excavations) (I and II) were opened of the total area of 36 m². Sound I located next to the northern fence of the museum yard had the aim to check direction of spreading parallel walls which were found in the 70s while the infrastructure was reconstructed in the street of Car Dusan. Sound II between the museum building and Konak of Master Jovan was opened because of checking the stratigraphy in the central part of this archeological site.

After archeological excavations in these sounds it was concluded that there was stratigraphy and remains of architecture and relatively numerous movable findings were discovered, from prehistory, late Antiquity, late Middle Ages, up to the Ottoman and modern times. Stratigraphic situation in both sounds was slightly different (Fig. 1). Upper layers are of Ottoman and modern origin, with levels and pavements where the material used had Roman bricks with the seal CON II M (cohors II milliaria Delmatarum) as secondary material. Remains of architecture, that is foundations of buildings were found in sound I and belong to different epochs: the corner of one building immediately below the ground level is connected to the layer II, while the remains of the walls from lower layers of sound were attributed to late Roman period, considering the fact that they were crossing the edges of the well found at the very end of the excavation.

By comparative analyses of these results with researches of newer archeological excavations from 2006 and 2007 it was concluded that the remains from the lower layers of sound I do not belong to Roman period but to the later one. By analyses of the layers from 1984 marked as A and B we came to the conclusion that on the basis of such a small extent of researches and great mix of material it cannot be said that they are two different late Roman horizons, as Mr. M.Vasic classified them from the first decades of IV century up to 378 and from 80s of IV century to the beginning of V century, but it is only one late Roman horizon (dark grey ground with soot), which is greatly damaged by later digging in. By geophysical researches in 2006 in the space around these sounds remains of architecture were detected from the outer edge of the sounds I and around 2.75 m north from the sound II.

Gordana JERIC, PhD
Aleksandra GOJGIC

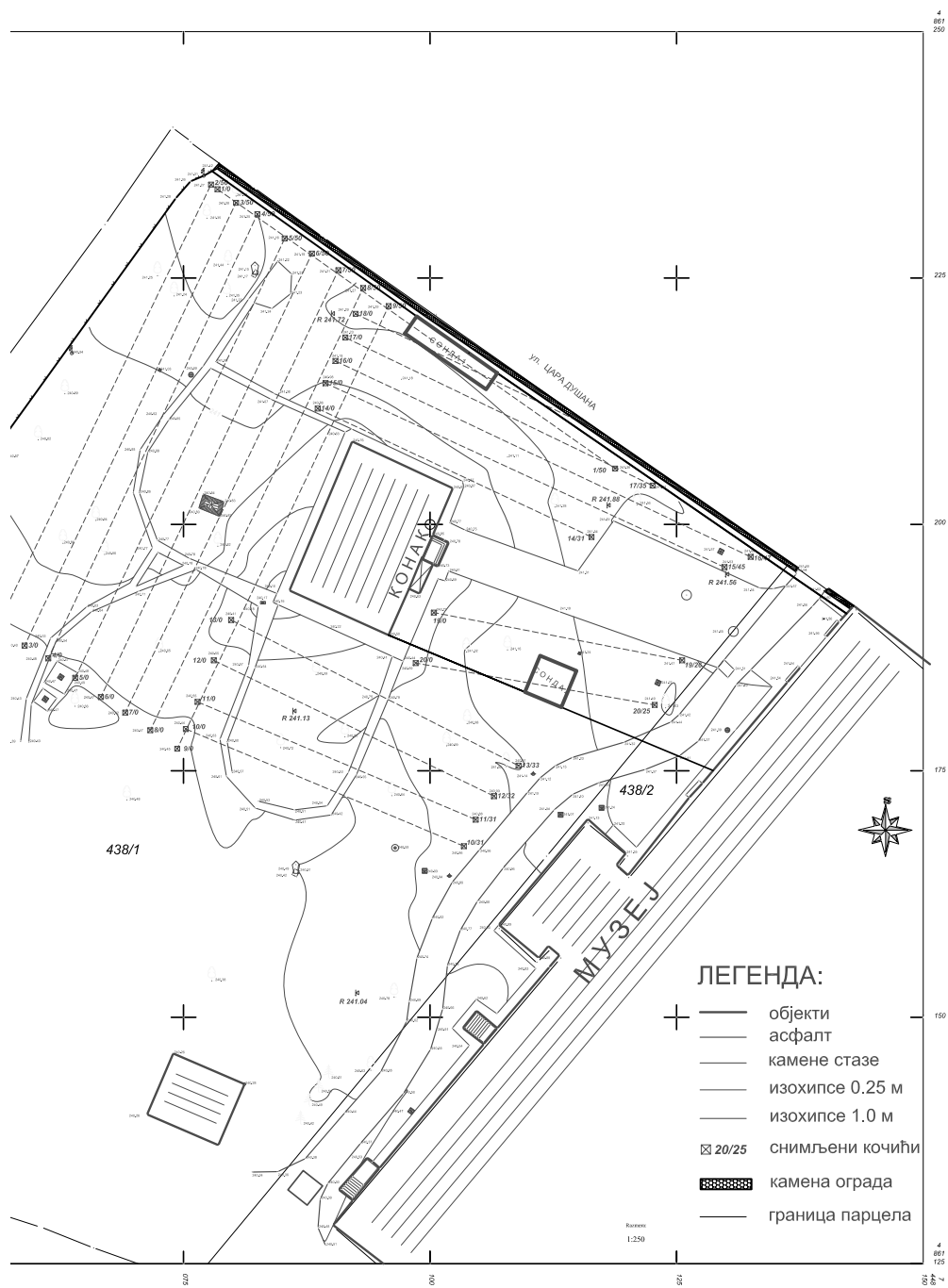
La cour du Musée national à Cacak – recherches en 1984 à la lumière de nouvelles études

Pendant l'année 1984, dans la cour du Musée national à Cacak, deux sondes (I et II) furent ouvertes, de superficie totale explorée de 36 m². La sonde I, placée près de la clôture septentrionale de la cour du musée, visa à vérifier la direction d'étendue des parois parallèles, constatées lors des années 70 à l'occasion des travaux sur l'infrastructure dans la rue de l'empereur Dusan. La sonde II, entre le bâtiment du musée et le konak du Maître Jovan, fut ouverte pour contrôler la stratigraphie dans la partie centrale de ce site.

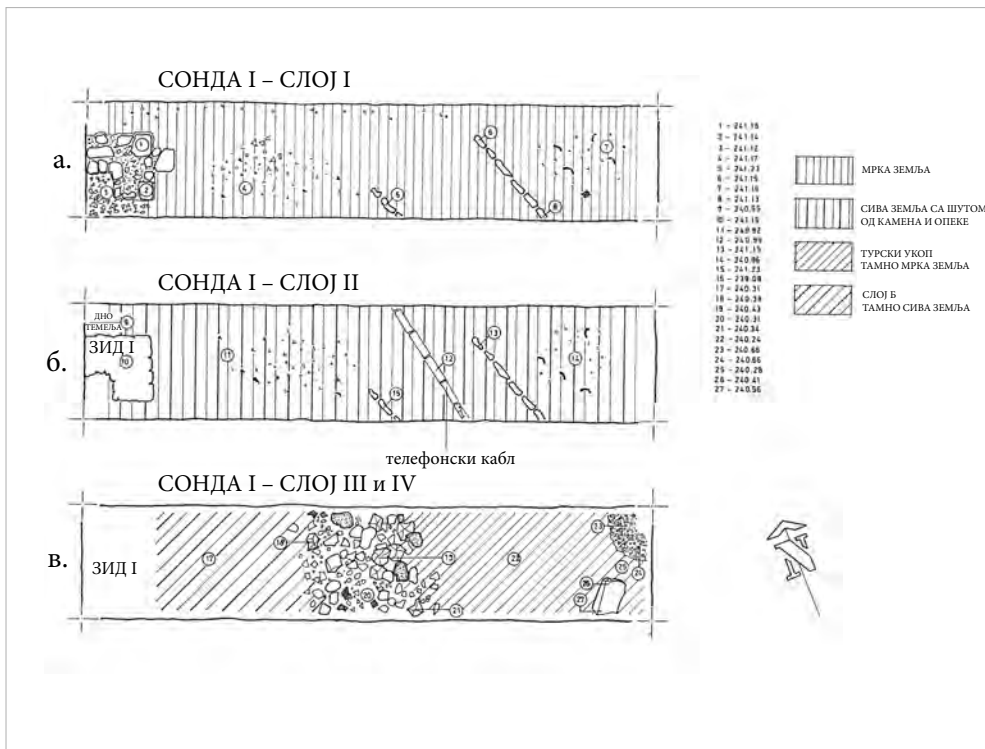
Par des travaux archéologiques dans ces sondes, on constata une stratigraphie et furent découverts des vestiges de l'architecture et des trouvailles mobiles relativement nombreuses, de l'époque de la Préhistoire, de l'Antiquité tardive, du Bas-Moyen-Âge, jusqu'à l'époque turque et contemporaine. La situation stratigraphique dans les deux sondes se différencia légèrement (cf. tableau I). Les couches supérieures furent constituées par les couches contemporaines et turques, avec des digues et des dallages, où en tant que matériel furent utilisées secondairement des briques antiques également, avec le sceau COH II M (cohors II milliaria Delmatarum). Les ruines de l'architecture, c'est-à-dire les fondations des bâtiments, furent constatées dans la sonde I et appartiennent à des époques différentes: l'angle d'un des bâtiments, de faible profondeur en-dessous du niveau du terrain, associée à la couche II, tandis que les restes des murs des couches inférieures de la sonde sont rapportés à l'époque récente de l'Antiquité, étant donné qu'ils dépassent au-delà du bord du puits, découvert au fond même de l'excavation.

Par un examen comparatif de ces résultats, avec les résultats des recherches archéologiques plus récentes des années 2006 et 2007, on en vient à la conclusion que les restes du bâtiment des couches inférieures de la sonde I n'appartiennent pas à la période antique, mais qu'ils sont plus récents. Par l'analyse de la structure des couches inférieures de l'année 1984, marquées comme A et B, nous sommes arrivés à la conclusion que, d'après une recherche basée sur une si petite échelle et un grand mélange de matériaux, on ne peut parler de deux horizons de l'Antiquité tardive différents, comme les distingua M. Vasic, des premières décennies du IV^{ème} siècle à l'année 378 et des années 80 du IV^{ème} siècle au début du V^{ème} siècle, mais qu'il s'agit uniquement d'un horizon de l'Antiquité tardive (terre gris foncé avec de la suie), qui fut assez endommagé lors d'inhumations ultérieures. Par des recherches géophysiques en 2006 sur l'emplacement autour de ces sondes, on détecta des vestiges de l'architecture, sur l'extérieur du bord-est de la sonde I et à environ 2 m75 au nord de la sonde II.

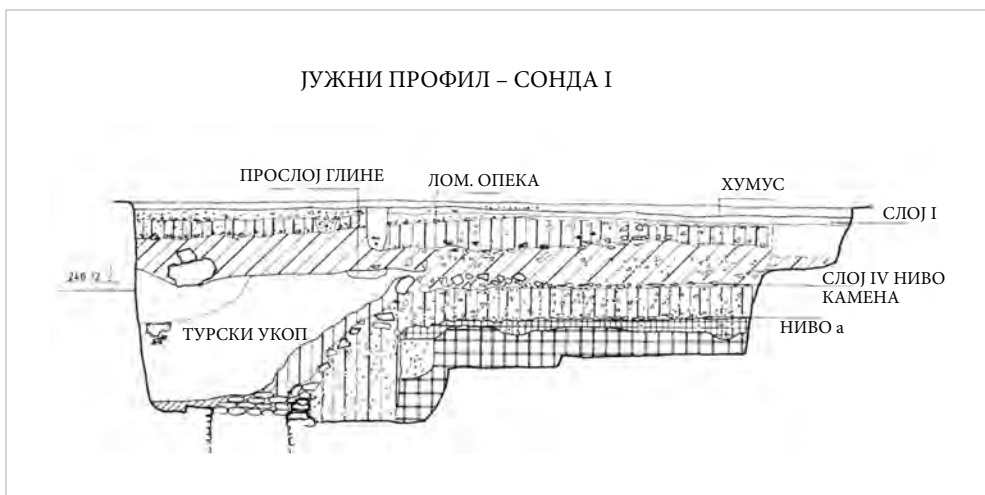
Gordana JERICIC, Dr
Aleksandra GOJIC



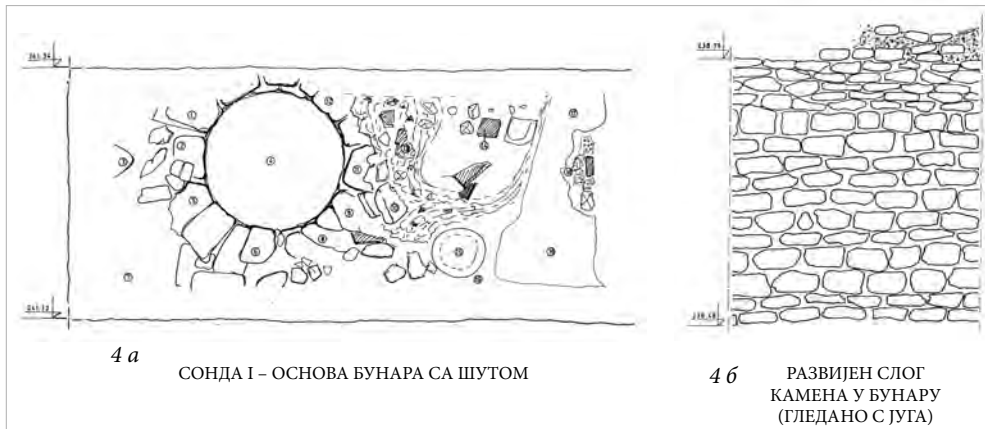
Сл. 1 – Двориште Народног музеја у Чачку, ситуациони план са сондама 1984. године



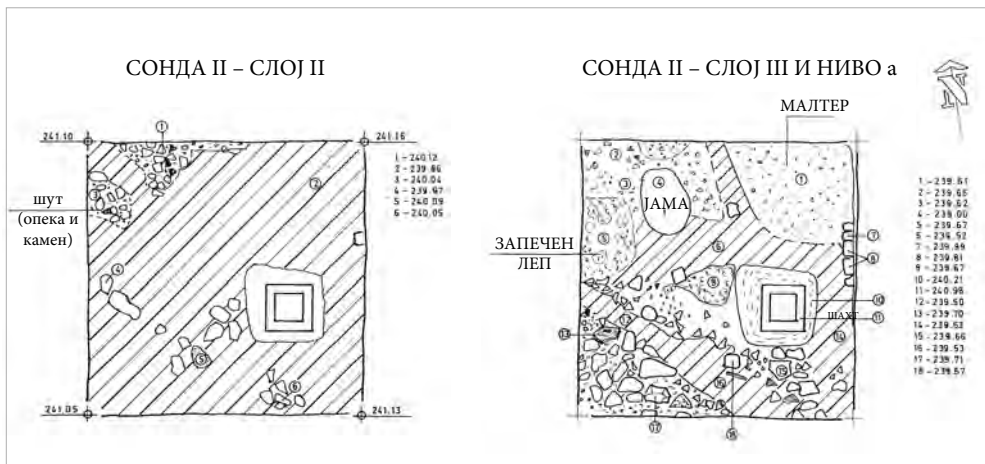
Сл. 2 – Сонда I: а. основа слоја I; б. основа слоја II; в. основа са слојевима III и IV



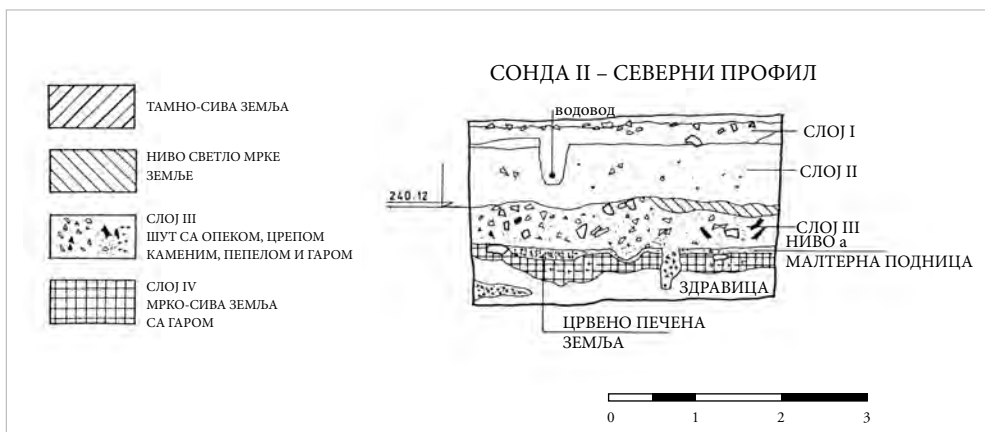
Сл. 3 – Сонда I, јужни профил (објављено: М. Васић, у: Богородица Градачка, Чачак 1993, план 7)



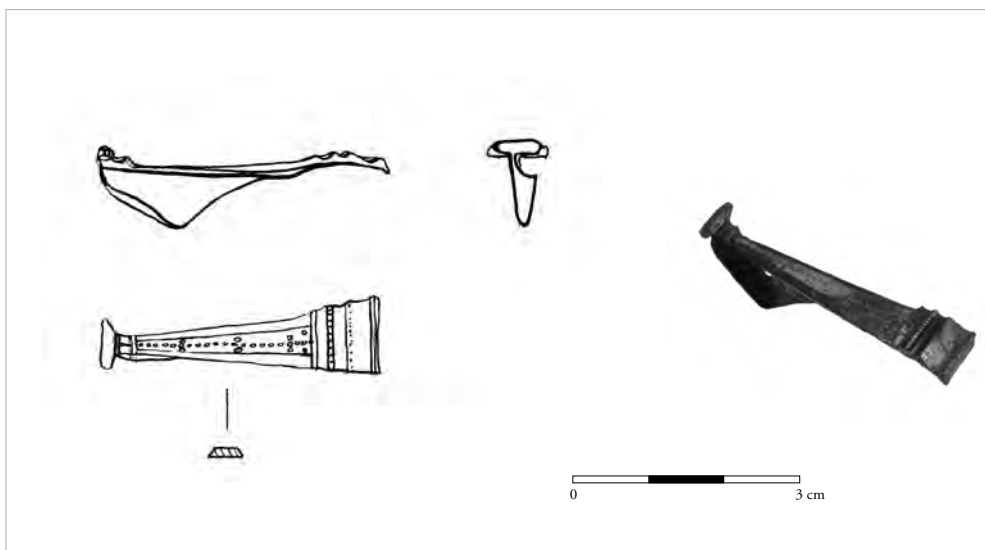
Сл. 4 – Сonda I: а. основа бунара са шутом; б. развијени слог камена у бунару, поглед са југа



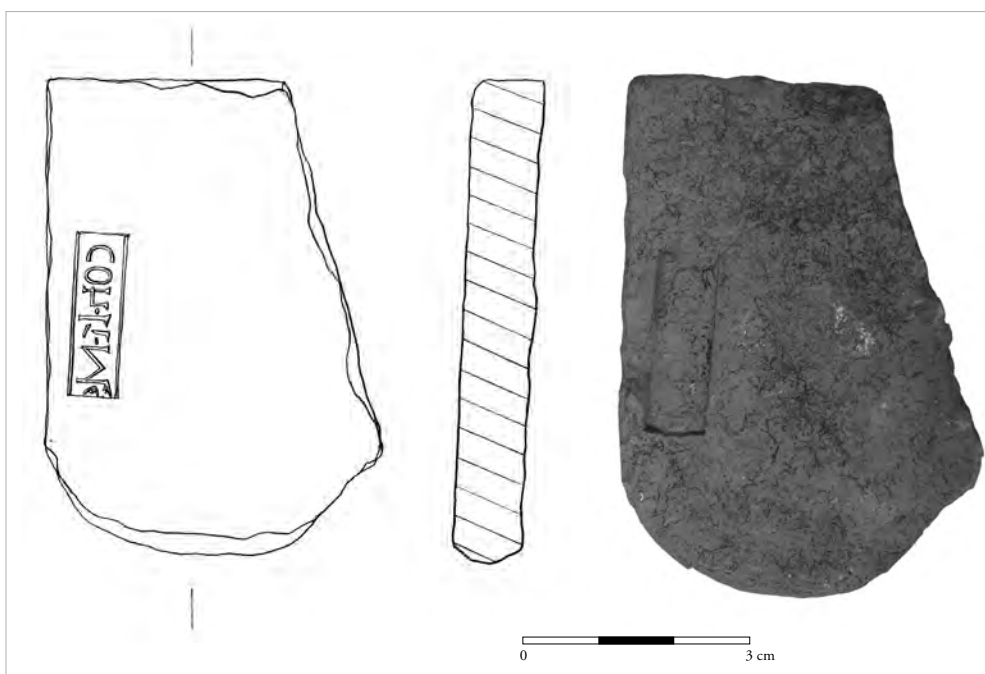
Сл. 5 – Сonda II: а. основа слоја II; б. основа слоја III.



Сл. 6 – Сonda II, северни профил



Сл. 7 – Сонда II, фибула (фото М. Бојовић, цртеж М. Пузић)



Сл. 8 – Сонда II, опека са печатом (фото М. Бојовић, цртеж М. Пузић)

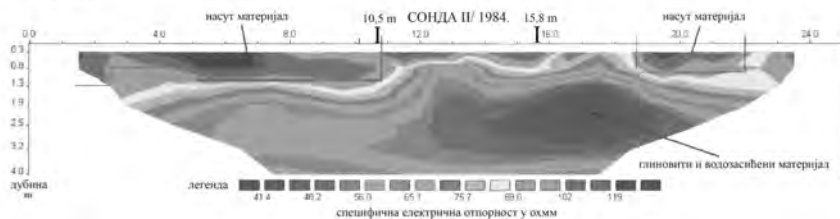
Сл. 9/а

геоелектрични пресек по профилу 17



геоелектрични пресек по профилу 20

Сл. 9/б



геоелектрични пресек по профилу 19

Сл. 9/в



Сл. 9 – Геоелектрични профили: а. RES-17; б. RES-20; в. RES-19 (према: М. Vukadinović, Izveštaj o geofizičkim istraživanjima, 2008, prilog 10–11)



Др Снежана
ФЕРЈАНЧИЋ

КОХОРТЕ V GALLORUM У ПОДУНАВСКИМ ПРОВИНЦИЈАМА*

УДК: 904:355(398)“00/01”

АПСТРАКТ: Војничке дипломе издате почетком II века сведоче да су у подунавским провинцијама биле стациониране две кохорте V Gallorum. Прва је крајем I века била у Панонији, а затим у Британији. Друга је до Трајанових дачких ратова била део гарнизона Горње Мезије, да би затим била прекомандована у Дакију. Средином II века, под Антонином Пијем и под првим царевима династије Севера, налазила се под врховном командом намесника Горње Мезије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Горња Мезија, Панонија, Дакија, помоћни одреди, кохорта V Gallorum, Дијана (Караташ), Карпи

Епиграфски извори, пре свега војничке дипломе издате крајем I и у II веку, сведоче о континуираном присуству кохорте V Gallorum у провинцијама на средњем и доњем току Дунава. Они указују на постојање две јединице овог назива, чија се историја и кретање могу у извесној мери реконструисати.

Кохорта V Gallorum помиње се као део мезијског и панонског гарнизона у последњим деценијама I века. Судаћи према подацима са војничких диплома, јединица је 75. године била у Мезији,¹ затим 84. и 85. године у Панонији,² а 93, 94. и 100. године у Горњој Мезији.³ У модерној историографији преовладало је мишљење да је реч о једном одреду који је током неколико деценија крајем I века мењао место боравка. Најпре је био стациониран у Мезији, потом у Панонији, па у Горњој Мезији.⁴ Епиграфски извори указују, међутим, да су у Мезији и

* У раду су коришћене следеће скраћенице:

AE = *L'année épigraphique*, Paris

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*

RMD = *Roman Military Diplomas I–IV*, London 1978–2003.

1 RMD 2.

2 CIL XVI 30 (84. године), 31 (85. године).

3 CIL XVI 39 (93. године), 46 (100. године); AE 1998, 1616 (94. године).

4 W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien, von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938, 140; A. Radnóti–L. Barkóczy, „The Distribution of Troops in Pannonia Inferior during the 2nd Century A. D.“, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1, 1951, 201; M. Mirković, „Cohors V Gallorum u Transdierni“, *Arheološki Vestnik*

Панонији крајем I века биле две кохорте V Gallorum. Две војничке дипломе, издате 2. јула 110. године, помињу јединицу овог назива у Дакији⁵ и Доњој Панонији.⁶ Модерна наука претпоставља да је кохорта V Gallorum подељена после Трајанових дачких ратова. Један део је остао у новооснованој провинцији, док је други пребачен у Доњу Панонију, вероватно због рата против Сармата 106/107. године.⁷

Чини се да помен једне исте јединице на дипломама из Дакије и Доње Паноније указује на постојање двеју кохорти V Gallorum.⁸ Њихова историја би се могла реконструисати на следећи начин. Једна од њих је у последњим деценијама I века била стационирана у Панонији. О томе сведоче дипломе издате 84. и 85. године.⁹ Лако је могуће да је, заједно са другим панонским помоћним одредима, учествовала у Трајановим дачким ратовима. После поделе провинције припала је гарнизону Доње Паноније, где је посведочена на дипломи из 110. године.¹⁰ Локација логора кохорте V Gallorum у Панонији није позната. Леринц претпоставља да би је требало тражити у околини Сирмијума, јер је у том граду пронађена опека са печатом *c(ohortis) V G(allorum)*.¹¹ Ово питање мора остати отворено из два разлога. Њене опеке су у Сирмијум могле бити допремљене као грађевински материјал са неког другог локалитета. Опеке са печатом кохорте I Aelia sagittaria milliaria equitata, која је у II и III веку била стационирана у Герулати, налажене су у Панонији и Норику.¹² Опеке кохорте VII Breucorum,

31, 1980, 174; K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donauraumes in der Hohen Kaiserzeit*, Bonn, 1984, 131; I. Piso–D. Benea, „Das Militärdiplom von Drobeta“, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 56, 1984, 281. F. Gayet, „Les unités auxiliaires gauloises sous le Haut-Empire romain“, *Historia* 55, 2006, 88 на основу дипломе RMD 144, датоване око 100/102. године, сматра да је кохорта V Gallorum на самом почетку II века поново прекомандована из Горње Мезије у Панонију. Ову претпоставку треба узети са великом дозом резерве, јер није сигурно да је реч о кохорти V Gallorum. Од дипломе је сачуван само мали фрагмент, тако да је назив јединице веома оштећен.

5 CIL XVI 163.

6 CIL XVI 164.

7 Radnóti–Barkóczy, *AArchH* 1, 1951, 201; Strobel, *н. д.*, 131; Piso–Benea, *ZPE* 56, 1984, 281 и д.

8 Уп. J. Beneš, *Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia. Zu den Fragen des römischen Verteidigungssystems im Unteren Donauraum und in den angrenzenden Gebieten*, Praha, 1978 34; B. Lőrincz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Teil I: Die Inschriften*, Wien, 2001, 34.

9 CIL XVI 30, 31.

10 CIL XVI 164.

11 Lőrincz, *н. д.*, 34 и н° 297.

12 Lőrincz, *н. д.*, н° 424 (Панонија: *Vindobona, Ala Nova, Carnuntum, Quadrata, Arrabona, Pama, Neusiedl am See, Bruck a. d. Leitha*; Норик: *Mauer an den Url, тј. Öhling*). О боравку кохорте I Aelia sagittariorum milliaria equitata у Герулати види: *исто*, 41.

чији је логор *Lugio*, коришћене су почетком III века за изградњу или обнову низа утврђења дуж панонског лимеса.¹³ Поред тога, назив јединице на опеци из Сремске Митровице могао би се прочитати и као *c(ohortis) V C(allaecorum)*. Кохорта V *Callaecorum Lucensium civium Romanorum* је била део панонске посаде од средине I века.¹⁴

Кохорта V *Gallorum* не помиње се у панонским дипломама издатим после 110. године. У коју је провинцију прекомандована са средњег тока Дунава? По свој прилици реч је о Британији,¹⁵ где је посведочена на дипломама из прве половине II века.¹⁶ Како је најстарија британска диплома издата 122. године,¹⁷ одлазак кохорте V *Gallorum* из Доње Паноније могао би се повезати са реорганизацијом дунавског лимеса коју је Хадријан спровео 118/119. године. Прилике на средњем и доњем току Дунава биле су мирне, пошто је завршен рат против Јазига и Роксолана, започет у јесен 117. године.¹⁸ У Британији је у првим годинама Хадријанове владе избио устанак у коме су учествовали Бриганти.¹⁹ Иако је побуна кратко трајала (сузбијена је већ 118. године), кохорта V *Gallorum* могла је бити прекомандована да би се ојачао британски гарнизон. Она се, под последњим Антонинима или почетком епохе Севера, налазила у Крамонду, близу данашњег Единбурга. Њен прелазак у утврђење Саут Шилдс (*Arbeia* ?) на крајњем истоку Хадријановог зида, везује се за британски поход Септимија Севера.²⁰

Друга кохорта V *Gallorum* је у другој половини I века била стационирана у Мезији, где је као део провинцијске посаде први пут посведочена 75. године.²¹ На дипломама из 93, 94. и 100. године наводи се међу помоћним одредима Горње

- 13 | Lőrincz, н. д., n° 239 (*Brigetio, Aquincum, Contra Aquincum, Intercisa, Anamatia, Ad Militare, Mursa, Rittium, Sirmium, Burgenae*). О боравку кохорте VII *Breucorum* у Лугиону види: *исто*, 31.
- 14 | Lőrincz, н. д., 33.
- 15 | Lőrincz, н. д., 35 наводи да је кохорта V *Gallorum* одведена у Британију или Горњу Мезију.
- 16 | *CIL XVI 69* (122. године); *RMD 240* (127. године); *AE 2007, 1768* (127. године); *CIL XVI 82* (135. године); *AE 2006, 1836* (130/131. године). Gayet, *Historia* 55, 2006, 88 помишља да је кохорта V *Gallorum* у Британију дошла 43. године. Као другу могућност наводи идентификацију ове јединице са кохортом V *Gallorum* која је крајем Неронове или почетком Веспасијанове владе била стационирана у Доњој Германији.
- 17 | *CIL XVI 69*.
- 18 | О овом рату види: K. Strobel, „Die Jahre 117 bis 119 n. Chr. Eine Krisenphase der römischen Herrschaft an der Mittleren und Unteren Donau“, *Studien zur alten Geschichte I–III*, Roma, 1986, III/905 и даље.
- 19 | S. Frere, *Britannia. A History or Roman Britain*, London–Henley–Boston, 1978, 147 и даље.
- 20 | M. G. Jarrett, „Non-Legionary Troops in Roman Britain: Part One, The Units“, *Britannia* 25, 1994, 61; Gayet, *Historia* 55, 2006, 88 и д.
- 21 | *RMD 2*.

Мезије.²² Локацију њеног логора није могуће прецизно одредити. С разлогом се претпоставља да је реч о Трансдијерни (Текија), утврђењу које је штитило један од главних прелаза из Горње Мезије на дачку територију. У Текији је 1970. године пронађена бронзана посуда за мерење са жигом наше јединице.²³ Кохорта V *Gallorum* учествовала је у Трајановим дачким ратовима, да би потом остала у новооснованој провинцији. Као део дачке посаде посведочена је на дипломама из прве деценије II века, издатим 109,²⁴ односно 110. године.²⁵ Њен логор било је утврђење Пожежена де Сус на левој обали Дунава.²⁶

Кохорта V *Gallorum* се на дипломама II века помиње као део дачког и горњомезијског гарнизона. У Горњој Дакији је посведочена 119. и 179,²⁷ а у Горњој Мезији 159/160. и 161. године.²⁸ Поред тога, није наведена међу дачким помоћним одредима на дипломама из 144, 157. и 158. године.²⁹ Ови подаци су у модерној историографији тумачени на два различита начина. По једној претпоставци кохорта V *Gallorum* је пре 160. године прекомандована у Горњу Мезију.³⁰ Помишљало се и да је утврђење Пожежена де Сус пре 160. било под јурисдикцијом намесника Горње Мезије.³¹ Румунски истраживачи И. Пизо и Д. Бенеа су крајем XX столећа предложили решење које се чини знатно прихватљивијим. Кохорта V *Gallorum* је, према њиховом мишљењу, била трајно стационирана на левој обали Дунава, али је могла бити под контролом намесника Горње Дакије или Горње Мезије. Легат Горње Мезије могао ју је преместити на десну обалу Дунава. Дипломе на којима се кохорта V *Gallorum* не помиње као део гарнизона Горње Дакије и оне на којима је посведочена међу горњомезијским одредима издате су за владе Антонина Пија.³² Стога су Пизо и Бенеа закључили да је под овим царем наша јединица била под врховном командом намесника Горње Мезије.³³ Слична је ситуација и са кохортом III *Sampestris* која је била стационирана у Дробети. Њен прелазак под контролу горњомезијског легата повезан је са ефикаснијом заштитом моста преко Дунава.³⁴

22 | *CIL XVI 39* (93. године); *AE 1998*, 1616 (94. године); *CIL XVI 46* (100. године).

23 | Mirković, *AV 31*, 1980, 173 и д. Уп. Beneš, *н. д.*, 34.

24 | *RMD 148*.

25 | *CIL XVI 163*.

26 | Beneš, *н. д.*, 35.

27 | *RMD 351* (119. године), *123* (179. године).

28 | *CIL XVI 111* (159/169. године); *RMD 55* (161. године).

29 | *CIL XVI 90* (144. године), *107* (157. године), *108* (158. године).

30 | I. I. Russu, *Inscriptiones Daciae Romanae I–III*, București, 1975–1988, III–1/42; Beneš, *н. д.*, 35.

31 | D. Tudor, „Comunicari epigrafice 1“, *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie 13*, 1962, 115.

32 | *CIL XVI 90* (144. године), *107* (157. године), *108* (158. године).

33 | Piso–Benea, *ZPE 56*, 1984, 284.

34 | Исто, 289.

Изгледа да се кохорта V Gallorum под врховном командом намесника Горње Мезије налазила и крајем II или почетком III века. У Дијани (Караташ) је пронађена цилиндрична мермерна база за статуу непознатог божанства коју је посветио Аурелије Гајан, центурион поменуте јединице.³⁵ Статуа потиче из времена Септимија Севера или Каракале. Датована је на основу почасног епитета *Antoniniana* у називу кохорте.³⁶ Пишући о мермерној бази из Дијане, В. Кондић је истакао да је кохорта V Gallorum поменута на дачкој дипломи из Дробете издатој 179. године. Боравак њеног центуриона у Дијани око 200. године објаснио је предочавајући три могућности. Аурелије Гајан је статуу могао посветити пролазећи кроз Дијану која се налазила близу Пожежене де Сус, матичног логора јединице. Кохорта V Gallorum је под Комодом или Септимијем Севером могла бити прекомандована из Горње Дакије у Дијану. Као трећу могућност Кондић наводи поделу наше јединице на мање одреде који су били распоређени у утврђењима дуж Дунава. Једно од тих утврђења била је Дијана, док се друго налазило негде на Дунаву.³⁷

Мермерна база из Дијане јасно указује на боравак кохорте V Gallorum или њене вексилације у овом утврђењу под Септимијем Севером или Каракалом. Околност да се јединица неколико деценија раније (179. године) спомиње као део посаде Горње Дакије може се објаснити на следећи начин. Кохорта V Gallorum се под првим Северима, као и у доба Антонина Пија, налазила под врховном командом легата Горње Мезије. Разлоге који су довели до ове промене није могуће до краја разјаснити. Можда је то урађено под Каракалом, око 213. године, са циљем да се ојача горњомезијска посада. Провинцијама на доњем и средњем току Дунава претила је опасност од Карпа. Они су нападали градове у Доњој Мезији, пре свега оне на обали Црног мора (Тирас, Калатис), али и оне у унутрашњости провинције (Марцијанополис). Крајем 212. или почетком 213. године продрли су и у Горњу Панонију.³⁸ Опасност од варварских напада могла је намесника Горње Мезије подстаћи да кохорту V Gallorum прекомандује у Дијану како би обезбедио бољу и ефикаснију заштиту провинције. Остаје отворено питање да ли је реч о целој јединици или вексилацији. Аурелије Гајан је можда био на челу одељења кохорте V Gallorum. Познато је да су центуриони

35 AE 1994, 1511: *Aurel(ius) Gaia|nus c(enturio) coh(ortis) V Gall(orum) | Anto(niniana)e ex voto p(osuit)*. Базу је први објавио В. Кондић, „Two Military Inscriptions from Fortification Diana on the Danube“, *Зборник Народног музеја. Археологија 15-1*, 1994, 74.

36 О датовању натписа на основу епитета *Antoniniana* види: М. Mirković, „Septimius Severus und die Legio VII Claudia Antoniniana“, *AV* 28, 1977, 183–186; В. Lőrincz, „Zur Datierung des Beinamens Antoniniana bei Truppenkörpern“, *ZPE* 48, 1982, 142–148.

37 Кондић, *Зборник НМ 15/1*, 1994, 75.

38 J. J. Wilkes, *CAH XII: The Crisis of Empire, A. D. 193–337*, Cambridge, 2005, 224; А. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia: A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London–Boston, 1974, 198.

аутзилијарних јединица могли да заповедају њиховим вексилацијама стационарним у провинцијама.³⁹

Судећи према војничким дипломама издатим 110. године у дунавским провинцијама биле су стационариране две кохорте V Gallorum. Једна је крајем I и почетком II века била у Панонији, односно Доњој Панонији, да би потом била прекомандована у Британију, где је први пут посведочена на дипломи из 122. године. Друга кохорта V Gallorum је из Горње Мезије пребачена у новоосновану Дакију, где је срећемо на дипломи из 110. године. Чини се да је под Антонином Пијем и првим царевима династије Севера пребачена под јурисдикцију намесника Горње Мезије. Он је целу јединицу или једну њену вексилацију под Септимијем Севером или Каракалом прекомандовао из њеног матичног логора Пожежена де Сус у Дијану. То је могло бити урађено око 213. године, када су Карпи угрожавали римске провинције на средњем и доњем току Дунава.

39 | A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres (Einl., Bericht u. Nachtr. von B. Dobson)*, Köln–Graz, 1967², 62.

Cohorts V Gallorum in the Danubian provinces

Military diplomas issued in the last decades of the first century A. D. mention a cohort V Gallorum in Moesia and Pannonia. According to modern scholars, this unit changed its garrison province several times, its transfers depending on the circumstances on the Danubian limes. However, epigraphic evidence seems to imply the existence of two cohorts V Gallorum. Two diplomas, issued in 110 A. D., mention two units of the same name in Dacia and Pannonia Inferior respectively. The history of these two cohorts V Gallorum might be reconstructed as follows. One was stationed in Pannonia and Pannonia Inferior during the last decades of the first century A.D. The beginning of Hadrian's reign saw its transfer to Britain, where its presence is attested for the first time on a diploma from 122 A. D. The other cohort V Gallorum was stationed in Moesia, presumably in the fort of Transdierna. After participating in Trajan's Dacian campaigns, it remained in the newly established province. According to modern scholars, the Dacian cohort V Gallorum was transferred again to Moesia Superior, where it remained from 110 to 160 A. D. Close examination of epigraphic evidence suggests a different view. The cohort V Gallorum was permanently stationed in Dacia Superior. During the reign of Antoninus Pius and in the first decades of the third century A. D., it seems to have been placed under the command of the governor of Moesia Superior for strategic reasons. Epigraphic evidence implies that the cohort V Gallorum or its detachment was stationed in the fortress of Diana under Septimius Severus or Caracalla.

Snežana FERJANČIĆ, PhD
Prevod: Snežana FERJANČIĆ, PhD

Les cohortes V Gallorum dans les provinces danubiennes

La cohorte V Gallorum est mentionnée comme partie du garnison de la Mésie et de la Pannonie dans les diplômes militaires des dernières décennies du Ier siècle. Dans l'historiographie moderne, on estima qu'il fut question d'une unité qui, en fonction des circonstances sur le limes danubien, fut transférée d'une province à l'autre. Deux diplômes, délivrés en l'an 110, font ressortir l'existence de deux unités de même nom, en Dacie et en Pannonie Inférieure. Leur histoire pourrait être reconstruite de la manière suivante. Une cohorte V Gallorum, lors des dernières décennies du Ier siècle, fut en Pannonie, c'est-à-dire en Pannonie Inférieure. Au début du gouvernement d'Hadrien, elle fut redéployée en Bretagne où, pour la première fois, elle fut attestée par un diplôme de l'an 122. La deuxième cohorte V Gallorum fut en Mésie, c'est-à-dire en Mésie Supérieure, probablement dans les fortifications de Transderna. Après les guerres daciennes de Trajan, elle resta dans la province nouvellement créée. Il semble que, sous Antonin le Pieux et lors des premières décennies du IIIème siècle, elle fut placée sous le Haut commandement du gouverneur de la Mésie Supérieure. Pendant les règnes de Septime Sévère ou de Caracalla, la cohorte V Gallorum ou sa vexillation fut stationnée à Diana.

Snezana FERJANCIC, Dr



Драгиша
МИЛОСАВЉЕВИЋ

МАНАСТИРИ ДУБНИЦА КОД НОВЕ ВАРОШИ, КОВИЉЕ ПОД ЈАВОРОМ И СРЕТЕЊЕ ОВЧАРСКО – ИСТОРИЈСКО ТРАЈАЊЕ, ПРОСТОРНЕ И ГРАДИТЕЉСКЕ СРОДНОСТИ

УДК: 271.222(497.11)-523.6(497.11), 726.71(497.11)

АПСТРАКТ: Овај рад бави се манастирима Дубницом код Нове Вароши, Ковиљем под Јавором и, у мањем обиму додуше, Сретењем у Овчарско-кабларској клисури. Излажући кратку историју ових светилишта, као и међусобне духовне везе, истакнута је градитељска обнова у првој половини XVII века, у време када је на престолу рашких владика у Новом Пазару био Гаврило Рашковић, будући патријарх српски. Извођене у релативно кратком временском раздобљу, обнове ових манастира упућују не само на истог ктитора, већ и на вероватно исте мајсторске дружине које је за ове послове ангажовао владика рашки и патријарх пећки Гаврило. Докази о обнови манастира Ковиља и делом Сретења овчарског, садржани су у патријарховим записима, посебно у познатом тексту са Четворојеванђеља поклоњеног манастиру под Јавором. Потврде о обнови и понављању манастира Дубнице откривене су у локалним предањима преношеним са колена на колена и знатно више у манастирским остацима у Божетићима. Градитељске аналогије Ковиља, Дубнице и Сретења овчарског садржане су у сличним просторним решењима и посебно у сегментима архитектуре у унутрашњости храмова.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Дубница, Ковиље, Сретење, патријарх Гаврило, градитељство, храм, олтар, наос, припра, портал, култ, обнова, ктитор, неимар

1.

На североистоку територије коју обухвата општина Нова Варош, између реке Увца и планине Јавор, на пространој крашкој површини Старог Влаха, налази се село Божетићи, средиште села јаворске подгорине: Љепојевића, Буковика, Дебеље, Трудова, Штиткова и Тисовице. У Божетићима, на благој падини једног узвишења, недалеко од пута Нова Варош – Штитково, до недавно су се налазили остаци једног манастира посвећеног Светој Тројици који су, на срећу, пре неколико година предузимљиви мештани уз помоћ Милешевске епархије Српске православне цркве, обновили и оживели.¹ И у време док је био у

¹ Обнова манастира Дубнице реализована је у периоду 2003–2006. године, ангажовањем мештана села Божетића као и Милешевске епархије, по пројекту арх. В. Вучковића из Завода за заштиту споменика културе Краљево.

рушевинама манастир Дубница имао је карактер култног места. Пре свега зато што је у питању задужбина патријарха Гаврила Рашковића (1648–1659), рођеног у оближњем Штиткову², седишту познате кнежевске породице Рашковића.

На основу досадашњих сазнања о месту на коме се налази храм посвећен Светој Тројици у засеоку Дубница, око средине XV столећа на темељима старијег култног светилишта подигнута је (или обновљена) мала црква.³ Мада о томе нема писаних доказа, њу је вероватно саградио неки локални властелин за потребе сточарског становништва и њихових породица у непосредној околини. Подигнута је недалеко од реке Увца за коју се зна да је у дугим периодима наше историје била граница која је омеђивала српску Деспотовину и територије босанских војвода.⁴ Веровало се да је ова мала црква била својеврсна брана надирању богумилске јереси коју су средњовековни извори оцењивали као потенцијално велику опасност.

Вишегодишња трагања за било каквим писаним извором старијег датума о манастиру Дубници нису дала резултате.⁵ Нема података у документима, турским катастарским пописима, нема трага о монасима за које би се везивала манастирска баштина и земљишни поседи. Историјска фактографија о брзом

- 2 Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве, Београд*, 1991, 358–359.
- 3 О манастиру Дубници има мало писаних радова. Најзначајнијим се могу сматрати следећи: Р. Станић, „Делатност завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965 до 1975. године“, *Рашка баштина I*, Краљево, 1975, 316; Исти, „Око проблема истраживања, научног проучавања и заштите споменика културе у средњем Полимљу“, *Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, бр. V*, Пријепоље, 1978, 169; Исти, *Културна ризница Србије*, Београд, 1996, 418–419; Б. Копуновић, „Тајне манастира Дубница“, *Златарске новости, I и II* (14. 9. 2001 – 28. 9. 2001); Исти, „Старовлашки стожери Светосавља I и II“, *Савиндан бр. 13 и 14*, Пријепоље, 2003/2004, 20–23; 30–31; В. Суботић, *Кнезови Рашковићи у историји српског народа*, Београд, 2001, 63, passim; Д. Милосављевић, „Судбина неких цркава и манастира у Полимљу и Старом Влаху после Велике сеобе 1690. године“, *Ужички зборник бр. 28*, Ужице, 2002, 14–15; Исти, „Истине и тајне манастира Дубнице“, *Савиндан, бр. 12*, Пријепоље, 2002, 24–25; Исти: „Ктигор и сликар“, *Симпозијум, Сеоски дани Сретена Вукосављевића, XXI*, Пријепоље, 2005, 258–262; Исти, „Манастир Дубница код Нове Вароши“, *Гласник, службени лист Српске православне цркве, бр. 8*, Београд, 2007, 231–232. Текстови старијих писаца у којима има више помена манастира Дубнице у Божетићима код Нове Вароши систематизовани су у књигама: Ј. Караматијевић, *Кроз Стари Влах, чланци и записи*, Шабац, 2007 (приредио Д. Аранитовић); Г. Божовић, *Граничарска коб (путописи и приповетке из Старог Влаха, средњег Полимља и Потарја)*, Пријепоље, 2010, приредио Д. Аранитовић).
- 4 Р. Ђуровић је сматрао да су „С. Хранић и синовац му С. Вукчић-Косача држали узак старовлашки појас на десној страни Увца и Лима, а то се не слаже са границама на карти територије босанских велможа у XV веку“, Р. Ђуровић, „Лингвистика и историјска прологомена Вишеградског Старог Влаха“, I део, *Зборници радова Учитељског факултета бр. 1*, Ужице, 1998, 140.
- 5 Тешко је доказати да се податак који даје Х. Шабановић, односи на Дубницу у Божетићима код Нове Вароши. Наиме, он даје податке о два гранична села у околини Сјенице, Ступ и Дубницу, која се помињу у попису из 1572. године; Х. Шабановић, „Управна подјела југословенских земаља под турском владавином до Карловачког мира 1699. године“, *Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине, бр. IV*, Сарајево, 1952, 182.

рушењу и замирању једног духовног седишта у Старом Влаху, као што је задужбина пећког патријарха Гаврила, тешко се прихватала. Временом су остади порушеног светилишта, фино резани и обрађени детаљи са манастирске цркве, појачавали радозналост мештана, али и људи са других подручја. Они који су се на ова подручја касније населили мало су знали о судбини својих претходника пресељених на територије изнад Саве и Дунава. Оскудне приче старинаца, ако их је и било, биле су само запамћене приповести других, у чију се истинитост није могло у потпуности веровати. Догађаји који су претходили рушењу, као и каснија збивања, одавно су била иза њих, па је све то постепено обавијала тама заборав.

Исконска народна свест није се лако мирила са непознаницама. Епска меморија располагала је и допунским објашњењима која најчешће нису била у складу са устаљеним тумачењем догађаја.⁶ Тако је код Срба дуго живела једна упоредна историја која је била по народној мери и у којој су претходна збивања, као што је на пример рушење и нестајање манастира Дубнице, „*коју је саградио неки патријарх*“, био само несрећни след околности које су се често одвијале изван људских моћи. „*Балансирање или исправљање легенди историјском фактографијом*“ овде је било само у благој форми и у површинским слојевима.⁷

Вероватно најстарије предање сачувано у народу Старог Влаха јесте прича по којој је манастир Дубница древни манастир и да потиче из епохе Немањића. Био је кажу, неколико столећа метох манастира Милешеве и није се звао Дубница већ Духовница.⁸ Предање даље каже да је светилиште било познато по томе што је подигнуто за влахе – сточаре који су на пространим старовлашким пашњацима напасали милешевска стада. Више пута је рушен и обнављан, највише је страдао с краја XVI века и непосредно после Велике сеобе 1690. године,⁹ када је светилиште запустело. Да предања понекад имају извесну доследност и да замењују документовану грађу, сведочи други део дубничке приповести. Несрећа из 1594. године када је Синан-паша из манастира у Београд понео мошти највећег српског светитеља, није само пратила Милешеву. Тада се трагедија обрушила и на друга светилишта, па и на Дубницу. Како је недалеко од манастира ишао каравански пут којим су улаци Синан-паше носили светитељево тело, пред турску војску изашли су монаси Дубнице, као и народ читавог

6 Р. Самарџић, *Усмена народна хроника*, Нови Сад, 1978, 26–28 (passim).

7 „...У византијској уметности легенда увек више обавезује него реалност која би евентуално могла бити реконструисана.“; Упоредити: J. Trilling, *Daedalus and Nightingale: „Art and Technology in the Myth of the Byzantine Court“*, у: *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, ed. H. Maguire (Harvard, Washington, D. C. 1997), 217.

8 Осим у овој легенди, колико је познато, више није забележен помен неког старовлашког манастира под именом Духовница.

9 Предање није записано већ је у усменој форми сачувано у старој свештеничкој породици Пурић, од којих је најстарији члан Василије Пурић досељен с краја XVIII или почетком XIX века у село Радијевиће код Нове Вароши; J. Караматијевић, „Из историје Старог Влаха. Ејуб-пашина година“, *Правда бр.* 34, Београд, 1938, 11–12.

краја. Хтели су да убеди пашу од намере одустане и да тело Светог Саве врати у лавру у којој је вековима почивао. Све монахе, као и мештане, Турци су побили, а тела су им покопана недалеко од засека Радишићи. Кажу да је тада спаљена и манастирска црква. Запретана приповест о судбини дубничких монаха и народа Божетића може се оспоравати. Међутим, изнад манастира и данас стоји надгробни белег и место које се зове Калуђерско гробље и где се за Задушнице пале свеће убијеним калуђерима Дубнице.¹⁰

Истраживачи културног наслеђа Старог Влаха, као што су прота Јевстатије Караматијевић¹¹ и новинар и књижевник Григорије Божовић¹², на више места су писали о култној Дубници и пијетету мештана према манастирским остацима у Божетићима. У периоду између два светска рата ови вредни и надарени уми ствараоци оставили су у многим часописима драгоцене податке о заборављеним вредностима са овог подручја. На више места они су писали о легендама које се односе на манастир Дубницу за коју су били сагласни да је задужбина српског патријарха Гаврила Рашковића. И један и други истицали су приповест која је дуго присутна у народу Старог Влаха о томе да је у Дубници, последњу зиму пред сеобу на север, у тајности провео патријарх Арсеније III Чарнојевић.

Место на коме је подигнута црква Свете Тројице имало је, без сумње, карактер „светог места“.¹³ На то нас упућује више топографских одредница у околини, али ћемо вероватно још дуго остати ускраћени за веродостојније тумачење. Трагање за најбољим „правим“ местом на коме ће се подићи храм, била је прворазредна обавеза ктитора. Дуга хришћанска традиција, по којој се место градње светилишта одређује строгим теолошким захтевима траје, у већој или мањој мери још, од IV века.¹⁴ У том смислу, хагиографска књижевност даје обиље података о сакралности светог места, топографским одредницама и феномену прослављања гробова светитеља и хришћанских мученика.¹⁵ У којој се мери ктитор, пећки патријарх Гаврило, могао ослањати на већ давно утврђени идеолошки програм Светог Саве, на његов идејни концепт пустиножитеља, становника скитова и монашких пећина којих је било и у ближој и даљој околини Божетића, није тешко рећи.¹⁶ Може се размишљати о монашкој тради-

10 | Легенда о спаљивању Дубнице и убијању монаха стигла је до савремене епохе од старе свештеничке породице Пурић из Нове Вароши, коју су њихови преци чули од староседелаца приликом насељавања с краја XVIII века.

11 | Ј. Караматијевић, *Кроз Стари Влах*, чланци и записи, Шабац, 2007 (приредио Д. Аранитовић), 57, 135, 187.

12 | Г. Божовић, *Граничарска коб (путописи и приповетке из Старог Влаха, средњег Полимља и Потарја)*, Пријепоље, 2010, (приредио Д. Аранитовић), 31, 64, 70.

13 | О феномену „светог места“ постоји огромна литература (упоредити: Р. Maraval, *Lieux saints et pèlerinages d'Orient. Histoire et géographie des origines à la conquête arabe*, Paris, 1985, 50–51; R. Morris, *Monks and laymen in Byzantium 843–1118*. (Cambridge 1995), 64–90).

14 | Р. Maraval, *н. д.*, 28.

15 | R. Morris, *н. д.*, 64.

16 | Д. Поповић, „Пустиножителство Св. Саве Српског“, у: *Лицеум, књ. 7. Култ светих на Балкану II*, Крагујевац, 2002, 61–86.

цији присутној у делу патријарха Гаврила, о прихватању врлина о којима је и као млад монах довољно знао. Рашки концепт цркава, као и правило богослужења из времена независне државе, били су му добро познати и он је овим принципима био у потпуности предан.¹⁷ Коначно, симболи анахоретских станишта били су вероватно један од повода обнове пећинске цркве манастира Ковиља у подножју Јавора. Ову обнову организовао је Гаврило Рашковић док је био на трону рашких владика.

2.

Историја сакралне архитектуре још увек није довољно проникла у односе „следбеника према узору“, нити је проблем постављен у мери у којој се могу добити задовољавајући одговори.¹⁸ Веза између прототипа и поновљеног обрасца често је крајње суптилна и далеко је од односа оригинала и копије.¹⁹ Најчешће сличности појединих грађевина подигнутих у приближно исто време могу се сагледати у спољашњој форми објеката, затим у литургијским наменама појединих делова простора, али је препознатљивост највећа у градитељским сегментима – детаљима који се налазе у унутрашњости и који не само да одају исте неимарске дружине које су грађевине реализовале, већ понекад и руке појединих мајстора. Одавно је запажено да су успешно реализована дела постајала каснији узор новоподигнутим црквама. Међутим, нису у потпуности јасни путеви преношења старијих узора у новије градитељске облике, јер је природа угледања превасходно садржинска а мање формална.²⁰ Најзад, могуће је успоставити правило структуралне анализе грађевине којим би се из композиције целине могли распознавати и упоређивати делови копирани са првобитних узора.

Танка нит која је повезивала градитељска дела истих извођача, односно ктитора, прекинута је у столећима последњих обнова.²¹ Тада су значајно мењани стилски концепти и конструктивна својства објеката као резултат недовољно

- 17 В. Кораћ, „Свети Сава и програм рашког плана“, *Међународни скуп, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање*, Београд, 1979, 241.
- 18 Више примера угледања на најстарије хришћанске базилике, као и грађевине подизане касније, видети у: С. Mango, *Byzantine Architecture* (New York 1976), 98–103, passim; Т. Velmans, *L'art byzantin*, ed. Du Rouergue, (Paris 2007), 10–15. Упоредити и недавно преведену студију R. Krauthajmer, S. Ćurčić, *Ranohrišćanska i vizantijska arhitektura*, Београд, 2008, 240–242.
- 19 В. Ђурић, „Милешева и дрински тип цркве“, *Рашка баштина I*, Краљево, 1975, 15–27.
- 20 М. Шупут, „Милешева и српска црквена архитектура друге половине XVI века“, у: *Милешева у историји српског народа*, Београд, 1987, 231–237.
- 21 А. Стојаковић, „Обнова споменика архитектуре у Србији између два рата“, *Рашка баштина II*, Краљево, 1980, 261–263.

стручних извођача и још непоузданијих наручилаца радова.²² Можда се тим непознатим обновељима црква може приписати брисање сличности између веома сродних градитељских образаца. Радови на поправци оштећених објеката никада нису били усмерени само у једном нарученом смеру. Изгледа да су у познијим временима и игумани појединих светилишта, неупућени у аутентичност изворне форме, додавали грађевинама бројне сегменте и детаље на основу властитог укуса. Били су то, на пример, звоници на западној страни црква, кречење унутрашњости са фрагментима фресака и камених портала, произвољна доградња спољашњих припрата, замена оригиналног пода, одсуство потребе за понављањем претходног решења у избору кровног покривача, али и многе друге промене.

Храм Свете Тројице у Дубници представља једнобродну грађевину са три просторне јединице: цркву у ужем смислу (олтарски простор и наос), затим правоугаону унутрашњу припрату од наоса одвојену танким зидом и на западној страни егзонартекс са уским вестибилем, односно улазом на северном делу. Западни травеј Свете Тројице у облику издуженог правоугаоника постављеног попречно прекривен је полуобличастим сводом. Средњи травеј на месту куполе има слепу калоту која належе на северној и јужној страни на једну врсту прислоњених лукова који се не ослањају на пиластре већ се завршавају у зидним масама. На источној страни калоту придржава ојачавајући лук постављен на пиластре. Тај пар пиластера својим луком обележава границу између наоса и олтарског простора. И најзад, источни травеј цркве представља олтарски простор који затвара изнутра полукружна а споља полигонална апсида, чији је пречник једнак ширини брода цркве.

На основу археолошких истраживања у осмој деценији XX века, односно на основу теренских извештаја, у Дубници нису откривени остаци носача куполе овог храма.²³ Ако се подсетимо других обнова у Полимљу и Старом Влаху с краја XVI и у првој половини XVII века, видећемо да су код многих других сакралних објеката значајно мењани првобитни облици – приликом извесних санација или реконструкција цркве су на различите начине прошириване.²⁴

- 22 | Ј. Нешковић, „Обнављање црква у прошлости и савремена начела рестаурације“, *Саопштења XXXIV*, Београд, 2002, 204–206.
- 23 | С. Борђевић, *Манастир Дубница код Нове Вароши* (технички, непубликовани извештај), Краљево, 1973, 1–3; М. Алексић – Г. Тошић, *Извештај са археолошких истраживања локалитета манастира Дубница* (непубликован извештај), Краљево, 2003, 1–3.
- 24 | Можда је у том смислу најверљивији пример манастира Увац у долини истоимене реке. Приликом истраживачко-конзерваторских радова у периоду 1994–1998. године, јасно су дефинисане градитељске фазе и све промене извршене на манастирском комплексу у прошлости; упоредити: Б. Пешић, „Архитектура цркве манастира Увац“, *Гласник Друштва конзерватора Србије бр. 19*, Београд, 1995, 134–138; Исти, „Манастир Увац – истраживачки и конзерваторски радови у 1995. години“, *Гласник Друштва конзерватора Србије бр. 20*, Београд, 1996, 124–126; Д. Милосављевић, *Манастир Увац – историја и судбина*, Београд–Ужице–Прибој, 2000, 128–130; Исти, „Манастир Увац и одсјај рашког градитељства у Полимљу“, *Ужички зборник бр. 27*, Ужице, 1998, 29–70.

Градитељске сродности манастирских цркава Дубнице у Божетићима и Светог Николе у Ковиљу нису биле запажене од претходних истраживача и конзерватора.²⁵ Разлог је вероватно био у често нестручним (непотребним) интервенцијама локалних извођача на комплексу манастира Ковиља. Изгледа да је један од разлога одлагања планиране реконструкције Дубнице у осмој деценији XX века било и одсуство података о просторним решењима, елементима горњих конструкција и начину засвођавања наоса и припрате, па је конзервирано затечено стање. Задужбина истог ктитора, рашког владике Гаврила, у Ковиљу под Јавором, са исцрпним подацима о градњи и животу светилишта, намеће детаљнију анализу и поређење са богомољом у Божетићима. Најзад, многе недоумице у обнови манастирске цркве у Дубници постале су јасније сагледавањем градитељског концепта храма Светог Николе у Ковиљу.

3.

Манастир Ковиље (Кобиље) налази се у Старом Влаху, у селу Смиљевцу испод Јавора. Удаљен је око 25 километара од Ивањице.²⁶ До села и манастира долази се лошим макадамским путем, па се и степен очуваности манастирског комплекса Ковиља са правом доводи у везу са вековним одсуством добрих комуникација. Падине Јавора и Ковиљске планине заклониле су ово место од осталог света. Насеље је смештено у малој котлини кроз коју се пробија речица Ношница, па се село не може видети ни са које стране док се не дође на брдо неколико стотина метара изнад. Са друге стране, Смиљевац у коме је подигнут манастир Ковиље није удаљен од старовлашких села Штиткова, Лепојевића, Буковика и Божетића, па је столећима делио са њима заједничку судбину.

Манастир је фундиран на платоу испод брда истоименог имена на десној обали Ношнице, у густој буковој шуми.²⁷ До последње градитељске интервенције у Ковиљу, две манастирске цркве биле су под једним кровом на четири воде покривене шиндром, па се грађевина није значајније разликовала од других

25 О сродности сакралних грађевина Светог Николе у Ковиљу и Свете Тројице у Дубници писао је аутор овог текста; видети: Д. Милосављевић, „Судбина неких цркава и манастира у Полимљу и Старом Влаху после сеобе 1690. године“, *Ужички зборник бр. 28*, Ужице, 2002, 14–15; 24–26.

26 О манастиру Ковиљу: *Митрополит Михаило, Православна српска црква у књажевству Србији*, Београд, 1874, 69; Р. Ускоковић, „Манастир Ковиље“, *Гласник Географског друштва*, Београд, 1922, 176–179; В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд, 1950, 147–148; Р. Станић, „Манастир Ковиље“, *Зборник радова Народног музеја Чачак I*, Чачак, 1969, 33–51; Исти, „Новооткривене фреске у манастиру Ковиљу“, *ЗРМЧ II*, Чачак, 1971, 27–36; Исти, *Културна ризница Србије*, Београд, 1996, 410; М. Шупут, *Споменици српског црквеног градитељства XVI–XVII века*, Београд, 1991, 111–113; Г. Тошић, „Манастир Ковиље, археолошки радови“, *Гласник Друштва конзерватора Србије бр. 21*, Београд, 1997, 96–97.

27 Р. Ускоковић, н. д., 176.

околних кућа. У последњој обнови осамдесетих година XX века делимично је замењена кровна конструкција а на западној страни је подигнут један необичан звоник, о чијем решењу и стилском пореклу нема података, као што је тешко успоставити аналогiju са другим, сродним градитељским објектима.

У манастирском комплексу Ковиља налазе се две цркве чије су конструктивне особености у непосредној вези. То је старији, мали храм посвећен Светим Архангелима и млађи, чија се северна страна ослања на јужни зид старије цркве, и посвећен је Светом Николи.²⁸ Управо је ова богомоља својом архитектуром и конструктивним особеностима значајно утицала на градњу храма Свете Тројице у Дубници средином XVII века, као и на обнову манастира почетком XXI столећа.²⁹ Запис о градњи цркве Светог Николе у Ковиљу, који се налази на једном рукописном Четворојеванђељу из 1651. године, представља круцијални доказ о ктиторској делатности Гаврила Рашковића, митрополита рашког и будућег патријарха српског. У исто време, то је и документ о животу народа Старог Влаха, градњи и обнови цркава и манастира у времену османске власти. Лишени писаних трагова о манастиру Дубници, запис патријарха Гаврила са четворојеванђеља из Ковиља сматрамо драгоценим документом и за многе друге сакралне грађевине подизане у првој половини XVII века, као што је случај и са храмом Свете Тројице у Божетићима. Зато га доносимо у целини:

Гаврил мнлостію божією архнепнскопъ пек(скн).

Ћа светаа н двшеспасна кнїга, глаголемн тетрѡїевангеліе, мнѣ смѣрен'наго послѣднаго прїнстаб'ника вѣлнкые црквиын пек(скые), н дах'ю на благословюѣніе н просвещеніе монастырх своємв светаго ар'хїстратнга Мнханла н Гаврїнала вѣ подкрпліе горн зовком Ковнлае, вѣ новкю црковъ светаго ар'хїтереа н чудотвор'ца Хрнстова Ннколаа вѣ прѣдѣлынх'н н островїх' Старога Влаха. Ђма же мын смѣрѣны, когда же вѣх'мо (вѣ) раш'кѣн епар'хїн, обрѣтохом' сіе светое мѣсто записнло ѿ многнх' врѣменъ н ныкнм врѣгмомо вѣ лѣто 'џ·р'н'ѣ' ,н вѣжделах' трвдолобаз'нѣ, нмѣх'мо любов' вѣ светынм божїнм архїстратнгом, н вѣрвзх'н'мо некое келїе н воденнце, н монастыр'скв земли освободнх'ом неколнко нывѣ н лнвад' н приложнх'ом вѣ светѣн обнтѣлн н прѣвнх'ом' тоу нѣкое врѣме. Н пакы нже манїем прѣблагагво владнкын моего Хрнста вѣздыдохом' на сы светын прѣстољ сръбскые ар'хїепнскопїе. Нѣ, ѡтцїн н братїе, кого благог богъ пронзволнт' по нашем ѡхожденїю, не забвдете светзю обнтѣлъ, молен радн н заствпленїа светынх' божїнх' архїстратнг', понѣже днїн вѣка сегво прѣходет іако злак' травнїн сѣмъ свѣте іакоже н не внх'мо. Пнсдх вѣ лѣто 'џ·р'н'ѣ' .³⁰

28 | Значајно је истаћи да је постојање две цркве у Ковиљу запажено тек у новој доба. На пример, Митрополит Михаило пише да је „црква ковиљска храм Архистратига Михаила приздана уз једну пећину ... дуго времена пре ослобођења Србије, а после је уз ту исту пећину озидана црквица од тврдог материјала...“ (Митрополит Михаило, н. д., 69).

29 | С. Петковић сматрао је да је црква Светог Николе у Ковиљу подигнута у времену турске владавине, јер „спада међу ретке с нешто компликованијом конструкцијом“ (Српска уметност у XVI–XVII веку, Београд, 1995, 127).

30 | Љ. Ковачевић, „Белешке и натписи“, *Гласник Српског ученог друштва* 56, Београд, 1884, 345; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књига I, Београд, 1902, бр. 1389.

Из записа патријарха Гаврила са Четворојеванђеља приложеног манастиру Ковиљу, истина посредно, откривамо значајне податке о светилишту и времену у коме је живео и стварао овај знаменити српски јерарх. У поменутом тексту патријарх не саопштава податке о градитељима и зографима, што би се можда очекивало, али пише о другим појединостима. Тако каже да јеванђеље даје „на благословеније и просвештеније манастиру својему светога Архистратига Михаила и Гаврила в поткрилије гори зовом Ковиље в новују церков светога архијереја и чудотворца Христова Николаја в предјелих и острових Старога Влаха...“. Патријарх Рашковић оставља и друге податке о манастиру. У својеврсној исповести, он каже да је нашао ово „свјатоје мјесто запустило од многих времен“ и из љубави према Светим Архангелима обновио манастир 1644. године и прикључио му неке ћелије и воденице, а „манастирску земљу ослободисмо која је пре била запустела и није се знала, и јоште прикуписмо неколико њива и ливада и приложисмо светом обитељу и пребивасмо ту неко време“.

Посебан значај манастира Ковиља био је у томе да је овде деценијама радила извесна школа у којој су основна образовања стицали монаси и свештеници.³¹ Остали су подаци о неколицини образованих калуђера школованих у Ковиљу који су рад наставили у удаљеним монашким центрима.³² Они су са пијететом писали да су „учил књигу у Старом Влаху у манастиру Ковиљу“. Један од њих, свештеник Нешко Стефановић, пореклом Херцеговац, у Ковиљу је стицао прва знања из псалтира и часословца. Као и многи други и поп Нешко морао се селити на она подручја која су била под аустроугарском влашћу.³³

Предања о вези манастира Ковиља из Старога Влаха са манастиром Ковиљем у Бачкој немају чвршћу историјску основу, али још увек трају у усменим приповестима. Прота Ј. Караматијевић оставио је причу о манастиру Ковиљу насловљену питањем „Има ли он везе са Ковиљем у Бачкој?“³⁴ На његову причу надовезује се писац једне мале етнолошке расправе „Како су код нас цркве летеле“.³⁵ Међу богомољама које су вишим силама у неко незнано доба прелетеле са једнога места на друго, он преноси предање о Светом Архангелу из Ковиља. Та црква се раније наводно налазила под Стјеником (Стјеничким врхом) удаљена од данашње читав сат хода. Цркву је „не знају због чега, пренијо св. Аранђо под вис Ковиље“. Као и нововарошки прота и он је веровао у везе Ковиљског манастира са светилиштем у Бачкој за које је рекао да су га „основали монаси из Ковиља у Моравици, назвали нови манастир именом старе обитељи и

31 В. Карић, *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд, 1887, 529–530.

32 Д. Руварац, „Митрополија Београдска око 1735“, *Споменик СКА XLII*, Београд, 1905, 194.

33 Исто, 183.

34 Ј. Караматијевић, „Кроз Стари Влах – Манастир Ковиље још непроучен (Има ли он везе са Ковиљем у Бачкој?)“, *Правда бр. 34*, Београд, 1938, 11–14.

35 Р. Павловић, *Како су код нас цркве „летеле“ (легенда и истина)*, Београд, 1961, 4–5.

посветили га истим свецима“.³⁶ Записи из познијег времена говоре о поклонима које су манастиру чинили поједини житељи Нове Вароши³⁷, о невољама које су се братству догодиле у XVIII веку³⁸, али и као познатом и култном светилишту Старог Влаха.

Градњи цркве Светог Николе у комплексу манастира Ковиља на Јавору у првој половини XVII века допринела је култна улога старе цркве посвећене Светим Архангелима, чија старост још увек није поуздано доказана.³⁹ Овај мали храм спада у ред тзв. *пећинских цркава испосничког типа*, о чијој су улози у јачању монаштва Моравичког Старог Влаха сачувани извесни подаци. О традицији пећина испосница у Ковиљу писали су прота Ј. Караматијевић⁴⁰ и Р. Станић⁴¹, док су неки старији истраживачи само пренели тада доступне податке. Тако митрополит Михаило истиче да се „у пећини служила света литургија као тада бившем манастиру...дуго времена пре ослобођења Србије...“.⁴² Прота Ј. Караматијевић истиче традицију „испосница – пештера где су боравили мучалници“; односно пустињаци.⁴³ На основу трагова пећина – испосница он пише да је у ранијем времену у Старом Влаху био распрострањен монашки живот, који он именује „хезихазмом“, за који са правом каже да је одиграо видну улогу у нашој културној прошлости.⁴⁴

- 36 Исто, 5.
- 37 Остали су подаци о приложницима и дародавцима Ковиља као што су (Вуле Мијушковић из Васиљевића, који је 1772. године приложио „...једно сребрно кандило које је ставио пред икону Богоматере у присуству монаха Филипа и служителице Еуфросиније монахиње от Нове Вароши“; Софијана из Нове Вароши која је четири године касније Ковиљу даривала некакав казан „да га нико нема от манастира отннмити“. И последњи помен из XVIII века односи се на неку „благододну госпожу Софијану Лазиницу от Нове Вароши“ која је по трећи пут учинила прилог манастиру Ковиљу, остављајући братству све што је имала у Новој Вароши; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 3376, бр. 3460, бр. 3482; М. Ристић, *Стари Влахи*, Београд, 1963, 108–111.
- 38 Ковиље је у XVIII веку запало у велики дуг, јер је један манастирски ђак убио неког Турчина па су монаси морали плаћати велику глобу; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 2474; Р. Ускоковић, *н. д.*, 178).
- 39 Неколико истраживача веровало је да је црква из XII–XIII века. Р. Станић је сматрао да ова мала црква има сродности са многим храмовима из XII–XIII века, „али њена конструктивна недоследност у погледу једностране примене прислоњених лукова чини је сасвим усамљеном“. (Р. Станић, *Манастир Ковиље*, 41).
- 40 Ј. Караматијевић, *Манастир Ковиље још непроучен*, 11–14.
- 41 Р. Станић, *н. д.*, 35–36.
- 42 Митрополит Михаило, *н. д.*, 69.
- 43 А. Јевтић, „Монаштво и мучеништво“, *Гласник, службени лист Српске православне цркве*, Београд, 1980, 285; Емилијан Светогорац, „Мучеништво као полазни елемент православног монаштва“, *Теолошки погледи XIV*, бр. 3–4, Београд, 1982, 105–106.
- 44 Ј. Караматијевић, *н. д.*, 14.

4.

Веровање да је свако место које је било монашки дом (храм, испосница) свето место, било је вековима присутно и у источној и у западној хришћанској традицији.⁴⁵ Живот анахорета у пећинама испосницама добијао је карактер светости, а саме пећине постајале су света места и као таква продирали у дубину људске меморије.⁴⁶ Присуство светих људи у њима условило је да се читав простор прекрије „сакралном ауром“, чак и у околностима када су испоснице губиле становнике, односно када су их ови неким поводом напуштали. То се углавном односило на топографију испосница, на природне услове у којима су се налазиле, и на места која су по правилу била забачена и изван комуникација. Често су пештерске лавре служиле као исихастирије са ћелијама и монасима преписивачима, библиотекама или неким другим радионицама.⁴⁷

Постојање мале пећинске цркве у Ковиљу дуго је било својеврсна загонетка. У недостатку писаних података неки истраживачи су овај храм довели у везу са знатно познатијом Придворицом⁴⁸, „у чијем су окриљу као моћног патрона“ подизане мање локалне цркве. Није без основа уверење да је у једном времену манастир Придворица био „култни центар Моравичког Старог Влаха“.⁴⁹ Ово старо светилиште, као и манастир Студеница у непосредној близини, одиграли су велику улогу у развоју монашког живота и подизању цркава и манастира у овом крају. На пример, настанак бројних храмова у сливу реке Студенице у околини Ивањице, Сјенице и Новог Пазара, доводи се у везу са манастирима Придворицом и Студеницом.⁵⁰ Дакле, ова два средњовековна српска манастира имала су пресудну улогу у формирању испосничког живота у Ковиљу и каснијем формирању мале пећинске цркве посвећене Светим Арханђелима.

45 „Сваки простор и грађевина могу попримити обележје светог места ако су искусиле божанско провиђење...“; Упоредити: S. Popović, „Dividing the indivisible – The Monastery Space – Secular and Sacred“, *Зборник радова византолошког института бр. 44/1*, Београд, 2007, 63; Д. Поповић, „Пустине и горе средњовековне Србије – писани извори, просторни обрасци, градитељска решења“, *Зборник радова Византолошког института бр. 44/1*, Београд, 2007, 253–274; N. Bakirtzis, „The Creation of an Hierotopos in Byzantium“, in: *Hierotopy. The Creation of Sacred Spaces in Byzantium and Medieval Russia*, ed. A. Lidov, Moscow, 2006, 135–136.

46 S. Popović, „The Byzantine monastery: Its Spatial Iconography and the Question of Sacredness“, ed. A. Lidov, *Hierotopy. Studies in the Making of Sacred space*, Moscow, 2006, 150–185.

47 S. Popović, *Dividing the indivisible...*, 62–63.

48 В. Кораћ, „Место Придворице у рашкој архитектури“, *Рашка баштина бр. 1*, Краљево, 1975, 31–45; М. Чанак-Медић, *Архитектура прве половине XIII века, II*, Београд, 1995, 135–136.

49 Р. Станић, н. д., 35.

50 С. Ђурић, С. Пејић, Б. Крстановић, С. Темерински, „Споменици у сливу Студенице – Опис и стање“, *Саопштења XXII–XXIII*, 1990–1991, Београд, 1991, 183–226.

То је вероватно било крајем XII или почетком XIII века када се, како то каже Митрополит Михаило, у Ковиљу појала литургија.⁵¹ Познато је да се у селу Смиљевцу и околини налази још неколико пећина испосница, али оне до сада нису биле предмет истраживања, па се не може поуздано доказати да ли су и када биле насељене.

Црква посвећена Светим Архангелима, саграђена је у пећини, па су јој зидови на јужној, западној и источној страни делимично ослоњени на стене. Због тога је спољашњост храма остала сасвим незапажена, док је у унутрашњости сачувана аутентична архитектура из најстаријих времена. У основи, то је мала једнобродна грађевина са пространим полукружном апсидом са спољашње и унутрашње стране. Пресведена је полуобличастим сводом, док је у апсидалном делу изведена помоћу полукалоте. Извесну забуну у малом храму посвећеном Светим Архангелима представљају прислоњени лукови на северном зиду, док је јужни, због градње нове цркве, претрпео извесне измене.⁵² Наиме, зид је појачан јер је на себе морао да прими масе северне стране новог храма посвећеног Светом Николи.

Култ пећинске цркве посвећене Светим Архангелима у Ковиљу, као и неки други разлози, били су пресудни да се митрополит рашки Гаврило овде задржи и како сам каже „*проведе неко време*“. Осим личних успомена, којима је изгледа био везан за Ковиље, рашки владика одлучио се да уз пећинску цркву са јужне стране дозида већи храм посвећен Светом Николи. Остало је непознато да ли је на месту новоподигнуте цркве у Ковиљу постојало неко старије светилиште или некропола чији је пијетет могао бити значајан за његову обнову.⁵³ Можда су на овом месту могли бити гробови првих пустиножитеља Ковиља, оснивача монашког живота, о чему је рашки владика имао довољно сазнања. Морамо се подсетити и средњовековног поштовања дела претходника, често проистекло из династичког трајања, ктиторских задужбина и насталих обавеза према њиховим обновама.⁵⁴

5.

Са знатне временске удаљености која нас дели од епохе патријарха Гаврила, тешко је поуздано рећи којим је разлозима српски јерарх био вођен да задужбину у Дубници реши на сличан начин као и цркву Светог Николе.⁵⁵ Један од повода

51 Митрополит Михаило, *н. д.*, 69.

52 Р. Станић, *н. д.*, 39–40.

53 М. Шупут, „Континуитет култног места у архитектури у српским земљама и у византијском свету“, *Зборник радова Византолошког института* 36, Београд, 1997, 155–162.

54 А. Стојаковић, *н. д.*, 261.

55 Ј. Нешковић је сматрао да је у периоду турске власти „*при обновама цркава најчешће долазило до промена облика првобитне архитектуре, условљених често потребама да се оне заштите скромнијим материјалним средствима...*“, *н. д.*, 204.

могао је бити успешно завршен храм у Ковиљу, као и испуњени канонски захтеви који су стајали пред градитељима. И поред замагљених појединости, мора се имати у виду да је грађевина са две цркве под истим кровом, са каменим порталима и вредним живописом у унутрашњости, сликаним од проверених зографа, у свему испуњавала очекивања ктитора. Њена се спољашњост, укључујући и кров на четири воде са дрвеном шиндром као покривачем, није значајније разликовала од других кућа у околини. Размишљајући на сличан начин, две цркве смештене на тако малом простору и под истим кровом, од којих је једна била у стени, можда и нису имале посебну важност локалним турским властима⁵⁶, али су без сумње, као и сам манастир, обезбеђивале „*ауру светости ктитору*“. Сам манастир Ковиље, смештен у долини реке Ношнице у подножју високих стена и окружен густом буковом шумом, пружао је монасима тог времена и те како потребне сигурности. Символи рашког градитељства присутни на неким детаљима храмова у комплексу Ковиља, о којима раније није било речи, као што су камени портали, амвонске розете, плочници, мермерни мобилијар и камени синтронон, можда су поред већ изнетих разлога, били одлучујући да се ктитор Дубнице одлучи на понављање неких просторних и декоративних сегмената Ковиља.

Сродности Свете Тројице у Дубници и Светог Николе у Ковиљу запажају се на више места. Истина, основе ових двају цркава се разликују, па је први утисак могуће сличности због тога могао бити доведен у питање. Пре свега, северни и јужни зидови Светог Николе у Ковиљу нису имали бочне трансепте у функцији певница, јер се северна страна цркве наставља на знатно старији јужни зид пећинске цркве Светих Архангела и са њим чини компактну зидну масу на коју се ослањају горње конструкције. У Дубници, колико је познато, није било старије грађевине која би могла условити решавање просторног склопа. Ако је такав објекат у прошлости и постојао, сигурно је да су темељи новог светилишта прилагођени старим или су само проширени. Зато су на северној и јужној страни дубничког храма неимари формирали плитке трансепте у функцији певничког простора, чиме је и грађевина добила крстообразну основу.⁵⁷ Упоређивањем других делова цркава у Ковиљу и Дубници долазимо до значајне сличности које у неким сегментима дају основа уверењу да је протонеимар Дубнице преузео извесна градитељска решења свога претходника, а можда је међу извођачима

56 О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд, 1984, 27–28.

57 Певнички трансепти подигнути у време обновљене Пећке патријаршије у другој половини XVI столећа, осим литургијске имали су и идеолошку функцију. Био је то удаљени ехо рашког градитељства у Полимљу, Босни, Хеџеговини, Србији и Старом Влаху, који је после више од једног века оживео духовну улогу старе рашке државе преко васпостављене црквене институције у Пећи (упореди: В. Ђурић, *Милешева и дрински тип цркве*, 19–21; Д. Милосављевић, „Манастир Увац и одсјај рашког градитељства у Полимљу“, *Ужички зборник бр. 27*, Ужице, 1998, 29–70).

било истих личности које су радиле на оба сакрална објекта, односно које су биле присутне у време градње једне и друге цркве.⁵⁸

Дужине цркава у Дубници и Ковиљу готово су идентичне.⁵⁹ Обе грађевине за само неколико центиметара прелазе дужину већу од 15 метара. И код једне и друге богомоље у време освећења није била подигнута спољашња припрата, а разлика је била вероватно и нешто већа. И једна и друга црква завршавају се на истоку пространом олтарском апсидом које су на спољашњој страни полигоналне а са унутрашње полукружне.⁶⁰ Извесне сличности са црквама у Ковиљу и Дубници налазимо у неким храмовима у Овчарско-кабларској клисури. Један од њих, чији су елементи архитектуре и поред великих измена задржали првобитне структуре, јесте манастирска црква Сретења на Овчару.

Истоветне олтарске апсиде и сакрални простор у њима представљају без сумње највећу сличност са храмовима у Ковиљу и Дубници. Олтарске апсиде које су споља полигоналне а у унутрашњости полукружне, упућују на исти градитељски узор. Пространи олтари у овим црквама свакако су истицали наглашене литургијске захтеве⁶¹ које је пред неимаре поставио ктитор. Истоветне нише у функцији протезиса, горњег места и ђаконикона, затим камени банкови у конхи апсиде и лукови на пиластрима као носачи слепих калота, сведоче о јединственом обрасцу који је после Ковиља у многим детаљима дословце поновљен у Дубници. И у једном и другом случају пут до олтара био је степенаст и до њега се долазило благим успињањем. Најнижи ниво био је у спољашњој припрати, затим нешто виши у унутрашњој, још виши у наосу и највиши у олтарском простору.

Камени банкови у олтарским просторима Светог Николе у Ковиљу и манастирске цркве у Дубници још један су прилог сличности градитељских форми ових двају храмова. Конструкције ове врсте припадају већој скупини цркава грађених у другој половини XVI и првој половини XVII века⁶² и протезале су се дуж апсидалног лука. У највећем броју ови банкови (синтронони) подизани су

58 Има мало података о градитељима из времена турске власти (упоредити: Ђ. Mazalić, *Leksikon umjetnika Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1966, 31–32, 44–45, 60–61, passim; В. Турић – В. Кораћ, „Цркве с прислоњеним луковима у Старој Херцеговини и дубровачко градитељство XV–XVII века“, *Зборник Филозофског факултета бр. VIII – 2*, Београд, 1964, 561–599; М. Шупут, *Српска архитектура у доба турске власти 1459–1690*, Београд, 1984, 94–97.

59 Димензије цркве Свете Тројице у Дубници тачно су дефинисане приликом израде пројектне документације 1973. године; (С. Ђорђевић, *н. д.* 1).

60 Занимљиво је да у истраживањима из 1973. године није запажена петострана апсида са спољашње стране, већ се веровало да је полукружна; (С. Ђорђевић, *н. д.*, 1–2).

61 „*Pravila crkvenog graditeljstva davala su prednost oltaru, jer je on u odnosima poštovaoca svetišta bio istinski hram Gospoda Boga i kult prostora...*“; Упоредити: R. Markus, *The End of Ancient Christianity*, Cambridge, 1993, 147.

62 Поменућемо неколико цркава у непосредном окружењу: Сретење и Света Тројица у Овчару, затим Благовештење кабларско, манастир Пустиња код Ваљева, манастир Увац, Ковиље и Дубница, као и неки други.

у манастирским црквама, али постоје и примери локалних храмова у којима се налазе ова камена седишта.⁶³ Она представљају удаљену византијску традицију која је у дужем временском периоду, посебно после губитка независности, била прекинута. Камени банкови саграђени у олтарским просторима манастирских цркава у временима под турском влашћу представљају повратак рашке традиције на места на којима их раније није било. У исто време, функција олтарских седишта била је у непосредној вези са садржајем литургије XVI столећа. Неки теоретичари писали су да је већ од XII века „*престала потреба за њима*“.⁶⁴ На овим каменим „*споредним престољима*“ седели су саслужитељи који су заједно са епископом учествовали у литургији и у исто време симболизовали Христове апостоле.⁶⁵ Као важни сегменти архитектуре средњовековне рашке државе, камене клупе у остарским просторима постаће незаобилазне сакралне целине грађене у XVI и XVII столећу. У манастирским црквама Ковиља, Увца, Дубнице, али и у неким храмовима овчарско-кабларских манастира, камени банкови готово су исте висине и ширине, зидани у приближно истом времену и по истом узору.

Осим камених банкова подизаних у манастирским црквама под јурисдикцијом Пећке патријаршије, у средиштима конхе апсиде грађене су нише (седишта) у функцији „*горњег места*“.⁶⁶ У највећем броју цркава ови архијерејски троновидни формиран су после 1557. године, мада постоје сачувани примери и из ранијих епоха. У једном броју храмова у конхи апсиде изведене су три истоветне нише (манастир Крушедол, Никоље кабларско и Ораховица), док Света Тројица пљеваљска и Ново Хопово имају чак и по пет ниша у олтарском простору.⁶⁷ У симболици православног храма овај трон резервисан је за Христа, „*архијереја највишег ранга*“, али његово место на литургијама заузимају епископи који Христа „*заменеју*“. „*Архијереј када служи свету литургију одлази на горње место у епископски престо док се пева трећи пут Свјатиј Боже...у олтару седи на њему док се чита апостол, а стоји док се чита јеванђеље. Док седи на престолу, епископ означава Христа, а свеишеници који седе на сапрестољима или престолима другог реда представљају апостоле или свете велике архијереје који су насликани у композицији Служење св. литургије*“.⁶⁸

- 63 | Детаљну анализу камених банкова са исцрпном литературом дала је С. Пејић у књизи *Манастир Пустинья*, Београд, 2002, 58–60.
- 64 | R. Taft, *Vizantijskoto bogosluðenie*, у: R. Taft, E. Faruča, *Teologif na liturgif i teologif na simvola*, Sofj, 1992, 51–59.
- 65 | Л. Мирковић, *Православна Литургика или наука о Богослужењу Православне источне цркве, Први, опћи део*, Београд, 1995², 101–103.
- 66 | Л. Мирковић ове тронове именује „*горњим престољима*“, сматрајући да је њихова улога прецизно одређена у литургији Светог Јована Златоустог (Л. Мирковић, *н. д.*, 103–104).
- 67 | С. Пејић анализирала је детаљно функцију и улогу горњег места; (*н. д.*, 61–62).
- 68 | Ј. Радовановић, „Јединство небеске и земаљске цркве у српском сликарству средњег века или Ликови живих људи на фрескама и иконама средњег века“, *Зборник за ликовне уметности бр. 20*, Нови Сад, 1984, 48–50.

Сличност олтарских простора Дубнице и Ковиља запажена је у неким од манастирских цркава обнављаним после 1557. године, као што су Сретење овчарско, манастир Увац, манастир Стјеник у подножју Јелице, као и у неколико других храмова из приближно истог периода.⁶⁹ У највећем броју поменутих цркава број ниша у олтарима је мањи, као што и горње место само симболизује трон који је готово немогуће користити у литургији. Сличност олтарских ниша у функцији горњег места у Ковиљу и Дубници, осим готово истих димензија, састоји се у преломљеним сараценским луцима за које се верује да воде порекло од исламских богомоља.⁷⁰ То посредно упућује на неимаре којима су били познати градитељски концепти исламских и хришћанских сакралних објеката, па се у многим случајевима запажају архитектонски детаљи инкорпорирани из друге културне баштине.⁷¹ О избору и резању подних плоча у овим црквама посебно се водило рачуна, па су плочници у Светом Николи у Ковиљу и Светој Тројици у Дубници дело добрих мајстора, као и радионица у којима су резане.

Анализом централних делова цркава у Ковиљу и Дубници запажају се извесне разлике. Оне се пре свега односе на конструктивне особености од којих су највеће већ поменуте плитке певнице у храму Свете Тројице, којима је наос проширен а читава грађевина добила крстообразну форму. Истина, извесне нише постоје на северној и јужној страни наоса Светог Николе у Ковиљу, али су оне пре илузија певничких простора него истински трансепти. И један и други наос засведени су слепим куполама (калотама) које су конструисане помоћу једне врсте пандантифа који се ослањају на северне и јужне зидове, а на источној на ојачавајући лук постављен на јаке пиластре. И код једне и друге цркве пиластри са ојачавајућим луцима обележавају границу између олтарског простора и наоса храма. Сагледавајући архитектуру цркве Светог Николе у Ковиљу, Радомир Станић није нашао стилске нити градитељске паралеле са сличним објектима. Сматрао је да ова грађевина на основу „извесних необичности“ излази из оквира сродних образаца.⁷² Та необичност је по њему била у начину засвођавања наоса слепом калотом за коју је писао да је примеренија спољашњим припратама, као што је то решено у храму Светог Преображења у Придворици.⁷³ Станић је изнео хипотезу да је првобитна црква можда имала кубе и да је временом у некој од радикалнијих обнова на месту кубета црква засведена слепом калотом. Црква је више пута паљена, па је и већи део живописа страдао у пожарима и каснијим градитељским интервенцијама.⁷⁴

69 С. Пејић, пружила је упоредну анализу цртежа олтарских апсида са каменим банковима и горњим местима наведених цркава; (С. Пејић, н. д., 58–59, сл. 44).

70 Исламски утицаји на црквама у Дубници и Ковиљу уочени су приликом првих истраживачких радова (упореди: Р. Станић, *Манастир Ковиље*, 44–45).

71 А. Андрејевић, „Prilog proučavanju islamskih uticaja na umetnost XVI XVII veka kod Srba u Sarajevu i Bosni“, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, Sarajevo, 1963, 51–71.

72 Р. Станић, н. д., 43–44.

73 В. Кораћ, н. д., 31–34.

74 Р. Станић, н. д., 44.

На основу готово квадратне основе наоса не би требало занемарити могућност постојања куполе. Истина, археолошка истраживања извођена 1996. године нису дала основа постојању куполе у храму Светог Николе у Ковиљу.⁷⁵ Ни истраживачи Дубнице нису открили елементе куполе међу сачуваним остацима архитектуре цркве Свете Тројице.⁷⁶ Свод наоса првобитне грађевине у Дубници вероватно је била слепа калота, јер би у супротном у темељној зони морали остати носачи куполе. У последњој обнови цркве у Дубници, услед ограничених знања о првобитном храму, остали су отворени и неки други проблеми, па су решења нужно тражена у аналогiji са сродним градитељским облицима. Када је у питању храм у Божетићима, остаје питање да ли је у времену ограничених дозвола за градњу у првим деценијама XVII века било могуће реализовати куполне храмове. Што се тиче наоса црква Дубнице и Ковиља они су у многим сегментима решавани на сличан начин. У централном делу пода и једне и друге грађевине постављене су fine амвонске розете резане од разнобојних камених плоча и зракасто слагане.

И док је амвонска розета у цркви Светог Николе у Ковиљу сачувана у целости, као и подне плоче у већем делу наоса, то се не може рећи за велику розету у Дубници. Извесноштећења биласупримећенајошприликомпрвихистраживања 1973. године, када је црква привремено конзервирана. Тада је запажено да је „амвон од камена сада оштећен и украшен биљном орнаментиком. Око амвона се зракасто шире спојнице трапезних и троугластих плоча разнобојног травертина и формирају неку врсту розете“.⁷⁷ Амвонска розета из наоса у Ковиљу по свему је оригиналан рад и вероватно представља једно од лепших решења ове врсте. Најближа ковиљској розети јесте розета из Благовештења кабларског, којој је у централном делу представљен симбол „Дијаграма за меревање са празним кружним пољем“.⁷⁸ За разлику од благовештењског амвона, у Ковиљу је формирана розета у квадратној основи, у којој је помоћу различито постављених троугластих плоча добијен спољашњи круг из кога је према унутрашњем, симболичном дијаграму постављено 12 трапезастих разнобојних плоча. У средишњем простору доминира познати симбол добијен постављањем два укрштена равнострана троугла који формирају Соломоново слово⁷⁹, које је

75 Приликом истраживања у комплексу Ковиља 1996. године биле су постављене две сонде; једна у цркви Светог Архангела, а друга у наосу храма Светог Николе; Г. Тошић, *Манастир Ковиље, археолошки радови*, 96.

76 С. Ђорђевић, н. д., 1–3; М. Алексић, Г. Тошић, н. д., 3–4.

77 С. Ђорђевић, н. д., 2–3.

78 М. Чанак-Медић, „Неки примерци каменог намештаја амвонских плоча и прозорских транзена“, *Зборник Народног музеја IX–X (посвећено М. Ђоровић-Љубинковић)*, Београд, 1979, 533.

79 Трбало би подсетити да се мотив Дијаграма (Соломоновог слова) налази на више старих надгробних белега у Старом Влаху. Једна од карактеристичних плоча са Соломоновим словом налази се у поду испред олтара храма Светог Архангела у Буковику код Нове Вароши.

веома добро запазио прота Ј. Караматијевић.⁸⁰ Мотив поменутог слова налази се у кругу у коме је „шестолисни цвет постављен на начин којим су за центре полукружних трака цвета узете тачке на пресецима страница троуглова“.⁸¹

Унутрашње припрате Ковиља и Дубнице представљају засебне сакралне јединице примерене манастирским црквама и зидом су одвојене од других делова храма. Унутрашња припрата у Ковиљу у форми је правоугаоника и засведена је попречним, полуобличастим сводом. На основу овог решења аутор пројекта обновљене Дубнице није имао веће дилеме верујући да је првобитна унутрашња припрата у Светој Тројици просторно и конструктивно сасвим одговарала решењима изведеним у Ковиљу. Дакле, припрате и једне и друге цркве биле су засведене попречним, полуобличастим сводовима. Једина разлика била је у наглашеној декоративности Дубнице у чијој се унутрашњој припрати у центру пода налази још једнаfino скројена амвонска розета, једноставнија и мања од розете из наоса.

Спољашње припрате у Ковиљу и Дубници дограђене су касније.⁸² Груби зидови од камена у Ковиљу, као и мала слепа калота у своду, сведоче о више градитељских интервенција у прошлости овог храма.⁸³ Аутор пројекта Свете Тројице у Дубници није решио засвођавање припрате на начин како је то решено у Ковиљу. Једноставно речено, разлика између неимара које је ангажовао српски патријарх за градњу цркве Свете Тројице, и оних који су касније радили на спољашњој припрати у Дубници била је велика, па би и слепа калота у своду спољашње припрате можда приближила ове иначе удаљене градитеље. Због недефинисаног начина засвођавања првобитне спољашње припрате у Дубници, пројектант последње обнове одлучио се на најједноставније решење, па су у унутрашњости егзонартекса постављене обрађене, профилисане даске у форми шашоваца. Најзад, можда су и неки други разлози били преовлађујући да се у овом делу храмова Ковиља и Дубнице нагласе разлике. Аутор обновљене Дубнице, архитекта В. Вучковић, са крупним поводима оставио је грубе зидове спољашње припрате, са намером да се нагласи разлика првобитног сакралног простора и оног подигнутог касније. Како су подне плоче у време градње спољашње припрате у Ковиљу постављене од слабо обрађеног камена, у једној од последњих обнова мајстори су се одлучили на бетонски под којим су изравнали претходне неравнине.

80 | „...Амвон је од симетричних плочица разнобојног мермера које су сложене тако да се са свих страна примећује облик крста. Амвон има у пречнику 1 м. У центру амвона пажњу привлачи кружић од црвеног мермера, са јединственим орнаментима у облику детелине, испод којих се види Соломоново слово.“ (Ј. Караматијевић, Манастир Ковиље још непроучен, 14–15).

81 | М. Чанак-Медић, н. д., 533.

82 | Нема података о томе када су подизане спољашње припрате у Ковиљу и Дубници. По свој прилици, да се градња у оба случаја догодила једну или две деценије после градње манастирске цркве.

83 | Р. Станић пише да се изнад спољашње припрате цркве Светог Николе у Ковиљу до „пред последњи рат налазио мањи импровизовани звоник који је порушен“ (н. д., 43).

Прозорски отвори у Ковиљу и Дубници по свој прилици су одговарали и другим објектима грађеним у то доба. Сачувани отвори у Ковиљу постали су узор и на обновљеном храму у Дубници. То су уски прозори зидани са закошеним унутрашњим странама и архитравним завршетком (у форми пушкарница), какве налазимо и на многим другим црквама у Овчарско-кабларској клисури, у околини Рашке и Новог Пазара.⁸⁴

Јужна врата у Ковиљу отворена су средином XIX века, о чему постоји и уклесани запис на десном довратнику из кога сазнајемо да су „врата о свом трошку отворили кмет Марко Секулић и Гриша Бојовић 1856. године“.⁸⁵ Решавајући градитељске проблеме Дубнице по аналогији са Ковиљем, пројектант цркве Свете Тројице оставио је на јужној певници мала врата.⁸⁶ Тиме је Дубница постала јединствено место међу српским светилиштима у коме је главни улаз у цркву био и остао на северу кроз узани вестибил, а споредни на јужној страни.⁸⁷ Камени портал на западу постао је веза између унутрашње и спољашње припрате накнадно дограђене. Овај податак само посредно упућује на могуће поводе због чега је на задужбини патријарха Гаврила Рашковића у Дубници у спољашњој припрати остављен улаз на северној страни. Било је то трагично време када су се караванским друмовима у околини кретале разне пљачкашке хорде. Да би манастирску цркву Дубнице што више приближили сеоским кућама каквих је морало бити у околини, монаси су се вероватно одлучили да на северној страни оставе улаз кроз мали ходник. Тако је западна страна била сасвим затворена и ничим није одавала утисак православне богомоље. И уски прозори на југу били су слични сеоским прозорима у околини. Остаје међутим недоумица да ли су калуђери Дубнице имали и неке друге разлоге за овакво неуобичајено архитектонско решење.

84 Р. Станић, *Архитектура и сликарство XVI и XVII века, Нови Пазар и околина*, Београд, 1969, 224–225; Д. Тодоровић истиче више цркава у околини Новог Пазара које немају прозоре на северној страни: „Лазарица у Пурђу, Св. Никола у Штитарима, Св. Димитрије у Јанчи, Св. Димитрије у Митровој Реци, Св. Никола у Кузмичеву, Лазарица у Живалићима“; Упоредити: Д. Тодоровић, „Црква Свете Богородице у Ковачеву“, *Саопштења XX–XXI*, Београд, 1989, 217–220.

85 Запис са довратника јужних врата из Ковиља први је прочитао прота Караматијевић; *н. д.*, 11–12.

86 Та врата нису запажена на остацима првобитне грађевине приликом археолошких истраживања 1973, као ни 2003. године (С. Ђорђевић, *н. д.*, 1–3; М. Алексић – Г. Тошић, *н. д.*, 1–3).

87 Верује се да су на неким старијим храмовима у Овчарско-кабларској клисури, Вазнесењу и Јовању, улази у цркве били на јужној, односно северној страни (Д. Рајић, М. Тимотијевић, *Манастири Овчарско-кабларске клисуре*, Чачак, 2004, 87, 127, 147).

6.

Осим пространих олтара Ковиља и Дубнице најближе градитељске аналогије које упућују на истог ктитора, а можда и протонеимара, налази се у каменим порталима. Западни улаз у цркву Светог Николе у Ковиљу (између спољашње и унутрашње припрате), и поред неспретних интервенција у протеклим раздобљима (малтерисању и кречењу), јасно показује да је нови ктитор доследно захтевао понављање једног од пећких улаза, по свој прилици западни или јужни улаз у Богородичину цркву. По свему судећи, и сам владика Гаврило је у Ковиљу антиципирао своју пећку судбину. Зато је угледање на једноставне портале у Пећи било сасвим природно.

Пећки портали нису изазивали већу радозналост истраживача. Навикнути на раскош романске пластике Студенице и Дечана, више аутора прелазило је преко једноставнијих клесарских радова у седишту патријаршије. На пример, аутори монументалне монографије о Пећкој патријаршији сматрали су да су профили који су клесани на порталима Светих Апостола и Богородичине цркве у Пећи истоветни профилима који се користе на западу у романско-готској архитектури.⁸⁸ Ни ауторка познате књиге о средњовековној српској скулптури није сматрала пећке камене портале значајнијим остварењима, али је напоменула да су то радови дечанских мајстора клесара.⁸⁹ Један други истраживач, пишући о пећкој скулптури, једва да се дотакао камених улаза на црквама патријаршије. Он истиче да „поменути стубови капители и базе (вероватно надвратници и довратници) по начину на који су обрађени не излазе из оквира геометријске профилације“.⁹⁰

Портал припрате цркве Светог Николе у Ковиљу знатно је мањи од пећких улаза. Два довратника са надвратником клесани су од истих комада сивог ситнозрнастог пешчара са готово истоветном профилацијом. Разлика је у томе што су у Ковиљу употребљени шири торуси и нешто суженији трохилуси, издељени равним тракама и плићом профилацијом на каменим блоковима. Занимљиво је да су спојнице надвратника решене нешто другачије у односу на пећке портале. Горња хоризонтална греда косо је засечена на делу спајања са унутрашње стране, чиме је омогућено боље и ефектније налагање на доње камене блокове. Изнад надвратника улазног портала у Ковиљу изведена је полукружна лунета чији је камени лук имао растеретну форму горњих зидних маса. Нажалост у

88 В. Ђурић, С. Ђирковић, В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, Београд, 1990, 88.

89 Ј. Максимовић је сматрала да су други детаљи скулптуре у Пећи значанији од портала, као и да су секундарне делове на Богородичиној цркви у Пећи и неке украсе на цркви Светог Димитрија радили дечански мајстори (*Српска средњовековна скулптура*, Нови Сад, 1971, 108).

90 Ј. Магловски, „Скулптура Пећке патријаршије (мотиви, значења)“, у: *Архиепископ Данило II и његово доба*, Београд, 1991, 311–327.

последњим зидарским интервенцијама окречен је камени портал као и лунета изнад надвратника, па се камена профилација теже уочава.

Неимари рашког владике Гаврила из XVII века нису могли достићи прецизност узора из давног XIV столећа, мада се не може занемарити њихов истински труд. Питање угледања ковиљских неимара на знатно старије пећке мајсторе, сложеније је него што то на први поглед изгледа. Да ли су неимари рашког владике имали прилику да виде узор из Пећи или бар неке скице портала? Близу је истине да су поседовали извесне скице које им је рашки владика могао обезбедити из Патријаршије. Неколико година касније ови цртежи послужиће за још једно понављање каменог улаза, односно портала храма Свете Тројице у Дубници.

Масивни камени блокови од сивог ситнозрнастог пешчара формирали су западни улаз на цркви манастира Дубнице. Готово истоветни северни и јужни довратник чине клесани блокови (163 cm x 51 cm x 30 cm), на северној, (163 cm x 53 cm x 28 cm), на јужној страни, преко којих прецизно и зналачки належе надвратник (144 cm x 54 cm x 34 cm). Одмах се запажа да су камени тесаници подударних димензија, али да је надвратник нешто веће висине и да је предвиђен да носи већу тежину. Такође је уочено да је и налагање хоризонталног блока рационалније изведено него у другим сличним примерима. Томе су свакако допринели, квалитетни комади пешчаника коришћени за спољашње зидове цркве Свете Тројице са једне, и занатска прецизност мајстора који су камене блокове клесали са друге стране. На пример, неимари који су подигли задужбину пећком јерарху оставили су већу ширину довратника на коју осим надвратника делом належе и зидни блок који на себе прима тежину горњих конструкција и преноси је на северну и јужну површину западног зида. Дакле, ови масивни тесаници изванредно су уклопљени у зидне масе и заправо потврђују да је црква Свете Тројице са спољашње стране у великом обиму зидана каменим блоковима од ситнозрнастог пешчара.

Још је сложенија геометријска профилација довратника и надвратника у Дубници. Шири појас декорисане камене површине упућује на амбиције неимара да се много више приближе узорима из XIV века. Смене торуса и трохилуса изведене су суптилније и надовезују се на равну унутрашњу површину надвратника и довратника. Доње профилисане зоне на северном и јужном довратнику не завршавају се на крају каменог блока као у Хиландару, Пећи, Ковиљу и Сретењу на Овчару, већ су окренуте ка унутрашњости. Не занемарујући првобитну идеју клесара да се у доњем делу заврши декорација камених блокова, морамо размишљати и о другом решењу, односно о могућем високом прагу (четвртом профилисаним делу), којим би се у потпуности затворио овај правоугаоник. Приликом конзерваторских радова 1973. године није откривен блок који је можда представљао недостајући део, односно могући високи праг. Не треба искључити могућност да је овај тесаник лако извађен и однет после рушења манастира, као и неки други камени блокови, и употребљен у друге сврхе. Градња цркава у суморним временима османске доминације

наметала је додатну опрезност које су се држали ктитори и градитељи. На пример, улаз туђинске војске у богомоље са коњима није био непознат. Зато су неимари смањивали отворе на западним странама цркава што је могуће више, како би на што бољи начин онемогућавали скрнављење православних светилишта.

Хоризонтална спојница на западном порталу цркве Свете Тројице омогућава правилно налегање надвратника на северне и јужне довратнике. Ова спојница разликује се од старијих камених портала који су конструисани са хоризонталном гредом у функцији надвратника.⁹¹ Као и у Ковиљу, неимари су исклесали мали коси зарез са северне и јужне стране на горњој каменој греди, као и на унутрашњој страни довратника. Тиме је омогућено ефектно налегање довратника на надвратнике и боље везе између тесаника на западној страни зида. Заправо, ове спојнице су ма како кратке биле, имале изванредне конструктивне особености и упућивале су на градитељско искуство мајстора који су били доведени са стране.⁹²

Градитељске сличности између цркава Светог Николе у Ковиљу и Свете Тројице у Дубници потврђене су многим детаљима, конструктивним решењима и сегментима у унутрашњости. Реконструкције и обнове Ковиља у прохујалим временима нису битно промениле просторне особености грађевине. Били су то вероватно неки нови захтеви ктитора, игумана и свештеника када су зидарским интервенцијама мање способних мајстора додавани нови елементи (звоник на западној страни), обијан оштећени малтер са остацима фресака, кречена унутрашњост храма и неке друге неспретне промене. Можда су ове измене допринеле да се каснији истраживачи задовоље једностраним сагледавањем ковиљског комплекса не улазећи у могуће аналогije са сличним сакралним објектима.

Сродности и везе међу задужбинама патријарха Гаврила Рашковића намећу и трагање за једним другим језиком, језиком неимара, што је неупоредиво тежи посао. Пре свега то се односи на градитељско биће мајстора-клесара исписивано длетом у камену, са можда још неким неоткривеним записом или симболом за оне који ће тај говор некада тумачити. Још увек нисмо сигурни да ли се можда међу мајсторима Дубнице и Ковиља крију неимари који су радили и на неким другим сакралним објектима подизаним у приближно исто време.

91 С. Ненадовић је сматрао да је „налегање надвратника по хоризонталној спојници у конструктивном погледу много боље и логичније за камен, али је теже за спајање профила“; С. Ненадовић, „Нека питања из области технике грађења и стила портала у средњовековној српској архитектури“, *Рашка баштина* бр. 2, Краљево, 1980, 43–67.

92 М. Шупут је анализирајући архитектуру из времена турске власти, истакла постојање две врсте мајстора – локалне који су подизали сеоске грађевине и мање храмове, као и градитеље репрезентативних здања који су најчешће ангажовани из млетачке Далмације или из Дубровника (М. Шупут, *Српска архитектура у доба турске власти 1459–1690*, 95–96).

7.

Неколико манастира из Овчарско-кабларске клисуре обнављано је у времену када је рашки владика Гаврило зидао цркву Светог Николе у комплексу манастира Ковиља.⁹³ Тако и у цркви светог Преображења манастира Сретења, обновљеној средином XVII века, неки делови живописа и пода храма потврђују радове у овом раздобљу. Осим сродности у детаљима архитектуре, просторним решењима и унутрашњим мобилијарима са задужбинама рашког владике Гаврила, на то нас упућују и извесни својеручни записи српског патријарха, као и каснија судбина Сретења овчарског.⁹⁴ Нажалост у последњој обнови манастирске цркве, у првој половини XIX века, у великој мери је изгубљена аутентичност првобитне грађевине. Због тога се о сличности са просторним и конструктивним формама Ковиља и Дубнице може говорити само условно, на основу претпостављених, али и сачуваних елемената из прве половине XVII века.

Једнобродна грађевина манастирске цркве Сретења, са неправилном полигоналном апсидом, певницама на јужној и северној страни и припратом на западу, засведена слепом калотом, претрпела је озбиљније промене у првим деценијама XIX века. Запис са звоника дограђеног изнад припрате поуздано сведочи да је подигнут 1818. године и да је за то заслужан монах Никифор Максимовић.⁹⁵ Познато је да је будући владика ужички и жички у Сретењу провео извесно време, а његово сведочење о тешком стању у коме је затекао манастирски комплекс не може се оспорити. Попут рашког владике Гаврила и његове обнове Ковиља у коме је једно време живео и будући епископ Никифор се определио за боравак у некој пећини изнад манастира Сретења све док радови нису били приведени крају и манастир пропојао.⁹⁶

Полигонална апсида, плитке певнице, олтарске нише у функцији протезиса, ђаконикона и горњег места, као и слепа калота којом је засведена припрата, блиске су градитељској концепцији Ковиља и Дубнице. Зидани иконостас сретењског храма сврстава ово светилиште у групу знатно старијих споменика и чини га изузетним у односу на друге манастире у Овчарско-кабларској клисури. Петостране олтарске апсиде истоветне са ширином брода у храму Сретења, Светог Николе у Ковиљу и Свете Тројице у Божетићима, нису биле реткост, па би и број храмова сврстаних у ову скупину био значајан.

93 С. Душанић, Р. Николић, *Овчарско-кабларски манастири*, Овчар Бања, 1978, 46–56; Д. Рајић, М. Тимотијевић, *Манастири Овчарско-кабларске клисуре*, 231–258.

94 Јеромонах Мисаило Сретењски, „Манастир Сретење на Овчару“, *Гласник, службени лист Српске православне патријаршије*, год. XI, бр. 5, Сремски Карловци, 1930, 71–73.

95 М. Протић, *Драгачево и његови славни синови*, Ниш, 1940, 19.

96 В. Марковић, Т. Вукосављевић, „Портрет епископа ужичког Никифора Максимовића“, *ЗРМЧ X*, Чачак, 1979, 149–150.

Одсуство истраживачких радова у манастирској цркви Сретења сужава неке друге истоветности и градитељске аналогije. Пре свега, то се односи на простор изнад кога је подигнут звоник, односно припрата или егзонартекс сличан оном у Ковиљу. Масивни пиласстри у спољашњим припратама Сретења и Ковиља изгледа да су, осим мале следе калоте, конструисани и за подупирање знатно већих тежина. Били су то звоници који су подигнути управо изнад ових конструкција.

Близу је истине и могућност да су мајстори који су клесали портал између наоса и припрате у Светом Николи у Ковиљу радили и у Сретењу. Два на брзину клесана довратника са надвратником исте ширине, на западном порталу цркве, основано упућују на време обнављања манастирске цркве Сретења, а можда и на исту немарску групу.⁹⁷ Само два торуса и трохилуса изведена су на правоугаоном порталу сретењске цркве, док су остаци надвратника и довратника остављени без ових геометријских украса. У последњој реконструкцији овог манастира портал на припрати је обојен неком тамном бојом која, нажалост, ограничава могућност детаљније анализе. Пре свега, није утврђен разлог одустајања од декоративног комплетирања сретењског портала на начин како је то учињено у Ковиљу, Дубници и неким другим манастирским црквама. Склони смо мишљењу да су постојали и неки други, мање знани поводи. Можда је мајсторима остављен краatak рок или је црква обнављана у великој журби. Често се догађало, посебно у време турске владавине, да је неповољан развој неких других догађаја условљавао скраћивање рока радовима, па су се градитељи окретали другим, важнијим пословима. Тако се вероватно морало одустати и од временски дугог клесања тесаника у порти манастира Сретења. Међутим, мора се прихватити чињеница да су код рада на сретењском порталу мајстори имали цртеже старијих улаза које су неки њихови претходници већ реализовали на цркви Светог Николе у Ковиљу. По овим скицама, они су можда само започели формирање геометријске декорације портала на западном улазу у храм манастира Сретења.

Рад по истоветном клесарском рецепту улаза у цркву манастира Сретења, уз неке друге доказе, оспорава раније претпоставке о обнови манастира Сретења у другој половини XVI века, односно помера ову границу на вероватно четврту или пету деценију XVII столећа.⁹⁸ У прилог поменуте тезе треба истаћи и неке делове мобилијара урађене у XVII столећу, изванредно клесану и од мермера састављену амвонску розету у наосу, а из истог времена потиче, и мали део

97 Аутори монографије о овчарско-кабларским манастирима наводе да је портал на западном улазу сретењске цркве сасвим једноставан, односно „правоугаоног облика без икаквог украса“; Упоредити: Д. Рајић, М. Тимотијевић, *н. д.*, 238.

98 С. Душанић и Р. Петровић сматрали су да Сретење потиче из XVI века (*н. д.*, 46–47).

99 Када је у питању манастир Сретење, Р. Станић, посебно истиче: мермерну амвонску плочу са розетом из XVII века као и фрагменте фресака из истог времена на приземним зонама зидова цркве.“ (*Културна ризница Србије*, Београд, 1996, 405).

сачуваног живописа у олтарском простору.⁹⁹ Све то упућује на могућу обнову у раздобљу када је рашки владика Гаврило градио Ковиље и вероватно и неке друге манастире у Рашкој митрополији. Да је патријарх Гаврило имао посебан однос према Сreteњу овчарском, сведочи познати својеручни запис из времена визитације на просторима под управом Пећке цркве. Он је 1650. године, враћајући се „от Велике цркве за Стари Влах“, свратио у манастир Сreteње и из цркве узео један типик пореклом из ариљске цркве Светог Ахилија, „запустеле од насиља агаренскога“ а у замену оставио другу књигу. Том приликом написао је да је књига коју узима „типик ариљски на реци Моравици коју ни продати ни заложити а кад буде затражена у Ариље да се да“.¹⁰⁰ Остављајући по страни чињенице да су патријарху српском Гаврилу били добро познати садржаји манастирских библиотека у оквирима Рашке митрополије а посебно Сreteња овчарског, вреди поновити да су неки архитектонски детаљи у унутрашњости сreteњског храма изведени управо средином XVII столећа, дакле у време када је он био на трону рашких владика.

Ктиторски удео Гаврила Рашковића на обнови (или градњи) манастирске цркве Сreteња овчарског, као и других сакралних објеката на овим просторима, тешко је оспорити. Запис о његовом доприносу, слично манастиру Ковиљу, није откривен, као што докази ове врсте не постоје ни у многим другим примерима. Међутим, сличности камених портала Ковиља, Дубнице и Сreteња, затим олтарских ниша, синтронона, амвонских розета и начина засвођавања припрата поменутих цркава помоћу слепих калота, поуздано упућују на одређено временско раздобље у коме су рашки симболи средњовековне српске архитектуре спретно инкорпорирани у знатно мање сакралне објекте.

У потрази за сродностима градитељских форми Дубнице и Ковиља са другим манастирским цркавама, нужно се враћамо прочитаним записима са рукописних књига патријарха Рашковића. И док су трагови Ковиља дубоко уткани у историјско трајање народа Старог Влаха, сазнања о задужбини српског патријарха у селу Божетићима деценијама су добијана од усмених приповести и ограђеног камена на култном локалитету манастира Дубнице. Сваки нови податак, нова реч или запис са камена, постајао је драгоцен путоказ у развејавању дубничких тајни. Са друге стране, дуговечни комплекс манастира испод Јавора вековима опстаје као чудесна парадигма духовног трајања. Са мноштвом писаних извора који помно прате његову каснију судбину, као и судбину других светилишта у околини, очекивало би се да је Ковиље познато и у довољној мери заступљено на карти српског културног наслеђа. Нажалост, одавно није. Ковиље је заобиђено у многим књигама, енциклопедијским издањима и зборницима, где су места нашли многи духовни центри мањег значаја и краћег трајања.¹⁰¹ Као да је забит његове локације у прохујалим столећима постала пресудна и за скретање на нову савремену странпутицу.

100 | Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи, књига I*, Београд, 1902, бр. 1445, 1446.

101 | Р. Станић, *н. д.*, 34, 50.

Живот манастира Дубнице после обнове из средине XVII века био је, нажалост, кратког века. Манастир је разорен у осветничком походу после 1690. године, када су страдала и многа друга српска светилишта у Босни, Србији, Старом Влаху и Полимљу. О успону, животу и рушењу манастира нема ни писаних података нити сведочења. Сви трагови о њему вековима су чувани у гомили прикупљеног и ограђеног камена на локалитету у Божећићима, али и у епској приповести преношеној са колена на колена.

**Monasteries Dubnica near Nova Varos,
Kovilje below Mountain Javor and Ovcар Sretenje –
Historical Existence, Area and Building Similarities**

Reconstruction of the monastery Dubnica near Nova Varos in the last years of new millenium was the cause for searching similar solutions in the sense of space and architecture within Serbian Orthodox Church. The lack of written documents about the endowment of Patriarch Raskovic in Bozetici imposed other ways of comparing. For a researcher of Serbian cultural heritage used to solving puzzles of the lost and not written, preserved remains of demolished holy place in Dubnica were the most reliable witnesses of monastery complex. Those were the only certain confirmations of the appearance, building achievement of the epoch and builders who took part in carrying out business. So, the condition of reconstruction of this endowment of this famous personality from Serbian history was in the authentic material on the pile of stones which bordered the holy place in Bozetici. In this case it was also proved that centuries' long tradition of religioс cult was a secure guarantee of reconstruction from ashes and ruins. That means, generation duty for keeping chisel techniques of treating sigа pieces and monastery remains which was successfully transferred by word of mouth from generation to generation among the settlers of Bozetici. In many other examples due to the lack of this custom there were losses and changes of identity in reconstruction of certain buildings. Fortunately, after more than three centuries, new builders on the locality of Dubnica found enough data – which together with some other analogies of endowments of the same founder – helped to a great extent to reconstruct the original appearance of the temple with its characteristics and decorations.

Similarity of the monastery remains of the temple Saint Trinity in Dubnica with the church of Saint Nicolas in Kovilje was conditioned by the founder's idea of Raska ruler and Pec patriarch Gavriло. So spacious and architecture similarities of these temples point at one founder and maybe same builders and hands who were chiseled doors and upper doors of portal, altar and Ambon rosette. Finally, detailed record of Patriarch Gavriло, with the Four Gospel Book gifted to the monastery below mountain Javor several years after reconstruction is more than a document. There, precious details about Saint Nicolas church building can be found as well as the life in the holy place, conditions in the neighboring area and other things we did not know. Luckily,

data from the Patriarch records about Kovilje indirectly talk about other monastery including Dubnica.

Building and spiritual connections between Kovilje and Dubnica were not the only ones. Some monasteries in Ovcар-Kablar gorge, like Sretenje, were reconstructed in the period of Pec hierarch Raskovic and preserved on the facades or inside some of the ornaments of the time when they were reconstructed. Similarity of entrance portals of patriarch endowments especially those ones from Kovilje, Dubnica and Ovcар Sretenje testify about enormous significant influences. Their role models were stone entrances in Pec churches whose simple construction and modest decoration talk about Serbian archetype heritage from the time when it was an independent country. By more detailed analysis it is confirmed that the inside of the endowments of Pec patriarch Gavriilo had elements of Raska building heritage in much greater extent than it had been thought of. Raska symbols in the reconstructed temples of Serbian patriarch became the accompanying structure while found fragments of old architecture were realized on much smaller spaces but with great ambitions. Pec role models in stone portals and Ambon rosettes and other things of old Vlach churches gradually revealed ideological anticipation of the future status of Raska Metropolitan Gavriilo. It would be shown that the throne of Raska Bishops was only one of the steps towards the Patriarch throne in Pec, which was so successfully indicated by their builders and zoo graphs.

Dragisa MILOSAVLJEVIC

**Les monastères Dubnica près de Nova Varos, Kovilje
au pied du Javor et Sretenje de l'Ovcар – cours historique,
similitudes spatiales et architecturales**

La rénovation du monastère Dubnica près de Nova Varos, lors des dernières années du nouveau millénaire, fut l'occasion pour la recherche de nouvelles solutions spatiales et architectoniques semblables, au sein de l'église orthodoxe serbe. L'absence de données écrites sur la fondation du patriarche Raskovic à Bozetici imposa forcément d'autres manières de comparaison. Pour l'enquêteur du patrimoine culturel serbe, habitué au déchiffrement de ce qui est perdu ou non écrit, les ruines conservées du sanctuaire détruit à Dubnica furent les témoins les plus fiables du complexe conventuel. Ce furent les seules confirmations indubitables de l'apparence, de la portée architecturale de l'époque et des bâtisseurs qui participèrent aux travaux. Par conséquent, la condition de renouvellement de la fondation de ce personnage illustre de l'histoire serbe, fut dans le matériel authentique sur les tas de pierre du sanctuaire clôturé à Bozetici. En cette circonstance également, il s'avéra que la tradition séculaire du culte sacré fut une garantie certaine de la rénovation à partir des cendres et des ruines. À savoir, le devoir des générations de garder les pierres de taille, les fragments de tuf et les vestiges des monastères, qui fut transmis aux habitants de Bozetic de génération en génération. Dans de nombreux autres cas, en raison d'absence de vœu

de cette sorte, de grandes pertes et changements d'identité des constructions architecturales advinrent lors de rénovations ultérieures. Heureusement, plus de trois siècles plus tard, les nouveaux constructeurs sur la localité de Dubnica surprisèrent suffisamment de données qui – en plus de quelques analogies avec les autres fondations du même fondateur – rétablirent l'apparence originelle du temple, ses caractéristiques architecturales et ses décorations.

La ressemblance des vestiges conventuels du temple de la Sainte-Trinité à Dubnica avec l'église Saint-Nicolas à Kovilje fut, avant tout, conditionnée par la conception du fondateur, l'évêque de Raska, et du patriarche de Pec, Gavriilo. Par conséquent, les similitudes spatiales et architectoniques de ces temples renvoient sur l'un des fondateurs et, peut-être également, sur les mains mêmes des bâtisseurs qui sculptèrent les montants et les linteaux du portail, les niches de l'autel et les rosaces des ambons. Enfin, le manuscrit détaillé du patriarche Gavriilo, des quatre Évangiles donnés en offrande au monastère au pied du Javor quelques années après la rénovation, est bien plus qu'un document. Dedans sont présentées les précieuses données sur la construction de l'église Saint-Nicolas, sur l'existence du sanctuaire, la situation dans les environs et autres inconnues. Heureusement, les données du manuscrit du patriarche sur Kovilje témoignèrent aussi, indirectement, d'autres monastères et donc également de Dubnica.

Les relations architecturales et spirituelles entre Kovilje et Dubnica ne furent pas les seules. Certains monastères dans la vallée de l'Ovcар et du Kablar, tel que Sretenje, furent rénovés au temps du hiérarque de Pec, Raskovic, et conservèrent sur les façades et à l'intérieur quelques symboles de l'époque au cours de laquelle ils furent renouvelés. Les similitudes des portails d'entrée des fondations du patriarche, en particulier ceux de Kovilje,

Dubnica et Sretenje de l'Ovcар, témoignèrent bien plus des influences les plus importantes. À savoir, les modèles furent précisément les entrées en pierre sur les églises de Pec, dont la construction simple et la décoration sobre témoigne du patrimoine architectonique serbe du temps de l'état indépendant. Par une analyse plus détaillée, il fut confirmé que dans l'intérieur de la fondation du patriarche de Pec, Gavriilo, se trouvèrent les éléments du patrimoine architectural de Raska, dans une mesure plus grande que l'on pouvait supposer. Les symboles de Raska dans les temples restaurés du patriarche serbe devinrent une structure d'accompagnement et les fragments découverts de l'ancienne architecture furent réalisés sur des emplacements notablement moindres, avec des ambitions intactes. Les modèles de Pec sur les portails en pierre, les rosaces d'ambon, les cintres et sur le mobilier des églises de l'ancienne Vlaska, dévoilèrent également l'anticipation idéologique du futur statut du métropolitain de Raska, Gavriilo. Il s'avèrera que le trône des évêques de Raska fut uniquement une des marches à gravir le long du chemin vers le trône patriarcal à Pec, qui fut avec tant de succès suggéré bien avant de la part de ses bâtisseurs et zographes.

Dragisa MILOSAVLJEVIC



Сл. 1 – Локалитет манастира Дубнице, јужна страна (1997)



Сл. 2 – Манастир Дубница, изглед са северозапада (2008)



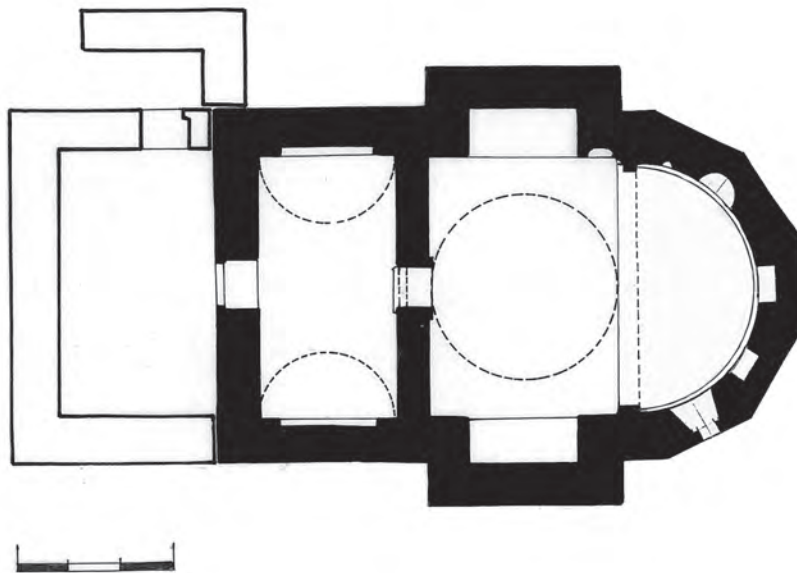
Сл. 3 – Манастир Дубница, изглед обновљеног комплекса



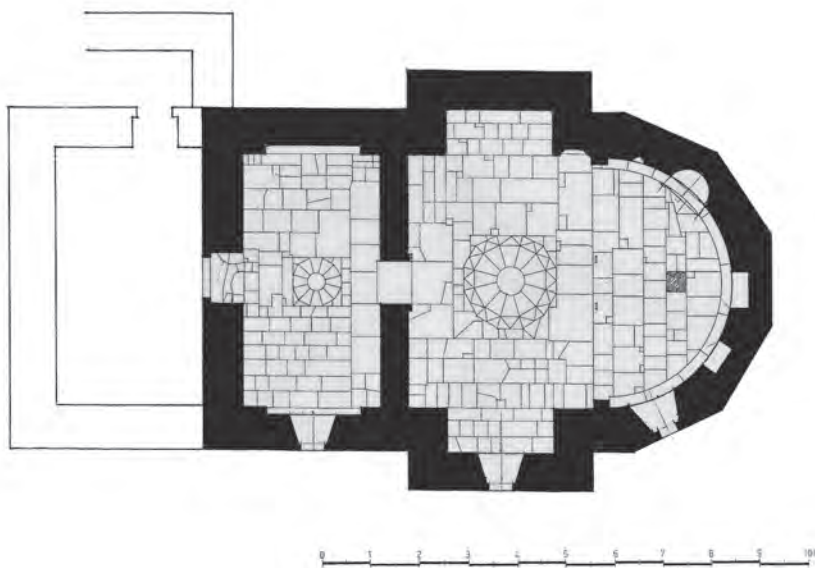
Сл. 4 – Манастир Ковиље, изглед са запада



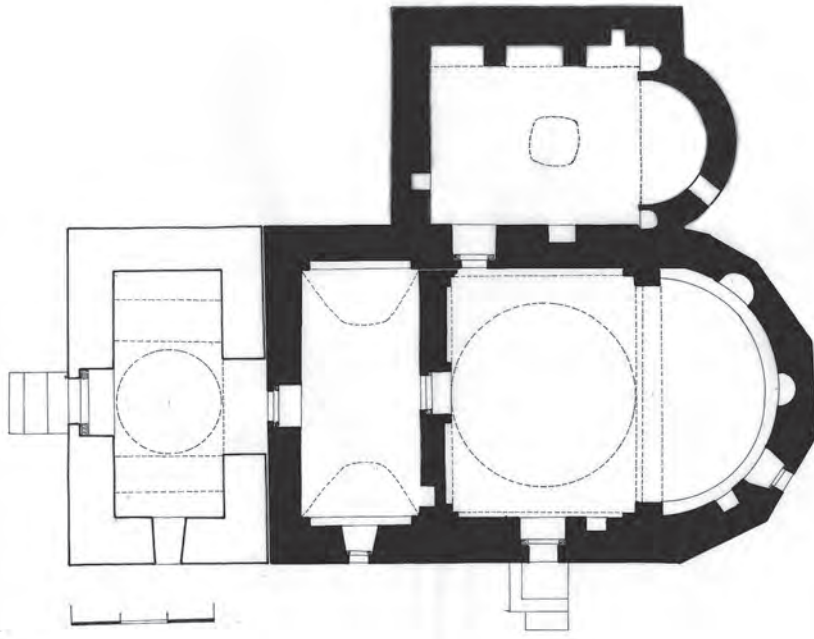
Сл. 5 – Манастир Ковиље, изглед са истока



Сл. 6 – Црква Свете Тројице, цртеж основе



Сл. 7 – Црква Свете Тројице, цртеж основе са изгледом пода



Сл. 8 – Свети Никола и Свети Архангели у Ковиљу – цртеж основе



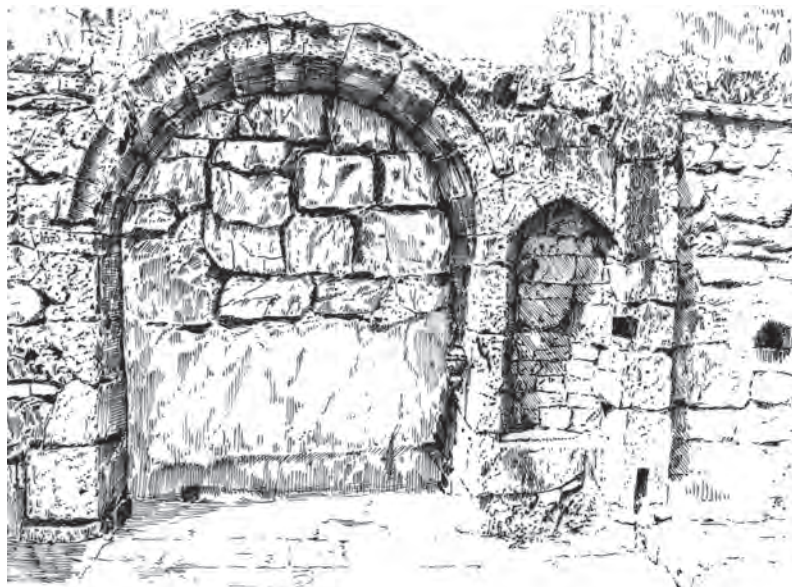
Сл. 9 – Црква светог Николе у Ковиљу, ниша на јужној страни припрате



Сл. 10 – Црква Светог Николе у Ковиљу,
јужна страна припрате



Сл. 11 – Црква Света Тројице у Дубници,
јужна страна припрате



Сл. 12 – Света Тројица у Дубници, певница на северној страни наоса



Сл. 13 – Црква Светог Николе у Ковиљу,
деталј свода наоса



Сл. 14 – Света Тројица у Дубници,
изглед портала са лунетом, унутрашњост



Сл. 15 – Свети Никола у Ковиљу, портал
између наоса и припрате



Сл. 16 – Западни портал Богородицине
цркве у Пећи



Сл. 17 – Свети Никола у Ковиљу, портал између спољашње и унутрашње



Сл. 18 – Света Тројица у Дубници, портал између унутрашње и споља



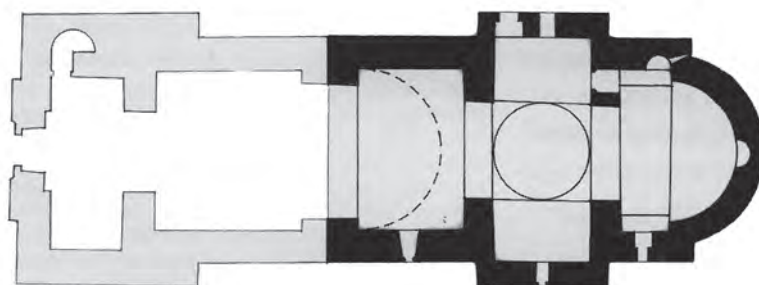
Сл. 19 – Свето Преображење у Срећу овчарском, западни портал



Сл. 20 – Свети Никола у Ковиљу, портал између спољашње и унутра



Сл. 21 – Сретење овчарско, изглед са југоистока



Сл. 22 – Сретење овчарско, цртеж основе цркве



Александар
БОЈОВИЋ

ТЕМА СТРАШНОГ СУДА У ЦРКВИ МОНАСТИРА БЛАГОВЕШТЕЊЕ КАБЛАРСКО

УДК: 75.052(497.11)''16''

АПСТРАКТ: Композиција Страшног суда у манастиру Благовештење кабларско спада у ред развијенијих и сложенијих у свом времену. Рађена је по делимично упрошћеном светогорском обрасцу који је у овом случају обogaћен детаљима насталим као одраз датих историјских околности (нпр. прикази Турака), што представља његову специфичност. У раду су описане и анализиране све постојеће сцене, уз покушај тумачења у складу са утврђеним значењем и одговарајућим литерарним предлошком.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: манастир Благовештење, фасада под тремом, Страшни суд, зидно сликарство, иконографија

Непосредно по подизању цркве манастира Благовештења под Кабларом 1601/1602. године, руком зографа Митрофана исписан је ктиторски фреско-натпис на надвратнику изнад улаза у храм и осликана лунета над њим. То је била једина фреско-декорација не само на западном фасадном зиду, већ и у оквиру читаве цркве. Након више од три деценије, тачније 1633. године, зидне површине су, бивајући украшене светим ликовима, засведочиле о преображеној лепоти Царства Божијег. Храм су осликали нама непознати мајстори који су истовремено и преостале слободне делове западне фасаде оживели бојом изнедривши композицију Страшног суда. Она се нашла испод постојећег дрвеног трема, подигнутог у склопу првобитног архитектонског решења (Сл. 1). Уобичајеном бордуром само је наглашен оквир поља већ одређен каменим зиданим клупама, хоризонталном дрвеном гредом и вертикалним гредама прислоњеним уз ивице фасадног зида.¹

Свођење сложене представе Страшног суда на површину једног зида уобичајена је појава у сликарству под турском влашћу и условљена је најчешће ограниченом површином скромних богомоља. С обзиром на поучни карактер, сцена је добила место уз улаз у цркву и постала готово обавезан део фасадног живописа или програма припрате, о чему сведоче бројни примери.²

1 За успостављање тачног хронолошког следа уметничких радова у цркви, разликовање мајсторских руку и расветљавање других питања види: С. Пејић – Б. Пешић, „Благовештење кабларско – првобитна просторна структура и ентеријер“, *Зограф* 24, Београд, 1995, 91–105. Ту је наведена и старија литература.

2 С. Пејић, *Манастир Пустиня*, Београд, 2002, 77, нап. 7.

Тема је заснована пре свега на Светом писму, али и на апокрифима и богословским делима. Извесност Другог Христовог доласка наговештавала се још у пророчким књигама и псалмима, да би пуно посведочење добила код сваког јеванђелисте понаособ. И поједина места у апостолским посланицама истичу блискост и реалност тренутка чија се посебност садржи у чињеници да је то „дан гњева и откривања праведнога суда Бога“ (Рим. 2, 5). Нелажно обећање да ће Исус доћи, исто онако као што се узнео на небо (Дап. 1,1), стално је треперило пред очима хришћана. „Помишљајући на онај страшни Дан“, свакодневно је упозоравано да „женик долази у поноћ“ и непрестано је исповедана вера у Онога „Који ће опет доћи са славом да суди живима и мртвима“, знајући да „Његовом царству неће бити краја“.³ Хришћански живот и стваралаштво прожимани су мишљу о Страшном суду. Стога не изненађује што се у литургијским и богословским делима налазе бројна сведочанстава о томе. „Да добар одговор дамо на Страшном Христовом суду“ молебно вапије народ изабрани, свештеничким устима, на заједничким благодарењима. На литургији Светог Василија Великог, опомињући се милости Божијих према палом човеку, свештеник се приклоњене главе моли и подсећа да ће Он (Христос) „опет доћи да свакоме да по делима његовим“, а набрајајући велика дела учињена ради спасења људског, у тихој молитви, сећа се и „славног и страшног другог доласка Његовог“.⁴ Отуда позорност „да Дан онај не наиђе изненада“ (Лк. 21, 34) и жудно ишчекивање да се стане „пред Сина Човјечијега“ (Лк. 21, 36) и с вером каже: „Амин, да доћи Господе Исусе“ (Отк. 22, 20). И светоотачка дела, утемељена на библијском извору, имала су несумњив утицај на стварање слике о овом јединственом догађају. Пре свега, истичу се беседе приписане Светом Јефрему Сиријском, али и поједина казивања Светог Јована Златоустог.⁵

Иконографско решење Страшног суда, какво ће сачувати и сликарство из доба под турском влашћу, налазимо још у византијској уметности XI века.⁶ Каснија времена у основи задржавају старе образце, дајући и свој допринос у духу сопствених уметничких стремљења. У поствизантијском периоду стандард-

3 Тропари на свакодневној полуноћници и Символ вере, садржани у Часловцу, јасно указују колико је мисао о Суду била присутна и важна у текућем животу Цркве.

4 *Божанствене литургије*, превео Јустин Поповић, Београд, 1978, 113–116.

5 Свети Јефрем Сиријски, „Беседе о Другом доласку Христовом“, у: *Апокалипса – Тумачење Откровења Јовановог и Свети оци о Другом доласку Христовом и Царству Небеском*, Београд, 2005, 380–410; Свети Јован Златоуст, „Беседе о Крсту и разбојнику“, у: *Слава Господу за све*, Београд, 2006, 423–442.

6 Обимна литерарна грађа о овој теми, њеном формирању, развоју и тумачењу дата је у појединим савременим радовима који нуде детаљан преглед старије литературе и сабирају достигнућа пређашних истраживања. Види: А. Давидов Темерински, „Циклус Страшног суда“, у: *Зидно сликарство манастира Дечана – грађа и студије*, Београд, 1995, 191–209; А. Серафимова, *Кучевишки манастир Свети Архангели*, Скопје, 2005, 175–190.

на схема се делом поједностављује, али се истовремено и обогаћује новим мотивима који не ремете смисао целине.⁷

Пример Страшног суда у манастиру Благовештењу типичан је за овај период. У његовој структури запажају се решења позната још од најранијих целовитих представа, али и одређена одступања. Она су плод развоја сцене или додавања детаља карактеристичних за то време стварања (сиромаша, рајске реке, Мојсије са иноверним, четири ветра).⁸ Сцена је у свом горњем делу оштећена пукотином, што битно не утиче на препознавање детаља (Сл. 3). Означена је као *ѡторо прѣшъствїѣ*. У централном делу изнад лунете насликани су Други Христов долазак са Деизисом и Хетимасија. Са обе њихове стране симетрично је распоређен апостолски трибунал са мноштвом анђела. Две фигуре у молитвеном ставу, раздвојене лунетом, јесу Адам, иза кога је ктиторски фреско-натпис сцене Страшног суда, и Ева, којој следује један сиромаш. Северној половини слике припадају групе праведних, а испод њих је представа Раја. Наспрамна страна подељена је огњеном реком на два дела по дијагонали. Изнад реке су још две групе праведних и пророк Мојсије са иновернима, док остали део заузима општи васкрс мртвих. Мерење душа налази се испод огњене реке која завшава у чељустима Ада.

Још од првих стандардизованих представа Други долазак Господњи исказан је кроз форму Деизиса са којим је стопљен у једну целину. Новина поствизантијског доба јесте да се Савијање небеског свитка умеће као његова позадина, што је наговештено још у живопису XIV века.⁹ Господ *ѿ (хѣ)* долази „са силом и славом великом“ (Мт. 24, 30), седећи на дуги, окружен светлосном мандорлом коју придржавају анђели одевени у царске одежде и држећи копља у рукама (Сл. 2). Он је голобрад, раширених руку, са ранама на длановима, а испод ногу су Му престоли.¹⁰ Пресвета Богородица (*ѡр ѡв*) – „непостидна заштитница хришћана“ и „умилостивљење праведнога Судије“ и Свети Јован Крститељ (*ѡв*) – Христов претеча и светилник, крајње су фигуре у симетричним групама. Они моле Сина Божијега за милост према грешном људском роду градећи Деизис.

7 | Ц. Грозданов, „Страшниот суд во црквата Свети Климент (Богородица Перивлептос) во Охрид во светлината на тематските иновации на XVI век“, *Културно наследство 22–23 за 1995–96*, Скопје, 1997, 47–56. Исто у: *Живописот на Охридската архиепископија – студии*, Скопје, 2007, 379–403.

8 | Све до сада ови мотиви у Благовештењу нису запажени у стручној литератури, сем сиромаша кога бележе Пејић (*Манастир Пустуња*, 78) и Серафимова (*Кучевишки манастир...*, 182). Није остао непримећен ни приказ пророка Мојсија, с тим што група уз њега није потпуно растумачена. В. Р. Петковић („Српски споменици XVI–XVIII века“, *Старинар н. с. VI*, св. 1–2, Београд, 1914, 166) наводи да је у питању група „старозаветних лица“, док Серафимова поред Јевреја не региструје приказане Турке (Серафимова, н. д., 183).

9 | Д. Панић – Г. Бабић, *Богородица Љевишка*, Београд, 1975, 138, сл. 30.

10 | Приказивање Христа на овај начин, са раширеним рукама, без јеванђеља и са тронима подно ногу, одговара северногрчким обрасцима, што је код нас ретка иконографска појава (види у: Пејић, *Пустуња*, 77–78 и нап. 8).

Неминовност престанка времена и проласка створеног неба и земље исказано је кроз Савијање небеског свитка.¹¹ Два анђела у лету савијају небо, дато као пергаментни свитак, по коме су расуте звезде и у чијим крајевима су сунце које ће се помрачити и месец што ће своју светлост изгубити (Мт. 24, 29).¹² Сунце и Месец неће нестати већ ће постати невидљиви, засењени светлошћу незалазног Сунца правде¹³ које долази „као што муња излази од истока и сине до запада“ (Мт. 24, 27).

Христос облачи светлост као хаљину и долази у слави и свечаној анђелској пратњи да донесе коначни суд. Приурговљени престо, на слици испод, сведочи о томе (Сл. 2). Означен је као престољ Ђжн. Ношен је рукама анђелским и окружен њиховом пратњом и мандорлом, састављеном из разнобојних светлосних кругова. Припремљен је за Сина коме је Отац предао сав суд (Јн. 5, 2), али и свој престо на коме почива Свети Дух (џтн дџх) изображен у виду голуба. Христос, који је сапрестолан Оцу и Духу, Судија је свету. На слици се, међутим, истиче и његова искупитељска улога. Он је претрпео страдање и распеће за људски род, на шта упућују Крст, копље и трска,¹⁴ али и Његова хаљина и јеванђеље положени на престо. Распети је тај који је искупио људски род својом крвљу и жртвом на Крсту, па ће показати своје ране и оруђа мучења и страдања како би сви познали јединог истинитог Бога и Његов победоносни знамен – „знак Сина Човечијег на небу“ (Мт. 24, 30) – Часни Крст. Свима ће у тренутку постати јасно да је то Он. „...угледаће га свако око, и они који га прободоше; и заплакаће због њега сва племена земаљска“ (Отк. 1, 7). Испод престола је подножје у близини кога извире огњена река. Фигуре праоца Адама (адџм) и прамајке Еве (џва), у молитвеном ставу окренуте престоли, распоређене су са обе стране лунете.¹⁵ Они кроз чији је грех смрт ушла у свет бивају први изведени из мртвих, услишени у својој чежњи за избављењем, а преко њих и сви старозаветни праведници. Слика њиховог васкрса даје наду да ће Победитељ смрти и Ада помиловати све који се уздају у Њега.

- 11 Слика дословно илуструје речи Откривења: „И небо се измаче као свитак кад се савије“ (Отк. 6, 14) или речи Св. пророка Исаије „...савиће се небеса као књига“ (Ис. 34, 4)
- 12 Постојање Сунца и Месеца већ примећује Петковић (*Српски споменици...*, 165). Данас се јасно опажа да је Месец тај који је блед, а Сунце помрачено, што је на слици илустровано одговарајућим бојама.
- 13 По речи Светог Јована, вечни и долазећи град „не потребује сунца ни мјесеца да му свјетле, јер га слава Божија освијетли, и свјетлост је његова Јагње“ (Отк. 21, 23).
- 14 Оштећење на овом месту вероватно је уништило трску за коју се може претпо-ставити да је првобитно постављена симетрично у односу на копље. Међутим, трнов венац и клинци данас се не виде, а чини се да нису били ни насликани.
- 15 Увек се представљају уз престо, где се јављају под утицајем иконографије Силаска у ад. О идејној и иконографској вези *Силаска у ад* и *Страшног суда* види у: Д. Милошевић, „Страшни суд“, у: *Дело Десанке Милошевић-Скочајић*, Београд, 1993, 137; Ј. Радовановић, „Јединствене представе Васкрсења Христовог у српском сликарству XIV века“, *Зограф* 8, Београд, 1977, 34–46.

Обе описане сцене представљају централно место композиције. Са њихових бочних страна налазе се две групе од по шест апостола. Они седе на дугачкој клупи, са појединачним наслонима и заједничким подножјем украшеним цветовима, као учесници у Суду. Мноштво анђела, у царским одеждама и наоружани копљима, окружује свете апостоле који ће, по обећању Спаситељевом, „сјести и сами на дванаест пријестола и судити над дванаест племена Израилевих“ (Мт. 19, 28). У рукама Светог апостола Павла и четворице јеванђелиста су кодекси, док остали држе затворене свитке. Њихове карактеристичне физиономије и у ореолима сачувани иницијали личних имена омогућају препознавање целог збора.¹⁶ Групу на северном делу предводи Свети апостол Петар (пє), а следују му Свети Јован (їω), Лука (λ), Андреј (анд), Јаков (ја) и Филип (φν). На јужном делу, иза Светог апостола Павла (пав), насликани су Свети Матеј (м̄), Марко (м̄р), Симон (с̄), Вартоломеј (в̄) и Тома (α).

У зони испод апостолског трибунала представљени су хорови праведника. Насликано је седам група, од којих је пет на тзв. рајској страни, а две на наспрамном, јужном делу. Смештени су у лучне медаљоне који нам сугеришу облаке на којима ће праведници бити узнесени у сретање Господу у ваздуху, да би по васкрсу били свагда са Господом (I Сол. 4, 17). Овај део Павлове посланице основни је литерарни извор сцене на који се, указујући на исти моменат, ослања и Свети Јефрем у својој беседи.¹⁷ Хорови праведника су представљени по одређеном хијерархијском реду и без анђела који их прате.¹⁸ Број приказаних група није сталан, а благовештењски модел спада у ред развијенијих. На северној половини слике налазе се следеће категорије светих: пророци (лікь профѣскы), апостоли (лікь апостолскы), архијереји (лікь архїренскы), ђакони (лікь дѣконскы) и мученици (лікь мѣченкы).¹⁹ На наспрамном делу су још две групе: преподобни оци (лікь преподобнїи) и преподобне жене (лікь преподобнѣ женѣ). У свакој групи дате су по две полуфигуре најзначајнијих представника који се молитвено обраћају Христу Судији, а иза њих се виде нимбови осталих личности. Може се уочити и то да су на северном делу други и четврти медаљон насликани различито од осталих, светлосивом бојом и са усталасаним оквирним линијама, дајући тако јаснију асоцијацију облака.

На свом уобичајеном месту приказан је Рај – Небески Јерусалим. „Што око не видје, и ухо не чу, и у срце човјеку не дође, оно припреми Бог онима који

16 Све их тачно бележи Петковић (*Српски споменици...*, 166).

17 „Удостој нас Господе, узнесења са праведнима, када на облацима сретну Тебе, Владикау...“ или „Благодат Твоја, Господе, нека буде наша снага, и нека нас узнесе на облацима са праведнима изабранима у сретање Теби Цару свих, у ваздуху...“ (Свети Јефрем, *Беседе о Другом доласку Христовом*, 409–410)

18 Некада су приказивани анђели, као у Дечанима, између сваке групе по један (Давидов Темерински, *Циклус Страшног суда*, 199), што истиче и Свети Јефрем (н. д., 380): „Тада ће послани Анђели похитати скупљајући изабране од четири ветра, како рече Господ, од краја до краја небеса“. (Мт. 24, 31)

19 Сви су представљени у свом карактеристичном изгледу. Мученици су приказани са венцима на главама, а ђакони са тонзурама, што је уобичајена појава.

га љубе“ (I Кор. 2, 9). То је плата коју чекају да приме праведници, предвођени Светим апостолом Петром, насликани испред рајских врата. Међу мноштвом светитеља могу се препознати Свети Никола, као последњи у низу фигура у првом плану и Свети апостол Павле, са свитком у руци, ка коме је окренут првоврховни апостол. Улаз у Рај назначен је портиком са куполним завршетком и њега чува огњени херувим са пламеним мачевима.²⁰ Првоуведени у откључани Рај, покајани разбојник (развник), који је чуо блажене речи „данас ћеш бити са мношвом у рају“ (Лк. 23, 43), насликан је први до портика. Преко бедара има пребачену прегачу, а десном руком придржава Крст са две пречке на коме је био распет. Вечно блаженство је, одмах по свом Успењу, задобила и Мајка Божија (Мр ђv). Она седи држећи у десној руци цвет.²¹ Поред ње су праоци Аврам, Исак и Јаков (јакoкx) који у крилима држе мноштво праведних душа приказаних у виду одочајди. Читав рајски приказ има изглед врта оивиченог бедемима и кулама попут утврђеног града, одељеног од свега што припада овоземаљском. Из његових зидина истичу четири рајске реке: Фисон, Геон, Тигар (Хидекел) и Еуфрат, које оплођују свет (I Мојс. 2, 10–14).²² Оне нису иконографска новина послевизантијског доба, јер их је познавала и ранохришћанска уметност, али после дужег периода запостављања и сасвим ретког приказивања поново оживљавају као мотив у склопу сцене Страшног суда у уметности овог периода, нарочито од средине XVI века.²³

Новина коју је изнедрио поствизантијски живопис јесте мотив који се редовно појављује изнад огњене реке на јужној страни сцене – Мојсије са групом иноверних.²⁴ (Сл. 4) Вођа израиљског народа (моис), насликан са нимбом и пророчком капом, држи у левој руци затворени свитак. Налази се испред скупине људи²⁵ којима десницом указује на Пророка што Га је по обећању

- 20 У ово доба честа је појава да се огњени херувим слика са два мача: Серафимова, *Кучевишки манастир...*, 189, нап. 124, има у виду и благовештењски пример.
- 21 Детаљ је западног порекла. Види у: Д. Симић-Лазар, „Иконографија Страшног суда у цркви Св. Петра и Павла у Тутину“, *Саопштења XVII*, Београд, 1985, 174.
- 22 Река што је истицала из Едема да залије рај делећи се на четири тока поређена је, у отачкој литератури, са Четворојеванђељем. У називу прве реке сачувана су два последња слова ...њ, вероватно остаци речи *фисон*. Бојени трагови на месту назива друге и треће реке указују да су све биле означене натписом.
- 23 Грозданов, *Страшниот суд...*, 399–400.
- 24 Будући да су као обавезни учесници увек представљани Јевреји, сцена се по њима најчешће и означава. Међутим, некада су уметани и ликови других вера (нпр. у Молдавији и Русији сликани су Татари, Турци, Јермени, Латини, Арабљани и Германи). У случају Благовештења уз Јевреје су приказани и Турци.
- 25 Прва двојица у групи су са повезом на глави и у одећи јеврејских старешина, а иза њих је још једна цела фигура обучена у дугу доламу и са капом која има изглед феса. У позадини се примећују још четири такве капе.
- 26 Ерминија („Ерминија о сликарским вештинама Дионисија из Фурне“ /приредио М. Медић/, *Стари сликарски приручници III*, Београд, 2005, 367) препоручује на Мојсијевом свитку следећи текст: „Пророка испред тебе, између браће твоје, као што сам ја, подигнуће ти Господ Бог твој; њега слушајте у свему“ (V Мојс. 18, 15).

подигао Господ Бог,²⁶ а Кога су непослушни Јудеји разапели. Зато, ради њиховог прекора, подиже руку ка Крсту и Спаситељу који долази са ранама, „да би грех Јудеја сам по себи био осуђен“.²⁷ Слика нас упућује на следеће место у јеванђељу: „Не мислите да ћу вас ја тужити Оцу; има који вас оптужује, Мојсеј, у кога се ви уздате. Јер да вјеровасте Мојсеју, вјеровали бисте и мени; јер он писа о мени. А кад његовим Писмима не вјерујете, како ћете вјеровати мојим ријечима?“ (Јн. 5, 45–47). Свето Писмо надаље сведочи: „Погледаће на онога кога прободоше“ (Јн. 19, 37), „...погледаће на мене којега прободоше“ (Зах. 12, 10) или опет „Ево, Он долази са облацима, и угледаће га свако око, и они који га прободоше; и заплакаће због њега сва племена земаљска“ (Отк. 1, 7). Тумачећи јеванђелски стих „Нећете ме од сада видјети док не речете: Благословен који долази у име Господње“ (Мт. 23, 39), блажени Теофилакт истиче: „Разуми да „од сада“ значи „од распећа“, а не од времена кад је изговорио ове речи, јер су Га они после тога много пута видели, док Га после распећа нису видели, нити ће Га видети до Његовог другог доласка“ (Они који су Га распели неће Га видети све до Његовог другог доласка).²⁸ Св. Кирило Јерусалимски, говорећи о Другом доласку, каже: „И при првом Доласку рекавши: *Благословен Који Долази у Име Господње* (Мт. 21, 9), то исто ћемо рећи и при Другом Доласку, да би са Анђелима, изишавши у сретење Владике и поклонивши му се, рекли: *Благословен Који Долази у Име Господње!* Спаситељ долази не да буде поново суђен, него да суди онима који су Му судили“.²⁹ И литургијска Победничка песма указује на исто.

Као што се може видети слика је јеванђелски заснована, а њен карактер је у потпуном складу са духом времена и приликама у којима настаје.³⁰ За ширење овог мотива као иконографске новине кључну улогу имали су светогорски манастири у којима је приказ Јевреја са Мојсијем био готово обавезан детаљ.³¹ Но, појављивање Турака у групи са Јеврејима сасвим је особен случај. Управо је то специфичност представе у Благовештењу, јер се у оквирима тадашњег османлијског царства овај детаљ појављује само у неколико регистрованих примера.³² Сцена је вероватно настала ради истицања и разобличавања греха Јевреја. Каснијим уметањем турских или других иноверних ликова није се мењао њен главни смисао, јер ће сви непријатељи вере и Крста бити укорени

- 27 Свети Јован Златоуст, „О другом доласку Христовом и Последњем суду“, у: *Апокалипса...*, 416.
- 28 Блажени Теофилакт Охридски, *Тумачење Светог Еванђеља од Матеја*, Манастир Високи Дечани, 1996, 236.
- 29 Свети Кирило Јерусалимски, *Катихезе*, Манастир Острог, 2009, 228.
- 30 На пример, у приближно слично време, у сцени *Пилатов суд* јеврејске старешине почињу да се сликају између Христа и Пилата. Тиме се мења карактер целокупног приказа, јер је главна кривица сада усмерена на свештеничке главаре.
- 31 Шире види Симић-Лазар, *Иконографија Страшног суда...*, 175.
- 32 Шире види у: Грозданов, *Страшниот суд...*, 391–393; Серафимова, *Кучевишки манастир...*, 183–184.

на Страшном суду и осуђени. Зато су и усмерени ка огњеној реци, а у неким приказима већ су скоро једном ногом у паклу.

Тема Страшног суда после византијског доба зна за још једну новину која је била веома раширена, а среће се и у манастиру Благовештењу. Између Еве и медаљона са представом преподобних отаца приказана је полунага, неименована личност, руку прекрштених на грудима, са капом и пастирским штапом (Сл. 5). Њено иконографско решење одговара приказу Авеља из сцене Силаска у ад. Међутим, фигура је без ореола и добро је позната сликарству овог периода. Она представља сиромаша и постављена је, како је уобичајено, иза прародитеља, где су се иначе смештали бедни и просјаци који су тако и означавани.³³ Било да је насликана читава група или само једна особа, слика је изражавала идеју милосрђа и подсећала је да се учињеним добрим делом задобија Царство Небеско. Сиромаси су мили Господу јер је и сам сиротовао, па их стога назива „најмањом браћом“ (Мт. 25, 40), а све учињено њима Христос прима као учињено себи. Јер „Господу позаима ко поклања сиромашу, и платиће му за добро његово“ (Приче Соломонове 19, 17). Зато су они сведоци наших милосрдних дела на дан Суда, што сведочи и натпис из Темске исписан поред њих: „Даше нам милост христиан(и)“.³⁴ Дакле, главни извор сцене јесу јеванђелске речи читане на Литургији Месопусне недеље, а које су некад и исписиване уз ову представу (Мт. 25, 34–36; 41–43; 45).³⁵ Идеју слике објашњава и следећи коментар: „Господ ће свој последњи суд спровести искључиво по делима милосрђа која су свима била остварива... Нико од нас не може казати како није могао нахранити гладнога, напојити жеднога, посетити болесника или затвореника ...“³⁶ Сцена је најчешће сликана у Грчкој, где је као детаљ Страшног суда први пут приказана на композицији у трпезарији манастира Велика Лавра. Одатле су је преносили и ширили на простор Балкана сликари образовани у грчким радионицама.³⁷

Христов долазак „на облацима небеским са силом и славом великом“, десиће се са „гласом трубним“ којим ће започети Општи васкрс (Мт. 24, 30–31). У горњем углу ове сцене, обично сликане наспрам рајске, представљен је анђео са трубом који оглашава јединствен догађај (ангелъ тръбе на землѣ, ангелъ тръбе ва море).

33 Натписи поред њих гласе: **ПРОСИЯЪ, МИЛОСТИВИ, МИЛОСТИВИ ПРЯВЕДНИ**. Види у: Грозданов, *Страшниот суд...*, 396; Пејић, *Манастир Пустинџа*, 170 и 81, сл. 51.

34 Л. Павловић, *Манастир Темска*, Смедерево, 1966, 56 и сл. 66.

35 Примере оваквих натписа у светогорским манастирима доноси Симић-Лазар, *Иконографија Страшног суда...*, 172; за охридски (Богородица Перивлента) и друге македонске примере: Грозданов, *Страшниот суд...*, 393–396. Проблем сиромашних у уметности овог доба разматра и Б. Пенкова: „*Тия мои най-малки братя*“ в *поствизантийската иконография на Страшниот суд в контекста на балканската народна култура*, Проблеми на изкуството 4, Софија 1993, 24–25, притом наводећи и познате бугарске примере.

36 Григорије С. Дебољски, *Дани Богослужења*, Сомбор, 1996, 99.

37 За старију литературу и примере на нашој територији види код Пејић: *Манастир Пустинџа*, 78, нап. 9.

„И море даде мртве који су у њему, и смрт и пакао дадоше мртваце који бијаху у њима, и бише суђени сваки по дјелима својим“ (Отк. 20, 13). Свети Андреј Кесаријски, тумачећи ово место, каже: „Свако тело ма како да се разложи од тога ће истог бити састављено и враћено, било да је предато земљи или мору“.³⁸ И Свети Јефрем исто сведочи: „Јер на заповест великог Цара Који има власт над *сваким телом*, одмах ће са трепетом и ревношћу земља повратити своје мртваце, а море своје. Оно што су растргле звери, што су појеле рибе, што су искљувале птице, све ће се то појавити у трен ока“.³⁹ Све описано налази се на слици где мноштво разних животиња повраћа делове људских тела. Брдовити пејзаж открива чудесне догађаје. По две фигуре, управо васкрсле, смештене су у два отворена гроба, где у сваком једна од њих има покривене руке и главу. Приказане су и персонификације Земље и Мора. Обучена жена која седи, држећи планину у десној руци, симболише Земљу.⁴⁰ Око ње се налази мноштво разних животиња које из себе избацују делове људских тела. У самом углу сцене је неправилна полиугаона површина чије средиште заузима полунага женска фигура која јаше на киту – она представља Море. У левој руци држи брод са јарболом у облику крста, а окружује је мноштво риба и других морских животиња. На четири угла ове површине насликани су симболични прикази ветрова, дати у крајње стилизованој варијанти, како дувају ка морској површини.⁴¹

Следећа представа, која се пружа по дијагонали овог дела слике, јесте Огњена река. Она не извире испод Христових ногу, како налажу иконографска правила, али ни испод Хетимасије, како се понекад сликало.⁴² Услед непостојања слободног простора између лунете и светлосног круга Престола, творци слике су извориште реке померили незнатно у страну. Упркос томе, јасно је да је постоље испод Приуготовљеног престола исходиште огња што „спаљује сву земљу и дела која су на њој“. Река се, ширећи се, спушта од лунете ка дну и завршава у разјапљеним чељустима Ада симболизованог главом монструма.⁴³ Испред отворених чељусту Ада, упркос оштећењу, може се препознати фигура Господара пакла који јаше на леђима чудовишног створа. У средњем делу огњеног тока нема уобичајених ликова грешника које би ка Аду требало да

38 Свети Андреј архиепископ Кесаријски, „Тумачење Апокалипсе“, у: *Апокалипса...*, 122–123.

39 Свети Јефрем, *Беседе о Другом доласку Христовом*, 380.

40 Чешће је представљана како са обе руке држи свод или змију као свој символ.

41 И они се сматрају новином поствизантијске уметности. Примери попут овог у манастиру Благовештењу налазе се у Перивлепти (Грозданов, *Страшниот суд...*, 388) и Тутину (Симић-Лазар, *Иконографија Страшног суда...*, 177).

42 Истоветан случај налази се у Тутину. Симић-Лазар (*Иконографија Страшног суда...*, 178) бележи постојање оваквог примера још у XV веку у манастиру Кремиковцу у Бугарској, истичући да га поствизантијски сликари нису често понављали. За исто види и Милошевић: *Страшни суд*, 141.

43 „И рашири ад душу своју и отвори уста своја да не престане (гутати), и сићи ће (у њега) славни и велики и богати и пагубници његови“ (Ис. 5, 14). Превод преузет из: *Паримејник*, Требиње, 2000, 28.

гура анђео насликан изнад реке који држи копље или трозубац у десној руци. Поред њега се налази још један анђео забављен страдајућом фигуром у огњеној реци (Сл. 6). Овај лик страдајућег до сада није запажен и тумачен, иако је карактеристичан и значајан јер има чалму на глави и представља припадника иноверног, турског народа. Разумљиви су разлози који су оновремене ктиторе и сликаре у оквирима османлијске државе наводили да не представљају Турке у паклу на слици Страшног суда.⁴⁴ Утолико је више за дивљење одважни пример из Благовештења који напушта оквире уобичајене праксе.

Изнад овог лика, на почетку огњене реке, постоји још једна фигура. Она представља редован мотив, тј. добро познат лик богаташа, како је често и означавано у испису који га прати. Као литерарни извор понуђена је парабола о богаташу и убогом Лазару (Лк. 16, 19–31), али проблем настаје када уз придев богаташ стоји и име Лазар.⁴⁵ Закључак је да овакве омашке нису условљене нивоом образовања мајстора⁴⁶ и да је пометњу стварао предложак са грешком у натпису, употребљаван на ширем подручју Балкана⁴⁷. Неоспорно је да је реч о богаташу из поменуте параболе, јер га препознајемо и по гестикулацији његових руку које приноси устима иштући милост и капљу воде за свој упаљени језик. Међутим, вероватније је да су живописци преносили његов лик имајући пред собом познату беседу Светог Јефрема Сиријског, где видимо да је богаташ представљен као символ одређене категорије људи „који у садашње време покајања као јарад играју и разнежавају се, који све време свога живота проводе у преједању, пијанству и бездушности, попут оног богаташа који никада није показивао сажалење према сиромашном Лазару“.⁴⁸ Као што су сиромашни, сликани иза прародитеља, неименовани јер нису схваћени као појединци, већ представљају сведоке наших милосрдних дела, тако је и богаташ само представник свих оних који „осуђени стоје с леве стране, као немилостиви, немилосрдни, као они који немају ни плодова покајања, ни уља у својим светилкама“.⁴⁹ Јасно је да, говорећи о грешницима који ће заслужити осуду и завршити у огњу, Свети Јефрем наводи богаташа само као пример. Због тога његову беседу треба сматрати директним извором епизоде. Додавањем у натпису имена Лазар вероватно се наглашава да се мисли на богаташа из познате параболе који је, како беседа казује, ипак, схваћен само као узорни тип одређене врсте људи. У њему се препознају сви они што су, попут њега, своје срце везали

44 | Грозданов (*Страшниот суд...*, 392) за ову појаву као главни разлог наводи страх од могуће турске одмазде, истичући да су малобројни слични примери у оквиру Пећке патријаршије познати једино на подручју Македоније. Пример из Благовештења не бележи.

45 | Пејић, *Манастир Пустиниња*, 79, наводи све познате примере са примећеном грешком.

46 | Давидов Темерински, *Циклус Страшног суда*, 204, нап. 87.

47 | Пејић, н. д., 79.

48 | Свети Јефрем, *Беседе о Другом доласку Христовом*, 384–385.

49 | Исто, 385.

за богатство и похоту, не видећи другог (брата) поред себе. У ствари, немајући љубав, сами су себе осудили.

На Страшном суду свачија ће се дела открити, чак и намере и помисли, јер се каже да нам је свака длака на глави избројана (Лк. 12, 7). Тада ће се књиге отворити (Отк. 20, 12): дела и савест сваког човека биће познати свима.⁵⁰ Мотив мерења дела и суђење према њима наговештен је још у Старом завету (Јов 31, 6 и Дан. 5, 27), а познат је и египатској и старогрчкој религији. Одатле је путем преноса и преображаја унет у иконографију Страшног суда.⁵¹ Испод огњене реке насликана је група анђела у којој су истакнута прва двојица. Онај ближи реци у левој руци држи теразије у које десном спушта свитак. Поред њега је натпис који означава сцену (*иерн(ло) правѣдно*). Други анђеоло је одевен у царску одежду и са копљем у десној руци вероватно представљајући архангела Михаила. Ка њему руке пружа мала нага фигура која му је испред ногу. Она симболише душу што иште спасење и заштиту. Представа је у овом делу оштећена, тако да се не виде јасно други, обавезни учесници сцене – мали крилати демони у борби за душе суђене који су, чини се по преосталим бојеним траговима, ипак били живописани.⁵² Муке грешника нису приказане.

Осликавање ове највеће и најсложеније композиције у цркви платили су златар Белан и терзија Обрад из Ужица за спас своје и душе својих родитеља, што је посведочено ктиторским фреско-натписом на делу зида иза праоца Адама (Сл. 7). Његов положај може се образложити намером да буде уочљив, читљив и у близини главног ктиторског натписа који сведочи о подизању цркве. Међутим, пресудан утицај на овакав избор имала је важност места иза првоизведеног из мртвих. Ктитори су тако јасно исказали веру и наду у Бога да ће у Судњи дан милостиво погледати на приложени труд и услишити њихову жељу за спасењем и узвести их, као и палог Адама, тамо „где је живот бесконачни“ и настанити их „у месту светлом, у месту цветном, у месту одмора, одакле одбеже бол, туга и уздисање“.⁵³

Слика Страшног суда у манастиру Благовештење кабларско релативно добро је очувана, што је омогућило сагледавање и описивање свих њених елемената. Она улази у оквире постојећих представа свога времена, не доносећи никакве иконографске новине. Једино се истичу, својом реткошћу и одважношћу приказа, прилике Турака у групи пророка Мојсија са Јеврејима и оне у огњеној реци. Композиција се оправдано сврстава међу сложеније, иако се, у односу на

50 Свети Андреј, „Тумачење Апокалипсе“, у: *Апокалипса...*, 122.

51 Давидов Темерински, *Циклус Страшног суда*, 204.

52 Стиче се утисак да су фигуре демона намерно изгребане и уништене, исто као и лик Ада у огњеној реци.

53 Цитати из *Опела над лашком хришћанином* наведени су према преводу архимандрита др Јустина Поповића, *Мали Требник*, Призрен, 1994.

најразвијеније варијанте, примећује изостављање појединих детаља или њихово упрошћавање. Тако, на пример, нема фигура четворице царева који симболишу своја царства; изостало је и симетрично постављање бар још једног лика сиромаша, што се може објаснити тежњом ктитора да фреско-натпис буде исписан управо на делу зида где би се овај лик могао остварити; недостаје фантастична животиња која на својим леђима носи персонификацију Земље и крајње је једноставно изведена прилика кита на којој јаше симболичка представа Мора. Манастирска управа је дозволила да неко други плати трошкове осликавања, али је формирање програма остало под њеним надзором. У основној замисли слике препознаје се образац створен у кругу светогорских сликара који је ширен на простор Балкана још од средине XVI века. Поређењима и дубљом анализом њене иконографске схеме, какву иначе срећемо у црквама ширег балканског круга, постигао би се значајан допринос у даљим истраживањима усмереним ка бољем познавању целокупног културног модела.

Theme of Final Judgment in the Church of the Monastery Kablar Blagovestenje

Composition of Final Judgment from the Monastery Kablar Blagovestenje was created at the same time as painting of the church in 1633. In its composition solutions known from the earliest wholesome images can be noticed but some deviations as well. They are consequence of scene development or adding details characteristic for that time of creation (poor man, heavenly river, Moses with dissenting people, four winds).

In central part above the lunette there are two registers wherein the second Christ coming with Diesis and Hetimasia is painted. On the both sides symmetrically arranged is apostle tribunal with many angels. Two figures in the praying position, separated with lunette are Adam, behind who is a founder fresco-inscription of the scene of Final Judgment, and Eve to whom one poor man belongs to. Groups of just men are in the north half of the image and below them is the image of paradise. The opposite side is divided by flaming river into two parts diagonally. Above the river are two groups of the just men and Moses with dissenting people, while the rest is occupied with general resurrection of the dead. Measuring of the souls is below the flaming river which ends in the jaws of the Underground World.

Relatively good condition of the painting enabled its analysis and description of its elements. It belongs to the existing images of that time without bringing any iconographic novelties. Only the images of Turks in the group of Moses with Jews stand out by its rarity and bravery, and those in flaming river. The composition is imagined on the basis of the pattern made by the circle of the Holy Mountain painters and it is classified rightfully into the more complex ones, although when compared with more developed variants it can be noticed leaving out some details or their simplification.

Aleksandar BOJOVIC

Le thème du Jugement dernier dans l'église du monastère Blagovestenje du Kablar

La composition du Jugement dernier du monastère Blagovestenje du Kablar fut formée simultanément avec la peinture de l'église en 1633. Dans sa structure, on remarque des solutions telles qu'elles sont connues déjà depuis les premières représentations globales, mais aussi certains écarts. Elles sont le fruit du développement de la scène ou de l'insertion des détails caractéristiques pour cette époque de création (le pauvre, les rivières célestes, Moïse avec les hétérodoxes, les quatre vents).

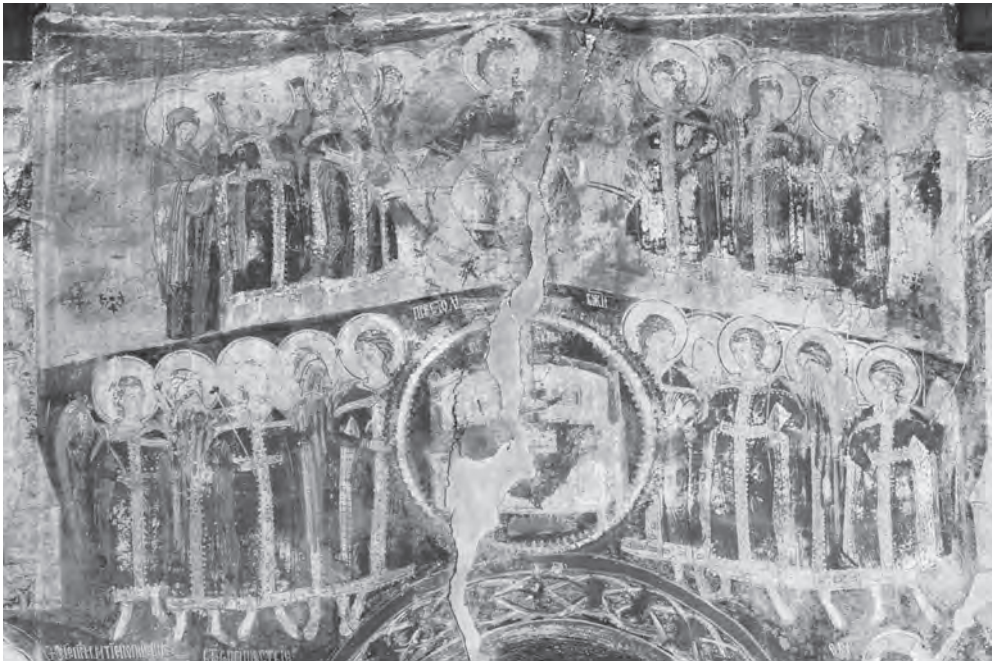
Dans la partie centrale au-dessus de la lunette se trouvent deux registres où sont peints la Seconde venue du Christ, avec la Déisis, et la Hetimasija. De leurs deux côtés est réparti symétriquement le tribunal apostolique, avec une multitude d'anges. Les deux figures en position de prière, séparées par la lunette, sont Adam, derrière lequel est présente l'inscription-fresque du donateur de la scène du Jugement dernier, et Ève, pour laquelle s'ensuit un pauvre. À la moitié nord de l'image appartiennent des groupes de justes, et en-dessous d'eux figure la représentation du paradis. Le côté opposé est divisé par la rivière de flammes en deux parties en diagonale. Au-dessus de la rivière se trouvent également deux groupes de justes ainsi que Moïse avec les hétérodoxes, tandis que la partie restante est occupée par la résurrection générale des morts. La mesure des âmes est située en dessous de la rivière de flammes qui se termine dans les mâchoires d'Hadès.

La conservation relativement bonne de la peinture rendit possible la vue d'ensemble et la description de tous ces éléments. Elle entre dans les cadres des représentations existantes de son époque, n'apportant aucune nouveauté iconographique. Uniquement, par leur rareté et par l'audace du tableau, se distinguent les silhouettes des Turcs dans le groupe de Moïse avec les Juifs et celles dans la rivière de flammes. La composition est conçue d'après le modèle créé au sein des peintres du mont Athos et, légitimement, se classe parmi les plus complexes même si, par rapport aux variantes les plus développées, on remarque l'omission de certains détails ou leur détérioration.

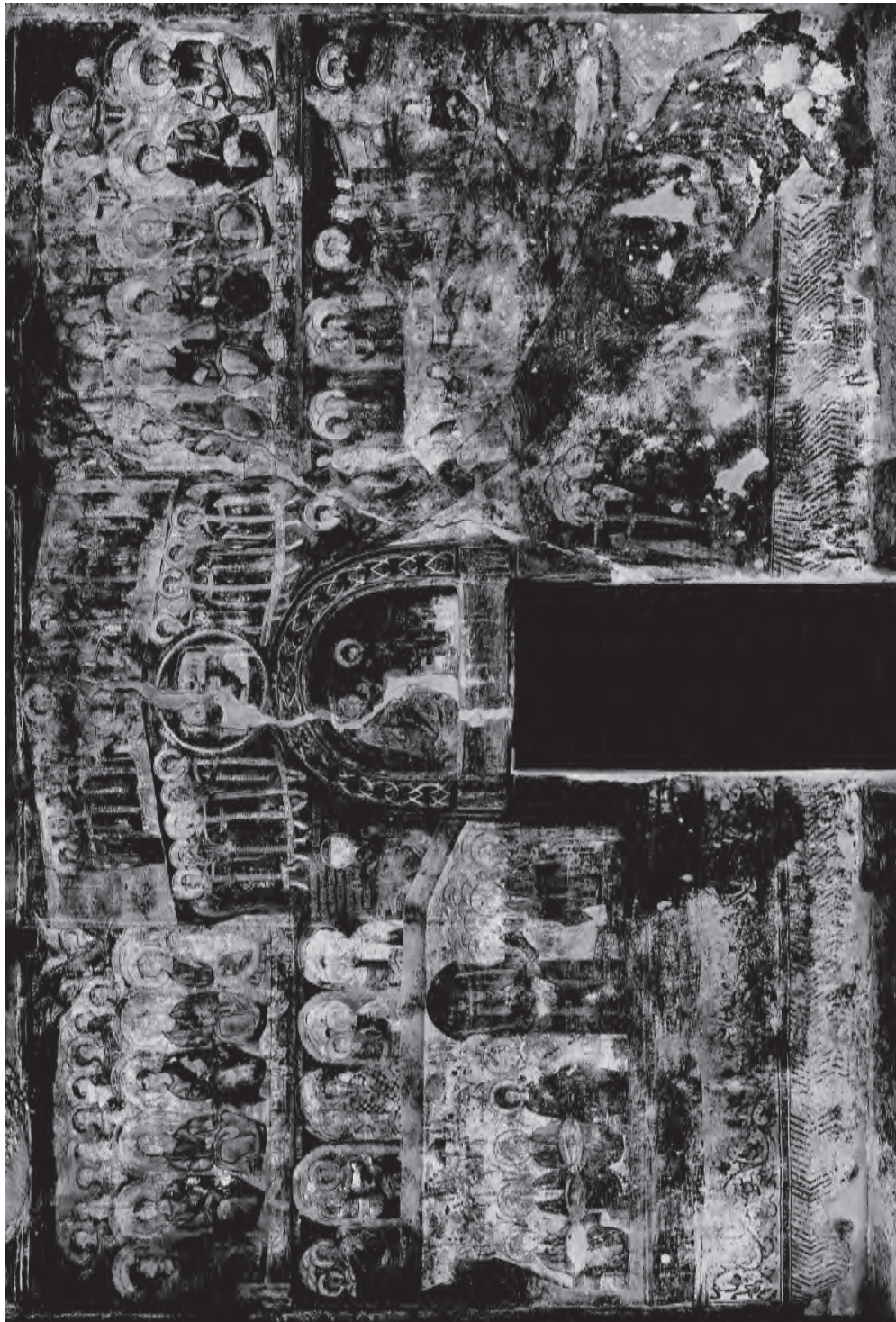
Aleksandar BOJOVIC



Сл. 1 – Благовештење, западна фасада под тремом



С. 2 – Благовештење, Страшни суд, детаљи: Други Христов долазак
Хетимасија - Приуговорљени престо



Сл. 3 – Благовештење, Страшни суд



Сл. 4 – Благовештење, Страшни суд, детаљ:
Пророк Мојсије са Јеврејима и Турцима



Сл. 6 – Благовештење, Страшни суд, детаљ:
Турчин у огњеној реци, богаташи у огњеној реци



Сл. 5 – Благовештење, Страшни суд,
детаљ: сиромас



Сл. 7 – Благовештење, Страшни суд, детаљ:
криторски фреско-натпис



Јелисавета
ВЕЉОВИЋ

ИКОНОСТАС ЦРКВЕ СВЕТОГ АХИЛИЈА У АРИЉУ – XIX ВЕК

УДК: 726.591:75.052.046(497.11)“18”

АПСТРАКТ: Иконостас цркве Светог Ахилија у Ариљу настао је 1849. године, у периоду обнове и општег градитељског и уметничког полета у Кнежевини Србији. Реч је о олтарској прегради сликаној у духу традиционалног сликарства, особеног за шире подручје тадашње Кнежевине Србије. Поред детаљнијег описа иконостаса и услова његовог настанка, посебан акценат у раду стављен је на његово ауторство. Рад има за циљ да допринесе проширивању сазнања о културно-историјској прошлости Ариља и ариљске цркве.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Црква Светог Ахилија, иконостас, представа, сликарство, зограф, олтарска преграда, Никола Јанковић, молери, натпис

Из историје Ариља и ариљске цркве

На узвишењу које окружују простране долине река Рзава и Моравице и где се налази данашњи град Ариље, доминира стара средњовековна црква Светог Ахилија са остацима епископских грађевина. Положај храма врло је сличан морфологији античког полиса, а у прилог томе говори и чињеница да Ариље наставља једну древну насеобину и да Свети Ахилије лежи на остацима античких грађевина. Живот је ту започео још у праисторијско време и на том простору се одржао, са малим прекидима, до наших дана. Античку грађевину заменила је прва хришћанска богомоља, а њу опет постојећа црква Светог Ахилија, задужбина краља Стефана Драгутина Немањића, саграђена на самом крају XIII века.¹

Уз старију цркву било је смештено седиште Моравичке епископије², једне од првих коју је архиепископ Сава I основао 1220. године. Та првобитна црква вероватно је била мала за епископско седиште, а могуће је и да је страдала у неком пожару³, па ју је краљ Драгутин заменио својом велелепном задужбином. Том приликом обновљене су и околне зграде епископског манастира.⁴

1 | Милка Чанак-Медић, *Свети Ахилије у Ариљу (Историја, архитектура и просторни склоп манастира)*, Београд, 2002, 27.

2 | Исто, 55.

3 | Исто, 85.

4 | Исто, 85.

Додатни подстрек за градњу ове задужбине краљ Стефан Драгутин је нашао и у доприносу Светог Ахилија Лариског – патрона храма, истакнутог борца против јеретика – победи праве, истините вере. При старој цркви негован је његов култ, а ту је чуван и део његових моштију⁵. Нова црква, подигнута на међи према областима у којима су јереси овладале, имала је мисионарску улогу у очувању вере, која је сматрана темељем спасоносних дела. Са том улогом саображен је и њен градитељски програм, а таква улога храма наглашена је и фреско-сликарством у његовој припрати.⁶

Црква Светог Ахилија заузима високо место међу рашким градитељским творевинама. Њена архитектонска композиција и упечатљив изглед, заједно са одличним занатским извођењем, увршћују је међу најзначајнија остварења у српској средњовековној архитектури. Структуралност моравичког храма блиска је готичком начину градње, јер стреми у висину. Спољна обрада преузета је са романичких храмова, док је сликани програм изведен у духу византијске уметности.⁷

После епохе великих успона – када је саграђена постојећа црква Светог Ахилија и када је предузета обнова свих великих зграда епископских насеља, а епископија убрзо уздигнута у степен митрополије⁸ – моравичко црквено средиште је веома страдало. Разорено је већ у првом налету Турака око 1460. године и задуго после тога остало у рушевинама. Живот је уз цркву Светог Ахилија настављен у XVI веку, у зградама подигнутим уз њене бокове. Тада је тамошње црквено седиште било игуманија. Седиште митрополије је враћено у Ариље почетком XVII века или најкасније у његовој четвртој деценији када је изграђено неколико пространих зграда, од којих су највеће биле трпезарија и кула са околним грађевинама. У освит аустро-турског рата 1737. године, историја Моравичке митрополије прекинута је нагло и свирепо. Тада су Турци на смрт претукли ариљског владуку, који је убрзо умро у Севојни, на путу за Ужице. Манастирске зграде убрзо су разорене, а појање у цркви је замрло. Опустелу моравичку стону цркву Турци су једно време користили као коњушницу, а предање говори да су покушали и да је запале. Црквене зграде митрополије су нестале са лица земље, а двориште је било ограђено кољем, које је злогласни Скопљак-Паша 1806. године окитио главама изгинулих српских ратника, Карађорђевић устаника.⁹

Црква Светог Ахилија означена је у неким историјским изворима као место где је сахрањен син краља Стефана Драгутина Урошић, а одвојено је помињана у многим старим родословима и летописима као столица моравичких епископа,

5 Исто, 319.

6 Исто, 320.

7 Исто, 320.

8 Вероватно око 1346. године, после проглашења царства и оснивања Патријаршије (Милка Чанак-Медић, *н. д.*, 91).

9 Милка Чанак-Медић, *н. д.*, 321

а касније и митрополита. Помен о ариљској цркви и насељу уз њу налазимо и у дубровачким списима из XV века.¹⁰ Па ипак, историју те богомоље почетком XIX столећа народ није више памтио. У то време, заборављену и оронулу, некад сјајну краљевску задужбину и столицу моравичких епископа, посећивао је још понеки путописац или путник намерник.¹¹

После Првог и Другог српског устанка, буна и ратних разарања, од 20-их година XIX века полако се стичу услови за обнову земље. У прилог томе иде и чињеница да од 1815. године није било никаквог мешања Турака у друштвени и јавни живот народа на селу, као ни било каквих видова непосредног економског изабљивања, осим званично утврђене висине харача. Економско стање у Србији се поправља, добар део дохотка остаје у земљи и стално се увећава, што поред осталог омогућава градитељски и уметнички полет.¹² Он већ у следећој деценији захвата ужички крај, где се налази и црква Светог Ахилија¹³, велелепна задужбина краља Драгутина из XIII века.

Опустошена у ратним невољама Првог и Другог српског устанка, ова древна грађевина је у четвртој деценији XIX века живела као парохијска црква у којој су служила три свештеника.¹⁴ Желећи да уреде цркву, они су се за помоћ обратили тада најмоћнијем човеку ужичког округа, Јовану Мићићу. Он је био саборац и одани следбеник кнеза Милоша, са поседима и некретнинама по читавој Рујанској кнежини, па и у Ариљу. Зна се за његове поседе и конаке око саме цркве Светог Ахилија.¹⁵ Сердар је често боравио у Ариљу и поштовање које је могао да осећа према овом древном споменику сигурно га је обавезивало и мотивисало да се на одговарајући начин заштитнички и са наклоношћу односи према њему.¹⁶ Ослободио је цркву данка који је ова плаћала Асан-бегу Репичићу¹⁷, а допринео је и њеном уређивању и поправци 1829. године. Поклонио је многе богослужбене књиге и предмете, па су га, као добротинитеља храма, ариљски свештеници називали ктитором. Зато је изгледа и стекао право на почасно место у храму за време Литургије (приложио је два „стола“ за себе и супругу Вукосаву), као и право да изгради породичну гробницу непосредно уз јужни зид ариљске цркве.¹⁸

- 10 | Више о томе: Сима Ђирковић, „Ариљски крај у светлости дубровачких извора“, *Зборник радова са научног скупа Свети Ахилије у Ариљу, историја, уметност*, Београд-Ариље, 1996, 1-5.
- 11 | Милка Чанак-Медић, *н. д.*, 27, 28.
- 12 | Бранко Вујовић, *Уметност обновљене Србије од 1791-1848*, Београд, 1986, 61.
- 13 | Милка Чанак-Медић, *н. д.*, 29.
- 14 | Новак Живковић, *Летопис ариљски*, Ариље, 1981, 148.
- 15 | Радомир Станић, „Ктиторска делатност сердара Јована Мићића“, *Ужички зборник 10*, Ужице, 1981, 320.
- 16 | Радомир Станић, *н. д.*, 336.
- 17 | Новак Живковић, *н. д.*, 104 (са старијом литературом).
- 18 | Радомир Станић, *н. д.*, 337.

Међутим, молба ариљских свештеника од 7. марта 1835. године да им се пошаље иконописац или није услышена или „препочитајем господин полковник“, није био у могућности да им помогне.¹⁹ Ариљска црква је добила нови иконостас нешто касније, по смрти Јована Мићића (умро 1844. године у Гургусовцу, данас Књажевац).²⁰ Милка Чанак-Медић у својој монографији о Светом Ахилију у Ариљу тврди да је за поставку новог иконостаса најзаслужнији ужички владика Никифор Максимовић, један од најпредузимљивијих и најученијих архијереја свог времена. Она сматра да је сликање иконостаса поверено Живку Павловићу, сликару из Пожареваца, чији је рад владика највише ценио, а да је престоне иконе касније урадио зограф Никола Јанковић из Охрида.²¹ Познато је да су ова двојица уметника у то време већ сарађивала – радили су заједно у непосредној близини Ариља у манастиру Сретење, где су се и потписали.²² Зна се да је Сретење подигао Никифор Максимовић²³, као и да је био задовољан радом двојице сликара, па их је вероватно и препоручивао.²⁴ Осим тога, владика је 1848. године, обилазећи Рујански срез, четири дана боравио у Ариљу.²⁵ Могуће је да је баш тад понудио своју помоћ и препоручио мајсторе. У сваком случају, са сигурношћу можемо тврдити да су иконе ариљског иконостаса дело руку неколиких мајстора, а да се једино Никола Јанковић потписао.

Опис иконостаса

Ариљски иконостас припада типу високих олтарских преграда (сл. 1). По ширини, он испуњава простор између стубаца, а у висину иде скоро до темена олтарског лука. Услед недостатка простора, иконостас се није развијао у ширину, него су његове сликане представе распоређене у три зоне: престоне иконе, иконе у соклу, двери, наддверје, два реда икона са апостолима и пророцима и Распеће, испод којег су представе Богородице и Јована Богослова. Чврсте архитектуре и прегледан, иконостас оставља утисак стабилне, добро пропорционисане олтарске преграде. Велике димензије икона и целокупног склопа иконостаса у складу су са наглашеном вертикалношћу средњовековног храмовног простора. Дуборез се, заједно са дрвеном конструкцијом која носи иконе, везује за прву

- 19 | Новак Живковић, исто, н. д., 148.
- 20 | Стеван Игњић, „Сердар Рујна, Јован Мићић“, *Историјски гласник 1–4*, Београд, 1962, 85.
- 21 | Погрешна година настанка иконостаса (1847). На престonoј икони наведена је 1849. Милка Чанак-Медић, н. д., 299–300.
- 22 | Павле Васић, *Живко Павловић, молер пожаревачки и његово доба*, Пожаревац, 1968, 27–28.
- 23 | Теодосије Вукосављевић, „Портрет епископа ужичког Никифора Максимовића“, *Зборник радова Народног музеја Чачак X*, Чачак, 1978, 122–123.
- 24 | Павле Васић, н. д., 19.
- 25 | Новак Живковић, н. д., 230.

половину XIX века. За декоративност ове репрезентативне целине, по свему судећи, заслужан је зограф Никола Јанковић из Охрида који се, осим сликањем икона, бавио и дуборезним украшавањем олтарских преграда.²⁶

Престоне иконе

Исус Христос је на престоној икони (120 x 87,5 cm) (сл. 2) приказан како седи на трону као Велики архијереј и Цар царева²⁷, сигниран словима IC XC. Око главе има ореол са крстом, на чијим су крајевима написана слова О и Н (Ω је заклоњено Христовом митром). Ова слова су скраћеница почетних речи „Ја сам онај који јесте“ (2. Мој. 3,14), које је Господ упутио Мојсију из купине која гори, а не сагорева. Дакле, он је онај који је био, који јесте и који ће бити. Ова ознака се понавља у нимбовима сва три лица Свете Тројице.²⁸

Христос десном руком благосиља, а у левој држи отворену књигу са натписом „приндите благословени ѿца догво...“. На глави му је архијерејска митра, а обучен је у црвени сакос проткан златном флоралном декорацијом. Преко Христовог рамена се спушта плави епитрахил, са златовезом. Испод сакоса се виде делови омофора. На грудима носи златни крст на ланцу и панагију звездастог облика са Свевидећим оком у средини, око кога је три пута исписано CT. Панагија виси на пурпурном гајтану. Од појаса му се спушта набедреник са представом шестокрилог херувима. На ногама има ципеле браон боје, што је необично, јер Христос Велики Архијереј после пада Византије на представама носи златне ципеле, а пре пада Византије – пурпурне.²⁹ Можда су и овде насликане пурпурне ципеле, али се колористичка вредност боје током времена изгубила.

Трон има широки зелени наслон са барокно изведеним позлаћеним ивицама у виду цветних и биљних орнамената. Христос седи на плавом јастуку, што је још једна необичност, јер је црвени јастук израз царског достојанства.³⁰ Саставни део сликане дуборезне декорације трона су и две птице (орла), које у кљуновима носе по један грозд, симбол Евхаристије. Читава позадина иза Христове главе и трона на којем седи плаве је боје, осим облака у горњим угловима иконе из којих се са леве и десне стране појављују по три анђела. Плавом бојом

26 Делфина Рајић, „Иконостас цркве Вазнесења у Чачку“, *Зборник Народног музеја у Чачку XXII*, Чачак, 2002; Светлана Мојсиловић–Поповић, Бранко Вујовић, *Манастир Трноша*, Београд, 1987; Никола Кусовац, „Класицизам код Срба“, бр. 6, *Каталог црквеног сликарства и примењене уметности*, Београд, 1967, 35, 135.

27 Мирослав Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Београд, 1996, 334–358.

28 „Ерминија породице Зографски“, у : Милорад Медић, *Стари сликарски приручници, том II*, Београд, 2001, 529–580.

29 Ненад Макуљевић, *Црква Св. Архангела Гаврила у Великом Градишту*, Велико Градиште, 2006, 176.

30 Гордана Бабић, *Краљева црква у Студеници*, Београд, 1987, 138.

позадине, као симболом небеског обитавалишта, исказан је ретроспективан однос према традицији и давно задатим сликарским правилима.³¹

Иза Христове главе и трона виде се облаци и отворено небо где се са сваке стране појављују по три анђела.

При дну иконе се налази натпис који нам открива име приложника и годину настанка: сју иконѣ приложн радванѣ остоннѣа нзъ гродвнѣа вцрквѣ арнѣ за двшѣ скодѣотцѣ ввселннѣ · 1849 (сл. 3)

Моделација Христовог лица и фигуре изведена је сасвим зналачки, са смислом за тонска нијансирања. Инкарнат је решен ружичасто-окер тоновима, са светлијим партијама на челу и образима.

Тематика Христовог архијерејства је, више него у монументалном сликарству, присутна у програму барокних иконостаса³² одакле је, вероватно, доспела у зографско сликарство XIX века. Православна уметност је у литургијским темама олтарског простора традиционално наглашавала улогу Христа Архијереја. Окосница је обично била композиција Небеске Литургије, која се у оквиру барокног зидног сликарства не приказује у нишама горњег места.³³

Престона икона Исуса Христа имала је, поред молитвеног, и морализаторски карактер. Наиме, хришћанин који стоји у храму мора да мисли да стоји пред самим Христом и да тражи опроштај за учињене грехе, помоћ да не падне поново у грех, снагу да победи ђавола и благодат да у миру проживи и оконча живот.³⁴

На престоној икони је са леве стране насликана Богородица, представљена као Царица Небеска (Свецарица), сигнирана словима цнр оѣ (сл. 4).

Она у наручју, односно на својој левој руци и левом колену, држи Христа дете, док у десној руци држи скиптар³⁵ око кога се вије цветна лозица и једна тања бела трака на којој пише радванѣ благодатънаа марне госп...(Лк. 1,28). Богородица је обучена у горњу тамноружичасту хаљину са златним одсјајем и доњу плаву хаљину. Круна на њеној глави је златна, украшена драгим камењем, затвореног типа, а око главе јој је ореол. Она седи на богато изрезбареном златном трону, са зеленим наслоном и на плавом јастуку. Ноге су јој ослоњене на округли црвени постамент.

Христос дете је одевен у црвену царску одећу са затвореном круном на глави. Десном руком благосиља, а у левој држи сферу. Сигниран је и има нимб. Изнад Богородичине главе је отворено небо означено облацима са стране са

- 31 | Мирослава Костић, *Димитрије Бачевић (? – после 1770.)* Нови Сад, 1996, 33.
- 32 | Мирослав Тимотијевић, *н. д.*, 335 (са широм литературом).
- 33 | Мирослав Тимотијевић, *н. д.*, 334–358.
- 34 | Ненад Макуљевић, *Саборни храм Свете Тројице у Врању 1858–2008*, Врање, 2008, 55.
- 35 | О скиптру Пресвете Богородице знамо већ са руских икона. Овај живописачки елемент у Србију доспева са југа у закаснелим облицима. Видети у: Павле Васић, *Живко Павловић, молер пожаревачки и његово доба*, Пожаревац, 1968, 24.

представом два анђела: са десне стране је арханђел Михаило, обучен у свечану одећу, окренут Богородици у клечећем положају и са рукама на грудима, а изнад њега се налази представа још једног анђела. Са леве стране је арханђел Гаврило у истом положају и са истоветном представом анђела изнад себе.

Док је Христос на престоној икони представљен *en face*, Богородица је окренута благо улево, а Христос дете у њеном наручју благо удесно. У дну иконе са леве стране је име иконописца: рѣкѡдѣлнѣ ннколѣ ѡанковнѣ нз о(х)рнда гра(да). Са десне стране су подаци о приложнику: сію иконѡ приложы ѡ арнѣ ерѣи обрадѣ ѣвковнѣ за двѡш оц(р) ерѣю цнлнвою н матерн стани: 1849 (сл. 5, 5а).

Богородичин лик је fino моделован, са ублажавањем графицизма, уз брижљиво тониране ружичасто-окер инкарнате са тамним сенкама.

Иконографија Богородице Свецарице заснована је на поствизантијским решењима и носи есхатолошке карактеристике. У животу Светог Василија Новог описује се како Христос, на крају суђења људском роду, крунише Богородицу, облачи је у царску црвену одежду и поставља на репрезентативни трон. Положај Христа детета на левој нози Богородице води иконографско порекло од типа Богородице Одигитрије.³⁶

Обе престоње иконе имају осликани оквир на око 1 cm од ивице. Саме ивице су попуњене зеленом бојом, а рам-перваз златном равном траком која је у угловима додатно декорисана тако да подсећа на дуборез.

Царске двери (191 x 101 x 3,5 cm)

Царске двери представљају средишњи отвор на иконостасу и неопходне су за комуникацију између олтарског простора и наоса у току литургијског обреда. Оне су и симбол врата неба кроз које је прошао отелотворени Христос.³⁷

Тематика сликарства царских двери је зато остала везана за Благовести. У историји спасења људског рода, велики празник Благовештења, односно тренутак Христовог отелотворења, представља почетак спасења људског рода и отварање врата Царства Небеског. Тако се представа Благовести на царским дверима визуелизује симболично и стварно отварањем небеских вратница током Литургије.³⁸

Општа симболика царских двери је директно везана и за идеју о Богородици као небеским дверима спасења. Богородица је схваћена као црква Христова, а затворена врата кроз које је прошао Христос подсећање су на Маријину

36 Ненад Макуљевић, *Саборни храм Свете Тројице у Врању 1858–2008*, Врање, 2008, 55.

37 Мирослав Тимотијевић, н. д., 54.

38 Катарина Митровић, „Царске двери, Свети Димитрије у Буштрању“, у : *Иконопис Врањске епархије* (приредили Мирослав Тимотијевић и Ненад Макуљевић) Београд–Врање, 2005, 138.

безгрешност и чистоту. Тема Благовести у православној теологији, осим у економији спасења, од епохе барока непосредније је повезана са евхаристијском жртвом, при чему су Благовести схваћене као прва новозаветна слика Евхаристије.³⁹ Тако царске двери представљају почетак иконолошке вертикале читавог иконостаса, који почиње тренутком Христовог отелотворења, а завршава се његовом смрћу на крсту.⁴⁰

Благовести

Богородица (мр оу) је насликана на левим вратницама двери како стоји у екстеријеру на четвртастом постаменту, благо раширених руку према арханђелу Гаврилу, погледа окренутог ка посматрачу (сл. 6). Изнад њене главе с десне стране стоји натпис: ⲓ ⲕⲓⲟⲩⲃⲏⲛⲏⲉ. Обучена је у горњу црвену и доњу плаву хаљину. Са њене леве стране је сточић покривен белим столњаком на коме су отворена књига, свећњак са упаљеном свећом и маказама. У књизи је написано ⲉ ⲣⲁⲃⲁ ⲃⲁⲛ. У позадини је приказан део пејзажа са архитектуром неког града. Из горњег десног угла кроз облаке се појављују беличасти зрак који осењује Богородицу и голуб који симболизује Светог Духа. Арханђел Гаврило (с-арх-гаврил:), приказан на десним вратницама, стоји на облаку и благо је окренут ка Богородици (сл. 6а). У десној руци држи цветну грану са ситним црвеним цветовима. Он носи плаву доњу хаљину, преко ње црвену тунику са златним појасом, а преко свега тога ружичасти огртач који се вијори иза његових леђа.

Обе иконе имају благо рељефни оквир означен сребрном бојом. Осталу површину вратница на дверима покривају биљне вреже изведене у дуборезу и обојене златном бојом. Понегде се те вреже преплићу са оквиром иконе, па је сасвим могуће да је исти уметник радио и иконе на дверима и дуборез. Простор између врежа делимично је обојен црвеном, а делимично зеленом бојом.

При врху вратница вреже образују медаљоне у којима су насликани ликови старозаветних пророка Соломона и Давида. Простор између врежа медаљона је ружичасте боје.

У медаљону изнад царских двери насликана је представа Сведитељег ока Божијег, један од општеприхваћених симбола Бога: „Где, око је Господње на онима који га се боје и на онима који чекају милост Његову“ (Пс. 33, 18). Кроз овај амблематски пиктограм илуструје се порука о Божијој свеприсутности и праведном гневу Божијем.⁴¹

Пророк Соломон (ⲓⲣⲟⲩⲟⲛ : соломон) (23 x 20 cm) насликан је на левим вратницама (сл. 7). Представљен је допојасно, као да седи у ложи и сигниран је. Млад

39 | Катарина Митровић, „Царске двери, Свети Димитрије у Буштрању“; *Иконопис Врањске епархије*, 138.

40 | Исто, 138.

41 | Мирослав Тимотијевић, *н. д.*, 296.

је и без браде, са дугом косом која му се спушта на рамена, са круном на глави. Одевен је у плаву хаљину и ружичасти огртач са златним оковратником и златном копчом на грудима. Левом руком држи свитак с текстом (вса добра порока нѣстѣ в тѣбѣ), а десном га развија. Испод његовог појаса, целом ширином иконе је даровни натпис исписан црвеним словима на белој подлози: *Сіе Дверн приложн Саба Бранеш почнвшемѹ роднтелю своємѹ...*

Пророк Давид (*с-проро : двѣѣ*) (22 x 20 cm) насликан је на десним вратницама и окренут је благо удесно (*сл. 8*). Има круну на глави и браду. Обучен је у зелену хаљину са црвеним огртачем. Десна рука му је подигнута и у њој држи перо, а у левој свитак са натписом *рече гд̄ гд̄вн моемѹ...* Испод њега је наставак даровног натписа са левих вратница: *...здѣ лежашѹ јеромонахѹ пансію за вѣчнн спом (ен) ꙋ днлѣ.*

О службовању јеромонаха Пајсија у Ариљу немамо никакве податке. И саме двери се по начину обраде и сликању разликују од осталог сликарства на иконостасу. Описујући ове двери, Радомир Станић их је датовао у почетак тридесетих година XIX века и приписао Јанку Михаиловићу Молеру, иконописцу из драгачевског краја. Тих година су Јанко и његов син Сретен Протић, што заједно, што појединачно, сликали иконе у црквама у околини Ариља.⁴²

Јанко Михаиловић Молер, свештеник и сликар, одиграо је значајну улогу у српској револуцији и као устаник. Приликом рада на обнављању црква у својој епархији, епископ Никифор Максимовић користио је сликарски таленат овог угледног драгачевског проте. Веза између епископа Никифора и Јанка Молера била је тесна и обострано корисна (у владикиној акцији обнављања хришћанских црква у чачанском крају и широј околини, Јанков задатак био је или да прави иконостасе или да буде у комисији за пријем, уколико их је неко други радио).⁴³

Описујући царске двери из Ариља, Радомир Станић је нашао да постоји велика сличност између њих, односно њихових сликарских представа, и царских двери које се налазе у цркви брвнари златиборског села Доброселица. Ове двери су, као и ариљске, осликане попрсјима цара Соломона и цара Давида и представом Благовештења. На њиховој полеђини се налазе потпис Јанка Михаиловића и година рада.⁴⁴

Љупкост ликова, извесна елеганција и отменост фигура, затим благост у ликовима и одређена радосна нежност, одлике су Богородице и арханђела Гаврила и на једним и на другим дверима. Анализом цртежа (моделације ликова и инкарната, регистар употребљених боја, облик слова којима су исписане

42 | Радомир Станић, „Царске двери из Ариља“, *Ужички зборник 21*, Ужице, 1992, 165–176.

43 | Теодосије Вукосављевић, „Портрет епископа ужичког Никифора Максимовића, *ЗРМЧ*, 149; Бранко Вујовић, *Уметност обновљене Србије од 1791–1848*, Београд, 1986, 249 (са широм литературом).

44 | Радомир Станић, *н. д.*, 170.

сигнатуре и други елементи, без тешкоће се уочавају истоветне и заједничке црте царских двери чији је аутор Јанко Михаиловић из Негришора.⁴⁵

Мање прецизно датовање сликарства двери може се сместити у један шири временски период од Карађорђевог доба па до 1849. године када је вероватно цео иконостас завршен. На тај закључак нас усмерава чињеница да су Вранеша (данас Вранешевићи) из Радобуђе, села надомак Ариља, ту насељени у Карађорђево време.⁴⁶ Још увек није познато да ли је у то време у Ариљу живео јеромонах Пајсије, као ни да ли је ту сахрањен. Новак Живковић је нашао натпис на зиду годовичког манастира који је садржао име калуђера Пајсија⁴⁷, тако да постоји могућност да се ради о истој личности.

Сава Вранеш је сигурно био имућан, као и остала двојица приложника. Потписани свештеник Обрад Ђуковић приложио је престону икону са Христом на престолу. О његовој великој платежној моћи може се закључити и на основу тога што је учествовао на лицитацији када су се распродавале некретнине после смрти Јована Мићића. Тада је ариљски парох Обрад Поповић купио и велики и мали конак Јована Мићића у Ариљу.⁴⁸ Новак Живковић наводи да се ради о истој личности, само под другим презименом.⁴⁹

Изнад царских двери насликана је представа *Христос Хлеб Живота*: Христос Емануил (ἰϥ χϣ̅) у путиру представљен је на средини композиције, и благосиља са обе руке, док му са обе стране прилазе и клањају се анђели. Ова сликана представа сигнирана је грчким текстом *αϣος ζωῆς*. Ова тема Христа Небеског Хлеба и Извора Живота средишње је место у тумачењу његове земаљске искупитељске мисије. У сликани програм литургијског простора она улази као симбол евхаристичне иконографије: „Ја сам хлеб живота: који мени долази, неће огладнети, и који верује у мене, неће никад ожеднети.“ (Јн. 6, 35; 6, 54)⁵⁰

Овај иконографски тип *Исус Христос хлеб животни*, има своје идејне зачетке у православној теологији барокног доба. Наглашени жртвени карактер литургијског чина директно је исказан приказом Христа у путиру. Ово иконографско решење нарочито је било популарно у црквеној уметности XIX века, на ширем подручју Балкана, у оквиру зографског сликарства.⁵¹

45 Исто, 171.

46 Новак Живковић, *Летопис ариљски*, Ариље, 1981, 21.

47 Новак Живковић, *н. д.*, 244.

48 Радомир Станић, „Ктиторска делатност сердара Јована Мићића“..., 321.

49 Новак Живковић, *н. д.*, 243.

50 Мирослав Тимотијевић, *н. д.*, 391.

51 Мирослав Лазић, „Исус Христос хлеб животни“, у: *Иконопис Врањске епархије*, 106.

ПРЕДСТАВЕ У СОКЛУ ИКОНОСТАСА

Композиције на соклу су на визуелан начин исказивале моризаторско-дидактичке идеје садржане у сликаном програму. Некада је тематика сокла могла да буде везана и за царске двери. У том случају се, поред јеванђелских сцена, појављују старозаветни алегоријски праобрази и маријански (богородични) амблеми. Према до сада доступним подацима, старозаветне сцене у соклу први пут је насликао Василије Романович на иконостасу у манастиру Слатински Дреновац 1758. године.⁵²

Сокл иконостаса у ариљској цркви садржи са сваке стране по једну представу (75 x 85 cm) старозаветног жртвовања: лево је приказана Жртва Аврамова (жртва аврамова)(сл. 9), а десно Жртва Нојева (жртва нојева) (сл. 9а).

Стари Аврам је приказан како намерава да принесе свог сина Исака на жртву Богу. У десној руци држи нож, а левом држи Исака за косу. Младић клечи испред оца, везаних руку и главе мало повијене уназад, а право испред њега је жртвеник са разбукталом ватром. То је тренутак у којем Аврам само што није посекао сина. У томе га спречава анђеоло који се сјурио из облака и ухватио врх његовог ножа. Иза Аврама је насликано ретко дрвеће, а за једно дрво је привезан жртвени ован. Около актера ове сцене је стеновити пејзаж тамних боја.

У православној теологији Аврамова жртва тумачи се као старозаветни праобраз Евхаристије, што је и одредило њено представљање у оквиру барокних евхаристијских програма.⁵³

Иконографија Жртве Аврамове показује да је сликар основним иконографским распоредом илустровао библијски догађај. Ликовно и иконографски ове сцене носе снажна симболичка значења. У богословској литератури, овај догађај истицао је унутрашњу драму, због жртвовања сина, снагу Аврамове вере и његове послушности према Богу што му је дало име „оца верујућих“. Жртвовање Аврамово тумачило се од средњег века као старозаветна префигурација Евхаристије⁵⁴ и то је један од разлога зашто је ова сцена сликана на парпетној плочи. Други разлог би могао бити и ликовни избор уметника: познато је да је Живко Павловић волео да слика ове старозаветне сцене у соклу својих иконостаса,⁵⁵ па је могуће да је индиректно утицао на Николу Јанковића да направи овакав тематски избор за иконостас у Ариљу.

Са десне стране приказана је сцена Нојеве жртве, доста светлијег колорита од претходне сцене. Овог пута жртвеник је композиционо смештен на средину сцене, а око њега су стари Ноје који клечи са десне стране, руку раширених и

52 | Мирослав Тимотијевић, н. д., 53.

53 | Ненад Макуљевић, *Саборни храм Св. Тројице у Врању...*, 78.

54 | Ненад Макуљевић, *Црква Св. Архангела Гаврила у Великом Градишту...*, 106.

55 | Павле Васић, *Живко Павловић, молер пожаревачки и његово доба...*, 25.

погледа уздигнутог ка небу, и три његова сина која клече са леве стране понизно и помало зачуђено. Можда су збуњени због неочекиване ситуације, јер када је стари Ноје принео жртву Богу у знак захвалности што је остао жив после потопа, Господ је на небу поставио дугу, као доказ обећања да неће више људски род излагати потопу. Значи, ова сцена је сведочанство поновног помирења Бога и човека, тј. поновног успостављеног савеза између Створитеља и одабраног рода. Обе сцене су праслике онога што ће се догодити у новозаветној будућности: коначна жртва Христова, највећи доказ љубави божије према човеку. Ове сцене у соклу су основа за Распеће, које је на врху иконостаса, где Христова крв спира прародитељске грехе. Оне су стални симбол жртве која се изнова и непрекидно приноси приликом сваке Литургије. На то додатно упућује и приказ *Христа Хлеба Живота* на наддверју иконостаса, где мали Христос благосиља обема рукама стојећи у путиру, док се анђели око њега понизно клањају. Ова сцена, без сумње, сведочи о Светој Тајни и жртви која се приноси у току службе Божије, са друге стране иконостаса.

Зона изнад престоних икона

У два реда изнад престоних икона распоређени су старозаветни пророци (у првом реду) и апостоли (у другом реду) и то по две личности у једном пољу (сл. 10). Пророци су приказани са свицима на којима су исписана њихова пророчанства. Сигнирани су и имају нимбове. Распоређени су на следећи начин:

1. поље: пророци Захарија (пророкъ захариа) и Језекиљ (пророкъ езекил)

Пророк Захарија је млад, голобрад, тамне кратке косе, у зеленом хитону и светло ружичастом химатиону. У десној руци држи свитак на коме пише: *гос / по / дн / азъ / сл / ш8 / гла / сѣг / вон*. До њега је пророк Језекиљ дуге тамне косе и браде, средњих година, обучен у црвени хитон и плави химатион. У левој руци држи свитак следеће садржине: *бла / гос / ло / вен / аса / ава / го / с / по / дн / авѡ / ц*.

2. поље: пророци Арон (пророкъ ааронъ) и Давид (пророкъ давид)

Пророк Арон насликан је као старац дуге седе косе и браде, обучен у свештеничку одећу – црвени сакос са златним извезеним орнаментима, испод кога се виде рукави још једне плаве хаљине. На глави му је црна, заобљена капа. У десној руци држи развијен свитак на којем пише: *нав / фнс / аса / рав / дос*, а у левој расцветало жезло.

Пророк Давид је приказан као старац, кратке седе косе и браде, обучен у царску одећу – црвену доњу хаљину и зелени огртач са златним оковратником и златном круном на глави. У левој руци држи развијени свитак на којем је написано: *пре / дста / црѣ / цаѡ / дес / нвю / тѣб / ѣвѣ / рнза / х*.

3. поље: пророци Авакум (п̄ррокъ аввакумъ) и Исаија (п̄ррокъ нсана)

Пророк Авакум је приказан као седи старац високог чела, кратке косе и браде, обучен у зелени хитон и црвени химатион. У левој руци држи свитак са речима: вгъ / ѿю / гап / рн / дѣтъ / пр / ѿ / сѣ / нѣн / ѿа.

Пророк Исаија је старац дуге косе и браде, у тамноплавом хитону и ружичастом химатиону. Текст на свитку, који држи у својој левој руци гласи: сѣд / ѣва / кот / рѣкѣ / при / нд / етъ.

У средини је једно веће поље са представом Деизиса.

4. поље: пророци Илија (п̄ррокъ нліа) и Јелисеј (п̄ррокъ елнсеа)

Пророк Илија је приказан као старац високог чела, дуге браде и косе која му се спушта низ рамена. Он носи црвени хитон и зелени химатион, а с обе руке придржава свитак на којем пише: жн / вѣг / осп / од / нѣо / жѣ / ... / н / вѣтъ / мѣ / ад / вшгы.

Пророк Јелисеј је млађи човек, дубоких зализака, тамне кратке косе и тамне кратке браде. Обучен је у плави хитон и огрнут је светло ружичастим химатионом. Текст свитка који придржава својом левом руком гласи: жн / вѣ / гдѣ / бѣѣ / спа / сен / ѿмд / оѣго / нжн / вѣтъ / вон / мѣѣ / гѣ.

5. поље: пророк Соломон (п̄ррокъ соломон) и пророк Мојсије (п̄ррокъ моѿсеѿ) са таблицама

Пророк Соломон је приказан као голобради младић, тамне и кратке коврцаве косе. Обучен је у царску одећу – доњу плаву хаљину и црвени огртач са златним оковратником. На глави има златну круну. У левој руци носи свитак на коме пише: вѣа / доб / ра / нп / о / ро / кан / сѣѣтъ / вѣѣ / бѣ / вндд / ет.

Пророк Мојсије је приказан као средовечан човек, тамне кратке косе и браде. У левој руци носи таблице својих пророчанстава, а обучен је у тамноплави хитон и огрнут светлим химатионом.

6. поље: Пророци Јеремија (п̄ррокъ ереміа) и Данило (п̄ррокъ даніилъ)

Пророк Јеремија је представљен као средовечан човек, тамне кратке тамне косе, облог лица и густе кратке браде. Обучен је у тамну доњу хаљину, са светлим огртачем. У левој руци држи свитак на којем су написане следеће речи: нѣ / мнѣ / жѣ / дод / ѣѣ / нѣа / аѣы / гла / гол / етъ.

Пророк Данило, голобради младић дуге тамне косе која му пада низ леђа, обучен је у црвени хитон и зелени химатион. У левој руци држи свитак, са текстом следеће садржине: ѿсѣ / ѣѣа / кам / енѿ / гор / ѣѣ / озѣ.

Ишчитавањем свитака и њиховом анализом можемо закључити да се већина њих односи на Богородицу.

Сви пророци са леве и десне стране благо су окренути према средишњој представи Деизиса. Молитвени чин у коме се Богородица и Свети Јован Крститељ моле Христу за спас човечанства, у овом реду је централна икона на којој су ликови допојасно приказани. Христу, који је са десне стране, молитвено се обраћа Богородица (μνη ὅρ). Деизисни чин, са леве стране, предводи Свети Јован Крститељ (τῷ ἰωῶ πρετρεα), обучен у крзнену хаљину преко које је огртач. Христос је окренут *en face*, према посматрачу. Десном руком благосиља, а у левој држи отворено јеванђеље на коме пише: азъ есмь с / вѣтъ мръ / ходаи по / мнѣ нени / агъ ходи / ти вотцѣ / нонцатъ / свѣтъ жи / вотнын.⁵⁶

Присуство Деизиса на иконостасу може се тумачити двојако. Молитва Христу за спас човечанства повезивана је са Страшним судом, па су у композицији Деизиса виђене есхатолошке карактеристике. Како се у молитви Христу за спас верних свештеник обраћа за посредништво светитеља, утврђена су и литургијска обележја Деизиса. Литургијску функцију имају и престоне иконе Христа и Богородице којима се свештеник током богослужења обраћа, тако да литургијски карактер престоних икона и Деизиса указује на молитвену функцију иконостаса трозонског типа, конструисаног у православним црквама Балкана у периоду од средњег до XIX века.⁵⁷

Програмско решење иконостаса у цркви Светог Ахилија изведено је из старије праксе. Почетком XIX века, у складу са традицијом и богослужбеним потребама, олтарска преграда означавала се као место молитве. Свакако да је то одређивало симболички значај иконостаса и традиционална програмска решења која могу да се прате од IX/X века, када Деизис постаје централна тачка православних олтарских преграда. Деизис, као саставни део иконостаса, помиње и Свети Симеон Солунски, а код Срба његов најранији помен на олтарској прегради бележи Константин Филозоф приликом описа чуда у коме су се, приликом смрти деспота Стефана Лазаревића, подигле и иконе Богородице и Светог Јована Крститеља са обе стране „Спасова образа“. Деизисна зона на православном иконостасу била је континуирано присутна и у периоду под Турцима, а до њеног напуштања код Срба долази током XVIII века на територији Карловачке митрополије.⁵⁸

Апостолски ред

Представе апостола приказане су у реду икона изнад икона са представама пророка и то на следећи начин:

- | | |
|----|---|
| 56 | „Ерминија Дионисија из Фурне“, у : Милорад Медић, <i>Стари сликарски приручници III</i> , Београд, 2002, 553. |
| 57 | Ненад Макуљевић, <i>Црква Св. Архангела Гаврила у Великом Градишту...</i> , 180. |
| 58 | Ненад Макуљевић, <i>н. д.</i> , 179. |

1. поље: апостоли Филип (αϕιλῖπῳ) и Вартоломеј (βαρθολομαῖου)

Апостол Филип је приказан као голобради младић, тамне кратке косе, обучен у тамноплави хитон и ружичасти химатион. Десном руком придржава део свога огртача, а у левој држи савијени свитак.

Апостол Вартоломеј је представљен као средовечан човек тамне кратке косе и тамне кратке и ређе браде. Обучен је у црвени хитон и зелени химатион, док у левој руци држи савијени свитак.

2. поље: апостол Андреј (ανδρεα) и јеванђелиста Марко (μαρκο)

Апостол Андреј је приказан као седи старац дуге браде и дуге косе која му се спушта низ рамена. Одевен је у зелени хитон преко кога је огрнуо зелени химатион, а у левој руци држи савијени свитак.

Јеванђелиста Марко је приказан као средовечан човек тамне, кратке косе и густе краће браде. Одевен је у ружичасти хитон, преко кога је пребачен црвени химатион. У левој руци држи Јеванђеље.

3. поље: јеванђелиста Матеј (ματθαια) и апостол Петар (πετρο)

Јеванђелиста Матеј је приказан као седи старац дуге косе и браде средње дужине, обучен у тамноплави хитон и огрнут ружичастим химатионом. Са обе руке придржава своје Јеванђеље.

Апостол Петар је приказан као седи старац густе кратке браде, кратке косе и дубоких зализака. У десној руци придржава узицу на којој виси кључ, а у левој држи полуразвијени свитак.

У средњем пољу овог реда представљен је *Нерукотворени Образ Христов*. Христов лик је приказан са кратком, проређеном брадом и косом која се спушта на рамена. У крстастом нимбу око Христове главе исписана су слова О с леве стране и Н са десне стране. Слово Ω је вероватно било написано у врху, али је на том месту икона оштећена. Убрус је беле боје и по њему су осликани крупни розе цветови (вероватно ружа) и ситнији жути цветићи. У горњим угловима иконе представљена су по два анђела, који рукама придржавају убрус. Посебан осврт на појаву анђела у представи *Нерукотворени убрус* даје Вишња Милошевић. Наиме, *Мандилион са анђелима* се све до краја XVII века приказује на иконама и у зидном сликарству од Русије и Украјине, преко молдавских и балканских простора, све до најјужнијих средоземних острва. Осим формалне сличности са западном реликвијом *Нерукотвореног Образа*, *Мандилион са анђелима* изражава идеје инкарнације и Евхаристије.⁵⁹ У врху иконе се назире остаци

59 | Вишња Милошевић, „Нерукотворени убрус“, у: Иконопис Врањске епархије, 156.

натписа који нису читљиви, јер је икона на том месту прилично оштећена. Позадина је плаве боје.

Христов Нерукотворени Образ, који се још зове и Мандилион, један је од два лика које је црква прихватила, а који нису урађени људском руком, већ су отиснути од стране самог Христа. Други лик је *Нерукотворена керамида*.

Казивање о отиску лика Христовог, који је Спаситељ послао кнезу Авгару, доноси Јевсевије у IV веку. По том извору оболели кнез Авгар замолио је Христа да дође и да му помогне. Христос је био спречен, али је послао писмо и убрус са отиском свога лика болесноме кнезу. Додирнувши овај лик, болесник је оздравио, а касније се и крстио. Исцелитељска моћ убруса, исказана тренутним Авгаровим оздрављењем, утицала је на покрштавање становника царства. Христове пошиљке (писмо и убрус), истакнуте над главном градском капијом, одбраниле су Едесу од напада Персијанаца 544. године. Нерукотворени Образ Христов био је светиња Едесе, а град је постао место ходочашћа. Овај убрус је 944. године свечано пренет у Цариград, где је под именом *Мандиолион* обожаван. Пљачкајући Цариград 1204. године, крсташка војска га је однела на запад. Мишљења научника о његовој даљој историји врло су различита.⁶⁰

Описујући икону *Нерукотвореног убруса* из цркве Светог Јована Богослова из села Шаинце у Епархији врањској⁶¹, Вишња Милошевић се детаљније бави историјатом настанка ове Христове представе, као и њеном иконографијом. Она сматра да је Авгаров тип Христа постао доминантан у цркви, нарочито на истоку, а који се у иконографији назива *византијски тип*. Начином свог настанка он обједињује два својства која му обезбеђују посебно место међу другим хришћанским култним сликама. Најпре, то је прворазредни доказ прве Христове природе, а тиме и реликвија првог реда. Посебан значај нерукотворених слика (и Мандилиона и Керамиона) је у томе што су оне биле кључни елементи у реакцији на иконоборство.⁶² Током времена, једина иконографска промена, како тврди Ненад Макуљевић, огледала се у начину и третману представљања самог убруса, а не лика на њему. Сходно томе, постоји и приказ убруса са крајевима везаним у чворове, што је познија балканска варијанта представљања, развијена током XVIII и XIX века.⁶³

4. поље: апостол Павле (ап̑л̑павѡѡ) и јеванђелиста Јован Богослов (Ѳ̑ваггѡлнст̑ Ѳ̑в̑ богослов)

Апостол Павле је приказан као средовечни човек тамне косе, дубоких зализака и кратке, ретке браде. Обучен је у плави хитон огрнут ружичастим химатионом. У левој руци држи кутију са свицима.

60 | Вишња Милошевић, „Нерукотворени убрус“, ..., 156.

61 | Исто, 156.

62 | Ненад Макуљевић, *Саборни храм Свете Тројице у Врању 1858–2008...*, 194–195.

63 | Исто, 194–195.

Јеванђелиста Јован је приказан као седи старац краће косе, дубоких зализака и густе браде средње дужине. Он носи црвени хитон, преко кога је пребачен зелени химатион. Обама рукама држи Јеванђеље.

5. поље: јеванђелиста Лука (Ѡаγγελίστα Λουκᾶ) и апостол Симон (ἀπὸ τῶν σιδωνῶν)

Јеванђелиста Лука је приказан као човек средњих година, тамне гушће косе и кратке ређе браде. Носи црвени хитон, заогнут је тамноплавим химатионом, а обама рукама придржава своје Јеванђеље.

Апостол Симон је приказан као старији човек, седе краће косе, дубоких зализака и кратке густе браде. Носи бели хитон преко кога је пребачен црвени химатион. У десној руци држи савијени свитак.

6. поље: апостоли Јаков (ἀπὸ τῶν ἰακωβῶν) и Тома (ἀπὸ τῶν φιλίππου)..

Апостол Јаков је представљен као човек средњих година, тамне дуже косе која му се спушта низ рамена и ређе кратке браде. Носи плави хитон и светлоружичасти химатион. У десној руци држи савијени свитак. Апостол Тома је приказан као голобради младић кратке тамне косе, одевен у зелени хитон и црвени химатион. У десној руци носи савијени свитак.

Ликови апостола и пророка, слично распоређени испод плаве позадине, сликани су на традиционалан начин, са рутински изведеним цртежом и наглашеном силуетом. Графички елементи посебно су наглашени на драперијама, коси и бради. Инкарнат је таман са светлијим, црвенијим тоновима на образима и уснама. (сл. 11)

Изнад апостолског реда постављен је велики дрвени крст на којем је насликано Распеће (сл. 12). Крст је по ивицама украшен дуборезом који је бојен у златно. Распети Христос је сигниран. Из рана на телу му истиче крв која капље на Адамову лобању. На сваком углу дрвеног крста насликане су представе симбола сваког од четири Јеванђелиста (на облацима, са крилима и ореолима). Испод представе орла, симбола Јеванђелисте Јована Богослова, а изнад Христове главе, насликане су представе Сунца и Месеца.

Изнад Распећа је причвршћен голуб од дрвета који је у кљуну држао ланац у коме је висило кандило. На посебним овалним пољима са леве и десне стране Распећа насликане су стојеће фигуре Богородице и Светог Јована Богослова, док се испод простире представа пећине у којој је сахрањен Адам (сл. 13). Пећина је украшена ружама и другом флоралном декорацијом.⁶⁴

Распети Христос, као централна сликана представа на великом крсту, прихваћен је на олтарским преградама већ током XVI века.⁶⁵ Христос је

64 | Више о симболици руже као небеског цвета, симбола Христовог страдања и жртве, у : Мирослав Тимотијевић, *Црква Св. Георгија у Темишвару*, Нови Сад, 1996, 101.

65 | Катарина Митровић, „Крст“, у : *Иконопис Врањске епархије*, 140.

приказан са клонулом главом на десном рамену и са полузатвореним очима. Изнад његове главе је свитак са натписом ИИϸΙ (Исус Назарећанин, цар Јудејски). Изнад свега тога је исписан назив сцене – ϩⲥⲠⲁⲧⲓⲉ ⲛⲓⲥⲁ ϫⲣⲓⲧⲟⲩⲟ. Око главе је златни нимб, изнад кога су написани Христови иницијали (Ιϸ Χϸ). На крацима крста, изнад десне и леве Христове руке, налази се натпис на грчком језику ο ⲱⲥⲛⲓⲙⲉⲧⲟⲥ ⲧⲓⲥ ⲁⲟⲓⲛⲥ. Христово тело је наго, а преко бедара је обавијено белом тканином (перизмом). У складу са схватањима које је заступала православна црква, руке и ноге су му приковане за крст са четири ексера. Крв која цури из његових рана упућује на искупитељску жртву за спас човечанства, а иконостасни крст повезује са Светом тајном Евхаристије.⁶⁶

На тролисним краковима крста представљени су симболи Јеванђелиста. На горњем краку крста налази се представа орла, са нимбом који држи Јеванђеље. То је симбол јеванђелисте Јована Богослова. Икона је оштећена на месту где је била исписана сигнатура. Испод њега су представљене персонификације Сунца и Месеца, односно дана и ноћи.

На левом краку крста приказан је лав, симбол Јеванђелисте Марка, као и иницијали ⲙⲠⲕ. Десно је анђео, симбол Јеванђелисте Матеја, са иницијалима ⲙⲞ. На доњем краку крста је симбол јеванђелисте Луке, бик са иницијалима ⲕⲞ.

Описујући иконостасни крст из цркве Светог Димитрија у Буштрању (Епархија врањска), Катарина Митровић наводи да представе Јеванђелиста имају вишеструко значење. Наиме, симболи Јеванђелиста који прате Распеће могу се тумачити као четири звери божанског трона из *Откровења* (Откр. 4,7). На тај начин, као атрибуту славе, они симболички повезују крст са троном славе из Језекиљеве визије (Језек. 1,10). Такође, они су и елементи космолошког симболизма који означавају стварање и тако идентификују Христа као Господара космоса.⁶⁷

Богородица (ⲙⲓⲣ ϩⲩ), означена као Мајка Божија, приказана је као стојећа фигура, у плавој хаљини са мафорионом црвене боје, са рукама на грудима, распуштене косе која пада на рамена и погледа упртог ка распетом Христу. Из очију јој теку сузе.

И Свети Јован Богослов (ϸⲓⲛⲓ Ⲓⲱⲃ ⲱⲒⲟⲥⲗⲟⲱⲕ), је приказан као стојећа фигура у засебном медаљону, главе подигнуте ка Христу, сузних очију. Положај тела обе личности и гестови њихових руку указују да су у стању дубоког бола и туге за распетим Господом. Богородица и Свети Јован су учесници представљеног догађаја из Јеванђелске историје – драме страдања Христовог на Голготи.⁶⁸

Сви елементи великог Крста над иконостасом, његова сликана и дрворезбарска декорација, чине јединствену идејну целину. Завршна тематика иконостаса са представом отелотвореног распетог Христа, централним догађајем искупљења, истиче жртвени карактер Литургије. Представљање Адамове лоба-

66 | Исто, 140.

67 | Катарина Митровић, „Крст“, ..., 140.

68 | Мирослав Тимотијевић, *н. д.*, 321–325.

ње испод крста засновано је на предању да је Адам сахрањен на Голготи, баш на месту где је Христос жртвовањем на Крсту искупио прародитељски грех. Сам крст је најважније оруђе Христовог страдања и кључ који отвара врата небеског Јерусалима, чиме представља најважнију тачку иконостаса схваћеног као прочеље раја, границе између олтарског простора и наоса, небеског и земаљског света. Символи Јеванђелиста на краковима крста означавају јеванђеље које се објављује на све четири стране света. Крст постављен на врху иконостаса представља симбол победе хришћанске вере.⁶⁹

Иконографске формулације ариљског иконостаса из пете деценије XIX века засноване су на пракси балканских зографа који су правила свог заната, са техничким и иконографским упутствима, сабирали у посебне приручнике – **ерминије**. Православни духовни кругови на Балкану сматрали су неправославним пикторална решења запада, као и украјинско богословље, прихваћено и у Карловачкој митрополији. То је условило присуство ретроспективних елемената који су говорили о чврстој вези са византијским наслеђем, док су ликовна решења, пореклом са запада, делимично усвајана и уграђивана у икону. На овом иконостасу су неки од уобичајених елемената ретроспективности напуштени (попут златне позадине), али је традиционални седећи положај Христа и Богородице на престоним иконама задржан. Овакав принцип одговарао је актуелном православном богословском покрету у Васељенској патријаршији, прихваћеном и на Балкану, где је Света Гора била најснажнији духовни и културни центар. У тадашњој грчкој теологији доминирало је поновно откривање византијских извора и снажно супротстављање католицизму, лутеранству и атеизму.⁷⁰

Дрвена конструкција иконостаса је бојена и украшена резбаријом.⁷¹ Највише је истакнут покушај мраморизације (имитација мермера на дрвету помоћу боје), јер је мермер у то време у Србији сигурно био изузетно недоступан и врло скуп. Ступци у столу су црвеномраморисани и оивичени танким плавим кордонским венцем, а затим иде фриз са сликаном цветном декорацијом у дуборезу. Пиластри око престоних икона су зеленомраморисани, а базе и капители су им црвено бојени. Затим се понавља још један ред сликане флоралне декорације одвојене плавим мраморисаним полустубовима, изнад којих су црвеномраморисани капители и фриз са малим дрвеним наизменично постављеним плочицама. Изнад свега тога се налази позлаћени фриз изведен у дуборезу (20 cm), богате цветне декорације, док су међупростори бојени црвено. На позлати се, по лишћу и цветовима назире остаци окер и сребрне боје.

69 | Катарина Митровић, „Крст“, ..., 140–141.

70 | Ненад Макуљевић, *Црква Св. Архангела Гаврила у Великом Градишту...*, 181.

71 | Дрворезбарија, а посебно биљна орнаментика, симболише „идеални духовни пејзаж“. Флорални симболи се, слично као и у претходним епохама, везују за идеје раја и непролазне лепоте у којој обитавају одабрани (М. Тимотијевић, *Црква Св. Георгија у Темишвару...*, 122).

Горњи део иконостаса, где су представљени апостоли и пророци, увучен је унутра око 10 cm у односу на доњи део. Дрвени оквири су оивичени златном бојом, међупростор је обојен зеленом, док два реда светитеља дели, а горњи и уоквирује горњи мраморисани оквир. Затим долази црвени мраморисани фриз са наизменичним позлаћеним дрвеним квадратићима.

Сликарство горњег дела иконостаса се разликује од сликарства доњег дела, и врло је вероватно да у њему можемо раздвојити рад двојице сликара. Наиме, ликови апостола и пророка на левој страни су пунији, облије моделовани, носева дебљих у корену, док су ликови са десне стране оштрији, тањих носева, и израженијих бора. Међутим, постоји и доста сличности: инкарнат је ружичасто-сив, без сјаја, прилично таман, ликови су без ведрине. Да ли је овде посредни рад иконописне дружине или исте школе иконописаца? Можда су у питању међусобна испомоћ и сарадња у то време заиста тражених зографа.⁷² У прилог томе иде чињеница да су међусобни утицаји сигурно постојали, јер знамо да су Никола Јанковић и Живко Павловић већ радили заједно у манастиру Сретење у Овчарско-кабларској клисури, где су се и потписали. Живко Павловић затим слика иконостасе у Чачку 1846, у Трстенику 1848, у манастиру Заови 1846–49, зидне слике и иконостас у Брезови 1846. године, иконостас у Трнави...⁷³ Његов ангажман је био приличан у време настанка ариљског иконостаса, али је његов утицај очигледан, јер је Павловић често обрађивао сцене из старог завета на парпетним плочама, посебно сцене Жртве Аврамове и Жртве Нојеве⁷⁴, које налазимо и у сликарском опусу Николе Јанковића у Ариљу.

О ауторству иконостаса

Аутор иконостаса је, судећи по потпису на престоној икони Богородице са Христом, Никола Јанковић из Охрида. Овај уметник припада оној групи недовољно школованих иконописаца који несигуран цртеж и скромно познавање анатомије, испољено у прилично невештим скраћењима, надокнађују урођеним осећањем за пријатан и звучан колорит и пажљивим сликањем спољашњих, махом декоративних елемената слике. Он композиције решава скоро увек шаблонски, по старинским узорима, а фигуре, као по правилу, смешта у наивно конципиран, али искрено сликан пејзаж. Ликове млађих светитеља слика са изразито овалним лицима, док су старији издуженим, помало аскетским физиономијама, са наглашеним јагодицама и борама око уста. Очи су им истоветне, са тешким капцима и подочњацима, наглашене

72 | Павле Васић, *Живко Павловић, молер пожаревачки и његово доба...*, 8; Д. Мило-сављевић, „Мокрогорска црква св. Вазнесења у Кршању“, *Саопштења XX–XXI*, Београд, 1989, 245–255.

73 | Павле Васић, *Живко Павловић...*, 22.

74 | Павле Васић, *Живко Павловић...*, 25.

тврдом линијом. Његов омиљени декоративни детаљ је орнамент са мотивом руже, а свој иконостас украшава и неутралним, профаним темама.⁷⁵

Овај уметник се, слично као и на ариљском иконостасу, потписао на још неколико иконостаса у Србији у цркви Светог Вазнесења у Кршању у Мокрој Гори, 1848;⁷⁶ у цркви Светог Георгија у Чибутковици, 1848;⁷⁷ у манастиру Наупара, 1860⁷⁸. Сви они носе исте стилске карактеристике. Осим ових појединачних дела Николе Јанковића, његово име налазимо и у натписима у манастиру Троноши 1834. и манастиру Чокешини 1834. године, уз име Михаила Константиновића (...молери бист...), као и уз име Живка Павловића у манастиру Сретењу 1844. године.⁷⁹

Никола Јанковић је свуда, било да је радио сам или са другим мајстором, оставио пуно име и презиме и место одакле долази (у Кршању је чак написао име села – Белице).⁸⁰ (сл. 16, 17) Пратећи уметнички опус Николе Јанковића, закључујемо да му се ранији радови стилски разликују од каснијих. Наиме, рад на фрескама у Троноши са Михаилом Константиновићем и на иконостасу који се у целини приписује Николи Јанковићу⁸¹, као и на иконостасу у Чокешини, стилски је различит од, каснијих радова (сл. 14, 15). Као да је уметник после дугог времена почео лошије да слика. Осим тога, после радова у Троноши и Чокешини (после 1834. године), име Николе Јанковића се, колико је до сада познато, не помиње све до 1844. године, када се удржуио са пожаревачким сликаром Живком Павловићем. Ове чињенице наводе на помисао да се ради о два сасвим различита уметника истог имена и порекла, који су у приближно исто време радили у Србији. Такође, начин потписивања Николе Јанковића на иконостасима („рукоделије“) упућује на мајстора који реже дрвене делове иконостаса. Можда је Никола Јанковић пре свега био дрворезбар који се због обимног посла, временом, прихватио сликарског прибора? У литератури налазимо на тврдње да је он аутор резбарије на иконостасима⁸², док га сасвим

- 75 | Бранко Вујовић, *Уметност обновљене Србије од 1791–1848...*, 259.
- 76 | Драгиша Милосављевић, „Мокрогорска црква Св. Вазнесења у Кршању“, ..., 245–255.
- 77 | Бранко Вујовић, *н. д.*, 259.
- 78 | Павле Васић, „Белешке о уметничким споменицима ужичког краја“, *Ужички зборник 4*, Ужице, 1975, 313.
- 79 | Бранко Вујовић, *н. д.*, 258–259.
- 80 | Село Белице је удаљено 15 km од Охрида, а налази се између Калишта и Струге (4 km удаљено од Струге), у : Драгиша Милосављевић, „Мокрогорска црква Св. Вазнесења у Кршању“..., 245–255.
- 81 | Светлана Мојсиловић-Поповић, Бранко Вујовић, *Манастир Троноша*, Београд, 1987, 54.
- 82 | Делфина Рајић, „Иконостас цркве Вазнесења у Чачку“, *ЗРМЧ XX*, Чачак, 2002, ; Светлана Мојсиловић-Поповић, Бранко Вујовић, *Манастир Троноша*, Београд, 1987, 54; Никола Кусовац, *Класицизам код Срба*, бр. 6, Каталог црквеног сликарства и примењене уметности, Београд, 1967, 35, 136.

јасно „дрворесцем“ назива и савременик за кога је радио, владика Никифор Максимовић.⁸³ Можда одговор на ово питање можемо пронаћи у самом месту мајсторовог порекла у Охриду. Наиме, крајем XVIII и почетком XIX века Охрид је, као културно-историјски и економски центар охридско-струшко-кичевског региона, имао јак утицај на ближу и даљу околину. Поред осталих делатности, ту су били развијени резбарство и иконопис. Мајстори овог подневља су у свом раду спајали искуство и знање локалне праксе, као и искуства и знања досељених етно групација (Мијака, Дебрана, Влаха; Цинцара). Они су организовани у тајфе, које су биле или уско специјализоване или мешовите и које су имале континуирану печалбарску праксу, највише у Србији и Румунији.⁸⁴ Да би их припремили за тако важне и обимне уметничке и занатске радове, мајстори су мушку децу почињали да уче занатима још од њихове десете године. Зато су у зрелом добу једнако добро радили као градитељи, дрводељци, каменоресци...⁸⁵

Покушавајући да расветлимо дилему о постојању двојице уметника истог имена, у једном попису страних лица у Крушевца из 1846. године, налазимо на имена Николе Јанковића и његове браће Ђорђа и Трандафила, који су 30 година раније дошли са оцем из места Сечисте⁸⁶ из Македоније и да су стекли нешто земље и некретнина у Крушевцу. Дошли су без исправа, а ту су им живели и отац и деда 60 година уназад, док је остатак породице остао у Македонији. Не зна се чиме су се тачно бавили, али се претпоставља да су то биле делатности везане за трговину, јер су поседовали дућан.⁸⁷ У даљој потрази за подацима о Николи Јанковићу налазимо на његовог имењака и презимењака који је био циглар.⁸⁸ Сви ови досад откривени подаци не оправдају тврдњу о постојању двојице мајстора истог имена и порекла који су у готово исто време, али стилски различито, иконописали у Србији. О тој могућности сведочи само њихов рад који се до сада приписивао само једној особи.⁸⁹

Проблем атрибуције ариљског иконостаса Николи Јанковићу додатно се проширује због чињенице да су иконе са овог иконостаса, пре свега престоне,

- 83 У преписци поводом сликања пожешке цркве 1851. године, владика препоручује Живка Павловића из Пожаревца који је „доста искусан мајстор са Николом Јанковићем дрворесцем у цркви Сретенској templo с изрезима и бојама...израдио“. (Павле Васић, *Живко Павловић, молер пожаревачки и његово доба...*, 19).
- 84 Анета Светиева, *Резбарени тавани, долапи и врати во Македонија*, Скопје, 1988, 211 (непубликован рад).
- 85 Исто, 235.
- 86 Налази се у близини Костура у Грчкој, у : др Климент Цамбазовски, *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, том I, књига II (1849-1856)*, Београд, 1979, 466.
- 87 Др Климент Цамбазовски, *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, том I, књига I (1820-1848)*, Београд, 1979, 381: Оригинал АС МУД II III 17/1846.
- 88 АС-ЗМП-6586, 1828.
- 89 Бранко Вујовић, н. д., 258-259; Драгиша Милосављевић, *Сликари Лазовићи и њихова доба*, Ужице-Прибој-Бијело Поље, 2000, 61.

врло сличне иконама Живка Павловића и да је сасвим могуће да је Живко Павловић аутор ариљског иконостаса. О томе сведоче и архивски подаци. Наиме, у преписци између Министарства просвете и ужичког епископа Никифора Максимовића у вези са осликавањем цркве у Пожеги 1851. године, епископ препоручује рад Живка Павловића и његовог сарадника Николе Јанковића, наводећи да су радили „у цркви Сретенској, Чачанској и Ариљској“.⁹⁰ Насупрот овим подацима, на ариљском иконостасу нигде нема потписа Живка Павловића.⁹¹ Штавише, Живко Павловић је радио живопис цркве и иконостас у манастиру Заови у пожаревачком крају, за шта је и уговор потписао.⁹² Да ли је могао, поред тог обимног посла за који је био уговором везан, да ипак стигне да ради и у Ариљу? Уговор је потписан у марту 1845, а радови су трајали до 1849. године. У међувремену, судећи по подацима које Павле Васић износи у својој монографији о Живку Павловићу, овај уметник је радио и иконостас у Чачку 1846, у Трстенику 1848, у Трнави 1846, у Брезови 1846. и у Студеници 1846. године.⁹³ Ови подаци сведоче о великој тражености и ангажману Живка Павловића, али и о томе да је сасвим могуће да је радио и на ариљском иконостасу.

Упоређујући иконе Николе Јанковића и Живка Павловића, наилазимо на неколико разлика које дефинишу њихову даљу атрибуцију (сл. 18–23). Наиме, фигуре на иконама које слика Никола Јанковић су кратке и мало здепасте, што код Живка Павловића није случај. Са друге стране, Живкови типови светитеља се истичу избаченом доњом усном, чвршћом формом и боље повезаним детаљима.⁹⁴

Могући узрок тако малим разликама, а ипак великој сличности у раду ове двојице уметника, можемо наћи у чињеници да су они неко време радили заједно. Њихова сарадња изгледа почиње у манастиру Сретењу и већ ту је, како тврди Павле Васић, „тешко одредити са потпуном сигурношћу“, које је слике радио Живко, а које Никола. Павле Васић сматра да се Никола тад бавио само декорацијом.⁹⁵ Можда је рад уз старијег и искуснијег мајстора, који се при томе није држао стриктно традиционалног начина сликања, подстакао Николу Јанковића да скоро дословно преузме Павловићев начин рада.

Упоређујући Јанковићеве иконе из каснијег периода, где се сам потписао као аутор, примећујемо да су вероватно шаблонски рађене, јер су готово идентичне. За иконе Живка Павловића се то не би могло рећи. Ипак, неоспоран је Павловићев утицај без обзира да ли је он радио или не на ариљском иконостасу. Осим што се

90 Павле Васић, *Живко Павловић, молер пожаревачки и његово доба...*, 19; Мишљења истраживача су различита: Радомир Станић ариљски иконостас приписује Николи Јанковићу, а Милка Чанак-Медић Живку Павловићу.

91 Усмено саопштење г. Слободана Стојиловића, сликара-конзерватора, који је обављао рестаураторско-конзерваторске радове на овоме иконостасу.

92 Павле Васић, *н. д.*, 17–18.

93 Исто, 17.

94 Исто, 28.

95 Исто, 28.

у раду угледао на свог сарадника, Никола Јанковић се на њега угледао и у избору тема. Наиме, познато је да су Павловићу старозаветне сцене биле омиљене и да их је радо сликао на парапетним плочама својих иконостаса, посебно сцене *Жртва Аврамова, Жртва Нојева, Исак и Јаков са душом праведника...*⁹⁶ Никола Јанковић је и ове две сцене (*Жртву Аврамову* и *Жртву Нојеву*) насликао на парапетним плочама ариљског иконостаса.

Дакле, утицаји Живка Павловића на сликараство иконостаса у Ариљу постоје, иако остаје неизвесно његово присуство и његово лично делање. Чак је и Павле Васић оставио могућност да је Живко Павловић био у овом случају „само образорецац“.⁹⁷

Даљом анализом иконостаса можемо уочити и присуство руку још неког мајстора, можда помоћника Николе Јанковића, а можда је овде радила и читава дружина, што је у то време било уобичајено у Србији. На такву претпоставку нас наводи чињеница да се ликови горњих зона иконостаса (апостолски и пророчки ред), пре свега њихове физиономије и инкарнат, разликују од икона на престоним иконама и у соклу. Док ликови из сцена *Жртва Аврамова* и *Жртва Нојева*, као и престоних икона, крупније очи, светлоружичасти инкарнат, и одежде звучнијег колорита, дотле су ликови апостола и пророка тамнији и дати у сиворужичастим нијансама. Фигуре су круће, строжих лица и тврђе обраде, за разлику од благог, насмешеног лика Богородице са престоне иконе.

Начин на који је овај иконостас стилски и иконографски компонован сведочи о укусу у Кнежевини Србији тога времена. Вероватно је да је пресудан утицај на настанак овог иконостаса имао владика Никифор Максимовић. Епископ је био заступник широких слојева народа и цркве, који су инертно и несвесно гајили одбојност према свему што се чинило иноверним и западњачким.⁹⁸ Још неко време традиционална уметност ће бити доминантни правац у ликовном укусу Кнежевине Србије.⁹⁹

Иконостас као отворена структура

Иконостас, као отворено дело и део црквеног ентеријера, нуди и вишеструка значења базирана на примарним елементима његовог конституисања: Литургији, симболизму и приложништву). Као део црквеног ентеријера,

96 | Павле Васић, *н. д.*, 25.

97 | Исто, 31.

98 | Епископ није вредновао рад Милије Марковића и Димитрија Посниковића који су осликали ужичку цркву. Сматрао је да је црква „нагрђена“ и да „молерај не ваља“. Чак је предложио да им се забрани сликање пожешке цркве (из писма епископа Никифора Максимовића Министарству просвете; МПС-ФП-Р269/1851, Архив Србије).

99 | Миодраг Јовановић, *Српско сликарство у доба романтизма 1848–1878*, Нови Сад, 1976, 84.

структура иконостаса временски прати дешавања у унутрашњости храма и активно учествује у богослужбеним радњама које се ту одвијају, делујући тако на присутне вернике.¹⁰⁰

Литургијске потребе представљају један од основних елемената којима је подређено уређење унутрашњег простора православног храма. Тако је постављање иконостаса добрим делом условљено црквеним обредима који се у том простору врше. То подразумева да битни сегменти иконостаса морају да буду дефинисани богослужбеним потребама. Централну литургијску зону на иконостасу цркве Светог Ахилија у Ариљу представљају престоње иконе Христа и Богородице, царске двери и Нерукотворени Христов лик. Литургијски симболизам одредио је и дефинисање апостолског реда као Христовог сабора са апостолима, док су празници који су били посебно поштовани током литургијске године и који су обично саставни део иконостаса у Ариљу, изостављени због недостатка простора. Из истог разлога апостоли су сликани у два реда. Литургијски карактер има и велики Крст на врху иконостаса. Он наглашава жртвени карактер Литургије, што потврђују и натписи на њему. Током богослужења велики Крст на иконостасу бивао је осветљен кандилом, па се истицао у ентеријеру храма и на тај начин привлачио пажњу верних.¹⁰¹

Симболизам је од најранијих времена веома значајан и развијен у дефинисању унутрашњег простора цркве. Самим тим и иконостас носи јасно одређена симболичка значења. Он је преграда која дели олтар, најсветији простор храма, од наоса, и означава врата неба и прочеља раја. Из тих разлога дефинисање олтарске преграде је у ариљском храму, као и у другим храмовима, подразумевало изградњу што репрезентативније конструкције која је својом величанственостићу требало да покаже сјај најсветијег простора. Наравно, све то у складу са скученим простором између два ступца, где је иконостас постављен.

Симболизам је одредио и обавезно постављање Царских двери и великог Крста. Симболизму иконостаса је одговарала и поетика икона. Коришћење плаве позадине и приказивање светитеља у репрезентативним одеждама означавало је њихово вечито рајско боравиште, што се у потпуности уклапало са симболичним значењима олтарске преграде.

Приложништво је једна од основних активности хришћана. Подстицано од стране цркве, оно је током XIX века значајно одређивало изградњу и украшавање православних храмова.¹⁰²

Утицај приложника зависи од значаја прилога, али и од односа унутар црквене организације. Приложници су у XIX веку на овим просторима најчешће

100 Ненад Макуљевић, *Саборни храм Свете Тројице, у Врању ...*, 101–102.

101 Ненад Макуљевић, *н. д.*, 102.

102 Исто, 102.

103 Више о томе у : Радомир Станић, *Ктиторска делатност сердара Јована Мићића...*; Теодосије Вукосављевић, *Портрет епископа ужичког Никифора Максимовића...*

били економски моћни појединци.¹⁰³ Они су у локалној црквеној заједници имали значајну моћ: уговарали су градитељске и сликарске радове и често одређивали узоре и решења која су требала да буду изведена у њиховом храму. Тако су на иконостасу у ариљском храму њихов утицај и значај потврђени у приложничким натписима. На тај начин је, уз примарни есхатолошки контекст прилагања цркви, истицан и социјални моменат.¹⁰⁴

Закључна разматрања

Сликарство иконостаса цркве Светог Ахилија у Ариљу, иако не високих домета, има своју културно-историјску и ликовну вредност. Осим тога, овај начин сликања је особен за шире подручје унутрашње Србије.

Никола Јанковић је, уз своје сараднике и помоћнике успео да, ову олтарску преграду вешто уклопи у целину простора, не реметећи узвишеност ове величанствене краљевске задужбине из краја XIII века. Ипак овај иконостас је остао средишњи уметничко-декоративни елемент ентеријера и застор, који разграничава олтар од наоса и као духовна окосница упућује човека да са земаљског света упутује поглед и дух у небеску сферу.

Иконостас ариљске цркве, настао средином XIX века, красио је ову краљевску задужбину готово век и по. У припремама за прославу 700 година изградње цркве, он је демонтиран, а затим су обављени рестаураторско-конзерваторски радови.¹⁰⁵ Поново склопљен, овај иконостас је своје ново место нашао у згради трпезарије, која се налази у порти храма. Она је апсидом окренута према истоку, како би могла бити коришћена и као капела.¹⁰⁶ У храму је постављен нови, мермерни иконостас, по узору на првобитни, средњовековни.

Црква Светог Ахилија је одувек била предмет интересовања путника намерника, путописаца, али и озбиљних истраживача и научних радника.¹⁰⁷ Највећа научно-истраживачка пажња посвећена јој је 70-их и 80-их година XX века, када су на цркви и око ње покренута систематска истраживања и опсежни рестаураторски радови. Руководилац радова била је Милка Чанак-Медић, која је своја вишегодишња сазнања и искуства овом споменику преточила у монографију *Свети Ахилије у Ариљу, Историја, архитектура и просторни склоп манастира*. Монографску целину о ариљској цркви заокружује Драган Војводић, књигом *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу*. Такође, овом споменику је на 700-годишњицу прославе постојања, посвећен научни

104 | Ненад Макуљевић, *Саборни храм Свете Тројице, у Врању...*, 103.

105 | Усмено саопштење г. Слободана Стојиловића.

106 | Милка Чанак-Медић, *Свети Ахилије у Ариљу (Историја, архитектура и просторни склоп манастира)*, Београд, 2002, 318.

107 | Милка Чанак-Медић, *Свети Ахилије у Ариљу (историја, архитектура и просторни склоп манастира)...*, 27–31.

скуп, на коме су учествовали најистакнутији познаваоци историје, археологије и нашег градитељског и уметничког наслеђа. Њихова научна излагања са овог скупа, публикована су у зборнику радова *Свети Ахилије у Ариљу – историја, уметност*, који је издао Републички завод за заштиту споменика културе.

Иконостас из XIX века остао је неправедно запостављен, иако његов настанак представља крај смутних времена и страдања, а почетак обнове и нови парохијски живот некад катедралне цркве. Описујући царске двери овог иконостаса, Радомир Станић је скренуо пажњу да ово зографско дело заслужује потпунију научну обраду.¹⁰⁸

Све ове чињенице деловале су подстицајно на аутора ових редова, да у оквиру својих могућности посвети пажњу овој занимљивој олтарској прегради и тако допринесе проширивању сазнања о културно-историјској прошлости Ариља и ариљске цркве.

Iconostasis of the Church of Saint Achilles in Arilje from XIX century

Church of Saint Achilles in Arilje is the endowment of king Dragutin from 1396 and for centuries it has been Morava clerical center and it existed in the period of reconstruction as a parish church. Parish priests and other well-off and respectable people from Arilje region took care of its reconstruction and renewal. Rujan serdar (Turkish word for a noble man) Jovan Micic presented to the church many divine service books and objects, while the most responsible person for putting a new iconostasis was Uzice Bishop Nikifor Maksimovic.

According to the inscriptions from altar icons this iconostasis was created in 1849 and his author is Nikola Jankovic, zoo graph from Ohrid. Only the holy doors were made later. Radomir Stanic dated them to the beginning of 30s of XIX century and attributed to Janko Mihailovic Moler, iconographer from Dragacevo region.

Altar partition from Arilje is composed in a style and iconography in the traditional painting manner which testifies about the artistic taste in the Principality of Serbia in the middle of XIX century when and where majority of people and church did not like all what seemed to be of other religion and pro-western.

Arilje iconostasis is a high altar partition and its painted images are arranged in five zones in the following way: altar icons, icons in sokle, holy doors, upper holy doors, two lines of icons with apostles and prophesies and on the top crucifixion below which there are images of the Holy Mary and Saint Jovan Theologian.

At the dawn of the 700 anniversary of the existence of the church, this iconostasis was disassembled then it was restored and conserved and then it found its new place in the premises of parish home.

Jelisaveta VELJOVIC

L'iconostase de l'église de St-Achille à Arilje au XIXème siècle

L'église de St-Achille à Arilje, fondation du roi Dragutin de l'année 1396 et centre ecclésiastique séculaire de la région de la Morava, exista durant la période de renaissance en tant qu'église paroissiale. De son aménagement et de sa rénovation prirent soin les curés, mais aussi d'autres personnes aisées et honorables de la région d'Arilje. Le sirdar de Rujan, Jovan Micic, offrit à l'église de nombreux livres et objets liturgiques, tandis que pour la pose de la nouvelle iconostase le plus méritant fut l'évêque d'Uzice, Nikifor Maksimovic.

D'après les inscriptions des icônes de trône, cette iconostase provint de 1849, et son auteur fut Nikola Jankovic, zographe d'Ohrid. Les portes impériales provinrent uniquement d'avant. Radomir Stanic les data au début des années 30 du XIXème siècle et les attribua à Janko Mihailovic Moler, peintre d'icônes de la région du Dragacevo.

La cloison de l'autel d'Arilje est composée de manière stylistique et iconographique dans l'esprit de l'art pictural traditionnel, ce qui témoigne du goût artistique dans la principauté de la Serbie au milieu du XIXème siècle où les vastes couches de la population et de l'église éprouvèrent de l'aversion envers tout ce qui semblait hétérodoxe et occidental.

L'iconostase d'Arilje est une haute cloison d'autel et ses représentations peintes sont réparties en cinq zones de la manière suivante : des icônes de trône, des icônes sur socle, des portes, des espaces au-dessus des montants des portes, deux rangs d'icônes avec les apôtres et les prophètes et, au sommet, un Crucifix en dessous duquel figurent les représentations de la Sacro-sainte Vierge et de Saint-Jean le Théologien.

À la veille de la célébration des 700 ans de la fondation de l'église, cette iconostase fut démontée, puis la restauration et la conservation furent effectuées et, ensuite, il trouva son nouvel emplacement dans les salles de la demeure paroissiale.

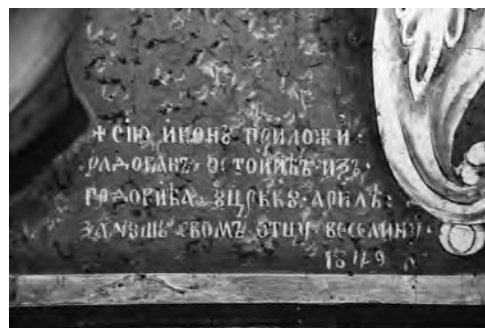
Jelisaveta VELJOVIC



Сл. 1 – Иконостас цркве Светог Ахилија у Ариљу (XIX век)



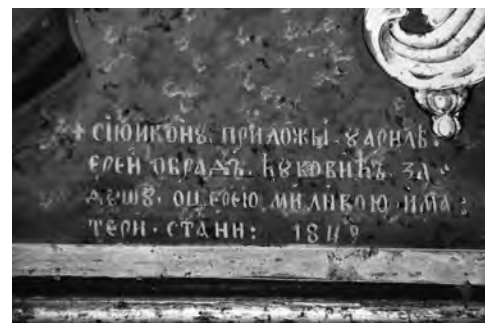
Сл. 2 – Никола Јанковић – Престона икона
Исуса Христа (1849)



Сл. 3 – Даровни запис са престоне иконе
Исуса Христа



Сл. 4 – Никола Јанковић – Престона
икона Богородице са Христом



Сл. 5 – Даровни запис са престоне иконе
Богородице са Христом



Сл. 5а – Потпис Николе Јанковића



Сл. 6 – Јанко Михаиловић Молер
– Благовести, Богородица



Сл. 6а – Јанко Михаиловић Молер
– Благовести, арханђел Гаврило



Сл. 7 – Јанко Михаиловић Молер –
Пророк Соломон, царске двери



Сл. 8 – Јанко Михаиловић Молер –
Пророк Давид, царске двери



Сл. 9 – Никола Јанковић – Жртва Аврамова



Сл. 9а – Никола Јанковић – Жртва Нојева



Сл. 10 – Зона изнад престоних икона са ариљског иконостаса, апостоли и пророци



Сл. 11 – Апостоли, детаљ, ариљски иконостас



Сл. 12 – Велики крст са Распећем, ариљски иконостас



Сл. 13 – Медаљони са представама Богородице и Светог Јована Богослова



Сл. 14 – Никола Јанковић - Апостолски ред са иконостаса у манастиру Троноша (1834. година)



Сл. 15 – Никола Јанковић, Свети ратници, горња зона иконостаса манастира Чокешине (1834. година)



Сл. 16 – Потпис Николе Јанковића са престоно иконе Богородица, са Христом, црква Св. Георгија у Чибутковици (1848. година)



Сл. 17 – Потпис Николе Јанковића са престоно иконе Богородица са Христом, црква Св. Вознесења у Кршању (1849. година)



Сл. 18 – Живко Павловић, Богородица са Христом (престона икона, манастир Сретење, 1844)



Сл. 19 – Никола Јанковић, Богородица са Христом (престона икона црква Св. Георгија у Чибутковици, 1848)



Сл. 20 – Живко Павловић, Богородица са Христом (престона икона цркве Св. Вазнесења Чачка, 1846)



Сл. 21 – Никола Јанковић, Богородица са Христом (црква Св. Ахилија у Ариљу, 1849)



Сл. 22 – Живко Павловић, Богородица са Христом (престона икона црква Св. Николе, Брезова, 1846)



Сл. 23 – Никола Јанковић, Богородица са Христом (престона икона црква Св. Вазнесења, Кришање, 1848)



Мирјана
РАЦКОВИЋ

НОВИНСКИ ЧЛАНЦИ О ИЗЛОЖБИ ПРВОГ МЕМОРИЈАЛА НАДЕЖДЕ ПЕТРОВИЋ (1960. године)

УДК: 73/76:069.9(497.11)“1960”(046), 75:929

АПСТРАКТ: У тексту се наводе и анализирају новински чланци објављени током 1960. године у којима се пише о доношењу Одлуке о оснивању ликовне манифестације „Меморијал Надежде Петровић“ и чланци који су је потом најављивали, као и извештаји са отварања и текстови који су анализирали изложбу „Првог Меморијала Надежде Петровић“.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Меморијал Надежде Петровић, изложба, штампа, новински чланак, текст, осврт, извештај, наслов, Чачански глас, ликовна манифестација, аутор текста

Ликовна манифестација „Меморијал Надежде Петровић“ основана је 1960. године. Оснивач и покровитељ манифестације је био Народни одбор Општине Чачак, а Одлука о оснивању донета је на седници 25. маја 1960. године.¹ Оснивање ове ликовне манифестације пробудило је пажњу не само ликовних уметника и стручњака из области савремене уметности, већ и поклоника великог уметничког дела Надежде Петровић², као и целокупне локалне јавности и потенцијалне публике, али наравно и штампе, посебно листа „Чачански глас“, тада јединог општинског гласила.

О првом Меморијалу пронађено је 20 чланака у три новинска гласила – у недељнику „Чачански глас“ из Чачка и дневним листовима „Борба“ и „Политика“ из Београда.³ Наведени новински чланци припадају различитим врстама новинарског изражавања: најаве, вести, осврти, проширене вести са коментарима, извештаји, репортаже... Анализом објављених новинских чланака закључује се да се они могу посматрати и груписати у три одвојене целине:

– чланци који најављују будућу ликовну манифестацију;

1 Одлука је донета „на равноправним седницама Општинског већа и Већа произвођача од 25. маја 1960. године, а на основу члана 46 Закона о народним одборима општина (Службени гласник НРС број 29/52) и члана 25 Статута општине Чачак“.

2 Надежда Петровић (Чачак, 1873 – Ваљево, 1915), најзначајнији српски ликовни уметник са почетка XX века. Крајње смелим ликовним решењима, унесећи искуства експресионизма, импресионизма и фовизма у своје сликарство, увела је српску уметност у савремене европске токове.

3 Мирјана Рацковић, Библиографија Уметничке галерије „Надежда Петровић“, едисија Наслеђа, св. 6, Уметничка галерија „Надежда Петровић“, Чачак, 2008, 79.

- чланци о отварању изложбе Првог Меморијала Надежде Петровић;
- чланци који су пратили ток изложбе и осврти на изложбу.

Најаве прве изложбе

Једини текст о ликовној манифестацији *Меморијал Надежде Петровић* објављен пре званично донете одлуке о оснивању⁴ је текст од 11. маја 1960. године који је објављен у „Чачанском гласу“ под насловом *Чачак ће постати стециште ликовних уметника*. У тексту потписаном иницијалима М. М.⁵, непуне две недеље пре доношења одлуке, наводи се ток радњи које ће уследити: „Савет за културу Чачанске општине, као организатор, коначно ће предложити свом Народном одбору доношење одлуке о установљавању ’Меморијала Надежде Петровић’ као устаљене манифестације достигнућа и остварења српског савременог сликарства.“ У културним круговима Чачка се знало за оснивање Меморијала, али су се чекале формалности око доношења званичне одлуке, па у истом тексту даље пише: „Може се рећи да су контуре, основни и главни моменти ’Меморијала’, утврђени. На основу њих, сваке друге године, од првог до последњег дана септембра, излагаће се најбоља дела српских савремених сликара остварених у том раздобљу.“

Остали текстови објављени су као уобичајене најаве за будућу изложбу и изашли су у периоду од 8. јуна до 31. августа.⁶ У њима преовлађују извештаји добијени као званична обавештења из организационог одбора,⁷ а односе се на број уметника и имена излагача, датум отварања изложбе, протокол, врсте награда које ће се додељивати, дародавце награда и припреме за техничку реализацију изложбе. Тако се у тексту *Утврђен списак излагача на „Меморијалу Надежде Петровић“ у Чачку*⁸ наводи да је „коначно... утврђен списак излагача...“ Даље се наводи да ће изложба бити отворена првог септембра, да ће излагати „укупно деветнаест наших најеминентнијих сликара“⁹, да ће „Меморијал... бити

4 25. мај 1960. године;

5 Иницијалима М. М. текстове је потписивала Мира Маринковић, тадашња новинарка „Чачанског гласа“.

6 Укупно осам текстова (видети попис на странама 166 и 167).

7 Организациони одбор чинили су Слободан С. Санадер, Радомир Станић, Милена Ђукњић, Милорад Никшић, Драгослав Пештерац, Благоје Радивојевић, Миодраг Б. Протић, Алекса Челебоновић и Богић Рисимовић.

8 Непотписан текст објављен 20. јула 1960. године у листу „Чачански глас“.

9 Наводе се имена 19 уметника и то: Недељко Гвозденовић, Милан Коњовић, Јован Бијелић, Петар Лубарда, Мило Милуновић, Стојан Аралица, Зора Петровић, Пеђа Милосављевић, Ђорђе Андрејевић-Кун, Марко Челебоновић, Иван Табаковић, Стојан Ђелић, Лазар Возаревић, Зоран Петровић, Младен Србиновић, Бошко Рисимовић-Рисим, Лазар Вујаклија, Миодраг Протић и Бошко Карановић. Међутим, на изложби је излагало 18 уметника, (на изложби није учествовао Бошко Карановић).

отворен свечаном седницом... у сали Народног одбора Среза“, да ће се „доделити три награде“ и да ће поставка бити приређена у свечаној сали Гимназије.

Као интересантан издваја се текст од 10. августа под насловом *Доследност ликовној традицији*,¹⁰ у коме се, осим у наднаслову који гласи „Пред ’Меморијал Надежде Петровић‘“, нигде не помиње будућа изложба, већ се даје шири осврт на ликовну традицију Чачка почевши од сликарског дела Надежде Петровић, преко подизања споменика Надежди (рад чувеног вајара Ивана Мештровића), оснивања чачанског Народног музеја, до прегледа изложби с краја педесетих година.¹¹

Две недеље пре отварања изложбе, 17. августа, на насловној страни „Чачанског гласа“ објављен је текст са фотографијом споменика Надежде Петровић и зградом Гимназије у позадини¹² и широм најавом о предстојећем догађају. У тексту, под насловом *Чачак ће свечано дочекати „Меморијал Надежде Петровић“*, поред осталог, стоји: „У великој сали Чачанске Гимназије, у којој је уметница учила¹³, отвориће се изложба дела наших истакнутих сликара између два рата, и оних који су се афирмисали од ослобођења до данас. Ова значајна културна манифестација, под називом ’Меморијал Надежде Петровић’, трајаће месец дана и за то време Чачак ће окупити многе културне, јавне и политичке раднике, као и остале љубитеље сликарске уметности из читаве земље.“ У истом броју листа,¹⁴ на шестој страни, налази се краћи текст под називом *Вести из организационог одбора*. Подељен је у три пасуса у којима се конкретно говори о каталогу изложбе и организационо-техничким стварима као што су транспорт радова и припрема сале за изложбу. У првом делу пише о томе да ће се штампати каталог изложбе који ће изаћи „непосредно пред изложбу“ и наводи се његов садржај: „Каталог ће бити богато опремљен и садржаће опширне биографске податке уметника... обогаћен са три текста из ликовне уметности: уводни део о ликовним традицијама Чачка и околине, затим есеј о Надежди Петровић и о Меморијалу.“¹⁵ Други пасус наводи да су „већ прикупљена сва уметничка дела сликара који излажу на Меморијалу и налазе се у Народној музеју у Београду“.

- 10 Непотписани текст је објављен 10. августа 1960. године у „Чачанском гласу“. Према стилу и обиљу стручних података везаним за ликовну традицију Чачка може се претпоставити да је његов аутор Радомир Станић.
- 11 Текст је заправо преглед ликовних дешавања у Чачку од 1950. до 1959. године, у оквиру којег је репродукована и слика Божића Рисимовића „На изградњи“.
- 12 У свечаној сали Гимназије касније је постављена изложба првог Меморијала.
- 13 Погрешан податак, јер Надежда није била ђак чачанске Гимназије. Породица се, због здравствених проблема Надеждиног оца Димитрија-Мите Петровића, преселила из Чачка у Карановац (данашње Краљево) 1879. године када је Надежда имала шест година, где су њени родитељи добили посао учитеља у основној школи, тако да је, највероватније, Надежда ту и започела основношколско образовање.
- 14 Број 32 од 17. августа 1960.
- 15 Текстове су написали Слободан С. Санадер, др Катарина Амброзић и Радомир Станић (видети у каталогу изложбе: *Меморијал Надежде Петровић I изложба слика, Чачак, 1960*).

а у трећем се наводи да се приводе крају радови на уређењу гимназијске сале и да су „на овом послу добровољно радили предузећа ’Ратко Митровић’, ’Цер’, и ’Украc’ из Чачка. Вредност ових радова цени се на неколико милиона динара“.

Извештаји са отварања Првог Меморијала Надежде Петровић

Текстови који извештавају са отварања изложбе највише се односе на свечану атмосферу, званичне госте из света политике и културе, уметнике, жири и награде. Текстови и написи објављени су у периоду од 2. до 7. септембра. У поменутих текстовима и написима наводе се речи званичника изговорене на отварању изложбе¹⁶ и преносе делови из опширног текста Радомира Станића објављеног у каталогу изложбе Првог меморијала. Углавном су то речи одобравања због оснивања и започињања овако конципиране ликовне манифестације, са освртима на ликовно и патриотско дело Надежде Петровић, као и добре жеље за њен даљи наставак, тј. континуитет. Потом следе описи протоколарних дешавања, наводе се имена уметника излагача, имена награђених, чланови жирија¹⁷ и делови из текста образложења жирија, као на пример у тексту Милана Ђоковића под насловом *Висок уметнички ниво изложених слика*, објављеног 7. септембра у „Чачанском гласу“: „У одлуци је истакнута констатација жирија, који је свестрано анализирао изложене експонате, да је прва изложба слика ’Меморијала Надежде Петровић’ на врло високом нивоу и да су изложени експонати уједначени због чега би многа дела дошла у обзир за награђивање... тако је награду ’Меморијала Надежде Петровић’ у износу од 250.000 динара добио Марко Челебоновић, награду индустрије Чачка од 200.000 динара Младен Србиновић, и награду града Чачка од 150.000 динара Зоран Петровић.“ Исти аутор¹⁸ у тексту под насловом *Шта о „Меморијалу“ кажу књижевници и сликари*¹⁹ преноси кратке изјаве односно, како их је Ђоковић назвао, „импресије“ о Меморијалу Надежде Петровић које су дали књижевник Добрица Ђосић, члан жирија првог Меморијала, и уметници чија су дела изложена на Меморијалу: Мило Милуновић, Ђорђе Андрејевић-Кун и Зоран Петровић. Афирмативна изјава Добрице Ђосића садржала је важну сугестију према перспективи будућих изложби Меморијала, а посматрано из данашњег угла могла би се слободно окарактерисати као актуелно промишљање

16 | Милорада Миће Никшића, председника општине и Алексе Челебоновића испред жирија.

17 | Жири су чинили Момчило Стевановић, Алекса Челебоновић, Добрица Ђосић, Владо Мађарић, Зулфикар-Зуко Џумхур, Слободан Санадер и Радомир Станић.

18 | Милан Ђоковић (Бреково/ Ариље, 1923 – Чачак, 1994), познати публициста, дугогодишњи новинар и уредник „Чачанског гласа“.

19 | Објављено на истој страни.

у односу на многе културне манифестације које кубуре са јасном концепцијом и усаглашавањем са захтевима времена: „Ја мислим да иницијатива о оснивању ’Меморијала’ заслужује највећу пажњу и поштовање. То је не само заслужен однос према Надежди Петровић, већ и једна од најуспешнијих манифестација на плану демократизације културе, прворазредан ликовни догађај који мора да добије прецизнију и ефикаснију политику излагања и награђивања. Ово је само почетак који већ на првом искуству треба врло критички размотрити и идући ’Меморијал’ спасти нужних пропуста и грешака првог. Али управо та проблематика коју намеће ’Меморијал’ сведочи његове огромне могућности.“ И опсервација сликара Зорана Петровића тиче се будућности новоосноване манифестације: „Мислим да ће ’Меморијал’ као институција одиграти значајну улогу у једном озбиљном мисионарском подухвату којим се и сама Надежда заносила.“ Текст је иначе обилато илустрован фотографијама са отварања изложбе и репродукцијама изложених радова.

Осврти на изложбу

Када је овај сегмент изложбе у питању, нема пуно новинарског материјала. Постоје три чланка од којих се заправо само један може подвести под критички осврт поводом изложбе. Ради се о опширном тексту Павла Васића²⁰ који је под насловом *Репрезентативна изложба* објављен 10. септембра у дневном листу „Борба“. Остала два текста заправо су краћи новинарски осврти.²¹

Васићев текст једини је прави аналитички осврт на Први Меморијал Надежде Петровић из угла једног од угледнијих ликовних хроничара и критичара тог времена. У уводном делу текста, Васић се осврће на сам чин оснивања ове манифестације и њен конкретан значај за ликовну сцену Србије констатацијом: „Уметнички живот у Србији почиње да добија све сложенији карактер. Још недавно једини носилац тог живота био је Београд...“ Потом наводи значај једне овакве изложбе за саме уметнике и текућу ликовну продукцију. У другом делу текста детаљно анализира изложене радове у односу на сваког појединачног учесника²² и при том износи одређене карактеристике, оцене и процене, а у одређеним случајевима конкретни рад посматра у ширем контексту стваралаштва одређеног аутора. На пример, за Ивана Табаковића каже да је „један од неуморних истраживача који каткада све стављају на коцку“, за Јована Бијелића констатује да се „са више одлучности приближио

20 Павле Васић (Ниш, 1907 – Београд, 1993), сликар, историчар уметности, ликовни критичар и универзитетски професор, аутор значајних књига и приручника за професоре и студенте ликовних академија.

21 Као на пример у „Чачанском гласу“ од 21. септембра где се, у краћем осврту, наводи да је изложбу до тада посетило преко 3.000 посетилаца.

22 Да ли је уметник изложио стари или нови рад, да ли је тај рад нешто иновативно или стандардно у односу на његов дотадашњи опус и сл.

фигуративном домену него раније“, за изложену слику Лазара Возаревића²³ каже да представља „нешто ново и занимљиво, један истраживачки напор“, за Петра Лубарду примећује да „није овде био при пуном расположењу и у поседу својих уобичајених средстава“, док за, младог Стојана Ђелића наводи да је „у свом пределу дао извесну чудну свежину визије“. Закључујући текст Васић изложбу Првог Меморијала Надежде Петровић ставља у знатно шири ликовни контекст констатацијом да на основу ове изложбе „југословенско сликарство, у садашњим противречностима између фигуративног и апстрактног, добија своје одређено место“.

На овом месту, као изузетно занимљиво запажање о свести локалних политичких функционера о важности изложбе Првог меморијала²⁴, али и о контексту у коме се ликовна манифестација помињала, наводимо део пасуса из опширног извештаја о посети овој регији високих државних и партијских функционера где се наводи и посета овој изложби:²⁵ „...по изласку из Фабрике хартије, високи гости су посетили изложбу слика која је, у оквиру ’Меморијала Надежде Петровић’, недавно отворена у Чачанској гимназији. Они су око пола часа провели у разгледању изложбе на којој су приказана 42 рада осамнаест еминентних уметника из Србије, и на крају се о њој похвално изразили.“²⁶

Списак новинских чланака

У даљем тексту следи хронолошки попис чланака о првом Меморијалу Надежде Петровић. Наведени су сви релевантни библиографски подаци о датуму чланку: име аутора текста (тамо где је аутор потписан), аутентичан назив текста, назив новина, датум и место издања.²⁷

- М. М. [Мира Маринковић], „Чачак ће постати стетиште ликовних уметника“, *Чачански глас*, Чачак, 11. мај 1960.
- „Састављена листа излагача на ’Меморијалу Надежде Петровић‘“, *Чачански глас*, Чачак, 8. јун 1960.
- „Утврђен списак излагача на ’Меморијалу Надежде Петровић‘ у Чачку, *Чачански глас*, Чачак, 20. јул 1960.

23 У питању је слика „Материнство“ која је и репродукована у оквиру чланка.

24 Високе званичнике су после посете фабрикама повели и на изложбу.

25 Текст под насловом „Лучане и Чачак посетили Александар Ранковић, Јован Веселинов, Иван Гошњак, Слободан Пенезић, и Дража Марковић“ објављен је на насловној страни „Чачанског гласа“ 14. септембра 1960. године.

26 Овде је наведен погрешан податак – било је изложено 44, а не 42 рада како стоји у тексту.

27 Видети фусноту бр. 3.

- „Доследност ликовној традицији“, *Чачански глас*, Чачак, 10. август 1960.
- „Чачак ће свечано дочекати 'Меморијал Надежде Петровић'“, *Чачански глас*, Чачак, 17. август 1960.
- „Вести из организационог одбора“, *Чачански глас*, Чачак, 17. август 1960.
- „Одређен жири за прву изложбу слика 'Меморијала Надежде Петровић'“, *Чачански глас*, Чачак, 24. август 1960.
- М. Ђ. [Милан Ђоковић], „Осамнаест сликара излаже на 'Меморијалу Надежде Петровић'“, *Политика*, Београд, 26. август 1960.
- „У четвртак ће свечано бити отворен 'Меморијал Надежде Петровић'“, *Чачански глас*, Чачак, 31. август 1960.
- „Меморијал Надежде Петровић“, *Борба*, Београд, 26. август 1960.
- Милан Ђоковић, „Свечано отворен 'Меморијал Надежде Петровић'“, *Чачански глас*, Чачак, 2. септембар 1960.
- Б. Р. [Благоје Радивојевић], „У Чачку свечано отворен Меморијал Надежде Петровић'“, *Борба*, 2. септембар 1960.
- „Први 'Меморијал Надежде Петровић'“, *Политика*, Београд, 3. септембар 1960.
- Милан Ђоковић, „Значајна културна манифестација“, *Чачански глас*, Чачак, 7. септембар 1960.
- Милан Ђоковић, „Висок уметнички ниво изложених слика“, *Чачански глас*, Чачак, 7. септембар 1960.
- Милан Ђоковић, „Шта о 'Меморијалу' кажу књижевници и сликари“, *Чачански глас*, Чачак, 7. септембар 1960.
- „У оквиру 'Меморијала Надежде Петровић' отворена успела изложба дечјих цртежа“, *Чачански глас*, Чачак, 7. септембар 1960.
- Павле Васић, „Репрезентативна изложба“, *Политика*, Београд, 10. септембар 1960.
- Милан Ђоковић, „Лучане и Чачак посетили Александар Ранковић, Јован Веселинов, Иван Гошњак, Слободан Пенезић, и Дража Марковић“, *Чачански глас*, Чачак, 14. септембар 1960.
- „Преко 3.000 посетилаца на изложби слика 'Меморијала Надежде Петровић'“, *Чачански глас*, Чачак, 21. септембар 1960.

Закључак

На основу анализе садржаја свих доступних текстова може се установити неколико битних чињеница. Најважнија је, свакако, да међу поменутих текстова нема озбиљнијих аналитичких текстова, односно у питању је потпуно одсуство ликовне критике. То је донекле и разумљиво с обзиром да се ради о започињању нове ликовне манифестације и првој изложби. Отуда није ни требало очекивати полемичке тонове нити критичке осврте у погледу квалитета

изложбе, квалитета изложених радова и приступа аутора овој изложби. Али, могло се очекивати да се још неки текст, осим поменутог текста Павла Васића, конкретније позабави самом изложбом, нивоом изложених експоната, доприносу уметника овој новој манифестацији и промишљањем у вези будућих стратегија и опредељења према концепту изложбе.

Без обзира да ли се радило о локалној штампи или београдским издањима високотиражних дневних листова, уобичајено је било навести имена излагача, имена чланова жирија, имена чланова почасног и организационог одбора, имена државних политичара и локалних функционера који су присуствовали отварању изложбе, свечану атмосферу, значај за град и регију и значај за будућност културног живота без улажења у било какво коментарисање. Садржај изложбе се прихватао без дубљег анализирања, а с обзиром да су излагачи већ доказана, значајна и „звучна“ имена уметника послератне ликовне сцене и текућег периода, једноставно се подразумевало да је изложба квалитетна. У локалном листу, какав је „Чачански глас“, тиме се у то време нико није ни бавио, нити је било новинара квалификованих за сериозну ликовну критику. Озбиљније анализе о ликовном наслеђу Чачка и околине и осврте о ликовним догађањима²⁸ повремено је, у то време,²⁹ у „Чачанском гласу“ објављивао историчар уметности Радомир Станић.³⁰ Критички и аналитички текстови, наравно без удубљивања у полемику, очекивани су од ликовних критичара који су писали за „Политику“ и неке друге листове и то у смислу изношења стручног става и погледа, као и аналитичких осврта на саму изложбу.³¹

Такође је приметно и то да се у штампи, поред одсуства третмана ликовне проблематике, пажња није обраћала ни на текст саме одлуке о оснивању Меморијала у којој је стајало много одредница. Очекивало се да аутори чланака подробније позабаве ставкама из одлуке које су прилично прецизне што се тиче планова за даљи ток манифестације. У образложењу одлуке, поред осталог, стоји и да је новооснована манифестација стална ликовна изложба слика одабраних дела нашег савременог сликарства, да „Меморијал Надежде Петровић“ популарише најквалитетнија дела нашег савременог сликарства, да се од „Меморијала Надежде Петровић“ очекује да „да општи допринос развоју савременог сликарства“, да Меморијал „установљава свој фонд у кога улажу средства поред осталих заинтересованих организација и привредне организације“, да „Меморијал Надежде Петровић“ додељује награде за најбоља

28 Највише о живопису у манастирима Овчарско-кабларске клисуре.

29 Крајем педесетих и почетком шездесетих година XX века.

30 Радомир Станић (Трнава/Чачак 1932 – Београд, 1996), један од оснивача Меморијала Надежде Петровић, касније дугогодишњи директор Републичког завода за заштиту споменика културе, припада групи значајнијих стручњака на пољу заштите српског средњовековног споменичког наслеђа.

31 Тих година ликовне критике и приказе изложби у Србији највише су писали Алекса Челебоновић, Миодраг Коларић, Миодраг Б. Протић...

дела на изложби“, да Меморијал има свој организациони одбор, статут, итд.³² Можда се могло нешто прокоментарисати о недефинисаности самог опсега манифестације, а што је било нејасно из ставке „да популарише најквалитетнија дела нашег савременог сликарства“ (шта је то подразумевао термин „наше“ – да ли дела савременог сликарства из Србије или целе ондашње државе?). У сваком случају није било никаквих анализа, а површни описи тих одлука појављују се само када се говори о томе да је предвиђено да изложба буде бијенална, да ће у оквиру ње бити ликовна колонија у Овчар Бањи, да ће се основати фонд из кога ће се додељивати стипендија студенту Ликовне академије, да ће се за време трајања изложбе организовати стална изложба дечјих цртежа итд.³³ Наравно да треба имати на уму историјски тренутак и политичке прилике које су могле бити препрека за постављање „неумесних“ или „сувишних“ питања, а самим тим и неупуштање у критике и полемике.

Анализом предметних текстова закључује се да се најчешће ради о проширеним вестима. Објављени текстови су врло често непотписани (што се посебно односи на текстове у „Чачанском гласу“). Од укупно 20 текстова њих 11 није потписано. Аутор највећег броја потписаних текстова је новинар Милан Ђоковић. Од опширнијих текстова издвајају се текстови историчара уметности Радомира Станића, а најбитнији, најдеталтнији и стручно најутемељенији, свакако је поменути текст Павла Васића (објављен у „Борби“ под насловом „Репрезентативна изложба“). Од разматраних чланака илустровани су само опширнији текстови и то најчешће репродукцијама слика Надежде Петровић (и то у периоду пре почетка изложбе), репродукцијама неког од експоната са изложбе, затим фотографијом споменика Надежди Петровић испред чачанске Гимназије и фотографијама са свечаности отварања изложбе.

Newspaper Articles about the Exhibition of First Nadezda Petrovic Memorial(1960)

Newspaper articles published during 1960 which write about making the Decision on founding art manifestation Memorial of Nadezda Petrovic are listed and analyzed in this paper as well as articles which were later announcing, reporting and analyzing the exhibition of the First Memorial of Nadezda Petrovic. Twenty articles in three newspapers were found – in ‘Cacanski glas’, ‘Borba’ and ‘Politika’. Stated articles belong to different types of journalism styles such as: announcements, news,

32 | Одлука о оснивању „Меморијала Надежде Петровић“, Међуопштински историјски архив Чачак.

33 | Поглавља *Сваке друге године*, *Сликарска колонија у Овчар Бањи* и *У време „Меморијала“*, у: Мира Маринковић, „Чачак ће постати стетиште ликовних уметника“, *Чачански глас*, Чачак, 11. мај 1960.

reviews, broaden news with comments, reports and stories... Articles can be observed and grouped in three independent wholes such as: articles which announce future painting manifestation, articles about the opening of the exhibition of the First Memorial of Nadezda Petrovic and articles which followed the exhibition and its closing. Among the mentioned texts there are no serious analytical texts; in fact there is a complete absence of art critic. It is understandable as it was the beginning of a new art manifestation and the first exhibition. The published texts are mainly not signed, especially the ones in 'Cacanski glas'. 13 out of 20 are not signed; Milan Djokovic is the author of the greatest number of signed texts. By analyzing the texts we come to the conclusion that they are mainly broaden news. The texts of Radomir Stanic and Mira Marinkovic stand out, while the text of Pavle Vasic under the title 'Representative Exhibition' published in 'Borba' on 10th September is the most important.

Mirjana RACKOVIC

Les articles de journaux sur l'exposition du Premier Mémorial de Nadezda Petrovic (1960)

Dans ce texte sont mentionnés et analysés les articles de journaux, publiés durant l'année 1960, dans lesquels il a été écrit au sujet de la Décision de la création de la manifestation des beaux-arts, le Mémorial de Nadezda Petrovic, et aussi les articles qui ultérieurement annoncèrent, informèrent et analysèrent l'exposition du Premier Mémorial de Nadezda Petrovic. Vingt articles furent trouvés dans trois journaux – dans Cacanski glas, Borba et Politika. Les articles cités appartiennent à des genres différents d'expression journalistique, tels que le sont: les annonces, les nouvelles, les avis, les nouvelles plus détaillées avec des commentaires, les compte-rendus, les reportages... Les articles peuvent être observés et regroupés en trois unités distinctes et ce sont: les articles qui annoncent la manifestation des beaux-arts à venir, les articles sur l'ouverture de l'exposition du Premier Mémorial de Nadezda Petrovic et les articles qui suivirent le déroulement et la fermeture de l'exposition. Parmi les textes mentionnés, il n'y a pas de textes analytiques plus sérieux, c'est-à-dire que l'on constate effectivement une absence totale de critique artistique. C'est compréhensible, étant donné qu'il s'agit du commencement d'une nouvelle manifestation artistique et d'une première exposition. Les textes publiés sont le plus souvent non signés, surtout les textes dans Cacanski glas. De la totalité des 20 textes, 13 ne sont pas soussignés. L'auteur de la plupart des textes soussignés est Milan Djokovic. Par l'analyse des textes, on conclut qu'il s'agit en général de nouvelles plus détaillées. Des textes les plus longs se distinguent les textes de Radomir Stanic et de Mira Marinkovic, tandis que comme le plus important est mis en évidence le texte de Pavle Vasic qui, sous le titre d' "Exposition représentative", fut publié le 10 septembre dans le journal Borba.

Mirjana RACKOVIC

Поправан испит полаже 206, понављањем разред 53 и један ученик је неопењен.

20. Јула 1960, бр. 28

Утврђен списак излагача на „Меморијалу Надежде Петровић“ у Чачку

Коначно је утврђен списак излагача на „Меморијалу Надежде Петровић“, који ће бити отворен првог септембра ове године у Чачку. На првом Меморијалу излагаће укупно деветнаест наших најеминентнијих сликара. Од познатих сликара између два рата, на овом Меморијалу ће излагати: Недељко Гвозденовић, Милан Коњовић, Јован Бијелић, Петар Лубарда, Мило Милуновић, Стојан Аралница, Зора Петровић, Пеђа Милосављевић, Борђе Андрејевић—Кул, Марко Челебонковић и Иван Табаковић. Овај списак допуниће и неколико сликара младе генерације, који су за своје радове већ награђивани неком од националних награда: Стојан Белић, Лазар Возаревић, Зоран Петровић, Младен Србиновић, Бошко Рисимовић—Рисим, Лазар Вујаклија, Миодраг Протић и Бошко Карановић.

Тако, поред сликара између два рата, који већ заузимају видно место у нашој историји уметности, на овом Меморијалу излагаће млађи сликари којима се и овог пута пружа лепа прилика да својим радовима прокрче још даље свој пут.

Меморијал ће бити отворен свечаном седницом, која ће се одржати првог септембра у сали Народног одбора Среза и на којој ће се доделити три награде за најбоље радове, а изложба свих радова биће у свечаној са-

ке личности у овој радњи могу сам себе да препознају. Али, главна идеја режисера је још даља — ду-



Пуриша Ђорђевић, Раде Марковић

да се кроз ове личности и овај доград виде и сви мали градови у њихови први грађани.

Снимање у Чачку почиње у петак. Снимаће се једна одборничка седница у сали Народног одбора Општине, сцена венчања, излазак из Општине и једна сцена плажи поред Борчевог игралишта на Морави. Да би поједине сцене биле што убедљивије, Пуриша Ђорђевић, Раде Марковић и Света Павловић у петак, 15 јула, присуствовали су седници Народног одбора Општине Чачак.

У главним улогама овог филма појавиће се Раде Марковић, Љуба Тадић, Миливоје Живановић, Виктор Старчић, Јелена Јовановић, Мија Алексић и други познати филмски уметници. Улогу председника општине тумачиће Раде Марковић.

Асистент режије Света Павловић, помоћник режисера —

Утврђен списак излагача на „Меморијалу Надежде Петровић“ у Чачку, „Чачански глас“, Чачак, бр. 28, 20. јул 1960.

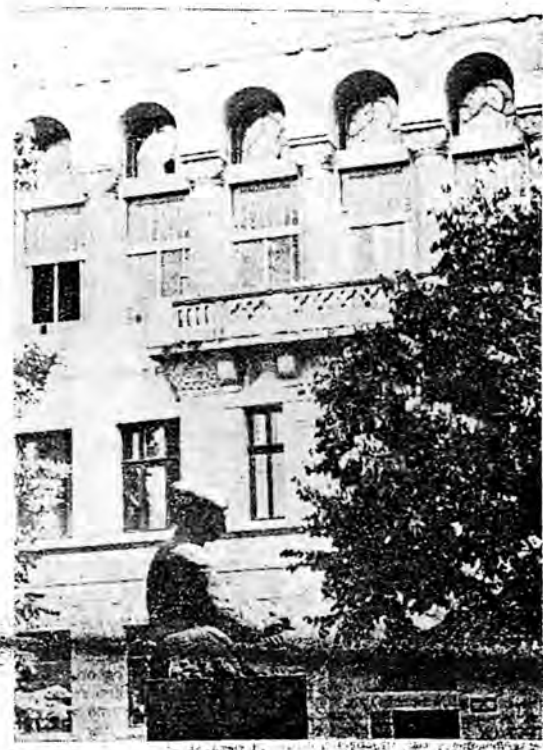
ГЛАС

Београд
петак, 17. августа 1960.
17. август 1960.
После ослобођења, 16. јануара 1945, мест је почео поново да излази под називом „Слободни глас“ као орган Народног фронта у Чачанској околини. Од 1. јануара 1960. поново излази као „Чачански глас“.

АЗИ СВАКЕ СРЕДЕ БР 32 ЦЕНА 10 ДИНАРА

Чачак ће свечано дочекати „Меморијал Надежде Петровић“

Лична
фотографија
редактора
нема



Лична
фотографија
редактора
нема

Чачак, родни град прве српске еливерке Надежде Петровић, свечано ће дочекати први септембар. Тота дана, као што је познато, у великој сели Чачанске гимназије, у којој је уметница учила, отвориће се изложба дела наших истакнутих сликара из ове две рате, а оних који су се афирмисали од ослобођења до данас. Ова значајна културна манифестација, под називом „Меморијал Надежде Петровић“, треће је по реду дана и за то време Чачак ће окупити много културних јавно и пољатичке раднике, као и остале љубитеље сликарске уметности из читаве земље. Ти дани биће испуњени и изложбом других културних приредби, које ће употпуњити ову манифестацију. (На слици је споменик Надежди Петровић, рад вајара Ивана Мештровића, а у позадини зграда Гимназије).

Чачак ће свечано дочекати „Меморијал Надежде Петровић“, „Чачански глас“, Чачак, бр. 32, 17. август 1960.

Уочи „Меморијала Надежде Петровић“

ВЕСТИ ИЗ ОРГАНИЗАЦИОНОГ ОДБОРА

Напосредно пред ваљонбу слика на којој ће учествовати осамнаест наших најистакнутијих сликара, и ваљаће се издати каталог приредбе слика „Меморијал Надежде Петровић“ у Чачку. Каталог ће бити богато опремљен и садржаће опширне биографске податке уметника које су извађени из овој изложби. Поред тога каталог ће довести и по једну репродукцију његових експоната, као и фотографије уметника.

Каталог ће бити обогаћен са три текста на личним уметности: уводи део о личним традицијама Чачка и околине, закључак о Надежди Петровић, и о Меморијалу.

Како смо обавестили, већ су прикупљени ова уметничка дела сликара који ваљају на Меморијалу и ишле се у Народној музеју у Београду. Ова ће ускоро бити транспортована за Чачак.

Сви уметници који су изложби на Меморијалу биће гости Чачка.

Изложба ће бити отворена у свечаној дворани Гимназије. Биће се доводе крају радони на њено уређење. На овој послу добровољно су радници предузећа „Радио Меморијал“, „Цер“ и „Глас“ из Чачка. Предност оних радони цени се на неколико милиона динара.



Кад у
рши та
се јад
ваши,
акој ко
тељски
верале
двелај
тај ут
Поск
дбора
послва
штелел
паука
двелај
су и
стареј
предањ
де Са
сви гур
гимнази
штанце
двелај
Мелг
шестра,
претаве

Вести из организационог одбора, „Чачански глас“, Чачак, бр. 32, 17. август 1960.

Преко 3.000 посетилаца на изложби слика „Меморијала Надежде Петровић“



Изложба слика у оквиру Меморијала Надежде Петровић у дворани чачанске гимназије досада је посетили преко 3.000 грађанина. (На слици — М. Протић, Црна катарина)

ПРЕДУЗЕЋЕ „СЛОБ“

Преко 3.000 посетилаца на изложби слика „Меморијала Надежде Петровић“, „Чачански глас“, Чачак, бр. 37, 21. септембар 1960.

СОП УМЕТНИЧКИ НИВО ИЗЛОЖЕНИХ СЛИКА

Овакве пре стране и брже и лакше формалне укус и општег уметничког нивоа. Када се да ће преузимања, издана, одности изнемају откупи уметничких вредности, на чијој се бујној и обилној ради, док до које су мериторијски органи радни-прављача у погледу услова за ефикасније и не уобичајене културно-образовне саопштења.

После свечаног отварања „Меморијала“, гости и уметници су прешли у дворану Чачанске гимназије, зграду у којој је учила прва српска сликарка Надежда Петровић, где је приређена изложба слика. Ту је председник организационог одбора, Слободан Сандер, уз срдачна честитања, уручио поштом „Меморијала“ списак уметничких чија су дела изложена. Потом је Момчило Стевановић, научни сарадник Народног музеја у Београду, прочитао одлуку жирија у коме су, поред њега, били: Алекса Челебоновић, Добрица Ћосић, Владо

Мађарић, Зупанкар Џукур, Слободан Сандер и Радомир Станић. У одлуци је истакнута консензациона жирија, који је свестрано анализирао изложбене експонате, да је прва изложба српска „Меморијала Надежде Петровић“ на врло високом нивоу и да су изложени експонати уједињени због чега би многа дела дошла у обзир за награђивање. Међутим, жириј је ипак стао на гледниште да награде не треба делити на више излагача, већ снагу делати у пуном износу једном излагачу. Тако је награда „Меморијала Надежде Петровић“ у износу од 250.000 динара добио Марко Челебоновић, награду издустје Чачка од 200.000 динара Младен Србиновић, и награду града Чачка од 150.000 динара Зоран Петровић.

На овој првој изложби, која ће бити отворена до краја септембра, налазе се 44 слике разних уметника између два рата и послератне генерације сликара који су већ добили једну од награда. Своја дела изложили су: Бошко Ракиновић - Раки, Ђорђе Андрејевић - Кун, Зора Петровић, Зоран Петровић, Илан Табаковић, Јован Ђелаш, Лазар Војаревић, Лазар Вујасковић, Марко Челебоновић, Милан Ковчић, Мило Милуновић, Младен Србиновић, Недељко Гваденковић, Петар Лубарда, Предраг Милошевић - Пела, Срђан Аралџица и Стојан Ђелић.



У дворани за време свечаног отварања „Меморијала“

заставу „Меморијала“, 7. лета окупили излагачи из свих република „Меморијала Петровић“, на која ће ипак сликарски и вајнички уметнички галеријаша се специјално изабрани студенти изложбени уметници. Пошто ће публика, сваког дана, моћи да уочи уметничка, долази са сликарским омотачима да крој омогућава да се нове репродукције у оја је за њих изложбени и да најузвишених инспирација за своја дела.

Надежда Петровић и њеног стваралаца го-Алекса Челебоновић, ратничар.

Јон прво манифестације Надежде Петровић, чим је замах, убиле сам, показати — рекао је оговор, прихватио је одговорно за прихватио се на сву личност која оном трају пре 87 година своје излагања, својом ирадом и напором, остављајући делова трајно сагубити и надувати се. Нико није је истакнуто самозадовољство све нове културне саопштења, него је само Надежда, пер деог „Меморијала“ треба да што је мислила, „да је шта, да је неопходна нешто и само ученик зашто је био искусан.“

Ево је 43 година од њене када се човек, у својој тајности, него је мајка докучица из њеног живота и сликарства је она говорила, он добио узвишеног живота пута је да два савремена копо-

ШТА О „МЕМОРИЈАЛУ“ КАЖУ! КЊИЖЕВНИЦИ И СЛИКАРИ

У паузи, док су многи хитали да разгледају изложбене слике, обратили смо се четворица уметника с молбом да за читаоце „Чачанског гласа“ кажу своје утиске са „Меморијала Надежде Петровић“. Нашој молби су се врло радо одазвали и изјавили неколико својих импресија Добрица Ћосић, књижевник, и сликар Мило Милуновић, Ђорђе Андрејевић - Кун и Зоран Петровић. Ево њихових одговора.

Добрица Ћосић:

„Ја мислим да иницијатива о оснивању „Меморијала“ заслужује највећу похвалу и поштовање. То је не само заслужено однос према Надежди Петровић, већ и једна од најуспешнијих манифестација на плану демократизације културе, привољивања личности догађаја који мора да добије прецизност и ефикасност политичку излагача и награђивања. Ово је само почетак који већ на првом искуству треба врло критички размислити и извршити „Меморијал“ спречи нувоних пропуста и грешака првог. Али, урадио та проблематика коју намеће „Меморијал“ сведочи истине огромне могућности.“

Мило Милуновић:

„Све ми се допада. Сала је изванредна. Изложба је на вели-

кој уметничкој висини и добро је аранжирана. Честитам друговима који су добили награде.“

Ђорђе Андрејевић — Кун:

„Ја могу да похвалим жирију за оснивање „Меморијала Надежде Петровић“, потогото што је то иницијатива комуне града Чачка, укључујући ту и индустријски базен. То ће снажно подстићи одјек и утицај и на остале градове и индустријске места на ње и они следити овај леп пример приближавања уметности радницима.“

Зоран Петровић:

„Са задолжљивом и радношћу прихватио сам позив за учешће на изложби јер сам сматрао „Меморијал Надежде Петровић“ као велики дуг свих нас савремених сликара за све дело које је уметник, за њено, данашта, у оном прелазу за наше прилике анализирајући сликарство и за велику патриотску мисао којом је трајала. Мислим да ће „Меморијал“ као институција оштрирати значајну улогу у једном озбиљном мисионерском подухвату којим се и сама Надежда заносила. Оно прво сматрају погубије озбиљност подухвата у сваком погледу.“

Мила ЈОКОВИЋ



Челебоновић, Мртава природо; Младен Србиновић: Пела и жута светла; Зоран Петровић: Пела то су репродукције слика награђених на првој сликарској изложби у оквиру „Меморијала“.

Милан Ђоковић, Висок уметнички ниво изложених слика, „Чачански глас“, Чачак, бр. 35, 7. септембар 1960; Милан Ђоковић, Шта о „Меморијалу“ кажу књижевници и сликари, „Чачански глас“, Чачак, бр. 35, 7. септембар 1960.

РЕПРЕЗЕНТАТИВНА ИЗЛОЖБА

Чачак, септембра су већ излаганим радовима. Зора Петровић је остала при своје досадашњем стању, што ће рећи широко схваћеним формама импетуозног колорита које су већ увелико постале један одређен појам у нашем сликарству. Зоран Петро-

Уметнички живот у Србији почиње да добија све сложенији карактер. Још недавно једини носилац тога живота и његов представник био је Београд, а после ослобођења формирају се нови центри, са различитом физиономијом, која доприноси утолико више општем карактеру ове разноврсности. Не мислимо овде на Нови Сад, који већ има у томе правцу велике традиције, него на друге градове, Приштину, Пећ са њеном дечанском колонијом, Светозарево са Галеријом српских сељака сликара, и сада Чачак, са изложбом слика у част Надежде Петровић.

Ова изложба ће се одржавати сваке друге године, а исто тако сваке друге године биће организована сликарска колонија у Чачку. Учесници изложбе су београдски уметници за које се може рећи да се нису само афирмирали у нашој јавности него и да добрим делом припадају историји нове уметности. С обзиром на то да су у питању учесници који врло ретко излажу на изложбама УЛУС-а то је ова изложба утолико занимљивија и значајнија. Број излагача није велик, али изложена дела су доиста пробрана и у правој мери репрезентују сваког учесника. Многи су изложили своје најновије радове, а поједини су се појавили са већ познатим, раније излаганим радовима. У сваком случају изложба има негач озбиљног и репрезентативног, као што доликује једној уметничкој манифестацији приређеној у част уметника какав је била Надежда Петровић.

Први излагачи, по азбучном реду, Бошко Рисимовић-Рисим и Борђе Андрејевић-Кун заступљени

вић продубљује своје раније тежње, с циљем да што више обогати колористички доживљај, да га што више оплемени у изразу, супротно ранијим радовима у којима је био више испољен графички карактер. Иван Табаковић је један од неуморних истраживача који каткада све стављају на коцку. Његово интересовање за хармоније основних боја, за приказивање неуобичајених мотива који су увек подвргнути строгим ликовним постулатима, уздижу га на нарочито истакнуто место међу нашим сликарима. Јован Бијелић се са више одлучности приближио фигуративном домену него раније, унесећи у то ранија схватања о форми и о валерским односима, која много потсећају на његово сликарство с почетка тридесетих година, иако су мотиви сасвим другачији. Лазар Возаревић је један од најистакнутијих излагача на изложби. Његова слика „Обешени“, иако рађена у његовом познатом стилу, представља на изложби нешто ново и занимљиво, један истраживачки напор, који Возаревићу обезбеђује лепо место у нашем сликарству.



Лазар Возаревић: Материнство
(Са изложбе у Чачку)

Лазар Вујаклија је остао при својим досадашњим схватањима, везујући само две теме у једну целину: стрелца и птице. Што се

тиче стила, он је остао неизмењен. То исто важи за Марка Челебоновића, као и за Милана Коњовића, који, додуше, у „Цаћу“ настоји да обради један нов мотив, мање снажан у крајњем изразу него класично „Жито“. Мило Милуновић, који је већ годинама задржао најистакнутије место у нашем модерном сликарству, продубљује своје раније мотиве са мора, повргавајући их све строжим ликовним захтевима, иако су његови резултати у колориту нешто сиромашнији него раније. Миодраг Б. Протић је постигао највише у слици „Две лампе“, добро компонованој и прецизној у колориту. Младен Србиновић је највише изменио свој досадашњи став, усвајајући један сфумато који каткада делује надреалистички, чак визионарски, са јако израженом сурдином у колористичком интензитету. Недељко Гвозденовић је увек исти: драгоцен у боји, строг у композицији, одмерен у свима елементима. Осим тога, његово сликарство, последњих година све више се обогатило у звучности колорита, у пуноћи тонова, у једној хармонији која осваја на први поглед. Петар Лубарда је изложио слике сасвим сличне онима на Бијеналу у Венецији: рафинованим у боји, али мало бледућавим, мање одређеним у композицији, као да Лубарда није овде био при пуном расположењу и у поседу својих уобичајених средстава. Предраг Милосављевић је пренео своје одушељење на надгробне споменике српских сељака, које је интерпретирао прилично верно, још очаран њима као садржином, за коју још није нашао један индивидуалнији израз. Стојан Аралдица је понајмање измењен од свих излагача. Његова веза са сликарством тридесетих година још је актуелна. Стојан Пелић је у свом пределу дао извесну чудну свежину визије која потсећа у нечему на неке периоде Матиса, али, разуме се, са изразитом Пелићевом нотом.

Карактеристично је уопште и за ову групу излагача да они на неки начин приказују оријентацију нашег савременог сликарства. Оно је огромним делом везано за фигуративне мотиве, за област фигуративног уопште, и тиме југословенско сликарство, у садашњим противречностима између фигуративног и апстрактног, добија своје одређено место.

Павле Васић

Павле Васић, Репрезентативна изложба, „Политика“, Београд, 10. септембар 1960.



Снежана
ШАПОЊИЋ-
АШАНИН

БЕЛА ПОКЛАДНА НЕДЕЉА У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ

УДК: 398.332.47(497.11)

АПСТРАКТ: У раду се говори о обичајима и веровањима у вези са Белом покладном недељом у чачанском крају. Реч је о седмици пред почетак Васкршњег поста која раздваја зимски од пролећног периода, а коју карактеришу изобиље у јелу и пићу и слободно, бахато и ласцивно понашање. Читаве седмице се, а посебно у недељу, крећу обредне поворке маскираних покладара који уз буку, игру и песму обилазе домаћинства и том приликом добијају дарове. Маскирана поворка најчешће представља сватове са свим званичницима свадбеног церемонијала.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: покладе, маска, обредна поворка, свадба, дарови, ватра, јаје, пост, маскенбал

Уводна разматрања

У оквиру редовних програмских активности Етнолошког одељења Народног музеја у Чачку, у последњих двадесетак година пажња се посебно усмеравала на истраживања у вези са циклусима годишњих обичаја, у оквиру чега су рађена и истраживања о Белој покладној недељи на подручју чачанског краја. Резултати са ових теренских истраживања, уз коришћење релевантне литературе, тема су овог рада.

Потреба човекова да се повремено маскира, односно да привремено измени свој лик и постане „неко други“, стара је колико и људска цивилизација. Различити су поводи који подстичу да се појединац или читава група одлуче за такво понашање. Заварати траг, сакрити се иза нечега, преоденути се у нешто друго и за околину постати непрепознатљив, стална су потреба која на временским и просторним размерама одваја једно стање од другог.

Бројни су обреди животног и годишњег циклуса који у својој обичајној пракси, поред адекватних сценских приказа и неопходних обредних реквизита, садрже и елементе везане за употребу маски и костима. Један од таквих јесте период пред почетак Васкршњег поста, односно време које одваја зимски од пролећног циклуса обичаја.

Бела покладна недеља одувек је привлачила посебну пажњу бројних истраживача. У већини случајева, појединачна фактографска грађа садржана је у етнолошкој али и широј литератури у оквиру годишњег циклуса обичаја, чији су аутори обредну праксу Беле покладне недеље доводили у везу са најстари-

јим временима. У већини случајева доминира континуитет, док се занемарују савремени и рационални поглед на свет који нас окружује. Захваљујући традиционалном схватању природе и појава у њој многа давно усвојена тумачења дуго су била и једина.

Први који је обратио пажњу на Белу покладну недељу и употребу маске као феномена међу јужнословенским народима био је Вук Стефановић Караџић.¹ Крајем XIX века Милан Милићевић² публикује фактографску грађу о обичају паљења обредних ватри, међусобном праштању током Беле недеље, као и о духовном и телесном очишћењу првог дана поста. Веома значајне податке о Белој недељи у смислу преношења основних информација и анализе у оквирима народне религије донели су В. Чајкановић,³ С. Зечевић,⁴ М. Филиповић⁵ и Ш. Кулишић.⁶ У оквиру годишњег циклуса обичаја П. Ж. Петровић даје основне податке о обичајима, веровањима и покладном прерушавању у области Груже.⁷ Т. Вукановић бележи податке о обредним поворкама, али и о обичају праштања и народном поимању поста на Косову и Метохији.⁸ У периоду друге половине XX века, веома значајне податке са анализом обреда и начина, као и потреби маскирања, дао је Д. Антонијевић.⁹ Д. Бандић се у оквиру проучавања народне религије бавио и покладним обичајима, а све у вези са анализом демонских бића, гозби, забава, слободног понашања, али и магијском улогом ватре.¹⁰ М. Прошић-Дворнић теоријом *rites de passage* објашњава ритуални ток маскирања, али и потребу да се агресивно понашање каналише на друштвено прихватљив начин.¹¹

- 1 | Вук Стефановић Караџић, *Етнографски списи*, Београд, 1972; *Живот и обичаји народа српскога*, Београд, 1957.
- 2 | Милан Ђ. Милићевић, *Живот Срба сељака*, Београд, 1984.
- 3 | Веселин Чајкановић, „Неколике опште појаве у старој српској религији“, *Годишњица Николе Чупића, ХЛ*, Београд, 1932; *О српском врховном богу*, Београд, 1941; *Стара српска религија и митологија*, Београд, 1994.
- 4 | Слободан Зечевић, „Обичаји и веровања“, *Гласник Етнографског музеја бр. 44*, Београд, 1980.
- 5 | Миленко Филиповић, „Таковци“, *СЕЗБ, књ. LXXXIV*, Београд, 1972.
- 6 | Ш. Кулишић, *Из старе српске религије*, Београд, 1970; „Značaj slovensko-balkanske i kavkaskе tradicije u proučavanju stare slovenske religije“, *Godišnjak XII, Centar za balkanološka ispitivanja, књ. 10*, Sarajevo, 1974.
- 7 | Петар Ж. Петровић, „Живот и обичаји народни у Гружи“, *Српски етнографски зборник, књ. LVIII*, Друго одељење, књ. 26, Београд, 1948.
- 8 | Tatomir Vukanović, *Srbi na Kosovu, књ. II*, Vranje, 1986.
- 9 | Драгослав Антонијевић, *Дромена*, Београд, 1997; „О смислу проучавања обичаја из годишњег циклуса“, *Етнокултуролошки зборник, књ. II*, Сврљиг, 1996.
- 10 | Душан Бандић, *Народна религија у 100 појмова*, Београд, 2004; *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko*, Beograd, 1997.
- 11 | Мирјана Прошић-Дворнић, „Теоријско хипотетички оквир за проучавање поклада као обреда прелаза“, *Етнолошке свеске I*, Београд, 1978; „Покладни ритуал на примеру шумадијске варијанте покладних игара“, *Балканолошки институт /посебна издања/, књ. 2*, САНУ, Београд, 1984.

Од великог значаја су студије П. Костића у којима се у оквиру годишњег циклуса обичаја расправља и о Белој недељи.¹² М. Недељковић¹³ и Д. Антонић¹⁴ дају монографску студију обичаја и веровања везаних за гранични период зимског и пролећног циклуса обичаја. П. Влаховић говори о друштвеном и магијском контексту обичаја, али у оквиру зимског циклуса.¹⁵ У оквиру опште студије посвећене друштвеном и духовном животу Горњег Драгачева Д. Николић¹⁶ покладни церемонијал представља средством помоћу којег се обезбеђивало функционисање постојећег друштвеног система. И у монографској студији Миле Босић,¹⁷ у оквиру свеукупних годишњих обичаја Срба у Војводини, представљена је грађа која ће у овом раду имати компаративну улогу у односу на обичајну праксу тренутно истраживаног простора.

У тако устаљене оквиру традиционалног обележавања Беле недеље савремени облици маскирања су веома тешко налазили своје место. Вероватно је то један од разлога због којег је српска етнолошка литература из те области веома оскудна. Изузетак је недавно објављена књига др Весне Марјановић „Маске, маскирање и ритуали у Србији“¹⁸ у којој се, поред феномена маскирања у свим могућим условима и човековим потребама, расправља и о ритуалима у вези са Белом покладном недељом. Захваљујући новом емпиријском материјалу, насталом као резултат истраживачког рада спроведеног током последњих деценија XX и почетком XXI века на територији Србије, остварен је дијалог између савременог и традиционалног поимања ритуала. Циљ овакве активности свакако је допринос бољем разумевању како народне традиционалне културе, тако и квалитетнијем поимању нових облика трансформација и акултурација који се неминовно дешавају свуда око нас.

Значајна улога у стварању ове студије припада и литератури Српске православне цркве. Тако Л. Мирковић¹⁹ наводи црквено тумачење покладног

- 12 | Петар Костић, „Годишњи обичаји“, *Гласник Етнографског музеја*, 57, Београд, 1993; „Годишњи обичаји у Драгачеву, околини Чачка и Горњег Милановца“, *Гласник Етнографског музеја*, књ. 60, Београд, 1996; „Годишњи обичаји у околини Зајечара“, *Гласник Етнографског музеја*, књ. 42, Београд, 1978.
- 13 | Миле Недељковић, *Српски обичајни календар за просту 2001. годину*, Београд, 2000.
- 14 | Драгомир Антонић, *Обичајник код Срба са народним календаром за 1998. годину*, Београд, 1997.
- 15 | Петар Влаховић, *Србија, земља, народ, живот, обичаји*, Београд, 1999.
- 16 | Десанка Николић, „Горње Драгачево, етнолошко проучавање културних промена“, *Етнографски институт, САНУ, посебна издања*, књ. 41, Београд, 1996.
- 17 | Мила Босић, *Годишњи обичаји Срба у Војводини*, Нови Сад, 1996.
- 18 | Весна Марјановић, *Маске, маскирање и ритуали у Србији*, Београд, 2008; *Маске и ритуали у Србији*, каталог изложбе, Београд, 2005; „Структура играказа и народно глумовање у обредној пракси у Србији“, *Гласник Етнографског музеја*, бр. 72, Београд, 2008.
- 19 | Лазар Мирковић, *Хеортологија или историјски развитак и богослужење празника православне источне цркве*, Београд, 1961.

церемонијала у којем доминира значај поста, праштања и покајања. Ж. Г. Алексић²⁰ детаљније представља критички осврт цркве према маскирању и слободном понашању у току покладног ритуала, а у периоду између два светска рата.

Велики значај у реализацији ове студије има и аудио-визуелни материјал. Поред филма снимљеног у Остри коришћена је фото-документација Етнолошког одељења Народног музеја у Чачку, која је услед бављења овом темом значајно обогаћена. Од велике помоћи биле су ми и фотографије из периода прве половине XX века које је Музеј у току теренске активности добио на поклон.

Између зимског и пролећног циклуса обичаја

Готово да је немогуће повући јасну границу између зимског и пролећног циклуса обичаја. Веома често се поједине обредне радње преплићу и одговарају једном или другом обичајном периоду.²¹ Период од Богојављења па до Великог (Васкршњег) поста називамо *месојеђем*. То је период у којем обданица постаје све дужа и када се у мањој или већој мери могу препознати неки елементи пролећа чији је циљ да помогну и поспеше оживљавање природе или, како истиче Петар Влаховић, „да надвладају зиму“.²² Човек је активан учесник у борби пролећа над зимом и он низом обредних радњи настоји да наредна аграрна година буде што успешнија и богатија. Поједини елементи обредне праксе везани за маскирање и опходе утицали су да бројни српски и руски етнолози Белу покладну недељу сврстају у завршни период зимских ритуала.²³

Весна Марјановић истиче да ритуали везани за Белу недељу воде порекло од „дионизијских, сатурналијских свечаности античког времена и да су били посвећени истеривању зиме и сваког зла, те да се на специфичан начин славио долазак пролећа и новог лета.“²⁴ У медитеранским и централно-европским областима, покладни ритуали у доба ренесансе добијају „бурлескно-гротексни садржај“ и постају инструмент истицања „обрнутог реда ствари у друштву, уз сав сарказам којим се представљају неприхваћени обрасци свакодневице“, када „прелазе дозвољену границу постављених норми у друштву“.²⁵

20 Жив. Гл. Алексић, „Један ружан пример“, *Преглед цркве Епархије жичке*, бр. 5, Чачак, мај 1931.

21 Драгомир Антонић, *Обичајник код Срба са народним календаром за 1998. годину*, 48.

22 Петар Влаховић, *Србија, земља, народ, живот, обичаји*, 289.

23 Весна Марјановић, *Маске, маскирање и ритуали у Србији*, 112.

24 Исто, 113

25 Весна Марјановић, „Покладни ритуали у Банату и источној Србији“, *Етно-културолошки зборник, књ. II, Сврљиг*, 1996, 95.

Бела недеља представља границу између два периода: месојеђа у коме је исхрана неограничена и без икаквих забрана и поста у коме су владала строга правила и у исхрани и у понашању.

Месне покладе

Месојеђе је период који траје од Божића до Месних поклада, односно до краја седмице у којој падају зимске Задушнице. Имајући у виду да је Васкрс покретан празник, период месојеђа може да траје између шест и десет недеља.²⁶ У овом раздобљу дозвољена је употреба меса, као и сви видови друштвеног окупљања и весеља. У српској традиционалној култури ови су се дани користили за обављање прошевина, свадби и крштења. Слободан Зечевић бележи да се ради о веселом и карневалском периоду у коме се организују славља, у првом реду свадбе, али се изводе и шале и организују маскиране поворке.²⁷ И црква је овај период препоручивала као идеалан за породична весеља.²⁸ Са последњим даном Месних поклада (седам дана пред почетак поста) завршава се употреба меса у исхрани. И следећа седмица (период Белих поклада) је период мрса, када се једе сва храна изузев меса.

У току месојеђа организоване су поворке маскираних сватова са мушком невестом и старим младожењом.²⁹ Сватови су обилазили поједина домаћинства у селу, певали и изводили шале, а заузврат добијали ситне дарове. Ова обредна пракса се до данас у селима чачанског краја потпуно изгубила, тако да се многи испитаници не сећају да се у њиховој породици маскирало за Месне покладе. Поворке маскираних сватова искључиво су везане за наредну, Белу недељу. Ипак, у селима Остра, Мршинци и Горичани³⁰ срела сам обичајну праксу паљења обредних ватри у појединим домаћинствима у периоду Месних поклада. Ватру су углавном палиле жене, али нико од испитаника није умео да одговори због чега се ова одредна радња спроводи. Могуће да се ради остацима старије обичајне праксе. Према народном веровању, ватром се подстрекавало Сунце да након зимског солстиција добије на снази, како би се хомеопатском магијом

26 Према Јулијанском календару Васкрс најраније може да падне 4. априла, а најкасније 8. маја, односно пре Благовести и после Ђурђевдана. Године 2010. Васкрс је пао баш 4. априла, што се понавља сваких 520 година.

27 Слободан Зечевић, *Обичаји и веровања*, 165.

28 На основу личног сазнања у току теренских активности на простору Моравичког округа, народ је из практичних разлога избегавао овај период за обављање породичних светковина, свадби у првом реду. Ради се о граничном периоду зиме и пролећа када се највише оскудевало намирницама неопходним да се угости велики број званица.

29 Шпиро Кулишић, Петар Ж. Петровић, Никола Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд, 1998, 303.

30 Остра је брдско село и налази се на левој обали, док су Мршинци и Горичани равничарска села која се налазе на десној обали Западне Мораве.

произвело да у наредном периоду буде довољно сунчаних дана неопходних за усева. Ватра је имала и лустративну улогу, јер се веровало у њено позитивно дејство на све негативне силе које би могле угрозити здравље, напредак и срећу и појединца и шире друштвене групе.

У подјеличком селу Петница, у непосредној близини куће и привредних зграда, последњег дана Месних поклада Милица Стевановић³¹ на неколико места пали ватру. Она ову обредну радњу спроводи „због змија“. Потреба паљења ватре, као и разлог због кога се ова магијска радња спроводи, указују на елементе пролећног циклуса обичаја, чији је један од аспеката заштита домаћинства од змија. Остали становници села не спроводе овај обред, тако да можемо закључити да овај елемент обичајне праксе није карактеристичан за ово село. Имајући у виду порекло особе која обред спроводи, највероватније се ради о упливу елемената из друге средине.

Беле покладе

Бела недеља је последња седмица пред почетак Великог поста. Овај период Петар Ж. Петровић сврстава у последњу седмицу зимског периода, у оквиру које још увек траје кретања ноћних демона.³² И Душан Бандић прелазне интервале доводи у везу са присуством демонских сила или бића.³³ Посебна опасност претила је од вештица. Да би се заштитио од њиховог негативног дејства, народ је прибегавао различитим средствима и методама заштите. Имајући у виду да маскиране поворке обилазе већи део сеоског атара, да пролазе преко њива и ливада и да се ова обредна радња одиграва на самом преласку зиме у пролеће, од покладног ритуала се очекује да позитивно утиче на плодност усева. Никола Павковић Беле покладе доводи у везу са потребом да се „путем аналогне магије изазове пољска плодност“.³⁴

Белом недељом се завршавају дани када је, осим меса, дозвољена употреба сваке мрсне хране. Након овог периода наступа најдужи и најстрожији пост у години. Белу недељу карактерише изобиље хране, а пре свега млека и млечних производа. Вук Караџић је у *Српски рјечник* из 1818. и из 1852. године унео речи *Месојеђе* и *Бијела недјеља*, дајући њихове одреднице на немачком и латинском језику.³⁵ Употреба белог мрса у директној је вези са називом Белих поклада. И

31 | Милица Стевановић има 63 године. Рођена је у ивањичком крају. Удала се у село Петница код Чачка, где живи више од 40 година.

32 | Шпиро Кулишић, Петар Ж. Петровић, Никола Пантелић, *Српски митолошки речник*, 31.

33 | Душан Бандић, *Народна религија у 100 појмова*, Београд, 2004, 314.

34 | Никола Павковић, „Село као обредно-религијска заједница“, *Етнолошке свеске* I, Београд, 1978, 57.

35 | Вук Стефановић Караџић, *Етнографски списи*, 443.

Петар Костић истиче да је овакав назив у директној вези са употребом сира, млека и јаја.³⁶ Због тога се у појединим местима ове покладе називају и *Сирне*.³⁷ Миле Недељковић ову недељу назива *Сиропусном*, а њен назив указује да се ради о последњим данима када је у исхрани дозвољена употреба млечних производа.³⁸ Имајући у виду да је месо претходне седмице избачено из употребе, Недељковић наводи да се већ од краја XIX века ово правило све мање поштује, тако да се у периоду Сирних поклада уобичајила употреба меса, као и друге зачињене масне хране.³⁹

У последњој седмици пред почетак Великог поста бели мрс се некада сматрао обавезним *обредним јелом*.⁴⁰ Верује се да ће у том случају наредни период обилувати млеком и млечним производима.

Петар Костић је забележио да су у Ђердапском крају у Белу покладну суботу на лепињама делили сир за покојнике.⁴¹ У последње две деценије појединци, уместо суботом, посећују гробове недељом, не мењајући притом садржај хране која се тада износи.

Назив Бела недеља Шпиро Кулишић доводи у везу са улогом беле боје у земљорадничким култовима као симболом хтонских и лунарних демона.⁴² Ипак, у знатном броју случајева назив стоји у директној вези са белом бојом која је некада представљала симбол жалости. Веровало се да мртви оживљавају и ходају по земљи за време мртвог зимског периода.⁴³ Имајући у виду традиционално веровање по коме мртви могу наудити живима, за време Беле покладне недеље настојало се да се богатом трпезом и даровима умилоствиве душе покојника и тако обезбеде срећа и напредак сваке породице.

Код источноевропских народа Покладе се најчешће доводе у везу са календаром, природом и култом мртвих, док је код римокатолика углавном заступљено карневалско тумачење. Код Руса и Украјинаца Покладе означавају *рођење и смрт кладе*. Заправо, реч је о цепаници која се сече за Бадње вече и која се чува осам недеља пре Васкрса.⁴⁴ „Покладе у српском језику означавају

36 | Петар Костић, *Годишњи обичаји*, 424.

37 | Исто.

38 | Миле Недељковић, *Српски обичајни календар за просту 2001. годину*, Београд, 2000, 101.

39 | Исто.

40 | Драгомир Антонић, *Обичајник код Срба са народним календаром за 1998. годину*, 48.

41 | Петар Костић, *Годишњи обичаји*, 241.

42 | Špiro Kulišić, *Značaj slovensko-balkanske i kavkaskе tradicije u proučavanju stare slovenske religije*, 24–25.

43 | Шпиро Кулишић, Петар Ж. Петровић, Никола Пантелић, *Српски митолошки речник*, 31.

44 | В. А. Рыаков, *Яз ычество древних Славя*, Москва, 1981, 518–556; Весна Марјановић, *Маске, маскирање и ритуали у Србији*, Београд, 2008, 110.

припремни период који претходи већем црквеном празнику.⁴⁵ Период од почетка Покладне недеље до Васкрса траје тачно осам недеља.

У нашем народу Бела недеља се назива и Загонетном недељом. Назив је у директној вези са прерушавањем појединаца, односно учесника обредних поворки, тако да они за околину постају непознати, односно загонетни. Један од задатака обредног прерушавања и маскирања јесте да се њени учесници не препознају. Ову појаву забележио је првих деценија XIX века и Вук Караџић у Дубровнику и Пожаревцу и то у двору кнеза Милоша Обреновића.⁴⁶

Циљ маскираних обредних поворки јесте да представи одређени лик и да потпуно заокупе пажњу присутних посматрача и да обезбеди „њихово предавање ритуалном току“.⁴⁷ Петар Ж. Петровић је маскиране учеснике у обреду називао *комендијашима*, дајући при том детаљан опис маскираног игумана, манастирског ђака, младе, младожење, „чурурџије“ и бабе.⁴⁸ Улога маскираних учесника је била да „комендијају“ и да при том изгледају што страшније.⁴⁹ Загонетне покладе су у директној вези са доколицом сеоског становништва, које у време ових Поклада још увек није радно ангажовано, тако да се окупљају, разговарају и *загонетају*. Вук Караџић Белу недељу, као и читав период месојеђа, описује као доба разоноде и весеља када се играју „различите игре“.⁵⁰

Беле покладе се називају и Простене. Тих дана људи једни другима опраштају увреде и свађе како би чисте душе започели пост. О Покладама се завађени помире и, како бележи Татомир Вукановић, „опросте један другоме увреде па лака срца и душе запосте велике посте“.⁵¹ Имајући у виду дужину поста, Петар Ж. Петровић бележи речи које су изговаране као молитва за опрост: „Опрости, улазимо у пост као у море.“⁵² И данас поједини у селу Горичани кажу: „Далеко је до Васкрса ко до мора, треба много бродити.“⁵³

И црква за време Литургије на Белу недељу проповеда опроштај као хришћанску тековину. Верници добијају упутства како једни другима да опраштају сагрешења и како да „посте истинским, а не лицемерним постом“.⁵⁴ У том случају и верници ће добити опроштај грехова од Бога. Данас се у цркви

- 45 Весна Марјановић, *Маске, маскирање и ритуали у Србији*, 112.
- 46 Вук Стефановић Караџић, *Живот и обичаји народа српскога*, 22–25.
- 47 Мирјана Прошић-Дворнић, *Покладни ритуал на примеру шумадијске варијанте покладних игара*, 149.
- 48 Петар Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Грузи*, 237–238.
- 49 Десанка Николић, *Горње Драгачево*, 86.
- 50 Вук Стефановић Караџић, *Етнографски списи*, 443.
- 51 Tatomir Vukanović, *Srbi na Kosovu*, knj. II, Vranje, 1986, 383.
- 52 Шпиро Кулишић, Петар Ж. Петровић, Никола Пантелић, *Српски митолошки речник*, 355.
- 53 Теренска грађа (село Горичани, казивач Милунка Димитријевић, рођена 1939. године).
- 54 Лазар Мирковић, *Хеортологија...*, 146.

Светог Вазнесења у Чачку, за време Литургије, дан пред почетак Великог поста, свештеник обраћа верницима са низом савета како да се, осим избегавања мрсне хране, понашају у наступајућем периоду. Обавезно су наглашени праштање, милосрђе и љубав према ближњима.

Посебно се водило рачуна да се пред почетак Великог поста тражи опрост од кумова, родитеља и других добротвора. Милан Милићевић описује обичај који се зове „алалија“, што у преводу значи праштање. Обред је био тесно повезан са ритуалним паљењем обредних ватри које су се на бакљама носиле на одређено место. Тада сви одиграју коло око ватре, након чега се разилазе уз поздраве, љубљење и добре жеље.⁵⁵ Опрост се тражио и од пријатеља и од комшија. Временом ова обредна пракса губи ритуални карактер и прераста у појаву која се прећутно подразумева. У селу Остра данас нико званично не тражи опрост, али се људи на Покладе посећују, госте и друже, а на растанку срдечно поздрављају.

У црквеној литератури седмица пред почетак Великог поста названа је „предворје покајања“, „претпразнство уздржљивости“, „преочиститељна седмица светог поста“, али и „сирна седмица“.⁵⁶ Ове седмице се не врше венчања, а средом и петком нема литургије. У суботу ове седмице слави се успомена свих „преподобних мужева и жена који су просијали постом“.⁵⁷ У овом периоду црква све оне који се припремају за пост и Свету Тајну Причешћа духовно снажи, истичући притом значај људског подвижништва.

Ритуална исхрана

На Беле покладе је за све укућане приређивана трпеза богата мрсном храном. Имајући у виду да се ради о Белим покладама, највише су заступљени млечни производи и јаја. Тих дана већина људи је настојала да се што више наједе, како би прикупила снагу да издржи седмонедељни пост. Многи на Белу недељу силом једу, како би се „сити најели“. Веровало се да се све што се припреми за Покладе мора појести, односно да се ништа не сме бацити. Ипак, Милан Милићевић бележи веома занимљиве изјаве старијих људи које опомињу на скромност: „Једи с приликом, колико ти је доста! Да вечерас поједеш целога вола до папака, опет ти сутра треба ручати!“⁵⁸ Некада су се Покладе завршавале покладном вечером која је бивала касно увече и која је била веома богата и масна.⁵⁹ Није био редак случај да се гозба претварала у „праве гастрономске

55 Милан Ђ. Милићевић, *Живот Срба сељака*, 184.

56 Лазар Мирковић, *Хеортологија...*, 145.

57 Исто, 145–146.

58 Милан Ђ. Милићевић, *Живот Срба сељака*, 184.

59 Милина Ивановић-Баришић, *Календарски празници и обичаји у подавалским селима*, Београд, 2007, 147.

оргије“.⁶⁰ У већини драгачевских села на трпези су се обавезно морали наћи сир, кајмак, слатко и кисело млеко. Овим намирницама су некада дочекиване маскиране поворке. Није редак случај да су се том приликом чуле и здравице које су у себи носиле жеље да наредни период буде бољи и да га сви заједно у здрављу и весељу дочекају.⁶¹ У селима Мрсаћ, Жаочани и Вапа старији још увек памте да су некада пред маскиране покладаре износили млеко и млечне производе. Ова обичајна пракса је данас у овом крају изобичајена. Ипак, употреба белог мрса у породичној исхрани готово да је тог дана обавезујућа. Значајну улогу у исхрани, као и даривању, имају и јаја. Некада се у Мрчајевцима и Мојсињу водило рачуна да се на Белу недељу употреба мрсне хране завршава јајетом. У овом правилу крије се веома занимљива симболика, садржана у здрављу, животној енергији и плодности, која се још више појачава чињеницом да се на Васкрс најпре обавља ритуално једење јајета. Данас је, према сведочењу испитаника, ова обичајна пракса искорењена.

Јаја прикупљена у току Беле недеље морала су се потрошити до почетка поста. У селима Качулице, Жаочани и Петница постојало је веровање да ова јаја не би требало чувати у кући нити их бојити на Васкрс. Милош Петровић из Жаочана присетио се да се некада веровало да се из ових јаја не смеју лећи пилад, јер ће бити баксузна. Слично веровање пронашла је и Мила Босић у многим селима Баната у којима се веровало да би се од тих јаја могли излећи „вешци“.⁶² Највероватније да су ова и слична веровања утицала да се покладарима деле јаја.

Недеља у којој се обележавају Беле покладе у већини случајева обилује храном, тако да се људи пред сам пост опусте, провеселе и добро почасте. Вук Караџић је о овој појави у народу забележио: „Што су људи онда најбеспосленији, јер је стара љетина сабрана, а зима неда наново радити, а друго што меса и свакојаког другог мрса и пића има доста.“⁶³

Када је реч о ритуалној исхрани, подједнак значај имају и породична и колективна исхрана, а чији су циљеви изазивање богатог рода у наступајућој аграрној години. Очекује се да се посредством аналогне магије обезбеди плодност усева. Иако се месним покладама завршава период у коме је дозвољена употреба меса, ово правило се данас веома ретко и спорадично поштује. Углавном се ова забрана сачувала у свести мањег броја старијих жена, тако да у већини случајева једино оне поштују ово правило.⁶⁴ Остали чланови породице упражњавају употребу меса током свих дана Беле недеље.

60 Душан Бандић, *Народна религија у 100 појмова*, 313.

61 Драгомир Антонић, *Обичајник код Срба са народним календаром за 1998. годину*, 48.

62 Мила Босић, *Годишњи обичаји Срба у Војводини*, 203.

63 Вук Стефановић Караџић, *Живот и обичаји народа српског*, 22.

64 Током теренских активности у селу Остра, једна жена из породице Анђелић жалила се на своје укућане који не желе да поштују ово правило. Она тврди да је она тако радила целог живота и да не жели да учини грех.

Посебно су у исхрани била заступљена јела од теста (пите, гибанице, крофне, разне лепиње), што је могло имати везе са потребом учесника у обреду да се духу жита принесе жртва како би се стекла његова наклоност пред наступајућу аграрну годину. Од посебног значаја је употреба теста са квасцем, што се доводи у везу са плодношћу. У селу Остра на Белу покладну недељу већина породица припрема крофне како за своје укућане, тако и за маскиране учеснике обредне поворке који тог дана обилазе домаћинства. Мила Босић наводи да се по народном објашњењу крофне припремају да би се расло као што расте тесто када нараста.⁶⁵ Петар Костић сматра да су крофне у обредну покладну праксу ушле на основу предања по коме је свети Лазар зажелио крофне и да је умро зато што није могао да их поједе.⁶⁶ Највероватније да су крофне ушле у обредну праксу тек у другој половини XX века, а да су се првобитно за ову намену припремали уштипци. У већини драгачевских села домаћица за овај дан припрема уштипке које поспе шећером. Обавезно је у тесто за уштипке стављано јаје, чиме се потврђује његов значај у покладном ритуалу.

Ламкање јаја

Ламкање јаја је стара ритуална радња. Некада је овај обичај био распрострањен на већем географском простору, али се до данас готово сасвим изгубио. Ламкање, односно „клоцање“, обредна је радња љуљања јајета које је концем везано за таваницу. Одиграва се углавном за време покладне вечере када су сви укућани на окупу. Магијска улога овог обичаја појачавана је црвеном бојом конца који се иглом провлачио кроз средиште куваног и ољуштеног јајета. Друга страна конца је причвршћена за таваницу, тачно изнад трпезе за којим се вечера. Ламкање се одиграва на крају вечере када домаћин заљуља јаје, обавезно на десну страну. Оно се врти у круг, док сви укућани покушавају да га ухвате устима. Ко први ухвати јаје он ће га и појести. Након тога домаћин качи следеће јаје и тако редом док се не потроши и последње. У неким случајевима ова игра се понавља три пута, па се за ту прилику припремају само три јајета.

Некада је конач о који је било обешено јаје домаћин спаљивао. На основу начина како је конач горео предвиђана је срећа домаћинства у наредном периоду. Уколико би конач одједном и брзо изгорео то је сматрано добрим знаком, али уколико би споро горео или ако би се угасио, то би значило да породица неће напредовати и да ће се догодити нека несрећа. У неким случајевима предвиђана је и смрт некога из куће.⁶⁷

Некада је ова обредна пракса била присутна у појединим селима ивањичког краја. Породице Ђириман и Бранковић радо се сећају ове забавне

65 | Мила Босић, *Годишњи обичаји Срба у Војводини*, 204.

66 | Петар Костић, *Годишњи обичаји*, 241.

67 | Душан Бандић, *Народна религија Срба у 100 појмова*, 314.

магијске радње која се око седамдесетих година XX века потпуно изгубила. И у Горњој Трепчи, Остри и Бечњу постојао је обичај ламкања јаја који се изгубио педесетих-шездесетих година прошлог века.

Веома занимљиве податке о овој обредној радњи дали су нам чланови Хуманитарне организације „Здраво да сте“, која је са Косова и Метохије расељена у Чачак. Костић Павлина из Призрена, која од 1999. године живи у Чачку, казује да се ова обредна радња код њих звала „амкање“. Кроз кувано неољуштено јаје иглом се провуче конац чији се други крај веже за оклагију коју изнад стола или софре држи домаћин. Обичај се одвијао у вечерњим сатима, на Прочку, како се код њих зову Покладе, када се скупе сви чланови породице. Домаћин заврти јаје у круг, а деца се такмиче које ће га од њих устима ухватити. Верује се да ће оног коме то пође за руком у наредном периоду пратити срећа и да ће бити здрав и напредан. Јаје из дечјих уста узима домаћин, ољушти и расече по ширини на пола. У једну половину беланцета сипа вино тако да сви укућани попију помало. Након тога се делови преосталог јајета поделе на онолико делова колико има деце у породици како би свако дете појело помало. Верује се да се животна енергија јајета на тај начин преноси на људе. Након ритуалног једења једни другима су опраштали све замерке и неспоразуме, а након тога приступали покладној вечери. Од посебног је значаја што су Срби расељени из Призрена у Чачак овај обред у изворном облику донели са собом и што га спроводе све до данас.

Сви Призренци веома радо причају о овом обреду. Посебно истичу да се ова магијска радња највише одржала у старим градским породицама. То је и један од разлога због којег многи настоје да и у новој средини одрже и сачувају овај обичај.

Обредне поворке

„Људи носе маске и маскирају се из различитих побуда и намера. Преображење човека помоћу одеће, промене лика и понашања у времену и простору, дефинише и његову улогу у друштву као *homo symbolicum*. Одећом је човек одредио себе као припадајућег култури, а маскирањем је надградио свој однос према боговима, демонима, покојницима, космичком простору, а потом је изградио комуникацију с пријатељима и друштвом.“⁶⁸

Најчешћа варијанта покладног ритуала јесте маскирање и симболичко обилажење домаћинстава. Весна Марјановић види повезаност структуре покладних ритуала и поворки на подручју Србије са карневалима медитеранске и средње Европе.⁶⁹ За Мирјану Прошић покладне поворке представљају остатак паганских ритуала и свечаности. Непристојно и ласцивно понашање у свадбеном покладном церемонијалу представља „екстатичко средство за

68 | Весна Марјановић, *Маске, маскирање и ритуали у Србији*, 11.

69 | Исто, 115.

стицање мистичне снаге⁷⁰ У том случају се агресиван човеков нагон успешно каналише на друштвено прихватљив начин.⁷¹ По Фрејзеру, обреди са наглашеном сексуалношћу углавном се схватају као магија плодности.⁷²

Током читаве покладне седмице, а посебно на Белу недељу, селом су се кретале маскиране поворке које су обилазиле изабрана домаћинства увесељавајући укућане. Реч је о пролећним маскираним поворкама које су уско везане за традиционалну европску културу. У својој обредној пракси бројни народи у нашем окружењу поседују оне ритуале у којима доминирају маскиране поворке. Покладари нису посећивали домаћинства која су те године у жалости.⁷³ Ова појава је и данас присутна у свим местима чачанског краја у којима је још увек жива обредна пракса везана за Белу покладну недељу. Учесници су, заузврат, од домаћице добијали различите дарове. Због таквог расположења и учесника и посматрача обреда, Душан Бандић овај празник назива „даном доброг расположења“.⁷⁴ У изворном облику учесници у обредном опходу углавном су били мушкарци. Они су према унапред договореном сценарију на нивоу одређене групе којој су припадали, добијали и мушке и женске улоге.

У току спровођења опхода од посебне је важности комуникација између особа које се маскирају и које уз игру, песму и глуму спроводе обред и оних у чија домаћинства они долазе. Немогуће је повући јасну границу између ове две стране, јер и једни и други суштински учествују у обреду. Весна Марјановић наводи да у „том контексту извођачи и публика чине једну хомогену целину играказа“.⁷⁵ Обредна радња спроведена прерушавањем, одређеним покретима и радњама, песмом, свирком, вриском или изговарањем одређених речи представља вид народног театра. Све то Л. Костић назива „народним глумовањем“.⁷⁶

Најчешће су поворке представљале личности из свадбеног церемонијала, у првом реду младу, младожењу, девера и старог свата. У селима Жаочани и Качулице, поред младе и младожење, посебан значај имали су ликови маскираних зетова који су збијали шалу и тако преузимали примат у обреду. Они су били одевени у женску одећу (сукње, блузе, кецеље, ташнице), док су на глави носили купасте капе израђене од картона на којима су залепљене порнографске новинске фотографије. Око врата су, као огрлицу, често носили

- 70 | Мирјана Прошић-Дворнић, „Теоријско хипотетички оквир за проучавање поклада као обреда прелаза“, *Етнолошке свеске* 1, Београд, 1978, 39.
- 71 | Исто.
- 72 | Драгослав Антонијевић, *Дромена*, 83.
- 73 | Мирјана Прошић-Дворнић, „Покладни ритуал“, *Балканолошки институт*, књ. 2, САНУ, Београд, 1984, 152.
- 74 | Душан Бандић, *Народна религија у 100 појмова*, Београд, 2004, 313.
- 75 | Весна Марјановић, *Структура играказа и народно глумовање у обредној пракси у Србији*, 73.
- 76 | Л. Костић, „Народно глумовање“, *Гласник Земаљског музеја*, V, Сарајево, 1893, 357–368; Весна Марјановић, *Структура играказа и народно глумовање у обредној пракси у Србији*, 74.

нисуку љутих папричица. Њихова главна улога је да, подражавајући шаливу улогу зетова у свадбеном церемонијалу, допринесу доброј забави како директних, тако и индиректних учесника у обредном церемонијалу. Све обредне радње су имале наглашене пародијске и комичне црте које су у највећој мери прожете еротским значењем.⁷⁷ Већина ових обредних елемената представљала је магију плодности.

У последње време учесници покладне поворке су углавном старија деца. Том приликом се најчешће маскирају у бабу, дебу и Циганку. Како нам је причала Велимирка Бранковић из села Жаочани, учесници опхода свраћају у дворишта својих комшија, обавезно улазе у кућу, ложе ватру, госте се, ударају дрвеним штапом по покућству и изводе шале. Плаше малу децу, а од домаћице траже да им плати како би отишли. Мештане села јако интересује ко су маскирани покладари. Поједини настоје да им се некако прикраду и открију маску како би видели право лице особе која им долази у кућу. Неки, на основу одевних предмета који употребљавају у маскирању, настоје да препознају и да се сете чије су блузе, сукње и капе у питању. Читавог дана, након што покладари оду, укућани заједно са својим комшијама одгонетају ко су били маскирани гости.

Мушкарци су се маскирали у младу. Облачили су венчанице истичући женску линију тела. На глави су обавезно носили бели вео, док им је лице било нападно нашминкано. Млада је веома често била са великим стомаком, симулирајући на тај начин трудноћу са циљем да се посредством хомеопатске магије изазове плодност поља којим ће проћи маскирана поворка. Мирјана Прошић-Дворнић бележи да је млада често представљана као да је већ родила, тако што је у наручју носила лутку.⁷⁸ И у селу Брђани код Горњег Милановца појављује се мушкарац маскиран у жену са бебом.⁷⁹ Ова појава се спорадично јавља и у неким чачанским селима. Улога плодности је појачавана чињеницом да се обредни церемонијал одиграва на самом почетку нове аграрне године, када предстоје веома битни пољопривредни послови. Обично се за младожењу бирао мушкарац који је растом нижи од младе и који је углавном „свечаније“ обучен. Младожења је често у руци носио штап, желећи да се на тај начин представи као старији човек. Сви ови елементи су имали забаван карактер са циљем да изазову смех, шалу и добро расположење. Овако маскиране младенце пратило је непристојно, некада и крајње разуздано понашање. Два су основна разлога – да се представе елементи плодности и да насмеје и забави. Дан пред почетак поста праћен је кулминацијом раскаланих елемената у понашању током опхода маскиране обредне поворке.

Свадбени церемонијал са сличним елементима већ дуго низ година забавља мештане села Остра. Главни учесници у обреду су, пре свега млада и младожења, маскирани, али не тако да их нико не може препознати. Њима

77 | Мирјана Прошић-Дворнић, *Покладни ритуал*, 152.

78 | Исто.

79 | Весна Марјановић, *Маске, маскирање и ритуали у Србији*, 124.

то, додуше, и није главни циљ. Спроводећи традиционалне обредне елементе и сами се добро забављају и веселе. Овакав свадбени церемонијал праћен је и живом музиком. За ту прилику се ангажују момци из села који умеју да свирају неки од инструмената, хармонику пре свега. Стари Островац Војо Анђелић годинама, иако не зна да свира, у обредном церемонијалу преузима улогу бубњара. Бубањ сам прави од старог бурета и у њега лупа скрећући на тај начин посебну пажњу присутних. Велика бука у обредном церемонијалу има за циљ да одагна негативне силе и зле демоне што даље од дома који маскирана поворка посећује. Поред бубња, у овом обредном церемонијалу буку производе још и звона, која носи већи број покладара који производе велику буку када се приближавају нечијој кући. Уз музику се маскирани покладари и посматрачи веома често ухвате у коло, тако да сви заједно постају активни учесници обредног церемонијала.

Вук Караџић је оставио веома значајне податке о покладним сватовима из Рисна које данас можемо упоређивати са записима осталих истраживача, као и са стањем обичаја у данашњем времену. Учесници обреда које су називани сватовима били су искључиво мушкарци који су се облачили у мушке и женске хаљине. „Један од њих узме невјесту за руку као дјевер, па онако иду од куће до куће и просе јаја, а пред вече дођу на пијацу где се готово сви варошани искупе. Дјевер се ондје с невјестом поклања пред старјешинама и с њоме поигра, па онда невјеста дохвати чешљем људе до косе и попа до браде, те је дарују новцима, и од овога свега они послуже готове вечеру и чаше се.“⁸⁰ Маскирање у свештеника је чест случај, поготово када обредни сценарио представља свадбени церемонијал. Овим путем се маскиране поворке приближавају хришћанским прописима, у овом случају Светој Тајни Венчања. Венчање је требало да посредством хомеопатске магије произведе слично дејство, односно да у наредном периоду буде што више склопљених бракова. У селу Остра поједини родитељи који имају нежењене синове сами позивају маскиране покладаре да сврате у њихово двориште. Том приликом су се могли чути полушаљиви, али ипак озбиљни коментари: „Хајде, хајде, да ове године засвира и пред нашом кућом, да и ми доведемо снају.“

У већини драгачевских села још увек је спорадично жив обичај маскираних сватова. Често тим поворкама недостаје масовност, али су млада, младожења, деда и баба углавном присутни. У Гучи је 1937. године организован покладни церемонијал са свим свадбеним елементима. Централне личности су били младожења, кога је представљао старији мушкарац у летњој народној ношњи са шубаром на глави и млада, коју је глумио млађи мушкарац одевен у белу хаљину, са венцем и велом на глави и огрлицом од љутих паприка. Девер је био млађи дечак, а свештеник мушкарац са брадом одевен у црну одежду, са шеширом на глави и крстом око врата. Остали су били прерушени у Цигане, просјаче и разна плашила. Занимљива је била појава једног учесника који је носио браду и дуге вештачке бркове на чијој је једној страни била затакнута

80 | Вук Стефановић Караџић, *Живот и обичаји народа српскога*, 23.

свећа. Свадбену поворку су увесељавали маскирани музиканти који су свирали виолине и гајде.

Последње деценије поново оживљавају маскиране поворке међу којима има остатака свадбеног церемонијала. Од драгачевских села још увек су очувани обичаји везани за Белу покладну недељу у Дупцу, Дучаловићима, Негришорима, Котражи, Каони, Зеокама и Горачићима. Често се у овим местима маскиране поворке називају „сватовима“. Петар Костић је у селу Негришори пронашао податак да се овај обредни сценарио назива и „дивља свадба“.⁸¹ Данас се у овом селу организују мање групе покладара који се маскирају у бабе, Циганке и просјаке који, када падне први мрак, обилазе куће и прикупљају дарове. Свој долазак најављују лупањем штапом у неки метални предмет. Мештани овако маскиране особе називају „плашилима“ и радо их примају у своје двориште где их чисте храном и пићем. Остали учесници у обреду прекривали су лице разним тканинама, најчешће беле боје, преко које су цртали образе, веће, уста, браду, бркове и наглашене зубе. Некада су лице прекривали картоном на који су лепили браду и бркове од кудеље или кучине. На тело су облачили старе, поцепане и преврнуте одевне предмете, углавном намењене супротном полу. Мушкарци су се најчешће облачили у женске хаљине, мада је било случајева када су се жене маскирале у неки од мушких ликова.

Занимљива је појава да су се чачанским улицама тридесетих година прошлог века на Белу недељу кретале маскиране свадбене поворке. На челу је ишао намаскирани свештеник који је на глави имао камилавку, док је у руци носио крст и кадионицу. Свештеник је успут венчавао младенце, док су се остали учесници обрета веома слободно и разуздано понашали. Том приликом су се чуле веома ружне и непристојне речи. Поворка је свраћала и у кафане. Након венчања свештеник је водио коло, док је у камилавку скупљао дарове.⁸²

Често се обредна поворка маскираних покладара доводи у везу са додолама. Недавно су поједини испитаници у Петници и Жаочанима на тему Покладне недеље причали о обичајној пракси везаној за молитву да падне киша. Ипак, Милица Стевановић тврди да су у њеном селу покладари у свом опходу певали песму „Ој, додо, ој, додоле“. Слична појава забележена је и у чачанском селу Вујетинци.⁸³

Према Петру Ж. Петровићу на Белу недељу се „облаче“ и „гараве“ комендијаши, а од XIX века углавном су се маскирали сиромашнији становници. У жељи да остану непознати, учесници су се тајно маскирали у натприродна бића, звери или домаће животиње. Поједини су се чак представљали као откупљивачи робља.⁸⁴ У краљевачком селу Јарчујак, „мачкарџе“ су практиковали због здравља

81 | Петар Костић, *Годишњи обичаји у Драгачеву, околини Чачка и Горњег Милановца*, 53.

82 | Жив. Гл. Алексић, *Један ружан пример*, 136.

83 | Весна Марјановић, *Маске, маскирање и ритуали у Србији*, 126.

84 | Петар Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Грузи*, 236–237; Весна Марјановић, *Маске, маскирање и ритуали у Србији*, 120.

и терања злих духова из села, али и због тога што се том приликом омладина добро забављала.⁸⁵

За разлику од свакодневног живота, понашање које се у покладном ритуалу препоручивало било је у његовој тоталној супротности. Разузданост и ласцивност су у највећој мери доминирали ритуалом чија се еротска садржина може протумачити стимулацијом плодности. Слободно понашање у току извођења покладног свадбеног ритуала „може значити приказивање и наглашавање управо те скривене димензије сексуалних односа у реалном животу, чиме она стиче легитимност у току ритуала“.⁸⁶

Имајући у виду да култура не почива само на *замишљеном реду*, онако како би требало да буде, већ и кроз *остварени ред*⁸⁷, долази до великог одступања између друштвено прихватљивог и стварног модела понашања. Прокламовани морални кодекс у извесној мери пада у сенку када се детаљније и реалније сагледа стварна свакодневница. Реч је о раскораку *између прописаног и оствареног*.⁸⁸ Покладе су, као време *дозвољених слобода*, идеално време опуштања и побуне против строгих моралних прописа који интерес појединца подређују интересима заједнице. Разуздатим понашањем дају се легитимност и слобода нагонским поривима, али и допринос у рушењу постојећих норми спољашњег света.

Маскирање, маске, костими, реквизити

„Маска је магијски реквизит у народним обредима, помоћу кога маскирани треба да се ослободи своје личности и добије магијску моћ у прогањању злих духова и демона који пакосте људима у време кад Сунце побеђује сурову зиму.“⁸⁹ Она припада свим епохама и свим народима света. Маску и потребу за прерушавањем познају све заједнице света које је употребљавају приликом извођења разних магијских и забавних манифестација.

Маскирањем човек добија лажни лик, тако да чином трансвестије скреће пажњу на неког другог, неког ко није он сам. Маском се појединац привремено преображава у неко друго биће.⁹⁰ Истовремено, маска представља

85 Весна Марјановић, *Маске, маскирање и ритуали у Србији*, 124.

86 Мирјана Прошић-Дворнић, *Покладни ритуал, на примеру шумадијске варијанте покладних ритуала*, 155.

87 Klod Levi-Stros, *Strukturalna antropologija*, Beograd, 1977, 48; Мирјана Прошић-Дворнић, *Покладни ритуал*, 154.

88 Мирјана Прошић-Дворнић, *Покладни ритуал, на примеру шумадијске варијанте покладних ритуала*, 155.

89 Шпиро Кулишић, Петар Ж. Петровић, Никола Пантелић, *Српски митолошки речник*, 298.

90 Бојан Јовановић, „Маска и лице“, *Гласник Етнографског музеја, бр. 69*, Београд, 2005, 12.

граничну категорију која одваја непознато и тајанствено од познатог и јавног.⁹¹ Комбинацијом маски, адекватног костима уз реквизите и магијске радње употпуњује се слика обредног церемонијала везаног за све обредне поворке, али и за Белу покладну недељу. Маска у обредном церемонијалу добија идентитет привременог важења, „она отвара за оног ко је носи нов слободан простор за радњу, нова правила и обавезе, специјалан кодекс посматрања, привилегије“.⁹² Наступа процес прилагођавања на нове друштвене захтеве које доноси нова улога „друге личности“.

Свака особа је избору маске прилазила веома пажљиво. У већини случајева изабраном маском човек је у великој мери откривао другу страну своје личности или неке скривене и за околину непознате особине. У сеоским срединама изради маски се посвећивала мања пажња него у градовима. Сељаци су најчешће користили оно што су већ имали, као што су животињска крзна и рогови, реквизити везани за пољопривреду и сточарство или изврнуте одевне предмете и детаље из покућства.

Изради маски у градовима посвећивана је знатнија пажња и маштовитост. Појединци су занатлијама и умешнијим људима плаћали израду жељене маске. Касније су се и у радњама појављивале готове маске, а то је директан утицај западних, католичких земаља. На Белу недељу 1931. године у Чачку је организована покладна свадба која је према изгледу учесника донекле личила на праву. Поједини учесници су носили необичне шешире и разне цетове на глави, док је већина била одевена у делове народне ношње. Неки су уз везену кошуљу, фермен и опанке носили кравату и припасану кецељу. Млада и младожења су на себи имали одећу која је подсећала на врањанску народну ношњу. Неки су били представљени као просјаци, а било је и оних који су пуцали из пушака. Овај церемонијал је био веома масован, на њему је учествовало на стотине људи, а било је и оних који нису носили маске и костиме и који су се као случајни пролазници придруживали церемонији.

Између два светска рата у Чаку је на Белу недељу организовано такмичење за најоригиналнију маску. Тако је 19. марта 1932. године у хотелу „Касина“ организован маскенбал на коме је учествовало 38 такмичара. Том приликом прву награду је освојила Драгица Миливојевић која је носила хаљину, капу, огрлицу и наруквицу од кукурузних кокица. Оригиналности ове маске допринео је и бели голуб који јој је стајао на рамену и петао „цврцин“ кога је девојка носила у рукама. Стари Чачани су ми причали да је овакав несвакидашњи костим изазвао посебну пажњу код публике и да се о њему дуго причало.

Међу најстаријим маскама које су се употребљавале у покладним ритуалима свакако су зооморфне и антропо-зооморфне маске. Оне су одувек биле у директној вези са аграрном заједницом и култом плодности. Представити неку животињу значило је успоставити блискији однос са њом, што је имало

91 | Е. Канети, *Маска и моћ*, Графички завод Хрватске, Загреб, 1984, 321.

92 | Драгослав Антонијевић, *Дромена*, 85–86.

за циљ обезбеђивање напретка и плодности стоке, али и заштиту од њиховог негативног физичког или магијског утицаја. Маске са ликом неке животиње могле су бити и у директној вези са култом предака. Веселин Чајкановић овакве маске доводи у везу са задушним данима када учесници своје тело прекривају животињским атрибутима.⁹³

Некада су маскирани покладари носили уштављена крзна дивљих животиња која су често представљала ловачке трофеје. На покладној свадби, организованој 1937. године у Гучи, учесници су носили лобање и рогове разних животиња натакнуте на мотке.

Српска традиционална култура потребу да се лице нагарави или обоји црном бојом доводи у контекст са реинкарнацијом душа предака и демона доњег света. Црна боја лица се најлакше добијала мазањем чађу, материјом која се у култури наших предака повезивала са оностраним дејствима. И гарављење лица представља врсту маске, јер „Маска је и оно што се нацрта на лицу, сваки знак који помаже промени понашања и доприноси извођењу замишљеног“.⁹⁴

Некада су се учесници обредних поворки у селима Граб и Горачићи маскирали у неке од домаћих животиња, најчешће коња, овна и вола. Фамилија Ружићић је специјално за ову прилику чувала велике рогове од свог *вола-деињака*, који је некада важио за најјачег у селу. Вероватно да се овом обредном радњом желело *сличним произвести слично*. Жеља за напретком стоке подједнако је присутна, као и потреба да се једно домаћинство представи у најбољем светлу. Сличну обредну праксу налази Петар Костић у селу Зеоке где су се маскирали у коње и бикове.⁹⁵ У Гучи су у првој половини прошлог века у обредном церемонијалу биле у употреби кости лобање појединих домаћих, али и дивљих животиња. Највероватније да овакве обредне поворке воде порекло од ловачких обреда које су временом замењене маскама домаћих животиња.⁹⁶ Временом се занемарује изворност значења ове појаве, тако да употреба животињских атрибута добија забаван карактер.

Веома занимљиве податке о маскирању у свештеника оставио је Петар Ж. Петровић.⁹⁷ Онај који је био маскиран у свештеника покривао је лице куповном маском од папира (лофром). На глави је носио камилавку, а преко леђа црни огртач. Са собом је носио књигу коју је држао наопако, као и тикву са водом и босиоком. Тако је опонашао попа који иде селом и свети водицу, док је у тикву прикупљао новац. Са собом је водио једног дечака који је представљао манастирског ђака. У тој групи су била два прерушена мушкарца од којих је један представљао младу, а други младожењу. Испред њих је, у народној ношњи,

93 Веселин Чајкановић, *Неколике опште појаве у старој српској религији*, 192.

94 Весна Марјановић, *Маске, маскирање и ритуали у Србији*, 266.

95 Петар Костић, *Годишњи обичаји у Драгачеву, околини Чачка и Горњег Милановца*, 53.

96 Исто, 54.

97 Петар Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Гружи*, 236–237.

ишао чутурџија који је носио венцем од паприке окићену чутуру у којој је била слана вода. На крају покладне групе ишла је баба са корпом сакупљајући јаја, сир и сланину. Ова група је у свакој кући обављала чин венчања. Између два рата у већини чачанских и драгачевских села у представљању покладног свадбеног церемонијала била је обавезна улога свештеника одевеног углавном у црну одежду, са брадом и крстом око врата.

Било је случајева када су се, као у околини Аранђеловца, маскирали и у медведа, вука и јајца.⁹⁸ Сличну обредну праксу пронашла сам у неким драгачевским селима (Дубац, Горачићи, Котража и Зеоке), али се она седамдесетих година прошлог века изгубила. Десанка Николић, на основу истраживања из 1951. године у Горњем Дупцу, бележи да су комендијаши најчешће представљали сватове са младом и младожењом. Том приликом мушкарци су се преодевали у женску (забрађивање у мараме, облачење у женске кошуље), а девојке у мушку одећу (облачење у мушке чакшире и стављање бркова и браде од кучине). На лице су стављали нагарављене картонске маске на које су уместо зуба лепили зрна пасуља. Сви учесници су носили стару и дотрајалу обућу, односно „кондурчине“, како су их звали мештани. У рукама су обавезно носили штап, којим су лупали и производили буку, и торбу у коју су прикупљали дарове. Праву слику ових маски употпуњавало је разуздано и веома бучно понашање.⁹⁹

Мештани села Остра маскиране покладаре зову „плашила“. И данас се, као и ранијих година, сви који желе да учествују у обреду сакупе у једној кући како би се договорили о правцу кретања кроз село. Том приликом су тачно утврђивали у која ће домаћинства свраћати. С обзиром да је село разбијеног типа маршрута је била прилично дуга, јер је требало обићи неколико заселака. На основу усменог сценарија договарају се о улогама, односно бирају особе које ће представљати младу, младожењу, музиканте и остале званичнике покладне свадбе. Сви маскирани у овом церемонијалу припадали су групи антропоморфних ликова. На Белу недељу, у јутарњим сатима, сви учесници долазе на договорено место (одабрану кућу), доносе са собом своје маске, преобуку се и уз песму, музику и галаму крећу. Особе које су на себе узеле улоге младенаца били су ожењени мушкарци (обојица имају по троје деце). Главни организатор и вођа групе била је особа са улогом младожење из чије је куће кретала поворка. Да би општа слика била што занимљивија и смешнија одабрано је да млада буде знатно виша од младожеље. Она је била одевена у белу венчаницу, док је на глави носила венац са велом којим је прекривано лице. На рукама су јој биле беле рукавице, а на ногама сиве цокуле. Лице младе је било упадљиво нашминкано, а груди и велики стомак посебно наглашени. Младожења је на себи имао тамномодно чоухано народно одело и белу кошуљу. На глави је носио шајкачу, а на ногама вунене сиве чарапе и гумене опанке. У руци је држао штап. Младенци су се на овај начин маскирали од 2002. па до 2009. године. Остали учесници су се

98 | Весна Марјановић, *Маске, маскирање и ритуали у Србији*, 122.

99 | Десанка Николић, *Горње Драгачево, етнолошко проучавање културних промена*, 85–86; Весна Марјановић, *Маске, маскирање и ритуали у Србији*, 122.

маскирали на најразличитије начине. Главе су покривали белим крпама исецајући отворе за нос и очи. Веће, уста и образе су цртали и упадљиво бојили црном и црвеном бојом. Обично су преко ове маске носили разне капе и шешире. Тело су прекривали белим чаршавима. У току опхода или у току играња у колу многи учесници су се кривили, изигравајући телесне недостатке. Такав је био и сам младожења. Особе задужене за свирку нису биле маскиране.

У процесу маскирања лица, поред црне, у великој мери је заступљена и бела боја. У етнолошкој литератури је често навођена симболика беле боје. Тако Сенка Ковач каже да се „бела боја налази на почетку и завршетку дневног живота и света... бела боја била је првобитно боја смрти и оплакивања, боја духова...“.¹⁰⁰ У покладном ритуалу углавном преовлађује бела боја. Осим вела и венчанице већина маскираних употребљава белу боју за прекривање лица и тела. У покладном ритуалу употребљавана је и црна боја која, осим симбола доњег света, представља „симбол хладног и негативног и повезује се са исконским тминама и првобитним недиференцираним стањем“.¹⁰¹ У извесној мери је заступљена и црвена боја коју можемо довести у везу са здрављем, напретком и срећом или јој можемо приписати заштитну улогу.

Употребом белог венца и вела наглашен је статус младе у ритуалу, ако се има у виду да је вео у нашем културном простору еквивалент невести¹⁰² и да је у покладном, као и у истинском свадбеном, церемонијалу у служби обреда прелаза.

Веома честа појава у оквиру антропоморфних маски представља лик бабе. Може се рећи да се она јавља свуда и да је њена употреба у временском низу веома дуга. В. Чајкановић, М. Будимир, В. Матић, С. Зечевић и Д. Антонијевић се слажу да је у лику бабе садржана реинтерпретација митског претка, Велике мајке, Шумске мајке, прародитељице.¹⁰³ По Чајкановићу, она представља демона вишег степена или старинско божанство пољске плодности.

У Бечњу су се до Другог светског рата појединци маскирали у коња. Овако се, магијским путем, животна снага и енергија животиње преноси на људе, усеве и стоку. Спорадично су се појављивали појединци који су у руци носили дрвену маску са ликом коњске главе чија се доња вилица могла померати. Данас у овом селу то раде само мање групе старије деце прерушене у „плашила“, које се крећу у вечерњим сатима, почев од четвртка па до недеље пред сам Васкршњи пост. Првобитно су се маскирали искључиво мушкарци, док у последње време у обреду могу учествовати сви, без икаквог ограничења.

Слична појава је забележена и у селима Лозањ и Рошци. Обредну поворку у овим местима називају „Циганима“, а њу су чинили баба, деда, грбавац и

100 Сенка Ковач, *Маска као знак*, Београд, 1996, 165.

101 Исто, 166.

102 Весна Марјановић, *Маске, маскирање и ритуали у Србији*, 265.

103 Веселин Чајкановић, *Неколике опште појаве у старој српској религији*, 167–228; Весна Марјановић, *Маске, маскирање и ритуали у Србији*, 264.

Циганке које су водиле коња направљеног од вратила.¹⁰⁴ Према народном веровању сврха овако маскираних учесника било је напредовање сваког посла, плодност поља и стоке.

Према казивању Драгана Бараћа, старог Чачанина, Цигани су у самом граду пре Другог светског рата организовали „дивљу свадбу“ са свим званичницима. На крају свадбене поворке, као вид изненађења, ишао је медвед, мало на четири, а више на две ноге. Овако маскирани су обилазили угледније куће у граду настојећи да прикупе што више дарова. Испред кућа су певали свадбене песме, играли коло, вршталли и задиркивали младу, која је у наручју носила лутку. Нехумано се понашајући према животињи, терали су је да иде на две ноге, да игра уз музику и пије ракију. Медвед је био обучен у старе женске хаљине, док му је глава била забрађена марамом. Један од учесника у овој обредној поворци у руци је носио певца који је био ошамућен пошто су му претходно давали ракију. Певац је требало да употпуни представу о свадбеном церемонијалу како би целокупна представа била што веродостојнија.¹⁰⁵

Старији житељи варошице Мрчајевци и данас памте да су се некада појединци маскирали у коња, а Петар Костић тврди да су неки на себе узимали и лик магарца.¹⁰⁶ Овај обичај је био присутан у првој половини XX века, али се у каснијем периоду изгубио. Деведесетих година прошлог века било је спорадичних покушаја маскирања у поједине животиње међу децом школског узраста. Данас се млађи житељи маскирају у бабе, Циганке, вештице и друга плашила. Крећу се по улицама, свраћају у изабрана домаћинства, забављају укућане и заузврат добијају дарове. Због прикупљања поклона обавезно носе у руци неку торбу, најчешће ону плетену од прућа.

Често су, поред маскирања, у поједине животиње у покладној поворци учешће узимале праве животиње, најчешће коњ, магарац, пас, петао. У селу Атеница¹⁰⁷ је 1930. године организована покладна свадбена церемонија са учешћем свих релевантних званичника. Барјактар је, са белом маском на лицу и црном шубаром на глави, носио заставу на чијем се врху копча налазила представа петла. Стари сват је, са црном дугом брадом, белим плаштом преко леђа и мотком у руци, јахао магарца. Младенци су били одевени у народну ношњу, с тим што је млада на глави носила бели вео, а младожења преко лица маску. Особа која је имала улогу зета преко лица је носила маску, на глави

104 | Према упитницима ЕАЈ записали Драгомир Антонић и Жељка Шкорић; казивачи су били Милан Ђоковић, Душан Милић, Живка и Владимир Обућина. Преузето од: Весна Марјановић, *Маске, маскирање и ритуали у Србији*, 126.

105 | Иста група Цигана обилазила је градска домаћинства и оним данима када су те породице славиле своје крсно име. Том приликом се нису маскирали, већ су се свечаније облачили, свирали виолину и хармонику и певали свечарске песме. На тај начин су домаћину честитали славу, а заузврат били добро угошћени и даривани.

106 | Петар Костић, *Годишњи обичаји у Драгачеву, околини Чачка и Горњег Милановца*, 54.

107 | Атеница је данас саставни део Чачка.

велику зетовску капу, а у рукама пушку. Остали учесници, па и хармоникаш, били су маскирани тако да им се лица нису никако могла видети, док је већина носила мотке.

Шездесетих година прошлог века у Ариљу је професор српског језика Драгутин Јелесијевић-Јелцо¹⁰⁸ за Белу покладну недељу организовао једну веома занимљиву вожњу. Упрегао је маскираног магарца у двоколице на којима је са маском на лицу седео, док су око њега остали учесници ударали у даире, певали, подврискивали и веселили се. Овој обредној поворци придруживали су се Цигани који су помагали у свирци и песми. Магарац је био посебно маскиран – на телу је имао женске одевне предмете. Глава магарца је била забрађена марамом, а око врата су му биле везане разнобојне кићанке. Покладна поворка се заустављала испред појединих занатских радњи (грнчарских и лицидерских), где су их власници честили храном и пићем. Лицидери су деци делили своје слатке производе.¹⁰⁹

У селима Рајац и Трнава постојао је обичај по коме су се за покладни ритуал појединци маскирали и у вука. Ипак, маска вука се у много већој мери употребљавала од Божића до месојеђа, односно у поворкама вучара. Ако изузмемо могућност да су казивачи погрешно временски одредили употребу маске вука, могуће је да се ради о њеном коришћењу све до Беле недеље. С обзиром да је вук животиња која је тесно повезана са низом балканских и српских култова и која је одувек представљена као велика човекова опасност, могуће је објаснити учешће маске вука и у покладном ритуалу.

Ипак, најзаступљенија маска у покладном ритуалу свакако је представа младе и младожење. И Весна Марјановић бележи занимљиве податке из појединих чачанских и ивањичких села, када су учесници обреда гаравили лице, а на главу стављали маске од тикве са брадом од беле вуне. Облачили су се у дроњаве и преврнуте блузе, док панталоне нису смеле бити поцепане. Народ је сматрао да се ово чини због здравља, плодности и забаве.¹¹⁰ У Заблаћу и Вапи покладари су на главу стављали избушену и очишћену тикву. Употреба тикве у обредне сврхе веома је распрострањена у читавој Европи, па и код нас. Могуће је да магијска улога ове биљке почива у великом броју семенки које симболизују плодност.

И у Чечинама код Ивањице прерушавали су се помоћу старе одеће, белих панталона и поцепаних опанака. Са собом су носили вратило и торбу.¹¹¹ Сличну обредну праксу имају и мештани села Медовине код Ивањице. И они су у свом покладном опходу носили торбу и вратило. Обред се одржавао до седамдесетих

108 Драгутин Јелесијевић Рус је после Другог светског рата проглашен информбировцем.

109 Прота Јово Лукић посматрао је овај обред када је службовао у Дљину код Ариља.

110 Весна Марјановић, *Маске, маскирање и ритуали у Србији*, 124.

111 Исто.

година прошлог века када се, због велике миграције становништва, изгубио. „Одоше људи, одоше и страшила.“

У Прањанима су маскирани учесници облачили стару одећу, правили грбе на леђима, огртали кожухе, а на лице стављали браду и бркове од вуне и кучине.¹¹² Како тврде бројни испитаници, слични видови маскирања били су и у другим селима горњомилановачког краја, у првом реду у Коштунићима.

Одевни предмети су веома важан сегмент у прерушавању покладара. И свакодневна одећа, употребљена на разне начине, у обредном ритуалу добија посебан сакрални значај, док особа која је носи добија нови лик. Одећом се постиже инверзија пола, али и социјалног статуса. Поједини делови одеће се облаче обрнутим редом од уобичајеног или се поједини делови тела прекривају одећом намењеној за друге делове (интимна одећа облачи преко блузе, панталона или капута, чарапа се ставља на главу или се сукња облачи као блуза). У ту сврху најчешће се користи стара, поцепана и закрпљена одећа, преврнута одећа од крзна, делови текстилног покућства, народна ношња или само поједини њени делови. Последњих деценија у покладном прерушавању користи се радна одећа, али и униформа, погодна за пародијско-гротескне приказе.

Посебан значај у покладном ритуалу одувек је имала стара и похабана одећа. У етнолошкој литератури распрострањено је мишљење да тако маскиране особе представљају инкарнацију душа предака. Стара одећа је асоцирала на „трулеж, мртве у њиховим гробовима, односно одржавала је физичко поимање смрти, душа је, као метафизички облик била инкарнирана у лику оног којег маскирани представља“.¹¹³ Особа у дроњавом оделу, према К. Мојлију (К. Meuli), представља „појаву распадања леша“, па се у њима инкарнирају покојници и подземна божанства.¹¹⁴ Отуда и веровање да ради среће, напретка и здравља сваког госта, поготово оног у старом и поцепаном оделу, треба добро дочекати.

У новије време употреба старе одеће у прерушавању добија сасвим нови контекст. Њена употреба је у директној вези са навикама насталим у одређеној друштвеној заједници, али и са жељом да постизање новог лика буде без материјалних издатака. У сеоским срединама готово да нико није био спреман да за потребе прерушавања уложи било каква средства.

Крзнена одећа је, поред примене у коледарским поворкама, веома заступљена и у прерушавању за потребе покладног церемонијала. Дубљом анализом употребе одевних предмета од крзна може се закључити да та потреба има веома дубоку симболику и да сеже у прастара времена. Оваква одећа у митолошком погледу у вези је са култом предака. Ипак, за употребу овакве одеће у покладном ритуалу од пресудне је важности занимање становника и чињеница да су за потребе одевања вуна и крзно били у великој употреби.

112 | Весна Марјановић, *Маске, маскирање и ритуали у Србији*, 125.

113 | Исто, 274.

114 | К. Meuli, *Schweizer Masken*, Zürich, 1943, 25, 44; (преузето од: Весна Марјановић, *Маске, маскирање и ритуали у Србији*, 274).

Карактеристична је и употреба ергоморфне маске која се користи како би порука маскиране особе била што јача. На маскенбалу одржаном 2004. године у Чачку представљени су Карађорђе и девојка у белом костиму која носи макету цркве Покајнице. Овом групном маском представљен је зачетак српске државности као сегмент националног идентитета.

На комплетну слику покладног ритуала, поред маске и костима, у знатној мери утичу и реквизити које употребљавају њени учесници. У већини случајева се ради о предметима који су у свакодневној употреби, али који у церемонијалу добијају сасвим нову улогу, јер постају део *замишљеног простора*.¹¹⁵ Најзаступљенији реквизит у покладном ритуалу је звоно. Готово да је немогуће организовати покладну поворку без употребе неколико звона и меденица чија је улога да најаве њихов долазак. На овај начин симболично се најављује и долазак бића *доњег света*, који у покладном ритуалу имају посебну улогу и значај.

Од осталих реквизита требало би поменути мотке, метле, преслице и вретена, шерпе, лонце, торбе, бисаге, цакове, српове, буклије, па и извесне биљке. Свака већа група маскираних покладара са собом је водила најмање једног музичара који је требало да свира, пева, забавља присутне и најављује долазак поворке. Најчешће се свира на хармоници, виолини, добошу, а некада и на гајдама и контрабасу.

Данас се у селу Остра, након завршеног опхода, сви учесници госте прикупљеним даровима. Имајући у виду да су учесници обреда млађи људи, дружење се настављало песмом, свирком и весељем до касно у ноћ. Веселу се том приликом придружују и остали мештани који нису учествовали у редовном покладном ритуалу. Многи маскирани се том приликом демаскирају како би се могли лепше и боље провести. Том приликом се завршава тајанственост маскираних учесника.

Дарови

Чајкановић тврди да је сакупљање дарова један од најважнијих послова свих поворки.¹¹⁶ Реч је о изнуђеним даровима који се дају особама чији је стварни лик скривен испод маске. Некада се веровало да покладари који обилазе куће представљају демоне и душе преминулих предака, тако да ће од тога како буду дочекани и даровани зависити будућа срећа и напредак читавог домаћинства. Данас више нико не верује да се испод маскираног учесника обреда крије душа преминулог претка.

Као што се на Беле покладе на трпези обавезно морало наћи јаје, тако је незамисливо да корпа у коју покладари сакупљају дарове буде без ове намирнице. У свим местима читавог Моравичког округа већина испитаника наглашава да покладаре најпре дарују јајима. Имајући у виду да је јаје од давнина сматрано

115 | Bronislav Malinovski, *Magija, nauka i religija*, Beograd, 1971, 46.

116 | Веселин Чајкановић, *Неколике опште појаве у старој српској религији*, 199.

извором живота,¹¹⁷ сасвим је разумљива потреба да се на почетку нове аграрне године „непознати“ гост дарује њиме. У сеоским срединама ова обредна пракса је до данас у већини случајева потпуно очувана. Некада домаћица покладаре дарује бареним јајима.

Веома често домаћица пред коледаре износи уштипке, крофне, разне квасне колачиће, јабуке и суво воће. Уколико су покладари одрасли мушкарци домаћин им поклања флашу ракије коју ће они уз свирку, песму и шалу попиту док буду обилазили сеоски атар. У новије време покладари се дарују бомбонама, чоколадама и осталим кондиторским производима. Некада је пред покладаре изношена и сланина, тако да и данас у Мојсињу и Остри обредна поворка кроз песму изговара: „Дајте сланине да не силазимо с планине.“ У овим селима данас нико не дарује сланину.

Имајући у виду да у већем броју случајева маскирана поворка представља елементе свадбеног церемонијала, имућнији домаћини их некада дарују и пешкирима, рукавицама, марамицама и чарапама. Особе маскиране у младу, младожењу и девера добијају боље и лепше поклоне. Некада су ти дарови настали као производ домаће радности, док се у данашње време купују у радњама. Овакав вид даривања спорадично срећемо у Остри, Бечњу, Мрчајевцима и Трепчи. Поред дарова које домаћини стављају у корпу, они обавезно угосте сваког поклада нудећи га свакојаким пићем (ракијом, врућом ракијом, пивом...). Пред покладаре се износи и храна (разна пецива и пите, млеко и млечни производи, а у новије време и колачи).¹¹⁸

У току теренских активности у селу Остра (2001–2009) запазила сам да су маскирани покладари посећивали и сеоске продавнице. Том приликом су од власника радњи добијали разне слаткише (крем банане, чоколадице, бомбоне, жваке, киндер-јаја) и воће (банане, мандарине и поморанџе). Одрасли су добијали пиво.

Обредно љуљање

У већини крајева Србије био је присутан обичај љуљања на љуљашци и окретања на витлу. Девојчице су се љуљале на љуљашкама, док су се дечеци окретали на витлу. Љуљање у покладном ритуалу настало је из потребе да се магијским путем утиче на род усева. Иначе, љуљање у пролеће требало је да позитивно утиче на род усева и конопље¹¹⁹, а њиме су се опонашале и месечеве мене.¹²⁰

117 | Стари Феничани, Вавилонци, Египћани, Келти, Тибетанци, Грци и Кинези сматрали су да је свет настао из јајета. Често су се у гробовима поред покојника могла пронаћи и црвено офарбана јаја.

118 | Породица Николић у Остри покладаре дочекује колачима које су за ту прилику наручивали у колачарској радњи у Чачку, док је домаћица у породици Белић припремила преко десет врста ситних колача.

119 | Петар Костић, *Годишњи обичаји*, 241.

120 | Петар Костић, *Годишњи обичаји у околини Зајечара*, 424.

Био је обичај да се читаве покладне седмице љуљају деца и омладина. Љуљашке су се везивале свуда, а веома често и у шуми, како би се и чобани могли љуљати. Петар Ж. Петровић је сматрао да се тих дана омладина љуљала због здравља.¹²¹ У Виљуши и Трнави старији нису баш толерисали када би се радно способна деца љуљала и проводила време у доколици. Ипак, у дане око Беле недеље љуљање је било не само дозвољено, већ и пожељно, тако да се на ову, за младе забавну, али за старије магијску, активност гледало са посебном наклоношћу.

Веома значајне податке о обредном љуљању оставиле су Милица Илијин¹²² и Анка Милошевић-Јанковски.¹²³ Љуљање је веома распрострањена обредна пракса и није строго везана за Белу покладну недељу, већ за већи број пролећних дана. Циљ ове магијске, али и забавне радње је да на самом почетку новог аграрног периода поспешу добар род усева, „да се жито љуља од рода“. Верује се да колико љуљашка полети увис толико ће порастати пшеница и кукуруз.¹²⁴

Обредне ватре

Некада је било распрострањено веровање по коме је време Белих поклада идеално за кретање ноћних демона, вештица и опаких сила, тако да је народ одувек предузимао разне превентивне мере како би заштитио породицу, стоку и усеве. Посебна пажња је посвећивана заштити деце, пошто се веровало да су она најподложнија негативним утицајима. Одувек је народ веровао у заштитну и чистилачку улогу ватре. Још је у VII веку забележена појава да су у славу паганских свечаности паљене пред кућама и на трговима велике ватре које су младићи уз вриску прескакали.¹²⁵

Народ је ватри, имајући у виду њена лустративна својства, одувек придавао посебан значај. Паљење обредних ватри представљало је најефикаснији метод против вештица. Најчешћи назив за те ватре, по Душану Бандићу, су „олалије“,¹²⁶ а по Петру Влаховићу „машале“.¹²⁷ Њихов циљ је био да допринесу срећи, здрављу и напретку целокупног домаћинства или да „чисте ваздух од

121 Петар Ж. Петровић, *Живот и обичаји народа у Грузи*, 236.

122 Милица Илијин, „Обредно љуљање у пролеће“, *Рад IX конгреса Савеза фолклориста Југославије*, Сарајево, 1963, 273–285.

123 Ана Милошевић-Јанковски, *Љуљање као катарзична радња*, Жива антика, Скопље, 1955, 156–160.

124 Драгомир Антонић, *Обичајник код Срба са народним календаром за 1998. годину*, 49.

125 Драгослав Антонијевић, *Дромена*, 100.

126 Душан Бандић, *Народна религија Срба у 100 појмова*, 314.

127 Петар Влаховић, *Србија, земља, народ, живот, обичаји*, 288.

нечистих сила“.¹²⁸ Поједини испитаници у Остри, Мрчајевцима и Качулицама за покладне ватре кажу: „Нека се све пречисти. Палимо ватру, јер се ваља због здравља.“ Народ је веровао да се ватром може спалити свако зло, у првом реду болест, али и опака бића подземног света. Ватра симболизује сунце и жељу за његовим напретком у наредном периоду.

Велике ватре су се некада палиле на средишту села, већим раскрсницама или сабориштима. Ипак, најчешће су се палиле мање ватре око стоке или у самом дворишту домаћинства. И Даница Јанковић истиче да су у хомољском крају (Крепоље) паљене и колективне и појединачне ватре око које су учесници обреда играли коло.¹²⁹

У селу Остра још увек је жив обичај паљења покладних ватри. Ватру су најчешће палили индивидуално са циљем да сваки члан домаћинства, редом по старијештву, прескочи ватру, верујући да ће на тај начин спалити све болести и да ће укућани бити здрави у наредном периоду. Поједини ватру прескачу и по три пута, што се може довести у везу са хришћанским учењем и човековом потребом да и овим чином истакне веру у тројство као неку своју унутрашњу потребу. Нисам пронашла, иако су ватре паљене око стаја, да је неко у овом селу протеривао стоку преко ватре. У овом селу обавезно се палила ватра на оном месту одакле су обредне поворке покладара кретале и где су завршавале обилазак сеоских домаћинстава. Том приликом сваки учесник би по три пута прескакао ватру, што је добијало и забавни карактер. Након трећег прескакања ватре домаћица је сваког учесника мазала по лицу белим луком.

У мрчајевачкој породици Лазаревић памте да су некада палили ватру и поред ње само протеривали стоку. После Другог светског рата ова обредна пракса се изгубила. У већини подјеличких села још увек је жив обичај да се на Покладну недељу пале ватре око стаја и на њивама, али је ова појава више везана за пролећно спремање, а не за обредну праксу. Петар Влаховић бележи да су се ради здравља и напретка у неким местима и код муслимана палиле покладне ватре.¹³⁰

Заштитне радње

Некада је било веома распрострањено веровање да су вештице у време Белих поклада могле нанети велика зла човеку. Посебна опасност се односила на малу децу коју тих дана мајке ни дању ни ноћу нису остављале саме. Некада су у Горичанима тих дана жене остављале упаљене лампе како би светлошћу отерале вештице што даље од куће. Деца нису никако спавала сама, већ поред

128 | Душан Бандић, *Народна религија Срба у 100 појмова*, 314.

129 | Даница Јанковић, „Драмски елементи у нашим народним орским играма и народна орска игра као драмски елемент народних обичаја“, *Гласник Етнографског музеја*, књ. 15, Београд, 1940, 85.

130 | Петар Влаховић, *Србија, земља, народ, живот, обичаји*, 288.

мајке или неког одраслог члана породице. Њу су том приликом гаравили по лицу. У Жаочанима и Качулицама гарављење су изводили угарком од бадњака који се у појединим породицама чувао затакнут за кућни рог. Тај угарак је, осим за Белу покладну недељу, употребљаван и када запрети опасност од „туче“ (града) или када је у питању болест неког члана породице.

У народу је постојало веровање да је у време Покладне седмице присутан Ђаво, тако да су се у складу са тим предузимале веома озбиљне мере заштите. Због тога су тих дана најстрожије избегаване воденице, јер је веома распрострањено веровање да ова митска бића у њима обитавају. Ђаво се у српској митологији доводи у везу са ковачким занатом, па је због тога деци у време Покладне седмице забрањивано да пролазе поред њих. У центру села Тијање (Драгачево), у периоду до Другог светског рата, постојала је једна ковачка радња чији власник није радио неколико дана у време Беле недеље.

Познато је да су код индоевропских народа вериге имале улогу да заштите од негативног дејства вештица. Вериге се у неким случајевима, по Веселину Чајкановићу, изједначују са кућним домаћином.¹³¹ У појединим драгачевским селима (Котража, Дубац, Горачићи) домаћица је некада везивала вериге како би заштитила децу од вештица. Ова обредна пракса је данас потпуно изгубљена.

У селу Горичани посебна пажња је придавана љусци од јаја. Тако, након што се поједе и последње јаје, домаћица скупи све коре и однесе да их баци негде „преко пута“. Ово су радили да лисице не би клале кокошке, односно да не би смеле да пређу пут. Пут у ствари представља магијску линију, тако да је све што је на другој страни заштићено и безбедно. У Пријевору сакупљене љуске иситне и помешају са храном и то дају кокошкама да поједу. Верује се да ће у том случају кокошке обилато носити.

Посебна пажња придавана је и води у којој су јаја кувана. У Мрчајевцима је домаћица ту воду просипала око кокошинца у облику круга. У породици Лазаревић кажу да „се тако ваља“, али не знају због чега. У Мојсињу ову воду сипају на млади калем како би животну енергију јајета пренели на дрво.

Поред јајета, посебну улогу у селу Остра имала је и употреба белог лука. У породици Белић деци се, као најподложнијој негативном утицају злих сила, на Белу недељу, а поготово у вечерњим сатима, обавезно давао бели лук. Сличну појаву забележила је Милина Ивановић-Баришић у селу Зуце код Београда.¹³² Осим ритуалног једења, белим луком су се деца мазала по лицу како би њиховим мирисом отерали вештице. Петар Ж. Петровић забележио је податак да су у Грузи деци пред спавање мазали табане како би их заштитили од нечистих сила.¹³³ У појединим кућама је изнад улазних врата постављан венац од белог лука. У породици Анђелић белим луком ките и привредне зграде и стаје. У

131 | Веселин Чајкановић, *О српском врховном богу*, 71.

132 | Милина Ивановић-Баришић, *Календарски празници и обичаји у подавалским селима*, 146.

133 | Петар Ж. Петровић, *Живот и обичаји народа у Грузи*, 239.

породици Бранковић у селу Жаочани¹³⁴ ставе неколико чена белог лука у прозор („стражари“), верујући да су на тај начин укућани заштићени од сваког зла.

Уколико је ових дана неко морао у вечерњим сатима да излази из куће обавезно је са собом носио макар једно чено белог лука. Овакво веровање је у појединим породицама присутно све до данас, мада постоје и они који бели лук увек носе са собом.

Некада се веровало да бука коју производе учесници опхода има моћ да отера не само зле силе, већ и штеточине. Тако се у Жаочанима верује да вриска и галама терају свраке и грлице. Свраке су и иначе познате по томе што краду и односе јаја. У овом селу људи су имали велике штете од грлица. У време док су њени мештани сејали конопљу, грлице би из земље ископале њено семе и све појеле.

Народ верује и у заштитну улогу предмета од метала, па је стога посебна пажња придавана ножевима и виљушкама, за које се веровало да снагом своје оштрице могу отерати сваку „нечисту“ силу. Посебна пажња је придавана ножу са црним корицама. У Остри су након покладне вечере остављали све виљушке на столу, верујући да ће тако мирно спавати и да ће „нечастиви“ у свом ноћном походу заобићи њихову кућу. Да би појачали мере заштите, у појединим домаћинствима су нож забадали са унутрашње стране улазних врата. У породици Анђелић, испред чије куће су се након завршеног опхода 2002. године окупљали покладари, спровођене су разне мере заштите међу којима је и забадање ножа, али са спољашње стране врата.

Зле силе које су могле наудити породици теране су и разним јаким мирисима. Пред почетак вечере сви укућани су се кадили тамјаном који, осим своје религијске улоге, има и посебна својства да нечисте силе отера од куће. Настојано је да се у вечерњим сатима наложи јача ватра и да се запали неки предмети јаког мириса како би се отерале вештице за које се веровало да долазе кроз оцак.

Поред љуљања, мазања белим луком и прескакања ватре, у Остри је присутан и обичај спаљивања кора од јаја. Свакако да је ова обредна радња повезана са прастарим веровањем по коме су се вештице возиле на кори од јаја. Њиховим спаљивањем требало је уништити превозно средство вештицама и тако се заштитити од њиховог присуства. Обично је домаћица коре бацала у ватру коју су сви укућани и покладари претходно прескакали. На овај начин вршено је јавно спаљивање „нечега“ што је требало да буде у директној вези са вештицама.

Поједини су Беле покладне недеље предузимали извесне мере заштите и од вампира. У ту сврху у Мојсињу је забадан глогов колац у земљу непосредно поред улазних врата. Заштитну улогу од вампира у Остри имала је употреба мањих глогових клинова који су се забадали између кућних брвана. Ова магијска пракса је изобичајена, тако да се данас само старији испитаници присећају да је

134 | Породица Бранковић је пре 15 година досељена из Ивањице, тако да су они ову обредну праксу донели из родног краја.

некад, углавном до Другог светског рата или непосредно после њега, она постојала.

Поједини нису обављали никакве послове у пољу читаве Покладне седмице. Посебно се водило рачуна да се тих дана не оре, односно да се стока не преже. Неки не ору ни једног четвртка од Беле недеље па све до Тројица.¹³⁵ У већини драгачевских и подјеличких села није се орало од Великог четвртка па до четвртка пред Тројице. Ова забрана је имала улогу да заштити летину од града. Из истих разлога овим данима жене нису смеле да перу веш, односно да „муте воду“. И данас у већини чачанских села постоје појединци који се строго придржавају ових табуисаних правила, мада постоје и они којима је све то непознато.¹³⁶

На Белу недељу жене у Горичанима рано устају, обилазе око куће и привредних зграда и лупају што могу више. Некада су лупали клепетушама, а данас углавном ударају мотком у старе шерпе и лонце производећи јаке звукове. Ово раде како би своје домаћинство заштитили од змија. Сличан обичај постоји и у неким селима Баната.¹³⁷ Иначе, у Горичанима је веома жив обичај растеривања змија који се одиграва готово о свим празницима пролећног циклуса (Младенци, Благовести, Јереминдан...).

Чисти понедељак

Некада се весеље и бахато понашање појединаца продужавало и на Чисти понедељак, дан када почиње строги пост. Тог дана су се мушкарци састајали у сеоској кафани где су пијанчили. Петар Костић је ову појаву забележио у неким селима горњомилановачког краја (Гојна Гора, Горњи Бањани, Озрен, Бољковац),¹³⁸ а Миленко Филиповић и у самом Горњем Милановцу.¹³⁹ Онај ко највише попије биран је за „председника бекријског друштва“, односно за „арамбашу“.¹⁴⁰ Тада су бекрије обилазиле кафане и домове својих пријатеља и познаника испијајући велике количине алкохола. Оваква појава има сличности са Дионисовим култом посвећеном божанству вина, плодности и весеља, са примесама оргијастичких елемената.¹⁴¹

135 Петар Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Гружи*, 236–237.

136 Многи се не сећају да су у њиховој породици владала оваква правила. Постоје и они који не желе да о томе причају: „Ма пусти те бапске гатке, ја само знам да морам да радим.“

137 Мила Босић, *Годишњи обичаји Срба у Војводини*, 208.

138 Петар Костић, *Годишњи обичаји у Драгачеву, околини Чачка и Горњег Милановца*, 54.

139 Миленко Филиповић, „Таковци“, *СЕЗБ, књ. LXXXIV*, Београд, 1972, 191.

140 Реч „арамбаша“ или „харамбаша“ турског је порекла и значи вођа, хајдука (видети у: А. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Сарајево, 1985, 313).

141 Драгослав Антонијевић, „Византијске и савремене поворке балканских народа“, *Балканика, књ. X*, Београд, 1979, 98.

Појава бекријског понашања у периоду између два рата забележена је и у Чачку. Тако је 1931. године Жив. Гл. Алексић писао како су Чачани првог дана Васкршњег поста у кафанама организовали бекријске славе.¹⁴² Том приликом је на столу стајао чирак у коме је уместо свеће стајао сртук празилука. У кадионици се уместо тамјана пушила љута паприка месечарка од које су сви присутни страховито кашљали. Неки су том приликом пили ракију у огромним количинама, тако да су поједини били мртви пијани. Најпијанији од њих је постајао председник кога су у поподневним сатима са венцем љуте паприке око врата и запаљеном свећом изнад главе гурали готово онесвешћеног у колицима по градским улицама.¹⁴³

Чисти понедељак већ својим именом представља узвишеност, смерност и сваки вид чистоће. Стари је обичај да се на овај дан обраћа посебна пажња на чистоћу посуђа који ће бити у употреби током наступајућег поста. Некада су се судови прали у цеђу¹⁴⁴ како би се одстранили и најмањи трагови масноће. Неки су пак судове огоревали на ватри како би их потпуно *опостили*.¹⁴⁵

Осим прања посуђа, на Чисти понедељак се посебна пажња обраћала на чистоћу куће и укућана. Тог дана су се детаљно сређивали кућа, постељина и одећа. У већини подјеличких села (Јездина, Лозница, Вереце, Трнава, Рајац, Жаочани и Петница) обавезно је било купање свих чланова домаћинства. Требало је свеукупном чистотом започети највећи пост који је за поједине трајао само током ове недеље. Већи број породица фамилије Радмилац у Остри практиковао је причешћивање на Тодорицу.¹⁴⁶ Други су, пак, постили све седмице поста (Пачиста, Средопуна, Глувна, Светла, Цветна и Страсна).

Прве недеље је био најстрожији пост. Верује се да ко не пости на Чисти понедељак не може да се причести ниједне наредне седмице поста. У највећем броју случајева први дан поста је постила већина људи. У читавом чачанском крају и данас влада овакво мишљење. Постоје и они који на Чисти понедељак ништа не једу или који једнониче.¹⁴⁷ Веома побожни људи читаве прве седмице поста једу само једном и то у поподневним сатима. Најстрожији пост данас спроводе они Чачани који желе да се причесте у манастиру Преображење.¹⁴⁸

Милан Милићевић је забележио да су у старо време, док још нису постојали прецизни школски прописи, многи родитељи настојали да своју децу први пут

142 Жив. Гл. Алексић, *Један ружан пример*, 134.

143 Исто.

144 Петар Костић, *Годишњи обичаји у Драгачеву, околини Чачка и Горњег Милановца*, 54–55.

145 Милан Ђ. Милићевић, *Живот Срба сељака*, 97.

146 Тодорица (Тодорова субота) увек пада у суботу прве недеље Васкршњег поста.

147 Данас у чачанском крају једнониче углавном они који су се последњих деценија или година окренули вери и побожности. Имала сам прилике да су баш ове седмице на терену, како у појединим селима, тако и у самом граду, поједини причали да и они једу само једном и то када зађе сунце, иако су читавог дана пушили цигарете и пили кафу.

148 Преображење је један од манастира у Овчарско-кабларској клисури.

одведу у школу на Чисти понедељак, како би била чиста и напредна.¹⁴⁹ Неки су водили рачуна да своју децу први пут ошишају на овај дан.¹⁵⁰

И црква прву седмицу Васкршњег поста назива Чистом недељом. „У песмама и молитвама ове седмице чује се вапај душе која се каје и оплакује своје грехе, и у њима црква учи верне да се одрекну греха у који су пали и изгубили рај неиздрживошћу прародитеља и да уздржљивошћу дођу до спасења и вечног живота. У служби ове седмице, даље, препоручују се пост, молитва, сузе, покајање, духовни подвизи, чишћење тела и душе, одрицање од греха и страсти, а присвајање врлине и бдења, да би смо се достојно поклонили крсту и духовно прославили Христово васкрсење.“¹⁵¹

Осим одрицања од употребе хране животињског порекла, пост подразумева скромност у мислима, речима и делима. То је период чишћења тела, али и душе, када верници успостављају духовну синергију са Богом. За време поста посебно треба развијати милосрђе, давати и помагати сиромашне, болесне и немоћне.

Став цркве

Забране у православној цркви углавном су се односиле на бахато и недолучно понашање, разуданост, велику галаму, прекомерно гошћење, пијанство, преодевање у мушке или женске хаљине, као и у разне животиње и митска бића. Посебно су се такве забране односиле на сакрални простор и света места.

Између два светска рата чачански свештеници су посебно критиковали „дивљу свадбу“ у току Беле недеље. Ж. Алексић посебно критикује појаву „терања шеге са светињом брака“.¹⁵² У овом чланку аутор се посебно критички односи према појави исмевања свештеника и цркве и жали што „нема никога да овом злу стане на пут“.¹⁵³ Свештеници су се противили и појави продавања печења у време Чисте недеље, као и чињеници да се у те дане из појединих кафана чула јака музика.

Учесници поворке, у већини случајева, за Белу покладну недељу нису у свом обредном опходу посећивали црквене порте. У сеоским срединама, као по неком неписаном правилу, поједини покладари се обилазећи домаћинства нису ни освртали на верске објекте. У последње време свештенство прилично равнодушно посматра потребу човека да се на самом почетку пролећне сезоне преруши у неки други лик и слободније понаша. Учесници обредних поворки прећутно су знали да тако маскирани не припадају цркви, али ни једног момента

149 Милан Ђ. Милићевић, *Живот Срба сељака*, 97.

150 Исто

151 Лазар Мирковић, *Хеортологија...*, 147.

152 Жив. Гл. Алексић, *Један ружан пример*, 136.

153 Исто.

нису осећали осуду због тога. Они већ првог дана поста постају смерни, скромни, уздржавајући се од мрсне хране, након чега се са страхом и вером у Бога причешћују.

У самом граду свештеници цркве Светог Вазнесења у потреби човека да се маскира и као покладар учествује у Белој покладној недељи не виде ништа лоше, нити осећају да је црква том обредном радњом угрожена. Памти се да је средином шездесетих година прошлог века маскирана група покладара улазила у порту чачанске цркве. На главама су носили рогове, браду и бркове. Лице су бојили разним бојама како би изгледали што страшније. На рукама су имали црне рукавице на којима су били причвршћени велики нокти. Свештенство које се том приликом затекло у цркви није се противило овој посети. Шта више, покладари су послужени и даровани новцем.¹⁵⁴

Прота Хаџи Јован Лукић ми је причао да су у време када је он учио Богословску школу у Призрену (1952. године), градом за Белу покладну недељу ишле поворке маскиране у бикове, краве, псе, магарце и коње, које су уз песму, вриску, мукање и лајање обилазиле град. Тако маскирани су улазили у двориште Богословије, где их је заједно са ђацима дочекивао професор Марко Видицки који им је делио бомбоне. Прота Лукић претпоставља да је професор Видицки гајио симпатије према маскираним учесницима обреда зато што је Земунац.

Ипак, у последње време поново се оглашавају поједини свештеници који истичу да покладни церемонијал припада паганству и да је то „ђавоља работа“. Многи позивају грађане да не учествују у опходу, да се „не караде“ и да не чине оно што „није мило Богу“. У селу Остра свештеник је забрањивао појединцима који учествују у маскирању да се причесте. То је био и разлог због кога је један дечак из породице Срњић у Остри одустао од учешћа у покладном ритуалу. Ранијих година је редовно учествовао у маскирању и несметано се прве седмице поста причешћивао.¹⁵⁵

Став друштва

Период по завршетку Другог светског рата неповољно је утицао на све колективне светковине. Новонастало друштвено уређење није учавало разлику између хришћанских и народних елемената неког обреда. У то време свака верска или обредна манифестација била је непожељна и друштвено не-

154 Ово ми је испричао прота Јово Лукић који је тих година почињао да службује у цркви Светог Вазнесења у Чачку.

155 Када смо 2006. године на Белу недељу дошли да проучавамо обред, наишли смо на велико изненађење. Пошто смо претходних година учествовали у истраживању, регистровали смо да је дечак редовно учествовао у маскирању. Ове године је био немаскиран и само је посматрао шта се догађа. Питали смо га за његову маску, а он нам је веома тужан одговорио како му је његов поп рекао да ако хоће да се причести не сме да се маскира нити да учествује у покладној поворци.

прихватљива. Посебно треба нагласити да је у то време било какво одржавање верских манифестација ван црквене порте било строго санкционисано. Јасно је да се у градским срединама, па и у самом Чачку, полако губе обредне поворке маскираних покладара. Но, изузетно дуга традиција није могла одједном да нестане. По причању старих Чачана, још су се десетак година након промене друштвеног уређења могле видети маскиране групе деце и омладине, најчешће за Белу недељу. У то време групе нису биле масовне и углавном су се састојале од неколико па највише до десеторо деце која нису ишла далеко од својих кућа. Углавном су обилазили познате породице да не би, како каже Љиљана Поповић, „набасали на неког комунисту, па оде маст у пропаст“. Временом су деца која су учествовала у покладном церемонијалу жигосана и исмевана од вршњака у чијој се кући брже прихватио комунистички режим. Наредних деценија у граду више није било покладних поворки.

У чачанским селима, па и у читавом Моравичком округу, ситуација је била доста другачија. Социјалистичке идеје и „драма атеизације“ спорије су продирале у сеоску средину. Што су села била удаљенија и скрајнутија, дух народног живота, обичаја и веровања боље је опстајао. Из истих разлога у појединим селима готово у континуитету су се одржали обреди везани за Белу покладну недељу. Ипак, нагла и превелика миграција становништва из села у град шездесетих година условила је да последњих деценија многа сеоска места опусте и да се самим тим прекине континуитет у спровођењу обредне праксе. Али, у развијенијим селима, у којима се број становника није драстично смањивао, бројне магијске, обредне и верске радње су се очувале до данашњих дана. У последњим деценијама, када је постало модерно и друштвено веома прихватљиво ослањање на континуитет у народној традицији, долази до обнављања појединих обредних радњи које су у неким случајевима биле готово заборављене. Тако су се у селима Прељина, Прислоница и Соколићи поново појавили маскирани покладари који су за Белу покладну недељу, према упутствима старијих чланова домаћинства, прошетали селом. Из године у годину постајали су све умешнији и спретнији у спровођењу обредних радњи везаних за последњу седмицу пред почетак Великог поста.

Завршна разматрања

Учесници обредног ритуала у вези са Белом покладном недељом појављују се маскирани у улози другог бића чије је понашање атипично за његов стварни карактер. Весела и комична атмосфера и код извођача и код посматрача подстицана је разузданим и ласцивним идејама које често бришу границе између две стране. Све што је у свакодневном животу осуђивано и забрањивано било је дозвољено, готово пожељно на овај дан. Бахатост је, у циљу психолошког опуштања, имала за циљ да њене извођаче припреми за Васкршњи пост у коме су песма, весеље и неморално понашање, заједно са храном животињског порекла, строго табуисани.

Некада су ритуали везани за непосредан почетак највећег поста у години били у тесној вези са аграрним и култом предака. Обилазак сеоског атара од стране маскираних учесника, који су представљали свадбени церемонијал, имала је за циљ да пред сам почетак нове аграрне године осигура плодност њива, ливада и стоке. Представа трудне младе само је појачавала жељени “магијски ефекат”. Обредно љуљање, које је временом добило забаван карактер, требало је да подстакне добар род житарица, како би се од своје тежине род љуљао. Прерушени покладари су радо дочекивани у сеоским домаћинствима, тим пре што су одевени у стара, похабана и накарадно обучена одела представљали душе преминулих предака од којих се очекивало да узврате срећом, здрављем и сваким напретком. Жеља за успостављањем добрих односа између два супротна света јасна је и очигледна.

У покладном ритуалу паљене су обредне ватре које су имале лустративну улогу. Снага њеног пламена требало је да уништи сва зла и опака бића, а сваку болест отера што даље од сеоског атара. Обредно прескакање ватре од стране учесника обреда имало је управо тај циљ. Паљењем колективних или појединачних ватри „подстицало“ се Сунце како би у наредном периоду било што више сунчаних дана. Сунце је одувек сматрано извором живота, па отуда и његово велико поштовање.

Читава покладна седмица сматрана је опасним периодом у коме је изражено кретање ноћних демона. Како би се спречило њихово негативно деловање на људе, а пре свега на децу, прибегавано је најразноврснијим мерама заштите. Употреба белог лука, ножа, глоговог коца, пепела заједно са спаљеном кором од јаја, прерушавање и гарављење само су нека од заштитних средстава позната српској традиционалној култури.

Даривање је одувек имало велики значај у ритуалу. Реч је о „изнуђеним даровима“ који су се у изворном облику састојали од јаја, воћа, млека и млечних производа, алкохолног пића, квасних колача, а у новије време од новца и слаткиша. Имајући у виду његову животворну улогу, јајету је некада придавана посебна важност. Оно је обавезно било присутно на покладној трпези, када је сваки од укућана, уочи самог почетка поста, морао појести по једно јаје. Подсетимо и на то да је након седам недеља поста, на Васкрс, прва мрсна храна било јаје.

Учесници покладних ритуала су се маскирали на најразличитије начине. У сеоским срединама људи су се прерушавали са оним што су имали и шта су могли сами да направе. У градовима маске и костими временом постају све разноврснији, богатији и маштовитији. Било да се ради о зооморфним, антропоморфним или фантазијским маскама поруке које су оне носиле у себи долазиле су до изражаја, а употпуњаване су адекватним реквизитима и играказима. Масовније маскирање добија форму маскенбала такмичарског карактера.

У чачанском крају и околини одувек су били познати обреди везани за Балу покладну недељу. С обзиром да је реч о Покладама пред почетак Великог

поста, сасвим је јасно због чега се овим обредним радњама придавала велика важност. Сеоске средине су у знатној мери сачувале обред у целисти или барем поједине његове сегменте и у време када то није било популарно и друштвено прихватљиво. У градовима су се ти обреди изгубили већ шездесетих година прошлог века, али се њихови старији суграђани и даље носталгично сећају некадашњих покладара. Због тога је поновно организовано појављивање маскираних поворки градским улицама прихваћено са одушевљењем.

White Carnival Week in Cacak Region

White carnival week is celebrated every year before the beginning of Easter fasting. Once the rituals connected to this period were in close connection with agriculture and the cult of ancestors. Visit of a village area by masked participants who were presenting a wedding ceremony had the aim, at the very beginning of farming season, to ensure fertility of the farms, meadows and cattle. The image of a pregnant bride was to reinforce the 'magical effect'.

In the carnival ritual rite fires were lit and they had lustrous role. By lighting collective or individual fires it was wished to induce the Sun so as to have more sunny days in the coming period. The Sun has always been considered the source of life and that is the reason for its great respect.

The whole carnival week was thought to be a dangerous period when the night's demons were more active. As to avoid their negative influence on people, especially on children, various precaution measures were taken. The usage of garlic, knife, and hawthorn wood, ash together with burnt egg skin, disguising and covering with soot are just some of the protection means known in Serbian traditional culture.

Participants in carnival rituals masked in various different ways. In villages people disguised with what they had and could make by themselves. In towns masks have become more versatile and imaginative in the course of time.

Snezana SAPONJIC-ASANIN

La semaine de Mardi gras dans la région de Cacak

La semaine de Mardi gras se fête chaque année avant le carême. Autrefois, les rituels liés à cette période furent en relation étroite avec le rituel agraire et le culte des ancêtres. La visite du finage rural de la part des participants masqués, qui représentèrent le cérémonial nuptial, eut pour but d'assurer, à la veille même de la nouvelle année agraire, la fertilité des champs, des prés et du bétail. La représentation de la jeune mariée enceinte ne fit qu'intensifier "l'effet de magie" souhaité.

Lors du rite de carnaval, on alluma des feux rituels qui possédèrent un rôle lustral. Par l'allumage de feux collectifs ou individuels, on voulut stimuler le Soleil afin d'avoir, lors de la période suivante, le plus de jours ensoleillés. Le Soleil fut considéré de toute éternité comme source de vie, d'où un grand respect envers lui.

La semaine de Mardi gras entière fut estimée comme période dangereuse lors de laquelle le remous des démons nocturnes est marquant. Afin d'empêcher leur action négative sur les gens et, avant tout, sur les enfants, on eut recours à des mesures de protection les plus variées. L'utilisation de l'ail, du couteau, du pal en aubépine, des cendres avec des coquilles d'œufs incinérées, du déguisement et du barbouillage à la suie sont seulement quelques-uns des moyens de protection propres à la culture traditionnelle serbe.

Les participants des rituels de carnivals se déguisèrent de façons les plus diverses. Dans les milieux ruraux, les gens se déguisèrent avec ce qu'ils possédèrent et ce qu'ils purent confectionner eux-mêmes. Dans les villes, les masques et les costumes deviennent de plus en plus variés, riches et imaginatifs.

Snezana SAPONJIC-ASANIN



Плаката за маскенбал, Чачак (1929),
фото-документација Народног музеја Чачак



Костим Драгице Миливојевић од
кукурузних кокица, Чачак (1932),
фото-документација
Народног музеја Чачак



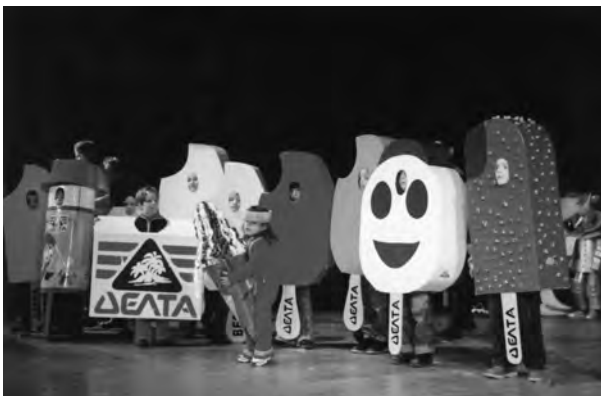
Бела недеља у Атеници, Чачак, (1931)
фото-документација
Народног музеја Чачак



Бела недеља, Прислоница, (1935),
фото-документација
Народног музеја Чачак



*Бела недеља, Чачак, (2005)
фото С. Ашанин*



*Маска „Сладиледи“, маскенбал,
Чачак (2004), фото С. Ашанин*



*Бела недеља, Остра, (2000), фото С.
Ашанин*



*Обредно љуљање, Остра (2004),
фото С. Ашанин*



*Млада у рукама држи дете, Остра (2005),
фото С. Ашанин*



*Млада прескаче ватру, Бела недеља, Остра
(2005), фото С. Ашанин*



*Маскирани бубњар, Остра
(2005), фото С. Ашанин*



Покладни сватови, Остра (2005), фото С. Ашанин



*Учесници Беле покладне недеље прескачу ватру, Остра (2005),
фото С. Ашанин*



Прикупљање дарова, Остра (2005), фото С. Ашанин



*Уношење младе, Бела недеља, Остра (2005),
фото др Весна Марјановић*



Др Светислав Љ.
МАРКОВИЋ, проф.

ПОЛА ВЕКА ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА У ЧАЧКУ

УДК: 378(497.11)“1960/...”

АПСТРАКТ: Чачак са својом околином данас располаже сасвим солидним образовним капацитетима. Ту је једна предшколска установа са 16 организационих јединица, неколико приватних обданишта, 18 основних школа, од којих је 16 осморазредних (седам у граду, а девет на сеоском подручју), једна специјална и једна музичка школа, осам средњих школа (шест класичних и по једна специјална и музичка), једна државна (Висока техничка школа) и једна приватна (Висока пословна школа) висока школа струковних студија, као и два факултета (Технички и Агрономски). Почети високог образовања у Чачку, као и у целој западној Србији, везани су за 1960. годину, када су основане Виша техничка и Виша пољопривредна школа. Петнаест година касније са радом је почео и први чачански факултет (Педагошко-технички), а три године након тога и Агрономски. У овом раду су приказани подаци о оснивању и најзначајнијим годинама у досадашњем раду чачанских високошколских установа.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: високо образовање, Чачак, више школе, високе школе, факултети

Увод

Чачак, град који је био у жижи актуелних дешавања у основном и средњем образовању Србије, више од једног века касни са отварањем високих школа. Основно образовање овде је зачето још за време Карађорђевог устанка. Прва средњошколска образовна установа у Чачку била је Гимназија, која је почела са радом на Митровдан (8. новембра) 1837. године са два разреда, као полугимназија. Дечије забавиште у Чачку¹ отворено је у мају 1900. године, као приватна школа бивше учитељице Катарине Милосављевић.² Али, на високо образовање чекало се све до друге половине XX века. Прво је отворена Виша техничка школа, а недуго затим и Виша пољопривредна школа. Касније су свој рад почели Педагошко-технички и Агрономски факултет у Чачку.

1 Светислав Љ. Марковић, Илија Поповић, Јелисавета Суруџић: „Развој предшколског образовања у чачанском крају“, Конференција „Техника и информатика у образовању ТИО '08“, Чачак, 9–11. мај 2008, 128–133.

2 Прва дечја забавишта у Србији оснивају се 1882. године. Била су двогодишња и обухватала су децу од три до седам година. Закон о народним школама из 1898. први третира проблеме предшколског васпитања и утврђује положај и функцију забавишта у систему образовања.

Оснивање Више техничке и Више пољопривредне школе

Рад на реформи високог образовања заокружен је јуна 1960. године доношењем Општег закона о факултетима и универзитетима, а почетком 60-их је настављен спровођењем у пракси и доношењем нових прописа. Законом из 1960. омогућено је ширење мреже високошколских установа давањем могућности срезовима, општинама и привредним предузећима да их оснивају, чиме је подстакнута веза наставе и праксе; уведена је тростепена настава (први степен од две године – виша спрема, други од четири или пет година – висока и трећи у виду постдипломске наставе од годину дана којом се стицало звање магистра или специјалисте) ради обезбеђивања кадрова различитих профила и нивоа стручности у складу са потребама привреде. Подстакнуто је ванредно студирање. Повећана је улога студената, привредних предузећа и стручних удружења у управљању. Потврђена је слобода уписа и поштрџен режим студија...³

Решења о оснивању Више техничке школе и Више пољопривредне школе донео је Народни одбор Среза Чачак. Касније се испоставило да су седнице Среског већа и Већа произвођача, одржане засебно 27. септембра 1960. године, биле од историјског значаја.⁴ Поред доношења Решења о оснивању Више техничке школе у Чачку, одлучено је и да се средства неопходна за рад Школе обезбеђују из буџета Среза Чачак и доприноса заинтересованих привредних и политичко-територијалних организација. Народни посланик и први председник Савета Школе, Драга Цвијовић, као и званичници Среза Радисав Недељковић, Ђорђе Цајић, Милан Игњатовић и Јанко Петровић, уз неколико представника чачанских привредних организација, били су покретачи и иницијатори оснивања Више техничке школе у Чачку.⁵

У циљу решавања почетних проблема, пре свих пријема првих кадрова и расписивања конкурса за упис прве генерације студената, Народни одбор Среза формирао је Матичну комисију. Комисија је радила брзо и ефикасно. За првог директора Школе именована је др Драгица Стојановска⁶. Виша техничка школа у Чачку основана је у време када у Чачку и Западној Србији није постојала

3 Општи закон о факултетима и универзитетима од 28. јуна 1960. године, *Службени лист ФНРЈ*, 16 (1960), 29, 622–628.

4 Решење о оснивању Више техничке школе објављено је у *Службеном листу среза Чачак* (број 9) из 1960. године.

5 Миодраг Радојичић, *Петнаест година Више техничке школе у Чачку*, Виша техничка школа, Чачак, 1975, 17–25.

6 Др Драгица Обреновић-Стојановска, доктор хемијских наука, на првом конкурсном изабрана је за професора Више техничке школе на Хемијско-технолошком одсеку. Рођена је 5. децембра 1929. у Чачку. Завршила Природно-математички факултет (група хемија) у Београду (1954), где је магистрирала (1958) и докторирала (1960) са темом *Електролитичка екстракција бакра из сребрних легура*. Радила је у Гимназији и „Слободи“. На дужност је ступила 11. новембра 1960. године, а потом је у децембру исте године изабрана и

ниједна установа за више или високо образовање студената, па је то прва високошколска институција у овом делу Србије.⁷

постављена за директора Школе. На овим дужностима остала је у читавом изборном периоду, закључно са 30. септембром 1965. године. Радни век наставила је у привреди (Фабрика хартије, ПИК Чачак), а 1. октобра 1984. године изабрана је за професора Агрономског факултета за предмет хемија (касније је предавала органску хемију и биохемију). На Факултету остаје до пензије, 1995. године. Преминула је 16. децембра 2000. године у Чачку.

- 7 Књажевско-српски Лицеј, као ембрион високог школства, почео је да ради у Крагујевцу 1. октобра 1838. године. Имао је два одељења: Филозофско и Православно. После три године пресељен је у Београд. Од 1853. Лицеј има три одељења, односно Филозофски, Технички и Правни факултет, који су трајали по три године. Лицеј, 24. септембра 1863, прераста у Велику школу – Академију са три факултета: Филозофским (чије студије трају три године), Правним (четворогодишње студије) и Техничким (студије од четири године). Године 1905. Велика школа преименована је у Београдски универзитет.

Пре пола века високошколске установе биле су привилегија само шест српских градова: Београда, Новог Сада, Ниша, Крагујевца, Суботице и Приштине. Пре 1960. године постојали су следећи факултети: Филозофски (основан 1905), Грађевински (1905, као Технички), Правни (1905), Медицински (1905), Богословски (основан 1905, са радом почео 1920), Пољопривредни (1919), Економски (1931, као Висока школа за економију и трговину), Ветеринарски (1936), Фармацеутски (1945), Факултет спорта и физичког васпитања (1946), Рударско-геолошки (1946), Стоматолошки (1946), Природно-математички (1947), Машински (1948), Електротехнички (1948), Архитектонски (1948), Технолошко-металуршки (1948) и Шумарски (1949) факултет у Београду, као и Пољопривредни (1954), Филозофски (1954), Правни (1955), Технолошки (1959) и Медицински (1959) факултет у Новом Саду. Суботица је пре Другог светског рата имала Правни факултет (основан 1920). Постојао је само један универзитет – Београдски (основан 1905).

Година 1960. вероватно је најзначајнија (после 1905) у историји српског високог школства. Наиме, те године започињу са радом Саобраћајни и Филолошки факултет у Београду; Факултет техничких наука у Новом Саду; Економски факултет у Суботици; Филозофски факултет у Приштини; Технички, Медицински, Правно-економски и Машински факултет у Нишу; Машински факултет у Крагујевцу. Чак десет нових факултета! Поред њих, формиран је и други српски универзитет – Новосадски.

Што се тиче виших школа, стање је било знатно неповољније. Доношењем Закона о вишим школама 1956. године, убрзано је оснивање ових образовних институција. Прво се јављају више педагошке школе у Београду и Крагујевцу, а потом и друге: Виша комерцијална школа у Београду (1956), Виша железничка школа у Београду (1958), Виша текстилна школа у Београду (1958), Виша педагошка школа у Приштини (1958), Виша пословна школа у Косово Пољу (1958), Виша медицинска школа у Земуну (1958), Виша статистичка школа у Београду (1958), Виша политехничка школа у Београду (1959), Виша техничка школа у Новом Саду (1959), Виша пословна школа у Новом Саду (1959), Виша техничка машинска школа у Земуну (1959), Виша техничка школа у Крагујевцу (1959) и Виша техничка школа у Лесковцу (1959).

И за више школе 1960. година је од посебног значаја. Те године се, поред чачанских виших школа (техничке и пољопривредне), оснивају и Виша техничка школа у Суботици, Виша грађевинско-геодетска школа у Београду, Виша технолошка школа за неметале у Аранђеловцу, Виша хемијско-технолошка школа у Шапцу, Виша економска школа у Пећи, Виша пољопривредна школа у Шапцу, као и Виша финансијско-књиговодствена школа у Београду и Виша школа за

Почетак наставе на првој години (1. новембар 1960. године) и данас се слави као Дан Више (Високе) техничке школе. Настава је истовремено почела на три одсека: Електротехничком (Електротермијски смер), Машинском (Припремно-производни смер) и Хемијско-технолошком (смер Технологија, корозија и заштита), за 265 студената (127 редовних и 138 ванредних). Први наставници Школе изабрани су у новембру 1960. године.⁸ Четири наставника су примљени у стални радни однос: др Драгица Стојановска (професор хемије и први директор, 1960–1965), Леонид Енвалд (техничко цртање са нацртном геометријом), Надежда Пантовић (физика) и Милан Вукадиновић (математика). У стални хонорарни радни однос примљен је Душан Предојевић (математика). У хонорарни радни однос изабрани су инжењери из праксе: Славољуб Јанда (електротехника), Сретен Урошевић (механика) и Драган Радосављевић (основи машинства и познавање материјала). С обзиром на недостатак кадра и адекватног простора неопходних за реализацију наставних програма, настава се изводила по цео дан, често и у касним ноћним сатима.⁹

Истог дана (27. септембра 1960) исти орган (Народни одбор среза Чачак) донео је решење о оснивању Више пољопривредне школе. Настава за 76 бруцоша (41 редован и 25 ванредних) почела је 14. новембра. Наставнички колектив чинили су: др Петар Мишић (ботаника), др Миливоје Џамић (хемија), др Периша Милошевић (алати и машине), Милан Мићовић (агроекологија), Радмило Видојевић (политичка економија), Милован Богдановић (педологија), Милорад Никшић (економска политика), Милутин Пантовић (агрохемија), Миливоје Склопић (руководилац вежби из ботанике) и Вера Пешић (руководилац вежби из агрохемије). Први и једини директор ове школе био је Милан Мићовић. За првог председника Савета школе изабран је Милорад Никшић, тадашњи председник Скупштине општине Чачак и наставник у школи. Виша пољопривредна школа радила је до 1980. године и за то време одшколовала 634 инжењера пољопривреде. За све време радио је само један одсек (Воћарски), иако је било покушаја да се покрену и Ратарски и Виноградарски.¹⁰

спољну трговину у Београду. Ове две последње касније су се фузионисале са Вишом комерцијалном школом и Вишом статистичком школом. Данас је то Београдска пословна школа.

После 1960. дошло је до снажног пораста броја високошколских установа и до процеса деметрополитанизације високог школства. Само за пет година, од 1959. до 1964. у Србији је отворено 11 факултета, једна висока и 21 виша школа. (Подаци узети са сајта Министарства просвете Републике Србије и WEB презентација наведених високошколских установа, монографија и споменица о њиховом раду и са CD издања *Будућност виших школа у Србији, Академија струковних студија*, Београд, 2006)

- 8 Светислав Љ. Марковић, „Четрдесет година рада Више техничке школе у Чачку“, *Чачански глас*, 27. октобар, 3. новембар и 10. новембар 2000, 11.
- 9 Светислав Љ. Марковић, *Виша техничка школа Чачак 1960–2000*, Виша техничка школа, Чачак, 2000, 7–27.
- 10 Томислав Продановић, *Монографија 1978–1998*, Агрономски факултет, Чачак, 1998, 7–10.

Један од првих задатака оснивача био је обезбеђивање адекватне зграде за функционисање школа. Обе више школе биле су лоциране у објекат намењен за средњу економску школу (данас је то зграда Агрономског факултета). Још 1956. године започета је изградња средњошколског објекта у Улици Цара Душана. До 1958. године зграда је била озидана и кровљена, без прозора и врата, електричне, водоводне и канализационе мреже (о телефону се није ни размишљало). Тада су радови прекинути. Међутим, врло брзо, у току октобра месеца 1960. године, како-тако су оспособљене три слушаонице, две канцеларије и наставничка зборница. Минимум простора неопходан за почетак рада био је обезбеђен. У учионице су убачене пећи на дрва чији су чункови, у недостатку димњака, вирили кроз прозоре. Једним каблом доведена је и електрична енергија. Питање водоснабдевања решено је постављањем ручне пумпе испред зграде. Столови и столице, неопходни за почетак рада, позајмљени су од чачанског Угоститељског предузећа „Морава“. Нешто касније, у току 1962. и 1963. године, завршена је изградња савремене школске зграде са пространим, добро осветљеним учионицама и комфорним амфитеатром.¹¹ Потом је право коришћења ове зграде пренето на Вишу техничку и Вишу пољопривредну школу у сразмери 3:1.

Ни проблем обезбеђења потребног наставног кадра није се могао решити без помоћи привредних организација нашег града. Тако су највећа предузећа омогућила својим најбољим инжењерима, који су имали значајно производно искуство, да дају знатан допринос у спровођењу наставних планова и програма.¹² У почетку су такви стручњаци ангажовани као хонорарни наставници и сарадници. Свакако треба истаћи да су највећу помоћ чачанским високообразовним установама у првим годинама рада пружили одговарајући факултети из Београда. То се, пре свега, односи на професоре који су долазили у Чачак да држе наставу, али и на учила, простор и опрему за извођење лабораторијских вежби и стручну литературу.¹³

11 Миодраг Радојичић, *25 година високошколске наставе електротехнике и машинства*, Педагошко-технички факултет, Чачак, 1985, 32.

12 Највећу кадровску, материјалну организациону помоћ чачанским високошколским установама пружила су локална предузећа машинске и електроиндустрије „Слобода“, ЦЕР, Технички ремонтни завод, Фабрика ревног алата, Фабрика хартије, „Електроморава“ и „Електродистрибуција“, грађевинске фирме „Хидроградња“ и „Ратко Митровић“, као и „Милан Благојевић“ из Лучана. О томе најбоље сведочи податак да је само Виша техничка школа за 50 година рада ангажовала преко 300 сарадника, од којих је више од половине из наведених предузећа. И већина професора Више (Високе) техничке школе и Техничког факултета прва инжењерска искуства стекли су у чачанским привредним организацијама. Ентузијазм и амбициозност младих чачанских инжењера најсликовитије се може сагледати из чињенице да је само ЦЕР изнедрио око 15 доктора наука и два академика (проф. др Миленка Шушића и проф. др Момчила Ристића).

13 „Велики број професора са београдског Универзитета долазио је у Вишу техничку школу да погледа услове под којима се обучавају наши студенти или као референти при изборима наставника у циљу упознавања са кандидатима. У живом сећању ми је остала посета академика, професора Тутунџића и његовог тада блиског сарадника др Александра Деспића (каснијег

Прво предавање у Вишој техничкој школи, а истовремено и у чачанском високом школству, одржао је Милан Вукадиновић Џане. Било је то 1. новембра 1960. године. Наравно, посреди је била Математика.¹⁴

Почетак рада ове две високошколске установе дао је нови дух граду на Морави. Нешто ново се дешавало, што је за Чачане до тада било незамисливо, односно представљало је привилегију великих градова, пре свих Београда и Новог Сада. По први пут мештани вишак слободног стамбеног простора нуде студентима, изнајмљују се собе за смештај бруцоша. Хроничари су забележили да је овде 2. фебруара 1961. године, први пут у вишевековној историји Чачка, одржана бруцошијада.

Бруцошијада није била једина активност студената. Своју зрелост и приврженост заједничким, друштвеним циљевима, студенти су показали кроз бројне акције. Свакако да је те прве године најважнија акција била поправљање прилазног пута Школи и уређење улица, али и копање канала дугог преко 400 метара за постављање електричног вода до Школе.

„Отварање и почетак рада Више техничке школе у Чачку променио је живот једног дела популације рођене у првој половини прошлог века... Била је то генерација која је рођена пре телевизије, хемијских оловака, транзистора, машина за прање. Нисмо знали шта је пица, Мекдоналдс, трава се косила, а не пушила, силикон се користио за заптивање санитарације. Можете замислити ‘како нам је било тешко и како смо јадно живели.’“¹⁵

Већ од наредне школске (1961/1962) године Виша техничка школа проширује своје капацитете отварањем новог одсека. Био је то Грађевински одсек (смер Конструкциони).

Обе школе су биле двогодишње, односно настава је реализована у четири семестра. Настава (предавања и вежбе) је извођена свакодневно, а радна недеља је бројала шест дана. Испитни рокови су били јануарски, јунски и септембарски, док су апсолвенти имали и априлски и октобарски рок. Ванредни студенти су имали истоветне обавезе као и редовни, с тим што је за њих настава организована у два циклуса: у време зимског распуста (у јануару), и у току месеца маја.

потпредседника САНУ). У немогућности да обезбедим адекватно превозно средство да угледне госте доведем од аутобуске станице (преко пута кафане ‘Цар Лазар’) до Школе, у последњем тренутку сам пронашла једно теренско возило марке ‘Газ’. Снебивајући се пред тек пристиглим гостима, објаснила сам да ми је изузетно непријатно што тренутно немам путничко возило којим би се пребацили до Школе. Академик Панта Тутунџић кроз осмех рече: ‘Ја ћу цитирати професора Гигу Гершића који је рекао: – Више волим да се као фукара возим најпримитивнијим колима него да као господин идем пешке.’“ (сећање проф. др Драгице Стојановске исказано аутору 2000. године).

14 Светислав Љ. Марковић, „Виша техничка школа 46. пут“, *Школарац*, Машинско-саобраћајна школа Чачак, бр. 4, Чачак, 2006, 11.

15 Из изјаве проф. др Сретена Поповића, студента прве генерације ВТШ, дате аутору 2010. године.

У току 1962. и 1963. године услови за рад студената и наставника су знатно побољшани. Оспособљени су један амфитеатар са 200, две слушаонице са 150, четири учионице са 80 седишта, затим шест канцеларија, зборница за наставнике, две просторије за студентску организацију и подрумске просторије за лабораторије. Школска зграда је загревана централним грејањем. Питање грејања решено је изградњом инсталације и котларнице. Нов школски намештај набавила је Фабрика резног алата. Истовремено је изграђена и посебна зграда у којој су биле смештене лабораторије неопходне за извођење вежби студената. Средства за изградњу те зграде обезбедио је Чачански срез заједно са Републичком заједницом образовања СР Србије. Изградња лабораторије површине 300 m² са четири лабораторије и исто толико кабинета завршена је 1963. године.

Са почетком рада виших школа до изражаја је дошла и потреба за формирањем библиотеке која би садржала најважнија дела стручне литературе. Студенти су неопходне књиге и уџбенике тешко набављали. Углавном се радило о издањима београдских факултета. Поједине књиге су биле прескупе. У том циљу Виша техничка школа је само две године од оснивања (1962) формирала своју библиотеку са невеликом читаоницом (са око 30 места).

У историјату чачанског високог образовања посебно место заузима 1962. година. Тада су дипломирали први студенти Више пољопривредне и Више техничке школе у Чачку. Први инжењери воћарства, који су дипломирали 26. јуна 1962. године, били су Ратко Бабић, Гордана Костић, Милутин Поповић и Срећко Гавровић. На Вишој техничкој школи први инжењер дипломирао је на Хемијско-технолошком одсеку 6. јула 1962. године. Била је то Бранка Ружић. Недуго затим, 25. јула исте године, студије успешно завршавају четири студента на Електротехничком одсеку: Сретен Поповић, Драган Томовић, Јусуф Мулалић и Илија Станковић. Први машински инжењер био је Симеун Бабић, који је дипломирао 10. септембра исте године. Следеће године, 9. јула 1963, студије завршава и први грађевински инжењер Милош Брајковић.¹⁶

Издавачка делатност чачанских високообразовних установа баштини традицију дугу четири и по деценије. Први уџбеници су објављени 1965. године. Аутор прве књиге Збирка решених задатака из математике био је Милан Вукадиновић. Занимљиво је да се као издавачи првих уџбеника појављују Савез студената виших школа Чачак и Савез социјалистичке омладине виших школа Чачак. Значи, студентске организација обе више школе заједно.¹⁷

У решавању проблема студентског стандарда Народни одбор Среза Чачак учинио је највише што се могло за то време. Започету градња објекта намењеног

16 Светислав Љ. Марковић, *Висока школа техничких струковних студија Чачак: 50 година рада*, Висока школа техничких струковних студија Чачак, едиција „Посебна издања“, књига 10, Чачак, 2010.

17 Светислав Љ. Марковић, *Издавачка делатност Високе школе техничких струковних студија Чачак: библиографија*, Висока школа техничких струковних студија Чачак, едиција „Посебна издања“, књига 11, Чачак, 2010.

за Дом стараца изменио је и претворио у Дом студената. У непосредној близини Више техничке школе и Више пољопривредне школе, 12. децембра 1962, основан је Дом студената виших школа. Прве станаре, студенте ове две више школе, примио је 10. фебруара 1963. године. Било их је 79, а до краја школске године усељено је 95 студената.¹⁸ За првог директора Дома именован је Михаило-Мико Михаиловић. Касније је организацију исхране студената преузело Угоститељско предузеће „Морава“ у својим објектима, пре свих у ресторану „Париз“.

Активност организација Савеза студената била је изражена кроз културно-забавни, спортски и политички рад. У школској згради студенти су имали своју просторију–секретаријат, затим студентски клуб намењен забавном животу студената (пре свега веома посећене шаховске турнире) и студентску продавницу, популарно названу Скриптарница. Постојала је и повезаност студентске организације са Гарнизонем ЈНА у Чачку и чачанским средњим школама, која се изражавала кроз бројна спортска такмичења као и кроз културно-забавни живот. Активност студената огледала се и у омладинским радним акцијама. Основан је и студентски Радио-клуб. Студенти су активно учествовали и у друштвено-политичком и културном животу града. Појединци су били и оснивачи првог Фото-кино клуба у Чачку. Пригодним програмима обележаван је Дан студената (4. април). Посебно добро су организоване бруцошијаде и дочеци нових година. Средином седамдесетих година XX века студенти оснивају спортско друштво, у коме доминира Кошаркашки клуб „Студент“.

Уклапајући се у реорганизацију мреже високошколских установа у СР Србији, Виша техничка школа у Чачку је реорганизована, па од школске 1968/1969. године ради са два одсека: Електротехничким (смер Општи) и Машинским (смер Припремно-производни). И пореду кидања два одсека (Хемијско-технолошког и Грађевинског) интересовање свршених средњошколаца за студирање на Вишој техничкој школи у Чачку било је све веће. Средином седамдесетих година конкурисало је и по четири-пет потенцијалних бруцоша на једно место у школској клупи. У овој школи, од школске 1974/1975. године, настава се организује у пет семестара.

У Вишој техничкој школи је од 1974/1975. школске године отворен и Одсек за позивно више образовање радника електротехничке и машинске струке. Задатак новог одсека био је да се радницима са већим искуством омогући стицање нових сазнања, углавном теоријских, упознавање са новим технологијама, као и стварање неопходних предуслова за самостално праћење техничког развоја и решавање конкретних производних проблема. И за овај одсек је владало велико интересовање, па је већ прве школске године уписано 111 студената-радника. Наставни планови и програми за овај одсек израђени су у сарадњи са компетентним привредним субјектима. Настава је извођена у четири семестра. Након девет година рада Одсека за образовање радника, у

18 | Благоје Радивојевић, Милан Ђоковић, 30 година Студентског дома у Чачку, Студентски центар, Чачак, 1992.

складу са тенденцијама у целој Србији, од 1983. године обустављен је упис на овај одсек. За девет година на овај одсек уписано је 685 радника, од којих је 522 металске, а 163 електротехничке струке. Њих 89 је дипломирало и стекло звање виши стручни радник металске (укупно 70) односно електротехничке (19) струке.¹⁹

Оснивање Педагошко-техничког и Агрономског факултета

На Митровдан (8. новембра) 1975. године свечано је отворен први факултет у Чачку – Педагошко-технички (истог дана када и Гимназија, само 138 година касније). Идеја о његовом оснивању је старија, а у практичну реализацију се кренуло 1973. године. Већ 20. јуна 1974. Скупштина републичке заједнице образовања доноси одлуку о оснивању ПТФ. Сав терет у спровођењу бројних активности које су претходиле почетку рада изнела је Матична комисија којом је председавао проф. Милан Весовић (проректор Београдског Универзитета), а чији је секретар био Милић Ђекић (директор Више техничке школе). Иначе, редовна настава је почела нешто раније – 10. октобра 1975. У прву годину се уписао 321 студент на три одсека (Професор техничког образовања, Професор машинства и Професор електротехнике). Настава је извођена у сали СО Чачак, а касније у просторијама Дома културе, учионицама ОШ „Вук Караџић“, сали „Чачанског гласа“, слушаоницама, кабинетима и лабораторијама Више техничке школе. Први наставници и сарадници били су Драган Голубовић, Предраг Ружичић, Јелена Ковачевић, др Миливоје Урошевић, Миливоје Ђућиловић, Милан Вукадиновић и Ружица Мандић, а секретар Реља Кандић. Поред њих наставу су изводили наставници Више техничке школе Чачак и угледни професори са српских универзитета.²⁰ За првог декана изабран је др Миливоје Урошевић (1976–1979). Први дипломци Педагошко-техничког факултета, уједно и први професори машинства, студије су окончали 28. септембра 1979. године: Раде Драгојловић, Драгоје Петковић, Љубиша Папић и Бранко Зечевић. Поткрај те године, 28. децембра, дипломирао је и Миломир Вучковић, први професор техничког образовања. Први дипломирани професор електротехнике био је Китан Ђорић, који је дипломирао 23. маја 1980. године.

Још 1963. године постојала је идеја да се Виша пољопривредна школа реорганизује у факултет. Иста идеја је актуелизована и седамдесетих година ХХ века. Потом се размишљало о оснивању Факултета за животну средину у Чачку. Ниједна од ових идеја није практично остварена. Међутим, после дужих припрема основан је Агрономски факултет у Чачку, (прерастањем

19 Светислав Љ. Марковић, *Висока школа техничких струковних студија Чачак: 50 година рада*, Висока школа техничких струковних студија Чачак, едиција „Посебна издања“, књига 10, Чачак, 2010.

20 Драган Голубовић, Јелена Ковачевић, *Технички факултет 1975–1990*, Технички факултет, Чачак, 1990, 31–48.

претходне Више пољопривредне школе у овај ранг). Иако је са радом почео 9. октобра 1978, званично је основан 27. априла 1979. године. Решење о оснивању донела је Скупштина општине Чачак. Послове из надлежности инокосног пословног органа до избора декана обављао је проф. др Милан Деспотовић. За првог декана изабран је др Раде Ђорђевић (1980. године).²¹ Од 1978. до 2000. године факултет је образовао инжењере агрономије општег смера. Године 2000. започиње и образовање дипломираних инжењера агрономије на смеру Прехрамбена технологија, а од 2003. и на Агроекономском смеру (Менаџмент у пољопривреди). Истовремено, поред основних студија организовано је и школовање специјалиста из области заштите биљака, као и магистара и доктора наука.²² Први дипломирани инжењери агрономије били су Младенка Сретеновић, Слободан Ломовић и Радовин Дробњаковић, који су дипломирали 18. фебруара 1984. године.

Интеграција Више техничке школе и Педагошко-техничког факултета

О удруживању Више техничке школе и Педагошко-техничког факултета говорило се и пре него што је факултет почео са радом. Тада је истицано да оснивање факултета неће угрозити рад и постојање Више техничке школе. Међутим, сматрало се да би интеграцијом у једну установу, која би организовала степенасту наставу, квалитет рада био побољшан, а да би се тешкоће које су оптерећивале рад обе установе лакше савладале. Док је Школа образовала инжењере за производњу (популарно називане погонске инжењере), Факултет је основан са циљем да школује професоре техничког образовања, машинских и електротехничких предмета у основним и средњим стручним школама. Први покушаји да дође до фузије нису успели. Али, 1979. године то је решено – удруживањем.

После двогодишњих припрема долази до интеграције Факултета и Школе. На референдуму, одржаном 26. априла 1979. године, радници Више техничке школе и Педагошко-техничког факултета усвојили су Самоуправни споразум о удруживању ове две високошколске институције. У првој реченици овог споразума стоји да су се радници ове две организације удружили у једну, која од 1. октобра 1979. године послује као Педагошко-технички факултет – Чачак. Од тада фигурира само једна установа: Педагошко-технички факултет, односно, Технички факултет (од 1986. године).²³ Наглашено је да је удруживање извршено у циљу квалитетније организације и извођења наставе, рационалнијег

21 | Томислав Продановић, *н. д.*, 13–15.

22 | *Монोगрафија 1978–2008*, Агрономски факултет, Чачак, 2008, 6–7.

23 | Драган Голубовић, Јелена Ковачевић, Синиша Ранђић, *Технички факултет на прагу треће деценије*, Технички факултет, Чачак, 1995, 75.

коришћења стручних кадрова, бољег искоришћења средстава, школског простора, лабораторија и лабораторијске опреме...

Настава се у почетку одвијала паралелно: петосеместралне студије вишег образовања и високо образовање. Од школске 1982/1983. године настава за прву и другу годину студија је обједињена, па су по истом програму радили студенти Електротехничког, односно Машинског одсека за образовање инжењера (виша стручна спрема) и дипломираних инжењера и професора (висока стручна спрема). На Факултету се реализују наставни планови и програми четворосеместралних студија за стицање звања инжењер електротехнике и инжењер машинства. Од 1987. године враћа се паралелна настава, па студије вишег образовања трају две године.

Истовремено, са интеграцијом је започето и извођење радова на новој згради Факултета. Године 1982. завршена је зграда, чија је изградња почела 1979. У њу се уселио Факултет, али и Виша техничка школа, која је у његовом саставу. Пројектована је зграда укупне корисне површине од 12.830 m², али је тада завршена само прва фаза градње. Ни данас се од тога није одмакло. Завршена зграда има површину од 7.000 m² – два амфитеатра (већи са 380 седишта и мањи са 180), 18 слушаоница, 30 кабинета, 16 просторија за администрацију, свечану салу, лабораторије и библиотеку са читаоницом, две просторије за студентски клуб, просторије за рачунарски центар, штампарију, копилицу. Руководилац инвестиција био је професор Милић Ђекић. Зграда је свечано отворена 7. јула 1982. године.²⁴

Усељењем у нову зграду услови за студирање, као и за рад наставника и свих запослених, знатно су побољшани. Амфитеатри и слушаонице били су савремени и комфорни, кабинети пространи, припремљени да приме по два наставника, а канцеларије удобне и функционалне. Али, нису само побољшани услови за рад: просторије студентског клуба омогућавале су организацију забава, које су биле најпосећеније у граду. Посебно су побољшани услови што се тиче доступности литературе. То је постигнуто отварањем библиотеке са читаоницом (која има 56 читалачких места) површине 180 m². Уз њу се налази и просторија за складиштење књига и часописа површине 80 m².

Педагошко-технички факултет 1986. године мења назив у Технички факултет Чачак. Стручна звања стицана на Техничком факултету у том периоду била су: дипломирани инжењер електротехнике за индустријску енергетику, дипломирани инжењер електротехнике за електроенергетске системе, инжењер машинства, инжењер електротехнике и професор техничког образовања.

Усељењем Техничког факултета у нову зграду знатно су побољшани услови рада и на Агрономском факултету, јер је њему припала цела зграда у којој су се до тада налазиле све чачанске установе високог образовања.

24 | Аутори идејног решења зграде су архитекте Анђелка Маровић и Момир Радишић, одговорни пројектанти Андрија Андрић и Милица Ненадовић, а извођење радова поверено је ГП „Хидроградња“ из Чачка.

У Чачку раде два факултета и једна виша школа

Како су се спојили, тако су се Виша техничка школа и Технички факултет и раздвојили. Било је то 1. октобра 1988. године. Од тада су обе установе у истој згради, користе заједничке просторије, али су независне једна од друге.²⁵ Виша техничка школа је у првим годинама по одвајању радила по наставним плановима и програмима из 1987. године. Настава се одвијала у четири семестра. Од 1990. године Виша техничка школа организује петосеместралне студије на два одсека: Електротехничком (Енергетски смер) и Машинском (Производни и Конструкциони смерови).²⁶

Од школске 1992/1993. године на Техничком факултету су заступљене нове наставне групе: дипломирани инжењери електротехнике за мехатронику и професори технике и информатике. Непрекидно унапређење наставних активности и осавремењавање наставних планова резултирало је, од школске 1998/1999. године, новим смеровима (Рачунарска техника и Индустријски менаџмент), на којима су се школовали дипломирани инжењери електротехнике за рачунарску технику и дипломирани инжењери индустријског менаџмента.

Законом о високом образовању донетом 1993. године укида се статус ванредног студента. Од тада се студенти диференцирају само по томе ко их финансира, па се разликују студенти који се финансирају из буџета Републике Србије и они који се сами финансирају. Популарно се називају буџетски и самофинансирајући (у почетку се говорило суфинансирајући, јер нису плаћали економску школарину, већ је један њен део рефундиран из буџета) студенти. Посебно је наглашено да су студенти који су започели студије закључно са школском 1992/1993. годином у статусу редовног студента изједначени у погледу права и обавеза са студентима који не плаћају школарину, а студенти у статусу ванредног студента са студентима који плаћају школарину.

Један од најтежих периода у историји чачанског високог школства десио се 1999. године. До 24. марта те године настава је извођена према распоредима. Од тог дана, суочени са седамдесетседмодневном агресијом НАТО бомбардера, чачански факултети и Виша техничка школа престају са радом. Само су поједини радници дежурали дању и ноћу.²⁷

Проширење смештајних капацитета Студентског дома извршено је 1990. године. Обезбеђено је 200 лежајева, што је изузетно мало за потребе два чачанска факултета и Вишу техничку школу, у којима годишње студира више од 1.500 студената. Због тога су тражена алтернативна решења, па је за смештај

25 Драган Голубовић, Синиша Ранђић, *Технички факултет 30 година са вама (1975–2005)*, Технички факултет, Чачак, 2005.

26 Светислав Љ. Марковић, „Две установе у једном објекту“, *Просветни преглед*, год. 13, Београд, 2001, 7.

27 Светислав Љ. Марковић, *Летопис Више техничке школе Чачак за школску 1998/99*, Виша техничка школа, Чачак, 1999.

студената коришћен и хотел „Морава“. Исхрана је и даље организована у ресторану „Париз“. Модеран ресторан Студентског центра отворен је у октобру 2000. године, чиме је, за дужи период, на најбољи начин решено питање исхране свих чачанских студената. Што се студентског стандарда тиче, он је био све већи. Здравствена заштита је организована у чачанском Медицинском центру, где је у новембру 1980. године, у оквиру Амбулантно-поликлиничке службе, почела да ради амбуланта за здравствену заштиту студентске омладине. Тиме су сви чачански студенти добили комплетну здравствену заштиту. За спортске активности коришћени су терени Спортског центра „Младост“, који се налазе у непосредној близини факултета. Све више студената добија студентске кредите, а Дом културе им омогућује да посећују позоришне представе са упола јефтинијим картама. Истоветан попуст даје и Кошаркашки клуб „Борац“. Сваке године се организују апсолвентске вечери и бруцошијаде. Чачански студенти су покретачи, издавачи и приређивачи више студентских часописа. Лист „Студент“ издавали су студенти Педагошко-техничког и Агрономског факултета од 1979. године. „Култор“ је лист студената Агрономског факултета, чији први број је објављен 1996. године. Студенти Високе техничке школе од 2007. године издају свој часопис – „Indexpress“.

Борба за повећање броја студената увођењем нових усмерења

Технички факултет, идући у корак са трансформацијама привредног окружења и наглим порастом броја малих и средњих предузећа, започиње трогодишње струковне студије Предузетничког менаџмента. Прва генерација инжењера Предузетничког менаџмента уписана је у школској 2006/2007. години.²⁸

Агрономски факултет од 2000. године образује и дипломиране инжењере агрономије – смер Прехрамбена технологија, а од 2003. и дипломиране инжењере агрономије – Агроекономски смер (Менаџмент у пољопривреди).

И Виша техничка школа интензивно ради на осавремењивању наставних планова и програма.²⁹ Тако је смер Индустријска информатика на Машинском одсеку основан 2000, а 2002. године отварају се још два одсека: Графички и одсек за Менаџмент.³⁰ Поред њих, исте године се отварају и смерови Одржавање техничких система, Наставник практичне наставе машинске струке и Наставник практичне наставе електро-струке.³¹ Студенти су на ове смерове уписивани до

- 28 Светислав Љ. Марковић, „Поново уписна грозница“, *Школарац*, Машинско-саобраћајна школа Чачак, бр. 5, Чачак, 2006, 11.
- 29 Светислав Љ. Марковић, *Летопис Више техничке школе Чачак за школску 2004/05. годину*, Виша техничка школа, едиција „Посебна издања“, књига 1, Чачак, 2005.
- 30 Светислав Љ. Марковић, „Дипломирали први графички инжењери“, *Школарац*, Машинско-саобраћајна школа Чачак, бр. 4, Чачак, 2006, 12.

2006/2007. школске године. У Вишој техничкој школи се 2003. године прешло на трогодишње (шестосеместралне) студије.³²

Године 2005. отворена је и Виша пословна школа Чачак. То је прва приватна самостална, недржавна школа акционарског карактера основана у Чачку, решењем Министарства просвете и спорта од 7. септембра 2005. године. Првих година рада била је лоцирана у просторијама Радничког универзитета „Коста Новаковић“.³³ У почетку је имала само један студијски програм. Први директор ове школе био је проф. др Мирослав Динчић (2005–2006). Школа је одмах по оснивању формирала своју библиотеку, која сада располаже са више од 2.000 књига.

Болоњски процес

Одредбе Закона о високом образовању из 2005. године наметнуле су потребу акредитације свих високошколских установа у Србији. У тај процес прве су укључене више школе.³⁴

Године 2007. извршена је акредитација Више техничке школе, којом је она променила име у Висока школа техничких струковних студија. Комисија за акредитацију и проверу квалитета је 30. априла 2007. године донела Уверење о акредитацији студијских програма основних струковних студија: Индустријска информатика, Електроенергетика, Електроника и рачунарство и Производно машинство. Исте године, 2. јуна, иста комисија донела је Уверење о акредитацији установе. Национални савет за високо образовање је 7. децембра 2007. године донео решење о акредитацији студијског програма Графичка техника. Следеће године, 24. маја, Национални савет за високо образовање акредитује и Производни менаџмент. На тај начин најстарија високошколска установа у Чачку и Западној Србији постала је првоакредитована висока школа у Моравичком округу.³⁵ Основне студије на свим студијским програмима трају шест семестара (три године, са 180 ЕСПБ).³⁶ Специјалистичке студије у једногодишњем трајању (два семестра, 60 ЕСПБ), акредитоване су решењем Комисије за акредитацију

- 31 Светислав Љ. Марковић, *У Чачку се школују инжењери – одржаваоци техничких система*, билтен Друштва одржавалаца техничких система, бр. 5, год. II, Београд, 2005, 2.
- 32 Светислав Љ. Марковић, „Практична знања привлаче младе“, *Школарац*, Машинско-саобраћајна школа Чачак, бр. 2, Чачак, 2005, 13.
- 33 Светислав Љ. Марковић, Илија В. Поповић, *Лексикон чачанског образовања*, Виша техничка школа, едисија „Посебна издања“, књига 5, Чачак, 2007.
- 34 Светислав Љ. Марковић, *Летопис Више техничке школе Чачак за школску 2005/06. годину*, Виша техничка школа, едисија „Посебна издања“, књига 2, Чачак, 2006.
- 35 Светислав Љ. Марковић, *Летопис Више техничке школе Чачак за школску 2006/07. годину*, Висока школа техничких струковних студија Чачак, едисија „Посебна издања“, књига 6, Чачак, 2007.
- 36 Европски систем преноса бодова.

и проверу квалитета од 20. марта 2009. године са студијским програмима Индустијско инжењерство (са три модула – Машинско инжењерство, Графичко инжењерство и Инжењерски менаџмент) и Електротехника и рачунарство (са два модула – Електроенергетика и Електроника и рачунарство).

Виша пословна школа акредитована је као Висока пословна школа струковних студија решењем Националног савета за високо образовање Министарства просвете и спорта од 9. новембра 2007. године. Студије и на овој високој школи трају три године (шест семестара, 180 ЕСПБ). Акредитована су два студијска програма: Пословна економија и предузетништво и Финансијски, банкарски и берзански менаџмент. Рад Школе се организује на више локација: Пиварски пролаз 85 (на трећем спрату), у Установи за културно-образовну делатност „Коста Новаковић“ и у Учитељској улици. Свршени студенти стичу стручне називе: струковни економиста и струковни менаџер.

Акредитацијом Факултета и студијских програма (2009) потврђено је да је Технички факултет у потпуности ускладио образовно-наставни процес са европским системом високог образовања. На нове акредитоване студијске програме прва генерација студената уписана је школске 2009/2010. године. Акредитовано је шест студијских програма: Електротехника, Мехатроника, Инжењерски менаџмент, Информационе технологије, Предузетнички менаџмент и Техника и информатика.

Исте године акредитован је и Агрономски факултет у Чачку. Основне академске студије организоване су на четири студијска програма: Агрономија – општи смер, Прехрамбена технологија, Воћарско-виноградарски смер и Зоотехника.³⁷ Прва три трају четири (осам семестара са 240 ЕСПБ), док Зоотехника траје три године (180 ЕСПБ). Други степен су дипломске академске студије које трају још једну (на Зоотехници две) годину у оквиру које се сакупља нових 60 (120) бодова. Докторске студије представљају трећи степен студирања и трају три године (још 180 ЕСПБ).

Half a Century of Higher Education in Cacak

Tradition of organized education in Cacak region is long more than two centuries. It all started with primary schools in Zablace and in Cacak, so today it is organized at all levels: from prep schools over primary and secondary, up to the advanced and higher education and it includes more than 1.500 educators.

Apart from two faculties (Technical and Agricultural) and one advanced school (Advanced School of Technical Studies) whose founder is Republic of Serbia and one private advanced school (Advanced Business School), in the last ten years in Cacak a great number of higher education institutions from other Serbian towns have opened their departments. They are School of Law and Economy from Nis, Teacher's Faculty from Uzice, Faculty of Scene and Applied Arts – Journalism from Belgrade, Advanced School of Economy from Valjevo, Advanced Business School Belgrade, Advanced School of Building from Uzice, Business School 'Megatrend' from Belgrade, University 'Braca Karic' from Belgrade, Faculty of Service Business from Novi Sad, Advanced School for Business Secretaries – Belgrade...

Cacak higher education institutions educated about 10.000 engineers and graduate engineers (out of that 4.800 at Advanced School of Technical Studies and more than 3.100 at Technical Faculty, and about 1.200 at Faculty of Agriculture and at Advanced School of Agriculture 634 graduates), more than 100 specialists, 120 Masters of Science, and about 65 PhDs. Almost 40.000 students have been sitting in their desks. They are also organizers of numerous professional and scientific magazines, scientific conferences and gatherings, participants in realization of scientific-research projects, publishers of professional magazines and scientific monographs, textbooks and other publications. About 25.000 library units are in their libraries. They are publishers of more than 500 publications. In a word, their trace in Cacak and Serbian education sky is recognizable.

Many graduates from Cacak advanced schools and faculties achieved significant careers in economy organizations in Serbia and in ex-Yugoslav republics, but out of those borders as well, working as engineers and managers in companies or as owners of their own private companies. Many graduates gained recognition in education institutions throughout our country. Tens of graduates continued their schooling thus becoming post graduates or PhDs.

Svetislav Lj. MARKOVIC, PhD

Un demi-siècle d'enseignement supérieur à Cacak

La tradition de l'enseignement organisé dans la région de Cacak dure depuis plus de deux siècles. On commença avec les écoles primaires et les collèges à Zablace et à Cacak, jusqu'à ce que l'enseignement soit organisé à tous les niveaux : du cours préparatoire, à travers le primaire, le collège et le lycée, jusqu'à l'enseignement supérieur, dans lesquels travaillent plus de 1 500 enseignants.

En dehors de deux Facultés (technique et agronomique) et d'une Haute école (Haute école d'études spécialisées techniques, jusqu'en 2007 Haute école technique), dont le fondateur fut la République de Serbie, et une Haute école privée (Haute école pour les affaires), à Cacak au cours des dernières dizaines d'années fut ouverte une série de classes détachées d'établissements d'enseignement supérieur provenant d'autres villes serbes. Ce sont : la Faculté de droit et la Faculté des sciences économiques de Nis, la Faculté pour la formation des enseignants d'Uzice, la Faculté des arts scéniques et appliqués – journalisme de Belgrade, la Haute école de sciences économiques de Valjevo, la Haute école pour les affaires de Belgrade, la Haute école de construction d'Uzice, l'École pour les affaires "Megatrend" de Belgrade, l'Université „Braca Karic“ – Belgrade, la Faculté pour les affaires de Novi Sad, la Haute école pour le secrétariat commercial – Belgrade...

Les institutions d'enseignement supérieur de Cacak scolarisèrent environ 10 000 ingénieurs et ingénieurs diplômés (dont, 4 800 environ à la Haute école (Supérieure) technique, plus de 3 100 à la Faculté technique, environ 1 200 à la Faculté agronomique, et à la Haute école agricole 634 diplômés), plus de 100 spécialistes, 120 titulaires de magistères et 65 docteurs ès sciences. Sur leurs bancs d'écoliers défilèrent 40 000 étudiants environ. Ils furent organisateurs de nombreuses conférences et réunions spécialisées et scientifiques, participants dans la réalisation de projets de recherches scientifiques, éditeurs de revues spécialisées, de monographies scientifiques, de manuels et d'autres publications. Dans leurs bibliothèques se trouvent environ 25 000 unités de bibliothèque. Ils furent éditeurs de plus de 500 publications. En un mot, leur trace dans le ciel de l'éducation est reconnaissable.

Beaucoup de diplômés des Hautes écoles serbes et des Facultés accomplirent de brillantes carrières dans les organisations économiques en Serbie et dans les républiques de l'ex-Yougoslavie, mais aussi en dehors de leurs frontières, travaillant en tant qu'ingénieurs et directeurs dans les entreprises publiques ou comme propriétaires de sociétés privées. De nombreux diplômés acquérèrent leur affirmation dans les établissements d'enseignement partout dans notre pays. Des dizaines de diplômés continuèrent leurs études, devenant titulaires de magistères et docteurs ès sciences.

Svetislav LJ. MARKOVIC, Dr



*Одавде је све почело: зграда Више техничке и Више пољопривредне школе 1960. године
(данас је ту Агрономски факултет)*



Др Драгица Обреновић-Стојановска



Зграда у којој су смештени Технички факултет и Висока школа техничких струковних студија



Др Милош
ТИМОТИЈЕВИЋ

ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА ЧАЧКА 1944–1956.

УДК: 338.45(497.11)“1944/1956”

АПСТРАКТ: *Рад анализира предуслове, развој и домете индустријализације Чачка у првих дванаест година живота социјалистичке Југославије. Проблематизује се утицај процеса национализације приватне имовине, централног планирања, развој саобраћаја, енергетике, телекомуникација и смештаја војне индустрије на преображај привредне основе Чачка која је трајно одредила типологију града у будућности.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Чачак, индустријализација, војна индустрија, саобраћај, енергетика, телекомуникације, технологија, централно планирање*

Комунизам није био само диктатура (често сурова), већ и покушај модернизације друштва путем убрзане индустријализације. Партијска држава усмеравала је и контролисала целокупни политички, административни и војни апарат (готово све сегменте друштва), али и привреду. Настојали су да путем процеса масовне национализације приватне имовине, централног планирања и елиминисања деловања тржишта (ради остваривања максималног економског раста и самодовољности), превазиђу сиромаштво и достигну развијене земље. Строго централизован систем планирања имао је упориште у концепцији ратне привреде, као напрезање целокупног друштва које се спрема за одбрану од спољне опасности, са комплетном контролом цена, надница и прихода, што је омогућавало највећу могућу акумулацију капитала. Изгледало је да се ради о систему успешне и брзе индустријализације са јединствено високом стопом индустријског развоја и инвестиција. Застоји, проблеми и економски колапс, настали управо због овакве економске политике, уследиће тек у наредним деценијама.¹

Да би процес индустријализације уопште започео, да би се примениле нове технологије и извршила промена друштвене структуре, неопходно је да се одређена територија (држава, регион, град) припреми за тај процес и друштво извуче из „зачараног круга сиромаштва“. Становиште да је најпре неопходно извршити велика улагања у саобраћај, комуникације и енергетiku, представља

1 | Ivan Berend, *Centralna i istočna Evropa 1944–1993 : iz periferije zaobilaznim putem nazad u periferiju*, Podgorica, 2001, 101–109, 123, 187, 222, 229, 235–236, 264; Isti, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku : od laissez faire do globalizacije*, Beograd, 2009, 155, 181–217; Анатолий Григорьевич Вишнеvский, *Серп и рубль : конзервативная модернизация в СССР*, Москва, 1998, 50–53.

и полазну тачку на којој се темељи и ова анализа индустријализације Чачка после Другог светског рата.²

Поред историјске заосталости, економски развој Југославије био је отежан и последицама ратних разарања, а касније и блокадом СССР и социјалистичких земаља Источне Европе (1948). Први петогодишњи план развоја донет је 1947. године, али његови циљеви нису досегнути ни до 1956. године. Уз све то и потреба изградње војне индустрије додатно је отежавала развој првобитних планова. Коначно, 1952. године напуштен је строго централистички систем управљања привреде, уведен планско-тржишни систем и пренос овлашћења на органе локалне самоуправе, а у предузећима је од 1950. године, макар и симболично, уведено радничко самоуправљање.³

Индустријализација Србије имала је и додатне проблеме. Ратна штета индустрији Србије чинила је 58% штете нанете индустрији Југославије; обнова порушене земље није се брзо одвијала.⁴ Први петогодишњи план (1947) предвиђао је нешто нижу стопу индустријског развоја Србије у односу на број становника него што је то био случај са другим републикама.⁵ Међутим, инвестиције у Србију ипак нису биле ниже од просека за Југославију.⁶ С друге стране, већ 1948. године доноси се Први петогодишњи план производње војне индустрије која је значајно утицала на развој Србије.⁷

Нова власт намеравала је да индустријализацију Србије спроведе по совјетском узору, а основа целог подухвата базирала се на конфискованој и национализованој имовини. Већ 1945. године, путем секвестра и конфискације, у

- 2 Radmila Stojanović, *Optimalna strategija privrednog razvoja*, Beograd, 1979, 126–127; Dragana Gnjatović, *Uloga inostranih sredstava u privrednom razvoju Jugoslavije*, Beograd, 1985, 5–8.
- 3 Branko Horvat, *Jugoslavenska privreda 1965–1983 : prijedlozi i rješenja*, Ljubljana – Zagreb, 1984, 13–14; Dragutin V. Marsenić, *Ekonomska struktura i privredni rast Jugoslavije*, 237–242, 247.
- 4 Димитрије Мишић, *Економика индустрије ФНРЈ*, Београд, 1957, 294; Боро Мајданац, *Индустријализација и пораст радничке класе у Србији 1947–1952. године*, Београд, 1981, 33; Момчило Митровић, *Друштвено економске промене и организација управљања привредом у Србији 1944–1952. године*, Београд, 1988, 67; Слободан Вуковић, „Стварање националних економија и разбијање Југославије“, *Социолошки преглед*, XXXVII (2003), Београд, 2003, 174.
- 5 Димитрије Мишић, *н. д.*, 315–317, 321–325; Боро Мајданац, *н. д.*, 43–44, 140–144; Небојша Царић, Анђелка Царић, „Индустријализација Југославије – основни проблеми концентрације производње и равномерног развитка земље“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, Нови Сад, 1979, 151–170. Детаљнији анализу проблема погледати у расправи: Слободан Вуковић, „Стварање националних економија и разбијање Југославије“, *Социолошки преглед*, XXXVII (2003), Београд, 2003, 163–207.
- 6 Боро Мајданац, *н. д.*, 106–107.
- 7 Поред Босне и Херцеговине (11 – 29,7%), Србија без покрајина (13 – 35,1%) имала је највише војних фабрика у Југославији (Omer Pezo, *Војна индустрија Југославије*, Beograd, 1983, 31–35; Александар Стаматовић, *Војна привреда друге Југославије 1945–1991*, Београд, 2001, 71; Живота Ђорђевић, Бошко Мијатовић, *Пресељавање индустрије Србије од 1948. до 1953. године*, Београд, 1990, 56–68).

власништво државе прешло је 80% средстава за производњу. Национализацијом из 1946. године у Србији је одузето 246, а национализацијом из 1948. године још 1.748 мањих предузећа.⁸ То је била основа за индустријализацију земље.

Истраживање индустријализације на локалном нивоу (и на примеру Чачка), намеће неколико питања. Најпре, колико су наслеђени индустријски капацитети и инфраструктура утицали на процес послератне привредне „обнове и изградње“; друго питање се односи на саме полазне основе социјалистичке модернизације, национализацију и централно планирање, односно на домете и ограничења ове праксе узроковане идеолошким поставкама управљања економијом; треће питање односи се на економске домете прекида праксе централног планирања (1952); и на крају, ту је и питање успеха првог циклуса социјалистичке индустријализације, посматраног опет на нивоу Чачка али, и у односу на остале градове Западне Србије. Горња хронолошка граница истраживања и анализе (1956) условљена је догађајима на локалном плану, али и општим процесима индустријализације Југославије и Србије. До 1956. завршена је већина пројеката везаних за Први петогодишњи план (који су требало да буду готови до 1952), исте године (1956) војна индустрија почиње да се постепено преоријентише на цивилне програме производње, а до половине 1957. године завршене су и хидроелектране у Овчарско-кабларској клисури.

Наслеђени саобраћајни, енергетски и индустријски капацитети Чачка

Пред Други светски рат град је имао око 12.000 становника са око 1.800 индустријских радника запослених у седам предузећа.⁹ Непосредно после ослобођења (3. децембар 1944) у Чачку је покренута обнова производње у неколико индустријских предузећа, али са смањеним обимом посла и запослених. Током 1945. године у Чачку је у 13 предузећа радило око 650 радника. Број становника вароши није се повећао.¹⁰

Велики проблем у покретању индустријске производње у Србији односио се и на прекинуте комуникације. Немци су на територији Србије приликом повлачења порушили 322 моста у укупној дужини до 8.156 метара.¹¹ Разрушили

8 | Момчило Митровић, *н. д.*, 290, 300; Наташа Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944–1950*, Београд, 2009, 149, 222, 227.

9 | Милош Тимотијевић, „Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938–1941 : социјална, економска и политичка структура“, *ЗРМ XXIX*, Чачак, 1999, 155–159.

10 | Јарослав Дашић, „Економске и социјалне прилике у Чачанском округу 1945. године“, *ЗРМ X*, Чачак, 1979, 369–379.

11 | Од тога 242 на државним (5.656 метара) и 80 на окружним путевима (2.500 метара). Од тога порушен је 71 гвоздени мост (4.451 метара), 60 бетонских (825 метара), 42 камена (489 метара) и 149 дрвених (2.391 метар), [ИАЧ, НОО Чачак 1944–1947, К–11, без броја, Извештај повереништва грађевина АСНОС-а о штети изазваној ратним сукобима у Србији од 1. марта 1945. године].

су и 57% укупне железничке мреже у Југославији.¹² У Чачанском округу порушена су 32 пропуста и моста. Друмски мост у Чачку обновљен је 11. јануара, а у Овчар Бањи 25. јануара 1945. године. Железнички мост у Чачку поправљен је 15. априла 1945. године када је преко њега прошао први воз.¹³ Тиме је Чачак обновио значај регионалног железничког чворишта, што је олакшавало развој индустрије у првим послератним годинама.

Други важан предуслов за развој индустрије била је производња и пренос електричне енергије. Чачак је имао **Електричну централу „Јелица А. Д. – Чачак“**, која је почетком 1945. године запошљавала седам радника (1946. било их је 18).¹⁴ Међутим, ова централа није ни радила, јер је читаво подручје снабдевано струјом из електросистема „Макиш“.¹⁵ У то време још није постојао јединствен електросистем у Југославији, па ни у Србији. „Макиш“ је био изузетак и омогућавао је пренос електричне енергије од Срема, преко Београда и Крагујевца до Чачка и Краљева (водови 15 kV).¹⁶ Поседовање електричне енергије био је још један важан чинилац развоја Чачка.

Индустријску основу чинила су три државна предузећа („Војнотехнички завод – Чачак“, „Фабрика хартије“ и „Железничка радионица за оправку вагона у Љубићу“) која су запошљавала око 440 (68%) индустријских радника у Чачку. Остали су заправо радили у малим фирмама (циглане, млинови), па их је тешко и сврстати у „праве“ индустријске раднике.

„ВТЗ“ (Војно-технички завод – Чачак) почео је да ради већ 20. децембра 1944. године са 50–60 радника (пре рата око 1.400), да би их средином 1945. било 112. Фабричке хале и радионице биле су празне, делом оштећене (80%) и без алата; опрема је однета у Немачку (100% машина). Ратна штета процењена је на 11.413.993 долара (8 милиона у опреми, остатак у дохотку).¹⁷ Предратна

12 Сећање на будућност : од првог гвозденог пута до модерне железнице у Србији и Југославији 1880–1995, (ред. Саво Јањић), Београд, 1995, 38–39.

13 К., „Мост на Морави“, *Слободни глас*, бр. 1. Чачак, 15. јануар 1945, 6; „Ударничка изградња мостова у нашем крају“, *Слободни глас*, бр. 10, Чачак, 5. април 1945, 3; Јарослав Дашић, „Економске и социјалне прилике у Чачанском округу 1945.“, 351, 366, 384.

14 Бранко Танасијевић, Милутин Јаковљевић, Младен Стефановић, *Пола века електрификације чачанског краја 1921–1971*, Чачак, 1972, 62, 83.

15 ИАЧ, НОО Чачак, К–1, Ф–1, 8/45, бр. 378, Извештај Привредног одељења О. Н. О Чачак о стању и раду индустријских предузећа од 27. априла 1945. године; ИАЧ, НОО Чачак, К–11, бр. 108, Извештај НО Округа чачанског Министарству за индустрију и рударство НРС – одсеку за електрификацију од 12. децембра 1945. године.

16 Бранко Танасијевић, Милутин Јаковљевић, Младен Стефановић, *н. д.*, 36–40; Слободан Милић, „Послератни период електрификације Србије“, *Век електрике 1893–1993*, (ур. Радмило Иванковић), Београд, 1993, 67–68.

17 Процењено је да је материјална штета у ВТЗ Чачак била 7.928.386,27 долара; процена губитка дохотка током рата износила је 3.485.606,90 долара, а вредност преостале имовине у фабрици процењена је на 268.573,86 долара [ИАЧ, НОО Чачак, К–11, бр. 898, Допис ОНО Чачак Министарству индустрије и рударства НРС о стању индустрије у округу (7. август 1945); ИАЧ, НОО Чачак, К–11, бр.

производња електро-опреме (радио-станице, телефони и телефонске централе, зачетак електроиндустрије у Југославији), као и инжењеријског материјала за војне потребе, није могла да се обнови. У недостатку стручњака (мајстора) и обичне радне снаге ангажовани су ратни заробљеници – Немци и Италијани. Услед недостатка посла Завод је престао да ради априла 1946. године.¹⁸

„Фабрика хартије“ престао је са радом августа 1944. године. Поновно покретање производње организовано је фебруара 1945. године. Машине су биле прилично израбоване, недостајала су мазива за одржавање, па је производња била скупа. За покретање енергане у пролеће 1945. године допремљен је камени угаљ из Перника у Бугарској. Фабрика је најпре испоручивала ротациону хартију за дневне листове „Борбу“ и „Политику“ у Београду, а једно време су израђивали и хартију за израду новчаница. Запошљавали су 176 радника.¹⁹ Недостатак сировина условио је лошији квалитет хартије него пре рата, иако је из СССР-а допремљена целулоза.²⁰ Средином 1945. године фабрика је имала 185 радника организованих у три смене. Држава је на основу преузетих депонованих акција одсутних акционара већ у децембру 1944. године била власник 61% предузећа, а Збор акционара је 24. маја 1945. потврдио да је Управа народних добара уједно и власник акција. То је био први корак ка национализацији предузећа. Фабрика хартије потпала је 20. маја 1947. године под управу (заправо потпуну национализацију) савезне владе. Три године касније власништво је пренето на републичку владу.²¹

„Железничка радионица за оправку вагона у Љубићу“ имала је значајну ратну штету (80%), али је већ 1945. године запошљавала 145 радника. Од ослобо-

9588, Извештај ГНО Чачак Окружном НО Чачак о ратној штети у бившем ВТЗ „Чачак“ (31. август 1945)].

18 М. Н., „Међу радницима Војно-техничког завода“, *Слободни глас*, бр. 10, Чачак, 5. април 1945, 4; Јарослав Дашић, „Економске и социјалне прилике у Чачанском округу 1945.“ 262, 372; Бранко Ковачевић, *Технички ремонтни завод Чачак 1925–2006*, Чачак, 2006, 29.

19 ИАЧ, НОО Чачак, К–1, Ф–1, 8/45, бр. 378, Извештај Привредног одељења О. Н. О Чачак о стању и раду индустријских предузећа од 27. априла 1945. године.

20 „Фабрика хартије у Чачку почела је са радом 29. јануара“, *Слободни глас*, бр. 2. Чачак, 31. јануар 1945, 8; „Први мај у знаку ударничког рада“, *Слободни глас*, бр. 14, Чачак, 1. мај 1945, 3; М. У., „Фабрика хартије у Чачку ради пуним капацитетом“, *Слободни глас*, бр. 27, Чачак, 4. август 1945, 2; Гвозден Јованић, „Два живота једне фабрике“, *Чачански глас*, бр. 44, Чачак, 29. новембар 1954, 4; Јарослав Дашић, „Економске и социјалне прилике у Чачанском округу 1945.“, 362; Дојчило Митровић, *Монографија чачанске фабрике хартије „Божо Томић“*, Чачак, 1984, 81–86; Иначе, у овој фабрици су 1945. године прерађени многи архивски фондови из Чачка, Крагујевца и Краљева, третирани као обичан стари папир.

21 Фабрика хартије Чачак, „основана“ је решењем Владе ФНРЈ од 20. маја 1947. године. Предузеће је 3. априла 1950. године пренето на управу Влади НРС (*Службени гласник НРС*, бр. 21, Београд, 16. јун 1951, 272); Дојчило Митровић, *н. д.*, 87.

ђења па до 1. маја 1945. године оспособили су 550 вагона са великим оштећењем. Радиле су у веома тешким условима.²²

Преостали индустријски капацитети били су мањег обима и у приватном власништву. Запошљавали су углавном неквалификовану радну снагу и имали више занатски карактер производње. У Чачку и Љубићу 1945. године радиле су и три приватне циглане („**Морава**“ А. Д., „**Лозанић, Станковић и Станојевић**“, „**Брушија и Спасић**“), које су имале капацитет од око 6.000 комада црепа и 5.000 комада цигле дневно и запошљавале укупно око 100 радника.²³ Приватна **Фабрика кожа „Морава“** у Атеници имала је 20 радника. Недостајале су одговарајуће сировине и хемикалије за квалитетну производњу, тако да све до јесени 1945. године фабрика практично није ни радила.²⁴

Прерађивачка индустрија такође је била у приватном власништву, малог обима производње, технолошког нивоа и обима запослености. **Пивара „Крен и Станковић А. Д.“** запошљавала је 14 до 20 радника.²⁵ У Чачку су радила и два приватна парна млина (**Парни млин „Павле Брушија и синови“**, **Парни млин „Морава А. Д.“**) са укупно око 20 радника. Као конкуренцију приватним, железнички радници из Љубића августа 1945. године изградиле су свој млин, непознатог капацитета и броја радника.²⁶ **Млекарска задруга** у Чачку запошљавала је само пет радника.²⁷ Иако је у целом округу 1945. године радила само млекара у Чачку, оштећења током рата и окупације била су таквог обима да није било могућности за повећање производње.²⁸

- 22 | „Први мај у знаку ударничког рада“, *Слободни глас*, бр. 14, Чачак, 1. мај 1945, 3; Јарослав Дашић, „Економске и социјалне прилике у Чачанском округу 1945.“, 363.
- 23 | М. У., „Велики успех индустрије грађевинског материјала на територији округа чачанског“, *Слободни глас*, бр. 25, Чачак, 20. јули 1945, 3; Јарослав Дашић, „Економске и социјалне прилике у Чачанском округу 1945.“, 362, 364, 377.
- 24 | ИАЧ, НОО Чачак, К-1, Ф-1, 8/45, Број фабрика и радника у чачанском округу 29. августа 1945. године; „Први мај у знаку ударничког рада“, *Слободни глас*, бр. 14, Чачак, 1. мај 1945, 3; „Радници фабрике кожа у Чачку оптужили власника Мирка Ђурковића као саботера“, *Слободни глас*, бр. 22, Чачак, 29. јуни 1945, 3.
- 25 | „Чачанска пивара ради без застоја“, *Слободни глас*, бр. 25, Чачак, 20. јули 1945, 4; Јарослав Дашић, „Економске и социјалне прилике у Чачанском округу 1945.“, 374.
- 26 | Д. М. Ј., „Железничко-транспортни радници из Љубића изградиле млин“, *Слободни глас*, бр. 35, Чачак, 29. септембар 1945, 6; Јарослав Дашић, „Економске и социјалне прилике у Чачанском округу 1945.“, 365, 376.
- 27 | „Млекарска задруга у Чачку почела је са прерадом млечних производа“, *Слободни глас*, бр. 18, Чачак, 1. јуни 1945, 4; Јарослав Дашић, „Економске и социјалне прилике у Чачанском округу 1945.“, 365.
- 28 | ИАЧ, НОО Чачак, К-11, бр. 1231/15-40, Подаци о млекарским задругама у округу Чачанском (15. октобар 1945); ИАЧ, НОО Чачак, К-11, бр. 1231/15, Табеларни преглед млекарских задруга и приватних млекара на територији Округа чачанског (3. новембар 1945).

За обнову и даљи развој индустрије важни су били и рудници, чија је експлоатација започела између два светска рата. Међутим, број радника које су запошљавали, технолошки процеси вађења и количина руде, нису били значајнијег карактера за модернизацију читавог подручја.²⁹ Сви ови рудници 1945. године били су конфисковани или под секвестром.³⁰

Почетком 1946. године локалне власти у Чачку нису биле задовољне радом индустријских постројења. Фабрика хартије радила је смањеним капацитетом услед оштећења, оскудице сировина и горива. Најмањим капацитетом (8% од нормалног) радила је прехранбена индустрија. Погони за прераду дрвета радили су просечно са 20%, а циглане – црепане са 35% капацитета. Производне планове за 1946. годину (које је достављала Влада НР Србије), добили су само индустрија цигле и црепа, „Фабрика хартије“, „Пивара“ и „Фабрика коже“ (која је у рад пуштена тек октобра 1945. године и радила је са 60% капацитета). Остала предузећа нису могла да добију производне задатке услед малог обима производње и несташнице сировина. За већу производњу недостајали су кредити, енергија, радници, стручњаци, транспортна средства. Поред тога, цене индустријских производа нивелисане су у целој Југославији. Сви су били дужни да их се придржавају, а није била дозвољена ни трампа за пољопривредне производе.³¹

Национализација и стварање државне индустрије

Три највећа индустријска предузећа у Чачку („ВТЗ“, „Фабрика хартије“ и „Железничка радионица у Љубићу“) била су у државном власништву. Национализацијом из 1946. и 1948. године држава је преузела мале фирме: Млин „Павла Брушије и синова – Чачак“, Парну пивару „Крен и Станковић“ а. д. – Чачак, Чачанску млекарску задругу – Чачак, по једну сушару за шљиве и циглану,

29 У ближој околини Чачка 1945. године радило је неколико рудника: рудник магнетита „Шумадија“ у Брђанима и Милићевцима (72 радника); рудници угља у Бресници (118 радника), у Тавнику (78 радника), „Дучаловац“ у Ртарима (30 радника) – укупно око 300 радника. Рудник угља „Драгачево“ у Рогачи, и рудник хрома „Јелица“ у Бањици после ослобођења нису експлоатисани (М. У, „Велики успех индустрије грађевинског материјала на територији округа чачанског“, *Слободни глас*, бр. 25, Чачак, 20. јули 1945, 3; Јарослав Дашић, „Економске и социјалне прилике у Чачанском округу 1945.“, 351, 362–366, 377, 384).

30 ИАЧ, НОО Чачак, К–11, 926/45, бр. 4851, Списак конфискованих и предузећа под секвестром у Љубићком срезу (16. август 1945); Јарослав Дашић, „Јелички рудници“, *ЗРМ IX*, Чачак, 1978, 158–171.

31 „У прошлој години индустријска предузећа нашег округа радила су са смањеним капацитетом“, *Слободни глас*, бр. 52, Чачак, 9. фебруар 1946, 3; „Трећа редовна скупштина Окружног народног одбора“, *Слободни глас*, бр. 60, Чачак, 12. април 1946, 1–4.

као и четири трговинска стоваришта (1946).³² Национализацијом из 1948. године држава је преузела још два млина, једну штампарију, стругару и хотел у Чачку, осам магацина и шест подрума (магаза).³³ Национализована индустрија (углавном прерађивачка и прехрамбена) била је скромних капацитета и технологије производње, а самим тим и слаба основа за бржи развој.

Национализованом имовином, цигланама и млиновима управљала су новооснована државна предузећа – млиновима „Напредак“ (основано 18. априла 1947)³⁴, а цигланама „Изградња“ (30. јуна 1947)³⁵. Пивара је радила је у саставу млинарског предузећа „3. децембар“.³⁶ У почетној години Прве петолетке (1947) Чачак се налазио на ниском нивоу технолошког развоја своје индустрије, иако је био привредни центар округа; од 53 предузећа у округу чак 20 налазило у Чачку (девет државних, шест задружних, пет приватних).³⁷ Међутим, то су претежно биле фирме регионалног нивоа. Током 1947. године од предузећа савезног значаја у Чачку су регистроване само две фирме („Фабрика хартије“ и рудник магнезита „Шумадија“ у Брђанима код Чачка), републичког пет (електрична централа, млинови и циглане) и 18 од локалног значаја (радионице, млинови, сушаре за воће).³⁸

Ретка су била нова предузећа које је оснивала општина. Окружно грађевинско предузеће „Грапоч“ основано је 1946. године.³⁹ Дрвно-индустријско предузеће „Сима Сарага“ формирано је 28. новембра 1948. године и бавило се обрадом дрвета са неколико стругара и радионица национализованих

- 32 | *Службени гласник НРС*, бр. 44, Београд, 21. септембар 1946, 1163, 1166–1167; У додатном списку за национализацију из децембра 1946 године нашла су се и четири стоваришта – трговине на велико: Стовариште браће Љујића – Чачак, Стовариште трговачко а. д. – Чачак, Стовариште Михаила Бојовића – Чачак, Стовариште Павла Брушије и синова – Чачак, Парна сушара за шљиве Павла Брушије, као и Модерна циглана и црепана Рада Брушије и Милутина Спасића у Љубићу (*Службени гласник НРС*, бр. 61, Београд, 5. децембар 1946, 1605–1606).
- 33 | Млин Лазара и Вилимана Тешића – Чачак, Стругару и млин „Морава“ а. д., Чачак, Хотел „Београд“ предузећа „Крен и Станковић“ у Чачку (*Службени гласник НРС*, бр. 25, Београд, 30. април 1948, 145–146, 150, 159); Национализација из 1948. године обухватила је и штампарију породице Поповић из Чачка [ИАЧ, Народни одбор Среза љубићко-трнавског (у даљем тексту само НОС љубићко-трнавски) (1947–1955), К–33, бр. 6913, Извештај о пословању штампарије и књиговезнице „Ослобођење“ за 1952. годину].
- 34 | *Службени гласник НРС*, бр. 25, Београд, 9. јун 1947, 516.
- 35 | *Службени гласник НРС*, бр. 34, Београд, 30. јул 1947, 663.
- 36 | Илија В. Поповић, *Општина Чаџак : географска проучавања*, Чаџак, 1996, 206.
- 37 | ИАЧ, НОО Чачак, К–12, без броја, План обилазака инспекције рада ОНО Чачак у 1947. години.
- 38 | ИАЧ, НОО Чачак, К–3, Ф–ОНО, без броја, Списак индустријских предузећа на територији округа Чачанског из 1947. године.
- 39 | Горан Давидовић, Лела Павловић, *Историја Чачка : хронологија од праисторије до 2000 године*, Чачак, 2009, 388.

од „Морава А. Д.“. Ова фирма је имала више занатски него индустријски карактер.⁴⁰

Ради подизања и искоришћавања локалне индустрије Срески НО љубићко-трнавског среза основао је 10. јануара 1949. године предузеће „Вујан“ – среско предузеће за локалну индустрију.⁴¹ Од оснивања 1949. па до 1. јула 1952. године предузеће се бавило производњом грађевинског материјала, цигле, црепа, камена, креча, као и вршењем услуга „млирске индустрије“. Већ крајем 1949. године предузеће је почело истраживање и експлоатацију угља у селу Доња Горевница код Чачка, што је касније постало и његова основна делатност.⁴²

Један од начина да се град и читаво подручје развију било је повезивање пољопривредне производње и подизање прехранбене индустрије. Околина Чачка имала је традиционално развијено воћарство, па су локалне власти још почетком 1945. године планирале да подигну фабрику за конзервирање воћа „на задружној основи“.⁴³ Идеја се даље развијала, па су у јесен 1945. године почели да траже машине за прераду воћа.⁴⁴ Фабрика је требало да се подигне до 1. августа 1946. године, а НР Србије је обезбедила и кредит (1,5 милиона динара). Овој одлуци током јуна 1946. године супротставила се војска, јер је локација за фабрику била делом у кругу касарне на Авлациници (мада је земљиште било општинско), па су насилно, стражарно и с оружјем, отерали раднике који су бетонирали темеље.⁴⁵ Нова локација за подизање фабрике за прераду воћа убрзо је одређена далеко од касарне (простор данашње индустријске зоне поред Западне Мораве).⁴⁶ Штета због мењања плана и започетих послова била је не само финансијска, него и политичка, али је војска овим само потврдила свој примат у друштву.

Планови за подизање ове фабрике дефинитивно су пропали почетком 1947. године, јер је Планска комисија Србије одлучила да се погон за прераду воћа и поврћа подигне у Пожеги, а не у Чачку. Жалбе поткрепљене тврдњама да се у

40 ИАЧ, Општина Чачак (у даљем тексту само ОЧ) (1944–1970), К–12/а, без броја, Завршни рачун предузећа „Сима Сарага“ Чачак за 1961. годину; Томислав Ђерамилац, „Дрвно-индустријско предузеће 'Сима Сарага' : кроз тешкоће ка успонима, *Чачански глас*, бр. 40, Чачак, 1. октобар 1976, 39.

41 „Вујан“ – среско предузеће за локалну индустрију – Чачак упис у регистар“, *Службени гласник НРС*, бр. 22, Београд, 16. мај 1949, 348.

42 ИАЧ, ОЧ, К–12/а, без броја, Завршни рачун предузећа „Вујан“ Мрчајевци за 1961. годину.

43 М.А.К., „Скупштина прве обласне земљорадничке произвођачке задруге“, *Слободни глас*, бр. 4, Чачак, 23. фебруар 1945, 1.

44 „Плодан рад градског одбора у Чачку“, *Слободни глас*, бр. 39, Чачак, 27. октобар 1945, 3.

45 ИАЧ, НОО Чачак, К–3, Ф–1, 20/46, пов. бр. 35, Допис ОНО Чачак Председништву Народне владе Србије о проблемима подизања фабрике за прераду воћа од 15. јуна 1946. године.

46 ИАЧ, НОО Чачак, К–11, бр. 1601, Одређивање места и израда пројекта за нову фабрику воћа и поврћа у Чачку (30. август 1946).

Чачанском округу налази 17% свих стабала воћа у Србији, да је становништво умешно у гајењу воћа, да се развија малинарство коме смета дуги транспорт, да ће се у Чачку 1947. године отворити Институт за воћарство, да ће се Чачак убрзо повезати пругом нормалног колосека са Краљевом, што ће олакшати извоз производа, нису уважене.⁴⁷ Фабрика је подигнута у Пожеги. Овом политичком одлуком онемогућено је повезивање пољопривреде, науке и индустрије, што је имало утицај на развој града и околине.

Утицај локалних власти на развој индустрије није био велики; планске комисије на нижим нивоима оснивају се касно. Планска комисија у Чачку добила је председника почетком маја 1949. године, али ни тада није имала јасну слику о задацима које треба да оствари, и какав јој је план рада, осим опште констатације да би требало да покрену привреду Чачка.⁴⁸

Наслеђена државна и национализована приватна индустријска предузећа била су скромних капацитета и углавном су се темељила на коришћењу простог физичког рада. Пример технолошке заосталости, реликта из XIX века била је „Железничка радионица у Љубићу“, као део система за одржавање вагона – испостава ложионице у Лајковцу до 1949. године.⁴⁹ Радионица је била државна фирма са преко 200 радника, али са изразито лошим условима рада. Поправке су углавном обављане напољу, често по киши, снегу, на земљи испод вагона. Скупчене радионице биле су пуне дима и без грејања. Реума је била уобичајена болест, а 7% (1954) радника одлазило је сваке године на обавезено боловање.⁵⁰

У распореду цивилних индустријских предузећа Србије, Чачак је почетком педесетих година заузимао скромну позицију. До 1951. године од 68 металских предузећа у Србији ни једно није било у Чачку. Предузеће „Вујан“ налазило се међу седам фирми које су се бавиле производњом креча, а предузеће за обраду дрвета „Сима Сарага“ налазило се међу 20 таквих фирми у Србији. Ниједно од њих није припадало водећим фирмама у својој области. У Србији су 1950. године постојале само две фабрике хартије, једна у Чачку али је већ тада производња била отежана, јер је процес рада био застарео услед дотрајалости машина (60%)

47 | ИАЧ, НОО Чачак, К-3, Ф-ОНО, 13/47, бр. 10417, Примедбе ОНО Чачак Планској комисији НРС на план инвестиционе изградње за 1947. годину (24. фебруар 1947).

48 | *Privredna politika vlade FNRJ : zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944-1953, knjiga 2 (1. IV 1944 - 9. XII 1949)*, priredili Miodrag Zečević i Bogdan Lekić, Beograd, 1995, 295.

49 | Све до 1952. радионица ради у оквиру Дирекције железница у Чачку. Пошто је 1952. године дирекција укинута „Колска радионица“ (како су је уобичајено звали) са својих 250 радника радила је самостално, али по прописима железнице, све до 1960. године, кад почиње самостално да уговара послове (Миладин Вукосављевић, Радован М. Маринковић, Никола Петковић, „Слобода“ 1948-1988, Чачак, 1988, 76).

50 | „У љубићкој радионици су врло лоши услови рада“, *Чачански глас*, бр. 12, Чачак, 23. март 1954, 2; Миладин Вукосављевић, Радован М. Маринковић, Никола Петковић, *н. д.*, 76.

и слабе опреме. Пивара у Чачку налазила се међу 15 у Србији, али су само три предузећа имала мању производњу. Недостатак предузећа у металској, хемијској, текстилној, графичкој, прехранбеној индустрији, показивао је суморну слику технолошког таворења.⁵¹ Но, овај преглед није узимао у обзир и војну индустрију, тако да је Чачак заправо имао „скривени“ развој.

За модернизацију града, индустријски и економски раст, мењање структуре занимања становништва и услова рада, неопходна је била снажна интервенција државе, велике инвестиције и коришћење нових технологија. Овај подухват захтевао је дугорочно планирање, велике инвестиције, пуно радне снаге и дуг период реализације. Државна интервенција била је неизбежна.

Саобраћај

Обнова комуникација у првој половини 1945. године била је условљена војним потребама, тако да су углавном подизани привремени дрвени мостови. Нови бетонски мост на Западној Морави у Чачку подигнут је 8. децембра 1946. године, као и на Чемерници на путу према Прељини (главној саобраћајници према Београду и Крагујевцу).⁵² Чачак је све до почетка 1973. године био железничко чвориште из кога се рачвала пруга од Београда према Западној Србији и даље према Босни, односно на исток према Краљеву. Међутим, то је била пруга уског колосека која није омогућавала бржи превоз већих количина робе. Нови планови о модернизацији железница и подизању пруга нормалног колосека заобилазили су Чачак (пруга Београд–Бар), па је град у перспективи губио ранији саобраћајни значај.⁵³ „Нормализација“ пруге од Чачка до Краљева извршена је 1955, а од Краљева до Крушевца 1958. године. Узани колосек до Пожеге није „нормализован“, мада је пројекат израђиван још од 1956. године. То је учињено тек за 20 година (1976).⁵⁴ Но, у првој послератној деценији процес индустријализације није био ометен недостатком саобраћајница, већ обрнуто. Чачак је и даље уживао предност због свог положаја у мрежи саобраћајница Србије и Југославије.

Сличан положај Чачак је имао и у телефонској мрежи – град је 1945. имао 80 бројева у локалу и 11 међуградских линија (повезивање се вршило ручно).⁵⁵

51 | *Производне снаге НР Србије*, (ред. Коста Михаиловић), Београд, 1953, 410, 436, 461, 466, 539.

52 | Горан Давидовић, Лела Павловић, *н. д.*, 390.

53 | Ђорђе Јовановић, „Железнички саобраћај у привреди Србије“, *Саобраћај и везе Социјалистичке Републике Србије*, (ур. Љиљана Стојановић), Београд, 1973, 47–49.

54 | „Интегрални део система Београд–Бар“, *Чачански глас*, бр. 47, Чачак, 29. новембар 1976, 2.

55 | Емилија Матовић, „Шта треба знати кад се телефонира“, *Слободни глас*, бр. 25, Чачак, 20. јули 1945, 5.

Према другим подацима индукторска централа у Чачку је 1947. године имала само 50 бројева (укључено 25). Годину дана касније (1948) централа је проширена на 100 бројева. Прва инсталирана аутоматска телефонска централа (1952) имала је 400 бројева.⁵⁶ Према броју телефонских апарата на 1.000 становника Србија је 1950. године била испод југословенског просека (Србија 6,0; Словенија 12,7; Хрватска 9,7; Југославија 6,7), али је с друге стране град Чачак (1948) имао виши просек него Србија (1950) – 10,13 апарата (бројева) на 1.000 становника. Прва аутоматска централа у Чачку (1952) са 400 бројева, радила је само у локалу. За везе са другим градовима није могла да се користи, па је у том случају повезивање и даље морало да се обавља ручно.⁵⁷

Без обзира на ова ограничења, за југословенске прилике Чачак је имао солидну основу везану за телекомуникације, које су омогућавале бржи проток информација, што је био важан предуслов за развој модерне индустрије. Предност Чачка у односу на околне градове, па и велике центре у Србији (Крагујевац, Ниш и Приштину), у овом погледу била је велика.

Број становника, телефонских апарата и апарата на 100 становника у појединим градовима Србије 1957. године

Град	Број становника 1956.	Број телефонских апарата 1957.	Број апарата на 100 становника
Београд	484.600	26.712	5,51
Нови Сад	91.500	4.256	4,65
Чачак	20.800	692	3,33
Ваљево	20.600	579	2,81
Шабац	19.200	509	2,65
Краљево	21.100	519	2,46
Титово Ужице	18.400	392	2,13
Крушевац	22.800	466	2,04
Приштина	27.000	517	1,91
Крагујевац	43.800	823	1,88
Ниш	68.300	1.071	1,57

Извор: *Statistički godišnjak FNRJ 1958, Beograd, 1958, 590.*

56 „Укључени у аутоматски међународни саобраћај“, *Чачански глас*, бр. 38, Чачак, 1. октобар 1979, 29.

57 Душан Миљковић, Миодраг Николић, *Развој република претходне СФР Југославије 1947–1990. године : Студије, анализе, прикази*, бр. 132 (Савезни завод за статистику), Београд, 1996, 194; *Јавно предузеће ПТТ саобраћаја „Србија“ РЈ ПТТ саобраћаја „Чачак“ – Чачак*, (без места, године издања и обележених броја страна), интерна брошура.

Енергетика

Много већи проблем од саобраћаја било је обезбеђивање електричне енергије, пре свега за развој индустрије. Ратна разарања онеспособила су енергетски потенцијал Србије и Југославије. Преносна мрежа била је значајно оштећена, а енергетски систем пре Другог светског рата у Југославији није ни постојао („Макиш“ је био изузетак). Подизање електрана и преносне мреже били су један од главних задатака Првог петогодишњег плана.⁵⁸ Проблем недостатка електричне енергије почетком педесетих изазивао је застоје у индустријској производњи и озбиљно нарушавао „слику“ о убрзаној изградњи социјализма, што је за власт био озбиљан проблем.⁵⁹

Подизање електрана тиме је добијало и много већи политички значај. Пошто је изградња већих електрана у Србији (ХЕ „Зворник“) била у застоју, интензивирање подизања електрана у Овчарско-кабларској клисури постао је приоритет, јер је недостатак струје озбиљно кочио развој индустрије.⁶⁰ Приликом избора за градњу хидроелектрана у раздобљу 1947–1955. године није могло бити говора о неким економским или енергетским критеријумима. Најважније је било што пре створити капацитете за производњу струје. Разлози за такву стратегију били су бројни: оскудна пројектна документација, стање преносне мреже, производни и технолошки капацитети домаће машиноградње (могућност увоза била је ограничена), али и кратки рокови изградње услед великог недостатка електричне енергије. Све је то условило да се за изградњу бирају мањи објекти.⁶¹

Планови за изградњу хидроелектрана у Овчарско-кабларској клисури потичу још с почетка ХХ века, али су занемарени још пре балканских ратова. Радови на подизању брана за хидроелектране „Овчар Бања“ и „Међувршје“ почели су већ 10. октобра 1946. године (суштински тек следеће године).⁶² За обављање ових послова Влада НР Србије формирала је грађевинско предузеће „Хидроградња“ које је имало седиште најпре у Овчар Бањи, а затим у Чачку.⁶³

58 | Слободан Милић, *н. д.*, 67–68.

59 | Саша Илић, „Штедња електричне енергије : неки проблеми односа државе и појединца у несташници струје 1949–1950. године“, *ГДИ*, бр. 3, Београд, 1996, 243–249.

60 | *Privredna politika vlade FNRJ : zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953, knjiga 2*, 17, 63, 335–336, 389, 402, 424–428, 471, 629, 657.

61 | Велимир Николић, „Избор и градња електрана после II светског рата“, *Век електрике 1893–1993* (ур. Радмило Иванковић), Београд, 1993, 106–107; Чедомир Добријевић, „Економика у електропривреди“, *Век електрике 1893–1993* (ур. Радмило Иванковић), Београд, 1993, 216.

62 | Бранко Танасијевић, Милутин Јаковљевић, Младен Стефановић, *н. д.*, 7–18, 115.

63 | Витомир Василић, *Водич Међуопштинског историјског архива у Чачку*, Чачак, 1988, 313.

Пошто је опрема за обе хидроелектране требало да се набави из Чехословачке, раскид сарадње са Источним блоком 1948. године успорио је завршетак ових објеката.⁶⁴ Радове је ометао и недостатак струје, бетона, арматуре, радне снаге, стручњака, машина, искуства. Велики проблем била је и сама конструкција брана, јер су просторије за генераторе укопане у планину, као део стратегије чувања ресурса од потенцијалних авионских напада. Све је то компликовало изградњу, изазивало кварове, поскупљивало и одлагало завршетак радова, а касније и покретање генератора.⁶⁵ Иако су електране у Овчарско-кабларској клисури биле мале, ипак треба нагласити да је од 20 хидроелектрана које су изграђене у Србији 1946–1957. године, само пет било веће снаге него што су „Овчар Бања“ и „Међувршје“.⁶⁶

Недостатак струје у Чачку до завршетка изградње електрана средином педесетих година условљавао је редовне рестрикције за становништво, али и за фабрике и радионице, где сви мотори нису смели да раде у исто време. У граду су кажњавани „несавесни“ потрошачи, али и државна предузећа. Планови производње индустријских предузећа су и током 1954. године били угрожени и смањени због недостатка струје.⁶⁷ Све је то условило „борбу“ за допремање електричне енергије са околним градовима (Крагујевцом и Краљевом), који наводно нису трпели ограничења и политичке захтеве да се из електрана које се подижу у околини града струја допрема најпре у Чачак и да се направи листа приоритета за снабдевање електричном енергијом, јер су државна предузећа имала проблеме у производњи.⁶⁸

Први генератор ХЕ „Овчар Бања“ пуштен је у рад 31. августа 1954, други 15. маја 1957. године (оба генератора снаге 6 MW). Већ после пуштања првог генератора престале су редукције струје у Чачку и околним градовима. Први генератор ХЕ „Међувршје“ пуштен је у рад новембра 1955, а други 1957. године

64 | Боро Мајданац, *н. д.*, 84.

65 | Проблеми са браном и генератором условили су да коришћење ХЕ „Овчар Бања“ буде одложено за више од 18 месеци после 1953. године (Војин Деспот, „Морава пред другом барикадом“, *Чачански глас*, бр. 44, Чачак, 29. новембар 1954, 7; „Тешкоће у пробном погону хидроцентралне Овчар Бања : недовољно проучени пројекти нанели штету заједници“, *Чачански глас*, бр. 45, Чачак, 5. децембар 1954, 3).

66 | Младен Милаковић, „Електричне централе у Србији 1882–2006“, *Phlogiston 14*, Београд, 2007, 69–70.

67 | ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К-33, бр. 6950, Завршни рачун предузећа „Пролетер“ за 1953. годину (18. април 1954); „Последице прекршаја потрошње електричне енергије од стране предузећа и потрошача“, *Чачански глас*, бр. 257, Чачак, 1951, 13. фебруар 1951, 3; Драган Ђировић, „Шест месеци у борби за остварење друштвеног плана у Срезу љубићко-трнавском“, *Чачански глас*, бр. 31, Чачак, 24. август 1954, 1.

68 | ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К-4, бр. 254, Записник са седнице Савета за привреду од 15. септембар 1954. године; ИАЧ, ОЧ, К-12/а, бр. 16597, Решење НО ГО Чачак о проблему снабдевања електричном енергијом (23. новембар 1954).

(укупно 7 MW).⁶⁹ Обе електране имале су 1957. године 5% (13 MW) од укупно инсталиране снаге свих генератора у Србији. Просечна годишња производња обе електране била је око 60.000 MWh (4,1% од производње у Србији 1957. године; 0,7% – 1970; 0,15% – 1989).⁷⁰ Почетак рада хидроцентрала у Овчарско-кабларској клисури убрзо није био довољан да подмири ни локалне потребе за електричном енергијом, али је крајем педесетих то био солидан енергетски потенцијал. Потрошња електричне енергије на подручју општина Чачак, Лучани и Горњи Милановац у наредних пола века повећала се чак 89 пута.⁷¹

Подизање војне индустрије

Индустријализација Чачка после Другог светског рата извршена је захваљујући подизању војних предузећа „Боба Милетић“ (које је радило у периоду 1947–1953), „Технички ремонтни завод – Чачак“ (основан 1953) и „Слобода“ (основана 1948). Међутим, због „тајности“ пословања, званичне статистике и локални друштвени планови дуго нису бележили допринос војне индустрије у развоју читавог подручја.

Локалне власти нису имале ингеренције над војним предузећима, нити су она давала било какве извештаје општинској управи.⁷² Исто је важило и за планиране инвестиције на локалном нивоу (1953).⁷³ Тек од 1955. године у процедуру локалних друштвених планова уврштена су и војна предузећа („Слобода – Чачак“ и „Милан Благојевић – Лучани“).⁷⁴ Али то је време када је

- 69 | ИАЧ, НОС Чачак, К–56, без броја, Извештај о пословању предузећа „Електро-Морава“ – Овчар Бања – „Б“ агрегата ХЕ „Овчар Бања“ за период од 1. до 31. децембра 1956. године; ИАЧ, НОС Чачак, К–56, без броја, Извештај о пословању предузећа „Електро-Морава“ – Овчар Бања – „Б“ агрегата ХЕ „Овчар Бања“ за период од 1. јануара до 31. маја 1957. године; ИАЧ, НОС Чачак, К–56, без броја, Извештај о пословању предузећа „Електро-Морава“ – Овчар Бања – „Б“ агрегата ХЕ „Међувршје“ за период од 15. до 31. децембра 1956. године; Младен Милаковић, *н. д.*, 69–70.
- 70 | Подаци о процентуалном уделу електрана у Овчарско-кабларској клисури у енергетском потенцијалу Србије израчунати су према подацима из рада Младена Милаковића и подацима из статистичких годишњака: *Jugoslavija 1918–1988 : statistički godišnjak*, Beograd, 1989, 250; *Два века развоја Србије – статистички преглед*, Београд, 2008, 160–161.
- 71 | Бранко Танасијевић, Милутин Јаковљевић, Младен Стефановић, *Пола века електрификације чачанског краја 1921–1971*, Чачак, 1972, 115, 144, 197; Бранко Танасијевић, *Почетак и развој електрификације на подручју „Електросрбије“ Краљево*, Краљево, 1994, 205, 219–220, 301, 389.
- 72 | Изузетак је било војно грађевинско предузеће „Ратко Митровић“ [ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К–4, бр. 238, Записник са седнице Савета за привреду од 10. јуна 1953. године; ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К–4, бр. 240, Записник са седнице Савета за привреду од 27. јули 1953. године].
- 73 | ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К–4, бр. 233, Записник са седнице Савета за привреду од 12. јануара 1953. године.
- 74 | ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К–4, бр. 264, Записник са седнице Савета за привреду од 11. априла 1955. године.

један део војних предузећа већ почео да се преусмерава на „цивилни“ програм производње.⁷⁵ С друге стране „ТРЗ – Чачак“ никада у периоду социјализма (све до краја 1990) није „постојао“ у статистикама и друштвеним плановима локалних власти.⁷⁶ Техничко-ремонтни заводи (ТРЗ) заправо нису сврставани у фабрике у ужем смислу, али су такође имали индустријску производњу. Први ТРЗ основан је управо у Чачку.⁷⁷

Званично објашњење мотива војног врха да у Чачку и читавој Западној Србији подигне низ фабрика, повезује се пре свега са тадашњим војностратешким разлозима.⁷⁸ Југозападна Србија налазила се изван подручја за које је у јесен 1949. године донета одлука о забрани инвестирања.⁷⁹ Нестабилна политичка ситуација у свету и стање ратне опасности на источним границама убрзало је изградњу војне индустрије. На крају процеса изградње 1956. године војна индустрија Југославије имала је 32 фабрике, као и једну у изградњи (18 потпуно нових), са укупно 21.548 радника.⁸⁰

Одлука војног врха да се у Чачку и оближњим Лучанима, подигну војне фабрике имало је далекосежне последице по развој читавог краја. Тврдње о некаквом „занемаривању“ привредног развоја Чачка после Другог светског рата⁸¹ у односу на суседне конкурентске градове представљају неутемељене емотивне реакције и немају упориште у реалности.

Војне фабрике, трансфер знања и индустријализација града

Чачак је поседовао добре саобраћајне везе, енергетску основу, простор за подизање фабрика, традицију рада војне индустрије и људске ресурсе, што је била добра основа за покретање процеса индустријализације. Централна управа војне индустрије у Београду донела је одлуку да се у Чачку на локацији бившег „ВТЗ“ формира ново предузеће које ће ремонтovati машине из ратних

- 75 „Производња у индустрији и рударству већа од прошлогодишње“, *Чачански глас*, бр. 24, Чачак, 19. јун 1957, 1.
- 76 „ТРЗ – Чачак“ је од почетка седамдесетих сврставан у статистички просек општине само са бројем радника, али не и са приходима које је остваривао. Тачна година од када се води ова статистика није позната, јер су годишњи планови општине у којима се налазе ови подаци уништени после 2000. године (Општина Чачак, подаци из службе за статистику).
- 77 Leonid Jovanović, *Tehnička služba Ko V JNA 1945–1985*, Beograd, 1989, 164–169.
- 78 Александар Стаматовић, *н. д.*, 71.
- 79 Живота Ђорђевић, Бошко Мијатовић, *н. д.*, 60, 62–63, 67.
- 80 Omer Pezo, *н. д.* 41–44, 52; Александар Стаматовић, *н. д.*, 45.
- 81 Милан Мићовић, „Чачак неосновано запостављен у регионалној политици Републике“, *Вишевековна историја Чачка и околине, Научни скуп* (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, 876–881.

репарација, а затим их достављати широм земље по наредби Управе војне индустрије. Припреме за формирање предузећа обављене су 1947, а само оснивање Војнотехничког предузећа „Боба Милетић“ извршено је 1. јануара 1948. године.⁸²

Због недостатка новца за набавку нових машина, али и због касније блокаде Источног блока (1948), војна индустрија опремана је машинама из репарација. Да би уопште биле употребљене, машине из репарација претходно је требало оправити и комплетирати. У питању је био обиман пројекат са кратким роковима завршетка радова.⁸³ Војна индустрија добила је 40,7% од свих репарација. Од те количине у периоду 1947–1950. године Србији је додељено 33,5%, Хрватској 12,6%, Босни и Херцеговини 12%, Словенији 0,3% репарационе опреме. Остатак од 41,6% машина додељен је предузећима „Обнова“ из Панчева и „Боба Милетић“ из Чачка, као репарационим складиштима и ремонтним радионицима, одакле је опрема слата широм земље.⁸⁴ Југославија је добила укупно 300.000 тона индустријског материјала и опреме из Западне Немачке. У овој групи, међу вреднијим постројењима, налазила се и опрема из фабрике аутомобила „BMW“ из Минхена и „Ernest Reine“ из Нирнберга (погодна за формирање алатнице) која је допремљена у предузеће „Боба Милетић“ у Чачку.⁸⁵

Новоформирано предузеће „Боба Милетић“ имало је 150 радника и 14 ученика. Стручних кадрова било је мало, па су закључили уговор са десет инжењера из Немачке и шест из Југославије да организују посао. У Чачак је прекомандовано и доста официра из других гарнизона ЈНА, који су имали одговарајуће знање и искуство у вези са индустријском производњом. Ово војно предузеће ускоро је постало главни центар сакупљања, ремонта и дистрибуције машина из репарација за војну индустрију Југославије. Поред ремонта машина, фабрика „Боба Милетић“ је, као успутну делатност почела да прави нарезнице и алат за машине, што је касније омогућило да се у Чачку подигне потпуно нова фабрика.⁸⁶

- 82 | Добросав Боба Милетић, некадашњи радник ВТЗ Чачак, члан КПЈ; 1941. године био је комесар Завода. Убили су га четници 5. марта 1943. године у селу Остри код Чачка (Бождар Ковачевић, *н. д.*, 31).
- 83 | Од укупно 7.670 машина које су биле потребне за фабрике наоружања војне индустрије, из репарација је обезбеђено 4.020 машина, 1.190 из увоза, укупно 68%. Планирана је оправка још 2.250 машина из репарација, па је недостајало још 210 машина. За фабрике барута сва опрема предвиђена је из репарација. За ваздухопловство 3.660 нових машина, 1.410 из репарација, из набавки 340 – укупно 52%. У бродоградилштима су током 1948–1950. уграђене 5.843 машине (Omer Pezo, *н. д.* 40).
- 84 | Живота Ђорђевић, Бошко Мијатовић, *н. д.*, 18.
- 85 | Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1975, 551.
- 86 | Зaslуге за покретање производње резног алата припадају мајстору Живку Русмиру, који је пре Другог светског рата тај посао научио у предузећу „Југоалат“ из Новог Сада. Ову технологију додатно су усавршили немачки инжењери који су радили у „Боби Милетићу“ у процесу каљења резног алата,

Испоставило се да је овај непланиран трансфер технологије и знања постао основа за касније формирање најмодернијег предузећа у граду („Фабрика резног алата – ФРА“) и једна од најзначајнијих модернизацијских тековина које су обликовале град у следећих педесет година. Поред ове технологије, предузеће „Боба Милетић“ почело је и ремонт, монтирање, а касније и производњу термичких пећи и термичке керамике, што је касније постала основна делатност још једне нове фирме („ЦЕР“). Фабрика „Боба Милетић“ имала је и своју школу и интернат за ученике, будуће раднике, оформљен 1948. године. Кроз ову интерну школу, која је деловала по војним прописима као и цело предузеће, за три године школовало се 320 ученика. Услови рада у фабрици били су тешки, дисциплина војничка, примања мала. Радници су се често бунили, а казне су биле строге (укључивале су и отпуштање са посла). Предузеће је после завршетка ремонта машина из репарација престало са радом 1. марта 1953. године.⁸⁷

Расформиравањем предузећа „Боба Милетић“ Чачак није остао без војне индустрије. Техничка служба ЈНА формирана је 1953. године интеграцијом дотадашњих служби по родовима војске. На нивоу војних области основани су ремонтни заводи са циљем ремонта војне опреме и производње резервних делова. Прва установа овог типа која је основана био је „**Технички ремонтни завод Чачак**“ (3. мај 1953). У нову фирму из предузећа „Боба Милетић“ прешло је 130 радника, а из Београда се у ново предузеће преселила Главна аутомобилска радионица МНО („Аутокоманда“) са 120 радника, машинама и потребном опремом за рад. „ТРЗ Чачак“ био је под пуном војном управом, самоуправљање није у потпуности примењивано, а пословање по дохотку уведено је тек 1. јануара 1957. године. Те године фабрика је имала 468 радника. Заводу је 1957. припојена артиљеријска радионица из Земуна, а 1958. године и војна аутомобилска радионица из Крагујевца. На крају 1958. године у фабрици је било запослено 687 радника. Основни радни задаци Завода педесетих година били су усмерени на ремонт моторних возила точкаша, међу којима су већину чинила америчка и западна теретна и теренска возила (*Dodge, GMC, Jeep, Ford, Willys, Fiat*).⁸⁸

Престанком рада предузећа „Боба Милетић“ омогућено је да се формира и предузеће „ЦЕР“. Званично, фирму је основала општина Чачак 3. фебруара

што је касније олакшало покретање производње у посебној фабрици (Живота Ђорђевић, Бошко Мијатовић, *н. д.*, 106–107; Милан Ђоковић, Божидар Златић, „Две деценије Фабрике резног алата (2) : пут до гиганта“, *Чачански глас*, бр. 18, Чачак, 11. мај 1973, 5; Божидар Ковачевић, *н. д.*, 31–33; Изјава Петра Јоловића Беске, председника синдиката радника „Бобе Милетића у периоду 1947–1953, аутору текста 17. маја 2010. године; Изјава Влада Карличића, мајстора предузећа „Боба Милетић“ 1947–1953, дата аутору текста 15. маја 2010. године).

87 Е. Жабкар, „Нови производи предузећа ’Боба Милетић’“, *Чачански глас*, бр. 310, Чачак, 1. мај 1952, 3; Милорад Лукић, „Генерације од 1948. до 1952. војно-индустријске школе „Чачак“, Чачак, 1986, 11; Божидар Ковачевић, *н. д.*, 31–33.

88 Leonid Jovanović, *н. д.*, 168–173; Божидар Ковачевић, *н. д.*, 13, 34–37, 41–45.

1953. године.⁸⁹ Суштински, посебан погон у преузећу „Боба Милетић“, „Централна електрорадионица – ЦЕР“ формиран је још 1948. године, са задатком да врши оправку и производњу електротермичких постројења за потребе војне индустрије. Према објављеним сећањима, захваљујући залагањима инжењера запослених у Чачку, овај погон није пресељен у Панчево („Утва“), па је крајем 1948. године у оквиру „Бобе Милетића“ формиран посебан погон (поједина сећања наводе да је то већ тада било посебно предузеће) „ЦЕР“.⁹⁰

После гашења предузећа „Боба Милетић“ савезна влада имала је намеру да највећи део машина пресели у Босну, па је постојала опасност да се и „Централна електро радионица“ премести из Чачка. Срески НО упутио је делегацију код Светозара Вукмановића Темпа и генерала Гошњака, са циљем да издејствују одлуку да погони остану у Чачку, што им је и успело.⁹¹ Нова фабрика преузела је 93 радника и око 120 машина (репарације из Немачке) из ликвидираниог предузећа. Број запослених повећао се до краја 1953. године на 419 људи (1954 – 680, 1957 – 777).⁹² Настављен је посао на поправкама индустријских електропећи страног порекла, али је временом почела производња потпуно нових пећи са регулационом техником у сарадњи са фирмама из Западне Европе. Важан сегмент делатности били су и послови монтаже индустријских и енергетских постројења широм Југославије.⁹³ Све до средине шездесетих радили су за домаће тржиште. Први извозни посао из 1956. године (у симболичним количинама), био је везан за пласман електро решоа за Кувајт, Ирак и Сирију.⁹⁴

Друго предузеће које је настало ликвидацијом фирме „Боба Милетић“ била је „**Фабрика резног алата – ФРА**“, коју је ГНО Чачка основао 3. фебруара 1953. године.⁹⁵ Као и у случају предузећа „ЦЕР“ и за опстанак радионице за прављење нарезног алата фирме „Боба Милетић“, која је касније постала предузеће „ФРА“, неопходно је било тражити подршку у државном врху. Када је крајем 1952. године ликвидација предузећа „Боба Милетић“ била извесна,

- 89 | ИАЧ, ОЧ, К-12/а, бр. 2490/53, Решење НО ГО Чачак о оснивању предузећа „Термо-техника ЦЕР“ (3. фебруар 1953).
- 90 | Мотивација инжењера Едварда Жабкара (Словенца избеглице из Марибора у Чачку) да лобира да се „ЦЕР“ формира у Чачку била је подстакнута жељом да се одужи Чачанима због топлог дочека 1941. године када су га из завичаја протерали Немци (Л. О., „Церова“ деценија“, *Чачански глас*, бр. 19, Чачак, 17. мај 1963, 6).
- 91 | „Шта је спорно у оснивању ЦЕР-а : шта би Жабкар рекао на прослави дана фабрике?“, *Цер*, бр. 153–154, Чачак, 3. фебруар 1989, 6.
- 92 | Томислав Ђерамилац, „Скица за монографију фабрике 'ЦЕР'“, *Цер*, бр. 28/29, Чачак, јануар-фебруар 1978, 10–11.
- 93 | Милија Урошевић, „Осврт на токове развоја производног програма Фабрике Цер“, *Цер*, бр. 15, Чачак, децембар 1976, 6.
- 94 | „Извозно пословање : 'Бум' је настао пре пет година“, *Цер*, бр. 28/29, Чачак, јануар-фебруар 1978, 16.
- 95 | ИАЧ, ОЧ, К-12/а, бр. 2941, Решење НО ГО Чачак о оснивању Фабрике резног алата (2. фебруар 1953).

ГНО Чачка упутио је молбу Министарству народне одбране (генералу Ивану Гошњаку) и Привредном савету ФНРЈ (Францу Лесковшеку) да радионица за израду нарезница и урезница остане у Чачку, пошто су у њој радили искључиво људи из тог града. Чачани нису били спремни да се премештају у неки други град Југославије, па би без примања остало 60 породица.⁹⁶ Општина Чачак подржала је захтев радника да се оснује нова фирма у Чачку, са потпуно новим програмом производње, за који је војна команда првобитно сматрала да је бесперспективан.⁹⁷

Додатан притисак из Општине и истрајност радника условили су да је војна команда у Београду пристала да део погона из расформираног предузећа „Боба Милетић“ заједно са радницима остане у Чачку. Кредит за адаптацију хала (магацин предузећа „Отпад“) дала је НР Србија преко ГНО Чачка (4,5 милиона динара). Грађевински послови завршени су априла 1953, прва монтирана машина почела је са радом 3. јуна 1953, а цео погон монтиран је коначно 6. новембра 1953. године. Приликом почетка рада фабрика је имала 22 радника (1954–68, 1955–168, 1956–195).⁹⁸

Основни проблем новог предузећа био је недостатак стручних кадрова, тако да су се 1955. задовољавали и са занатском производњом у којој су највећи стручњаци били техничари.⁹⁹ Први већи проблеми у пласману робе уследили су 1956. године, када је продаја готових производа опала на 50% од потписаних уговора.¹⁰⁰ Тржиште је захтевало квалитетне производе. Одмах по оснивању фабрике (1953) интересовање за њене производе појавило се у ширем региону (Турска), а већ 1956. и на нивоу света (Бразил). Међутим, први извозни послови уговорени су 1957. године када су почели да извозе алат у Бразил, Кину и арапске земље.¹⁰¹ Исте године предузеће је имало 206 запослених.¹⁰² Развој нових техно-

- 96 | ИАЧ, ОЧ, К–12/а, бр. 17137, Молба НО ГО Чачак Министарству НО ФНРЈ и Привредном савету ФНРЈ о за оснивање Фабрике резног алата у Чачку (6. децембар 1952).
- 97 | „Овако је било“, *Фабричке новине*, бр. 150, Чачак, мај 1988, 12.
- 98 | ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К–52, без броја, Извештај о пословању Фабрике резног алата за 1956. годину као прилог билансу и завршном рачуну за 1956. годину.
- 99 | „Самоувереност у Фабрици резног алата“, *Чачански глас*, бр. 39, Чачак, 12. октобар 1955, 5.
- 100 | ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К–52, без броја, Извештај о пословању Фабрике резног алата за 1956. годину као прилог билансу и завршном рачуну за 1956. годину.
- 101 | М. Кораксић, „Посета новооснованој Фабрици резног алата“, *Чачански глас*, бр. 358, Чачак, 1. мај 1953, 3; „Проширује се Фабрика резног алата“, *Чачански глас*, бр. 41, Чачак, 3. новембар 1954, 1; „Укорак с брзим развојем југословенске индустрије“, *Чачански глас*, бр. 38, Чачак, 26. септембар 1956, 1; *Десет година развоја Фабрике резног алата 1953–1963*, (приредио Милан Ђоковић), Чачак, 1963, 11, 14, 19, 22, 25–26.
- 102 | ИАЧ, ОЧ, К–12/а, без броја, Извештај о пословању Фабрике резног алата у Чачку за 1962. годину као прилог билансу и завршном рачуну за 1962. годину.

логија, употреба модерних машина, стручно усавршавање и повезивање са западним капиталистичким светом, постаће пословна оријентација ове фабрике тек у наредним деценијама.

Најважније предузеће које је подигнуто у Чачку после Другог светског рата била је војна фабрика „Слобода“, званично основана 10. јула 1948. године у селу Јездина испод планине Јелице (данас предграђе Чачке). „Слобода“ је била једна од 15 потпуно нових војних фабрика које су изграђене у Југославији. Изградња је започела у другој половини 1948, према упутствима Централне управе војне индустрије, а завршетак радова планиран је најкасније за 1952. годину. Радови су поверени војном грађевинском предузећу „Ратко Митровић“ основаном због подизања војних фабрика у Лучанима, Трстенику и Чачку, у коме се и налазила дирекција ове фирме. Нова војна фабрика повезана је железничком пругом до станице у граду, али и путевима, ископани су бунари, постављени водовод и канализација, што ће касније знатно утицати на развој града. Редован јавни превоз, канализацију, водовод, хотел и нова стамбена насеља, Чачак је добио захваљујући „Слободи“. Радови на подизању фабрике каснили су због блокаде СССР-а од 1948. године. Опрема је требало да стигне из Пољске, Чехословачке и Мађарске, али је због блокаде највећи број машина добијен из репарација.¹⁰³

Мотив за подизање „Слободе“ у Чачку темељио се на процени војно-стратешке локације, која је могла лако да се брани од евентуалних напада из ваздуха. Према првобитном плану, фабрика овог типа требало је да се гради у североисточној Србији. Друга опција били су неприступачни делови Хрватске и Босне. На крају је одлучено да се подигне поред Чачка. На градилиштима је од 1948. године повремено било и 23.000 људи. После раскида односа са СССР-ом 1948. године донета је одлука да се фабрика пресели на просторе око Бугојна или Горњег Вакуфа у Босни. Због дејства заосталих усташа („крижара“) ово решење је ипак одбачено и „Слобода“ је остала у Чачку.¹⁰⁴

Прва производња покренута је новембра 1949. године и то су били столарски и браварски производи за цивилно тржиште, иако предузеће није добило никакве производне планове. Током 1950. године школовани су радни-

103 На три градилишта (Чачак, Лучани, Трстеник) било је преко 7.000 радника. Половина су били војници, остало фронтоске бригаде (добровољан и присилан рад). Користили су и рад сеоског становништва. Дирекција фирме „Ратко Митровић“ сели се 1964. године из Чачка за Београд (*20 година грађевинског предузећа „Ратко Митровић“*, (без места и године издања), 7–12, 29–31; Миладин Вукосављевић, Радован М. Маринковић, Никола Петковић, *н. д.*, 9, 13, 105–106).

104 Инжењер Душан Војиновић себи приписује заслуге за избор локације за подизање фабрике, лобирање да се иста оснује у Чачку и да се одбаци предлог о њеном премештању у Босну. Као мотив за ове поступке наводи потребу да се одужи Чачанима и топлим пријему који је доживео у граду почетком двадесетих година XX века, када је посетио варош [Душан М. Војиновић, „Сећања на један период развоја града Чачка“, *Вишевековна историја Чачка и околине, Научни скуп*, (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, 872–873].

ци за специфичне потребе војне фабрике, што је настављено и у наредним годинама (просечно 124 радника годишње), пошто постојеће школе у то време нису биле у стању да обезбеде неопходан кадар. Када је предузеће основано 1948. године имало је 16 запослених (1949 – 301, 1950 – 1.252, 1951 – 1.450, 1954 – 1.897, 1957 – 1.327). „Слобода“ је званично почела производњу 1. маја 1951, али серијска производња почела је у првом кварталу 1952. године. Машине су монтирала мајстори из „Бобе Милетића“, а пробну производњу, према сећањима савременика, покренуо је немачки инжењер. Основу ове војне фирме чинили су послови производње и ремонта муниције разних калибара (највише противавионске), упаљача за гранате и алата за друге војне фабрике. Смањене потребе ЈНА за производима из „Слободе“ условиле су да се 1955. године део предузећа усмери на производњу противградних ракета и пиротехничког материјала, као и делова за радио-индустрију. Прелазак на рад за цивилно тржиште изазвало је прву кризу предузећа, отпуштање 29% радника (1956), као и несналажење са тржишним условима привређивања. Током 1956/1957. године почела је производња решоа, воденица за кафу, стоних лампи, емајлираног посуђа, спојница за пумпе и апарата за прскање биља. Масовни програм за цивилно тржиште почео је да се производи тек од 1958. године (усисивачи). Војни део фабрике почео је 1957. године да по лиценци производи противавионску муницију (за борбу против млазних авиона) коју је успешно извозио у свет. Предузећем су све до шездесетих руководила војна лица (углавном са чином пуковника).¹⁰⁵

Захваљујући подизању војних фирми Чачак је добио два значајна модерна предузећа („ГРЗ“ и „Слободу“), која су 1958. године запошљавала преко 2.000 радника, што је чинило око 9% радника у целокупној војној индустрији Југославије (6,1% ако се рачуна само „Слобода“). Поред тога, два предузећа која су настала преузимањем проширењем погона из војне индустрије („ФРА“ и „ЦЕР“), имала су преко 1.200 радника до 1958. године и за то време модерну технологију и непрекидне квалитативне помаке у структури запослених. Чачак је до друге половине педесетих постао значајан центар војне индустрије на нивоу целе Југославије.

105 | „Слобода“ је купила лиценцу за производњу противавионске муниције типа „Хиспано“ – 20 mm (ПАВ), као и делове за ПАВ метак 20 mm „Бреда“. Нова ПАВ муниција имала је примену у борби против млазних авиона. Захваљујући овој западној војној технологији „Слобода“ је имала дугогодишњи извоз муниције у многе државе (Ј. Матијашевић, „Пре 30 година“, *Слобода*, бр. 316, Чачак, 6. октобар 1982, 3; Миладин Вукосављевић, Радован М. Маринковић, Никола Петковић, *н. д.*, 15, 17, 21–29, 57, 69–70, 73; Изјава Предрага Шипетића, радника „Слободе“ од оснивања предузећа, дата аутору текста 28. априла 2010. године).

**Цивилна производња, застареле технологије
и ограничавање приватне иницијативе
– наличје социјалистичке индустријализације**

За разлику од војне индустрије која је имала релативно модерну технологију, потребу за непрестаним повећањем броја радника и квалификационе структуре запослених покретањем нове производње и обима продукције, а тиме и стварање нових занимања, организације рада, цивилна индустрија је имала сасвим другачији развој, не рачунајући предузећа „ЦЕР“ и „ФРА“ која су произашла из војних фирми. Ова предузећа су 1957. године од укупно око 4.100 радника у индустрији Чачка имала око 1.300 запослених (31,7%).¹⁰⁶

Пример технолошке заосталости била је „**Железничка радионица у Љубићу**“ са преко 200 радника.¹⁰⁷ „**Фабрика хартије**“, иако је имала добро половање, није довољно улагала у нове технологије.¹⁰⁸ Имали су старе машине које су захтевале велики број радника, а поред тога стварали су и знатне губитке током технологије израде папира („растур“ материјала).¹⁰⁹

Од свих предузећа која су основана у овом периоду у Чачку, једино је штампарија „Светлост“ имала привредни раст и технолошку обнову производње. **Графичко предузеће „Светлост“**, званично је основао ГНО Чачак 25. октобра 1954. године.¹¹⁰ Нове машине купили су 1955. године када је у фирми радило само 29 радника. У то време у Србији предузеће оваквог типа није постојало изван Београда.¹¹¹ У граду је од 1945. радила и штампарија „Ослобођење“, али са застарелим машинама преузетим током национализације. Ова два предузећа интегрисала су се 1957. године. Заједничко графичко предузеће „Светлост“ имало је 1958. године 160 запослених, претежно жена (80%).¹¹²

106 Подаци су израчунати на основу укупног броја запослених у војним предузећима и фирмама које су из њих настале, као и подацима о укупном броју запослених у индустрији града Чачка 1957. године објављених у публикацији: *Statistički godišnjak FNRJ 1958*, Beograd, 1958, 581–584.

107 „У љубићкој радионици су врло лоши услови рада“, *Чачански глас*, бр. 12, Чачак, 23. март 1954, 2; Миладин Вукосављевић, Радован М. Маринковић, Никола Петковић, н. д., 76.

108 Средином педесетих производили су 4.500 тона разног папира. У Турску су извезли 7% производње (70.000 долара) и од тих средстава купили машине у Аустрији. Фабрика је имала велике инвестиције у енергану, трафо-станицу, железнички колосек („Фабрика хартије добија признање из иностранства“, *Чачански глас*, бр. 372, Чачак, 11. август 1953, 2; Гвозден Јованић, „Два живота једне фабрике“, *Чачански глас*, бр. 44, Чачак, 29. новембар 1954, 4).

109 Пошто почињу да производе и дрвењачу, од 1956. мењају име у „Фабрика хартије и дрвењаче Чачак“ (Дојчило Митровић, н. д., 90–91).

110 „*Литонапир*“ 1954–1994, (ур. Мирко Студовић), Чачак, 1994, 13, 15–18.

111 ИАЧ, НОС Чачак, К–56, без броја, Извештај о пословању Графичког предузећа „Светлост“ у Чачку у 1956. години.

Друга предузећа са мањим индустријским капацитетом, а које је основао град, радила су знатно слабије, са застарелом опремом, слабом организацијом рада и материјалним губицима. Грађевинску фирму која се бавила и прерадом дрвета „Симо Сарага“ (основану 1948) ГНО Чачак морао је већ 1950. године да расформира и оснује Градско индустријско предузеће „Сима Сарага“, занатског карактера, са задатком да израђује столарију и струже грађу.¹¹³ Део фирме који се бавио грађевинарством ликвидан је 1958. године, јер није могао да конкурише развијенијим предузећима.¹¹⁴ Предузеће за обраду дрвета и метала „Пролетер“ (основано 1952) угашено је 1956. године због лошег пословања.¹¹⁵

Слично је било и са прерађивачком индустријом. Фабрика ратлука, бомбона и алве „Моравка“ основана 1954, ликвидирана је 1957. године.¹¹⁶ Имовину је преузело тада прехрамбено предузеће „Први мај“.¹¹⁷ Пивара „Крен и Станковић“ национализована је 1948. године и припојена прехрамбеном предузећу „3. децембар“. Нестручно особље производило је пиво слабог квалитета, грађани су се жалили на кисели укус, па су често огромне количине просипане у реку. Градске власти су због лошег пословања ликвидирале фирму августа 1953. године.¹¹⁸ Од пропалог предузећа настала је Пивара „Овчар“, која је производила мале количине пива.¹¹⁹ Новом предузећу биле су потребне инвестиције, нове машине за флаширање пива, као и обука за хигијенско пуњење стаклених боца.¹²⁰

- 112 | „Два нова предузећа у Чачку“, *Чачански глас*, бр. 41, Чачак, 3. новембар 1954, 1; П. К., „Од радионице до предузећа“, *Чачански глас*, бр. 41, Чачак, 16. октобар 1957, 3; М. М. В., Н. З., „Литопапир‘ из Чачка прераста у гигант у графичко прерађивачкој индустрији : производи за целу земљу“, *Чачански глас*, бр. 40, Чачак, 1. октобар 1976, 27; „Литопапир“ 1954–1994, (ур. Мирко Студовић), 13, 15–18.
- 113 | Томислав Ђерамицац, „Дрвно-индустријско предузеће ‘Сима Сарага’ : кроз тешкоће ка успонима, *Чачански глас*, бр. 40, Чачак, 1. октобар 1976, 39.
- 114 | ИАЧ, ОЧ, К–12/а, без броја, Завршни рачун предузећа „Сима Сарага“ Чачак за 1961. годину.
- 115 | ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К–33, бр. 6950, Завршни рачун предузећа „Пролетер“ за 1953. годину (18. април 1954); Горан Давидовић, Лела Павловић, *н. д.*, 403.
- 116 | Горан Давидовић, Лела Павловић, *н. д.*, 409; М. С. Пантовић, „Хемијска индустрија ‘Први мај’ : са утрине на обали Мораве на светско тржиште“, *Чачански глас*, бр. 40, Чачак, 1. октобар 1976, 28.
- 117 | ИАЧ, НОС Чачак, К–52, без броја, Извештај о прегледу завршног рачуна за 1956. годину предузећа „Први мај“ из Чачка.
- 118 | М., „Откривена тајна киселог пива“, *Чачански глас*, бр. 346, Чачак, 3. фебруар 1953, 3; „Пивара ‘3. децембар’ у ликвидацији“, *Чачански глас*, бр. 375, Чачак, 1. септембар 1953, 1;
- 119 | Производили су 8.000 хектолитара пива годишње (1957). Потражња пива у то време није била велика, па нису ни улагали у нове капацитете. Пивара је 1958. године почела да производи и два безалкохолна пића – кокту и сокове од лимуна и поморанџе („БИП – Чачак : пионир индустрије на Морави“, *Чачански глас*, бр. 23, Чачак, 4. јун 1976, 18).
- 120 | ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К–4, бр. 246, Записник са седнице Савета за привреду од 12. јануар 1954. године.

Није добро радила ни национализована **млекара**. Обнова млекарске задруге извршена је 22. августа 1954. године (пре тога нису радили неколико година). До тада су се налазили у оквиру предузећа за откуп пољопривредних производа.¹²¹ Гасиле су се и трговинско-прехранбене фирме, које су могле да постану основа за покретање прехранбене индустрије. После одлуке о престанку обавезног откупа стоке од сељака, државно предузеће за откуп стоке и сточних производа „**Овчар**“ ликвидирано је 1951. године.¹²² Организовање промета пољопривредним производима преузело је предузеће „**27. март**“, основано 1951. године у Чачку.¹²³ Иако је имало извозне послове (1956)¹²⁴, ово предузеће је због нестручног вођења трговинског промета, проневера и великих губитака Општина морала да ликвидира (1958). Проблем су били руководећи кадрови са ниским степеном образовања.¹²⁵

Добро пословање имала су предузећа која су град снабдевала основним прехранбеним производима. Пораст броја становника града условио је да се 1954. подигне и парна пекара за индустријско печење хлеба (12 тона за 24 сата).¹²⁶ Ново пекарско предузеће „**Исхрана**“ (настало од Задружног пекарског предузећа), градске власти формирале су 25. априла 1954. године.¹²⁷

Прехранбена фирма „**Први мај**“ основана 1951. године од ликвидираног предузећа „Градац“ са циљем да снабдева грађанство Чачка месом и сухо-меснатим производима, на почетку пословања имала је локални значај. Због брзог развоја већ 1953. пререгистровани су се из трговачког у индустријско предузеће, када подижу и хладњачу. Проширење производње омогућило је отварање продавница и ван Чачка (Београд, Трстеник). Проширење пословања није условило повећање пољопривредне производње у околини, јер су свиње за клање куповали у Банату.¹²⁸

Предузеће „**Вујан**“, које се почетком педесетих преоријетисало са индустријске производње на ископавање угља, имало је губитке у пословању.¹²⁹

- 121 ИАЧ, НОС Чачак, К-55, без броја, Извештај о пословању земљорадничке млекарске задруге у Чачку за 1959. годину; „Обнавља се млекарска задруга у Чачку“, *Чачански глас*, бр. 31, Чачак, 24. август 1954, 3.
- 122 ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К-1, бр. 46, Записник са седнице Извршног одбора Среза љубићко-трнавског од 5. октобра 1951. године.
- 123 ИАЧ, ОЧ, К-12/а, без броја, Извештај о пословању за 1952. годину предузећа „27. март“ Чачак.
- 124 Милан Ђоковић, „Наши производи на иностраним тржиштима“, *Чачански глас*, бр. 3, Чачак, 16. јануар 1957, 1, 3.
- 125 М. Ђоковић, „Како је предузеће '27. март' доспело до ликвидације“, *Чачански глас*, бр. 22, Чачак, 4. јун 1958, 2.
- 126 „Чачак добија нову пекару“, *Чачански глас*, бр. 6, Чачак, 9. фебруар 1954, 1.
- 127 Пија V. Popović, *n. d.*, 203.
- 128 ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К-34, бр. 6965, Завршни рачун предузећа „Први мај“ за 1953. годину (22. март 1954).
- 129 ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К-1, бр. 56, Записник са седнице Извршног одбора Среза љубићко-трнавског од 29. марта 1952. године.

Фирма је 1952. године ликвидирала производњу грађевинског материјала и почела да се бави искључиво копањем мрког угља. Спадали су у мање руднике са застарелом опремом, без утицаја на индустријски развој региона.¹³⁰ Нешто бољу производњу имао је рудник магнезита „Шумадија“, који је држава преузела национализацијом од 5. децембра 1946. године, односно од 2. јануара 1948. године. Имали су примитивну и малу производњу, држава није инвестирала у модернизацију експлоатације, тако да је 1952. године одлучено да се рудник затвори, пошто је Влада управу над рудником пренела на Срез. Ова одлука ипак није спроведена захваљујући покретању производње ватросталне опреме за индустрију у фирми „Магнохром“ у оближњем Краљеву, којој је за рад био неопходан магнезит.¹³¹

Економија Југославије у доба социјализма није до краја подржављена. На најнижем производном и технолошком нивоу налазиле су се приватне занатлије. Идеолошка одбојност према приватној својини у првим послератним годинама, ма колико та производња била безначајна, испољавала се не само кроз одузимање ратне добити, конфискације и национализацију, већ и стални притисак у циљу сузбијања „шпекулације“, односно тежњу да се занатлије организују у задруге које би контролисала држава (производни планови, набавка сировина, одређивање, цена, плата и профита, обезбеђење тржишта). Једна од тих задруга откупила је приватну фабрику кожних производа у Атеници („Морава“).¹³² Највећа задруга тог типа била је Занатско-набавно-продајна задруга у Чачку, која је функционисала на основама удруживања и контроле занатлија од ослобођења па до 1952. године, од када раде на тржишним принципима.¹³³

Занатство, као систем малих и средњих индустријских постројења није могло да се појави у социјалистичкој економији. Међутим, занатство је опстало на нивоу пружања ситних услуга грађанству, делимично и индустрији (сервиси). У граду Чачку је 1952. године са дозволом радило 515, а без дозволе чак 676 занатлија, укупно 1.191 лице, што је готово исти број као у војном предузећу „Слобода“ (1951–1.450). Занатлије које су радиле без дозволе заправо су имале стално запослење у државним фабрикама, а своју приватну делатност обављали су после редовног времена. И поред велике контроле они нису опорезовани нити су новчано кажњавани, што је држава покушавала да спречи.¹³⁴ Из овог слоја индустријских радника и мајстора, могао је да се створи слој приватника,

130 | ИАЧ, ОЧ, К–12/а, без броја, Завршни рачун предузећа „Вујан“ Мрчајевци за 1961. годину.

131 | „Више од пола века 'Шумадије'“, *Чачански глас*, бр. 27–28, Чачак, 4. и 7. јули 1976, 26; Миломир В. Глишић, *Брђани*, Горњи Милановац, 1999, 219–223.

132 | „Радници Чачка организују такмичење по подружницама у гоњењу шпекуланата“, *Слободни глас*, бр. 45, Чачак, 11. децембар 1945, 3; В. Вукосављевић, „Развитак занатских задруга у округу“, *Слободни глас*, бр. 52, Чачак, 9. фебруар 1946, 3.

133 | Миладин Вукосављевић, *Занатска задруга „Универзал“*, Чачак, 1986, 60–70.

134 | „Проблеми занатства у Чачку : масовно кршење прописа“, *Чачански глас*, бр. 324, Чачак, 19. август 1952, 1.

предузетника у малим индустријским постројењима са довољним технолошким знањима и начином организације производње потребним за економски раст и развој. Међутим, државни социјализам из идеолошко-политичких разлога (монопола власти у свим сферама живота) никада није дозволио развијање и напредак приватне индустријске производње, све до осамдесетих година, а и тада уз озбиљна ограничења пословања.

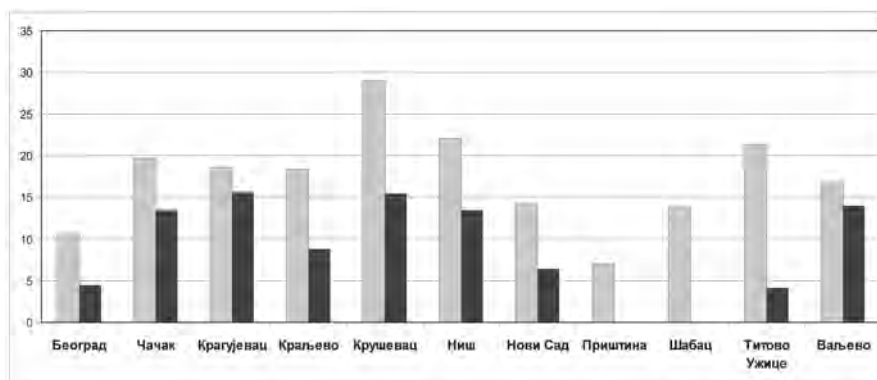
Домети и ограничења индустријализације Чачка (1944–1956)

Према основним показатељима Чачак је до краја 1956. године постао индустријски град. Према званичним подацима град Чачак је 1957. године имао 3.660 радника у индустрији и осам индустријских предузећа.¹³⁵ Но, ова статистика није урачунавала и „ТРЗ–Чачак“, тако да је град имао заправо девет индустријских предузећа са око 4.100 радника (6,3 пута више него 1945, односно 2,27 пута више него пре 1941). На делу је била убрзана индустријализација која је променила типологију читавог насеља. Чачак је постао регионални индустријски центар са две војне фабрике које су имале значај на нивоу целе Југославије („ТРЗ – Чачак“ и „Слобода“). Захваљујући трансферу технологија, знања и људи из војне индустрије град је добио и две нове цивилне фабрике („ЦЕР“ и „ФРА“) које су наставиле процесе технолошког усавршавања. Сваки пети становник града био је запослен у индустрији, чији је развој захтевао упошљавање све квалификованије радне снаге (висококвалификованих радника, техничара, инжењера и образоване администрације). Енергетске потребе града обезбеђене су са две хидроелектране подигнуте у Овчарско-кабларској клисури. Истовремено град је добио и два грађевинска предузећа која су основана да би се подигла војна индустрија и хидроелектране. Уз све то, према степену телефонизације и укључености у саобраћајне токове, Чачак је био изнад републичког просека. Обим свих уложених инвестиција никада пре, нити после овог кратког периода (1947–1956), није забележен у историји града. Међутим, изостанак даљих улагања у пренос електричне енергије, путне и железничке правце, ометао је даљи развој индустрије у Чачку и околини. Додатни проблем била су нерентабилна предузећа и неквалификована структура радника која се споро мењала.

У првој послераној деценији забележен је велики индустријски раст града Чачка, али он није био битно другачији од трендова који су карактерисали и друге градове у Западној Србији. Чачак је био у просеку, осим када је у питању металоперађивачка индустрија, и нарочито војна индустрија. Заправо, град Чачак постао је средњи индустријски центар Србије, попут других градова у окружењу. Видно је да су нека друга места више била административни центри

(Београд, Нови Сад, Крагујевац, Приштина, па и Ниш), што се види из учешћа индустријских радника у укупном становништву тих градова.

Број индустријских радника и радника у металопрерађивачкој индустрији у односу на укупан број становника појединих градова Србије 1957. године (у процентима).



Извор: Подаци у графику израчунати су и презентовани према статистичким показатељима из публикације „Statistički godišnjak FNRJ 1958“, Београд, 1958, 581–584.

Но, то је одговор на последње питање у овом истраживању. Одговор на прво односи се на утицај наслеђене саобраћајне, енергетске и индустријске структуре на развој Чачка. Иако је она у рату била доста оштећена и уништена, може се рећи да је индустријски развој Чачка пре Другог светског рата по много чему одредио и раст индустрије током епохе социјализма, посебно у вези са развојем војне индустрије.

Друго питање се односи на национализацију и централно планирање као основу за даљи индустријски напредак. Национализација индустријских постројења у Чачку ни на који начин није помогла развоју индустрије, чак обрнуто. Национализоване су мале приватне фирме које нису биле носилац развоја, а које би да су остале у приватном власништву и у условима тржишног пословања, битно допринеле привредном развоју. Иста оцена важи и за занатство. Велики потенцијал града у овој области систематски је гушен из идеолошко-политичких разлога (монопол у одлучивању и осигуравање власти).

Сасвим друга оцена важи поводом централног планирања. Индустријски развој Чачка у потпуности је био одређен одлуком централних власти Југославије да у граду подигну војна предузећа. Самоуправљање у овом систему није играло никакву улогу, као ни сама локална власт. Ипак, могућност да се на локалном нивоу одлучује о привредним кретањима (1952) дала је шансу да се покрену иницијативе за развој оне индустрије за коју је по претпоставци постојала перспектива развоја, иако се централна власт са тим није слагала („ЦЕР“, „ФРА“). Али и ове одлуке никада не би биле реализоване без пристанка централних власти. С друге стране, највећи део предузећа које је основала и о којима је бринула локална власт лоше је пословао, периодично је ликвидан, јер је имао

застарелу технолошку основу, вишак запослених и ниску квалификациону структуру, што је отежавало развој града.

Планска привреда, војна индустрија и делимична могућност одлучивања на локалном нивоу били су кључни чиниоци индустријализације Чачка 1944–1956. године. Читав процес одвијао се уз минимално одлучивање људи из локалне заједнице. Независно од тога, индустријализација Чачак несумњиво је донела многе позитивне резултате – створила је основу која је одредила даљи развој града и његову модернизацију, покренула је процесе урбанизације и подизања комуналне инфраструктуре. Међутим, подизање индустрије претходило је свим овим процесима, укључујући и систем просветних и установа културе. Чачак је најпре постао индустријски град, а тек затим су обезбеђивани услови да се у том граду и живи као у урбаном месту, што је процес који су прошле све социјалистичке земље у својој урбанизацији (хипоурбанизација – подурбанизованост).¹³⁶ Индустрија (војна) је постала центар градског организма, а сви остали садржаји града били су у другом плану, што је трајно одредило и типологију насеља у наредним деценијама, а то је предмет неког новог истраживања.

Industrialization of Cacak 1944–1956

The paper analyses preconditions, development and achievements of industrialization of Cacak in the first twelve years of life of socialist Yugoslavia. The influence of the process of nationalization of private property, central planning, development of traffic, energetic and telecommunications as well as location of military industry on the economic transformation of Cacak which determined permanently typology of the town in future. Until the end of 1956 the town had 4, 100 workers (6, 3 times more than in 1945, that is 2, 27 times more than before 1941), every fifth citizen was employed in industry whose development demanded for better qualified workers more and more. Cacak became regional industry center with two military factories which were significant on the level of the whole Yugoslavia ('TRZ – Cacak' and 'Sloboda') Owing to transfer of technology, knowledge and people from the military industry the town got two new civil factories ('CER' and 'FRA'), energy demands were satisfied with two hydro power plants built in Ovcar-Kablar gorge. At the same time the town got two building companies which were founded in order to help building military industry and hydro power plants. According to the level of telephony and traffic network Cacak was above the republic average level. The amount of all investments has never been recorded in the history of this town, neither before nor after this short period of time (1947–1956).

Milos TIMOTIJEVIC, PhD

136 Krik Pikvens, „Državni socijalizam, postsocijalizam i njihovi urbani modeli: teorijsko razmatranje iskustva centralne i istočne Evrope“, *Urbana sociologija*, (ur. Mina Petrović, Sreten Vujović), Beograd, 2005, 347–350.

L'industrialisation de Cacak 1944–1956

Cette étude analyse les conditions préalables, le développement et les portées de l'industrialisation de Cacak au cours des douze premières années d'existence de la Yougoslavie socialiste. On problématise l'influence du processus de nationalisation de la propriété privée, de la planification centrale, de l'évolution du transport, de l'énergétique, des télécommunications et de l'installation de l'industrie militaire sur la transformation de la base économique de Cacak qui détermina durablement la typologie de la ville dans les temps futurs. Jusqu'à la fin de l'année 1956, la ville eut environ 4 100 ouvriers (6,3 fois plus qu'en 1945, c'est-à-dire 2,27 fois plus qu'avant 1941), chaque habitant sur cinq de la ville fut employé dans l'industrie, dont le développement nécessita un embauchage de main-d'œuvre de plus en plus qualifiée. Cacak devint un centre industriel régional avec deux usines militaires qui eurent de l'importance au niveau de la Yougoslavie entière („TRZ–Cacak“ et „Sloboda“). Grâce au transfert des technologies, des connaissances et de la population de l'industrie militaire, la ville obtint également deux nouvelles usines civiles („CER“ et „FRA“), les besoins énergétiques de la ville furent assurés par deux centrales hydroélectriques édifiées dans les Gorges de l'Ovcar-Kablar. En même-temps, la ville obtint également deux entreprises de construction qui furent fondées afin de relever l'industrie militaire et les centrales hydroélectriques. En outre, d'après le niveau d'installation du réseau téléphonique et de participation à la construction des voies de circulation, Cacak fut au-dessus de la moyenne en Serbie. L'ampleur de tous ces investissements réalisés ne fut jamais enregistrée ni avant, ni après cette courte période (1947–1956) dans l'histoire de la ville.

Milos TIMOTIJEVIC, Dr



Мирослав ПУРИЋ

ИЗЛОЖБЕНА ДЕЛАТНОСТ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ 1953–2010.

УДК: 069.5(497.11)“1953/2010”

АПСТРАКТ: Једна од најважнијих активности музеја, свакако је изложбена делатност, кроз коју се најбоље остварује контакт између музеја и публике. У овом раду пописане су све изложбе Народног музеја у Чачку за период од 1953. до 2010. године и извршена је њихова класификација. Кроз овај списак може се сагледати целокупан изложбени рад Народног музеја у Чачку у одређеним временским периодима, али и у свакој години засебно. Кроз теме које су биране за изложбе може се наслутити и дух времена у коме су оне настајале, као и пропагандно-идеолошке поруке режима које су се путем изложби упућивале народу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Чачак, Народни музеј, изложбена делатност, сталне поставке, попис изложби, статистички подаци о изложбама

Народни музеј у Чачку основан је одлуком Народног одбора Градске општине у Чачку донетој на седници од 30. августа 1952. године. Тако је у Чачку створена културна установа чији је задатак био да се брине о споменичном наслеђу чачанског краја и стручно и научно истражује његову прошлост. Оснивање музеја пада у време када је КПЈ диктирала привредни и друштвени живот земље.¹ То је био период у којем је основано највише регионалних музеја комплексног карактера.² Музеји су имали задатак да прикажу настанак и развој комунистичког покрета пре и за време рата, као и његову борбу која је на тај начин требала да буде овековечена и да публику стално подсећа на жртву коју је Партија „принела олтару слободе“. Тумачење прошлости никако није смело да одступа од формула које је прописала КП Југославије.³ Ипак, и поред побуда које

- 1 Милош Тимотијевић, „Оснивање музеја у Чачку“, *Зборник радова Народног музеја у Чачку XXVI*, Чачак, 1996, 14. (у даљем тексту: Милош Тимотијевић, „Оснивање музеја у Чачку“).
- 2 У периоду од 1946. до 1953. године у Србији је основан 21 музеј регионалног карактера, као што је Народни музеј у Чачку. Пре Другог светског рата у Србији је било само 20 музеја, да би се тај број до краја 60-их година попео на 81. Седамдесетих је основано 28 нових, осамдесетих 32, а у последњој деценији XX века још 20 музеја. До 2000. године у Србији је постојало, уз два приватна, 120 музеја различитог карактера („Музеји Србије“, приредила Љиљана Бендерић, Београд, 2000, 1–229).
- 3 Милош Тимотијевић, „Оснивање музеја у Чачку“, 12. Задатак због кога је и основан, Народни музеј у Чачку је више него испунио. У периоду од 1953. до 1988. године, када је одржана последња изложба са овом тематиком, од 184 њих 56 су за тему имале НОБ, раднички покрет или комунистичку партију, што износи око 30% укупне изложбене продукције.

су до њега довеле, оснивање Народног музеја представља догађај од изузетног значаја за развој и унапређење културе у Чачку.

У прво време предвиђено је да се у Музеју образују само два одељења: Археолошко-историјско (са етнографском збирком) и Одељење НОБ-а. Рад је отпочео 1. фебруара 1953. године, а прва стална поставка отворена је на Дан устанка народа Србије, 7. јула исте године, у Конаку господара Јована Обреновића. Тог дана Музеј је посетило 500 људи.⁴

Овај рад бави се само изложбама које је организовао Народни музеј у Чачку, али не и самосталним изложбама његових кустоса, укључујући и неке сталне поставке, у чијој реализацији Музеј није учествовао. Те изложбе биће тема неког будућег рада.

СТАЛНЕ ПОСТАВКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ

У Конаку господар-Јована Обреновића отворене су четири сталне поставке: 1953, 1974, 1996. и 2006. године. Последња стална поставка у ствари је реконструкција поставке из 1996. године. Поред ове четири, музеј је организовао још 19 сталних поставки, од којих су четири организоване на територији града, четири у ближој и широј околини града, шест у Драгачеву, четири на територији општине Горњи Милановац и једна на територији општине Ивањица. Од њих 19 највише је било историјских (десет, од којих је седам било посвећено НОБ-у и личностима у вези са НОБ-ом), три су биле уметничке (од којих је у две излагана ризница манастира), четири етнолошке, а две су биле музејске поставке комплексног типа.

Сталне поставке у Конаку господара Јована Обреновића

Стална поставка Народног музеја у Чачку смештена је од 1953. године у Конаку господара Јована Обреновића.⁵

4 | Милош Тимотијевић, „Сталне поставке и изложбена активност Музеја 1953–2002. године“, у: „Народни музеј Чачак 1952–2002“, ЗРНИЧ XXXI, Чачак, 2001, 251 (у даљем тексту: Милош Тимотијевић, „Сталне поставке и изложбена активност“). Постојала је идеја да Музеј добије посебну зграду за поставку о НОБ-у, а да се у Конак сместе археолошка (у приземљу) и етнографска поставка (на спрату). Историјско одељење, уметничка галерија, природњачко одељење, библиотека и фото-лабораторије требало је да буду смештени у зграду некадашњег Окружног начелства. Планови за нови изложбени простор никада нису остварени, а стална поставка Народног музеја и данас је смештена у Конаку Јована Обреновића.

5 | О конаку Јована Обреновића види у: Радивоје Бојовић, „Чачански крај у прошлости: водич Народног музеја“, Чачак, 2009, 7–10.

Стална поставка из 1953. године

Отворена је 7. јула 1953. године и била је подељена на две целине:

Прва целина – У приземљу је изложен материјал археолошко-историјског одељења, у оквиру кога је била и етнографска збирка. Сви предмети из овог одељења смештени су у холу и у још две просторије у приземљу Конака. У холу су били изложени предмети везани за живот града у XIX веку, али и један римски жртвеник пронађен у Чачку. Ова просторија требало је да прикаже ход насеља кроз историју. У једној просторији били су смештени археолошки предмети од неолита до Рима и предмети из средњег века и османске владавине. У другој соби били су приказани догађаји у XIX веку везани за чачански крај, као и етнографски предмети који су дочаравали изглед имућне грађанске собе из друге половине XIX века.

Друга целина – Смештена на спрату Конака, у свих пет соба и великом холу, обухватала је предмете везане за раднички покрет, народноослободилачку борбу, али и социјалистичку изградњу земље после 1945. године.

Аутори поставке: Станко Холечек и Драгомир Поповић, уз стручну помоћ др Боровоја Дробњаковића, етнолога и професора Универзитета, др Миодрага Грбића, археолога и Дојчила Митровића, брата народног хероја Ратка Митровића.⁶

Стална поставка из 1974. године

Отворена је јула 1974. године. За разлику од претходне, ова сталана поставка имала је три тематске целине:

Прва тематска целина – Налазила се у подрумском делу приземља и највећем делу хола у коме се налазила археолошка поставка. У подруму је приказан развој чачанског краја од периода неолита, где је као посебна целина издвојен приказ кнежевских хумки у Атеници. Антички период представљен је налазима са римских терми у центру града, као и случајним налазима из околине града. У холу је приказан средњовековни период, са случајним налазима везаним за долазак Словена на ово подручје и случајним налазима везаним за српску средњовековну државу.

Друга тематска целина – Представља османски период смештен у један део хола, овчарско-кабларске манастире смештене у једној соби, Први српски устанак и Хаџи-Проданову буну, који су се налазили у једној мањој собици и Други српски устанак за који је резервисана једна посебна соба, са акцентом на бој на брду Љубићу.

6 | Милош Тимотијевић, „Сталне поставке и изложбена активност“, 252–253.

7 | Исто, 256–257.

Трећа тематска целина – Налазила се на спрату конака, који је био резервисан за раднички покрет и народноослободилачку борбу, с тим што је при овој поставци изостао период после 1945. године.

Аутори поставке: археолог Милена Икодиновић, историчар уметности Душанка Ранковић, историчар Теодосије Вукосављевић и историчар уметности Милован Вуловић.⁷

Стална поставка из 1996. године

Отворена је маја 1996. године. Поставка је, као и претходна, имала три тематске целине:

Прва тематска целина – Посвећена је археолошким налазима од неолита до краја средњег века. У подрумском делу налазили су се предмети из неолита, енеолита, бронзаног доба, кнежевских хумки у Атеници и римског периода. У великом холу били су смештени предмети из периода позне антике, ране Византије са локалитета Градина на Јелици и првих векова живота Срба на овим просторима. У малој соби на приземљу налазили су се предмети из периода средњовековне српске државе.

Друга тематска целина – Посвећена је овчарско-кабларским манастирима, као и ризници чачанске цркве. Предмети из ове целине били су смештени у две собе и делу хола у приземљу Конака.

Трећа тематска целина – Постављена на спрату Конака обухватала је период од 1804. до 1941. године. Прва соба била је посвећена Првом српском устанку, део хола Хаџи-Продановој буни, а друга соба Другом српском устанку. Један део хола био је посвећен и Српско-турским ратовима 1876–1878. године и учешћу Чачана у њима. Трећа је била резервисана за Балканске ратове, а четврта и део хола за Први светски рат, кроз приказ ратног пута X пешадијског пука из Чачка. Пета, најмања соба, приказивала је устанак 1941. године.

Аутори поставке: археолози Лидија Никитовић и Оливера Марковић, историчар уметности Делфина Рајић и историчар Радивоје Бојовић.⁸

Стална поставка из 2006. године

Представља, у ствари, реконструисану сталну поставку из 1996. године. Отворена је 28. јула 2006. године у присуству министра културе Драгана Којадиновића. И ова поставка се дели на три тематске целине. Новина у односу на претходну сталну поставку састоји се у следећем: у првој тематској целини налази се 13 предмета са локалитета Градина на Јелици који припадају периоду ране Византије, као и наушнице пронађене на локалитету у порти

цркве Вазнесења Господњег у Чачку датоване у средњовековни период;⁹ у другој тематској целини налази се део најстарије грађе из XVI века из Збирке проте Вићентија Поповића и синова, док су нови предмети из заоставштине генерала Добросава Миленковића, капетана Ђорђа Роша, пуковника Младена Жујовића, потпуковника Милана Торомана и генерала Чедомира Шкекића смештени у трећу тематску целину. За разлику од сталне поставке из 1996. године, приликом ове реконструкције легенде на почетку појединих одељака у Конаку, као и натписи испод предмета, добили су нову графичку форму и двојезични садржај.¹⁰

Сталне поставке Народног музеја на територији Моравичког округа

Ризница манастира Враћевшница – Отворена је у фебруару 1957. године и смештена је у самом манастиру. Аутори поставке били су запослени у Народном музеју у Чачку.

Стална поставка у кући Вула Пантелића¹¹ –Отворена је октобра 1966. године. Поставка је пратила развој комунистичке омладине кроз Други светски рат у оквиру СКОЈ-а, као и њихову улогу у устанку и догађајима у Другом светском рату. Прва просторија била је испуњена материјалом из периода између два светска рата и документима у вези са учешћем комунистичке омладине у јавном животу Чачка. Друга је презентовала деловање скојеваца и разним ђачким дружинама и Чачане у Шпанском грађанском рату. У трећој соби био је приказан период од 1941. до 1944. године (борбе, страдања, логори и стратишта). Хол између соба био је посвећен обнови и изградњи након 1945. године, као и организовању разних оmlадинских акција. Поставка се заснивала на великом броју фотографија, а малом броју предмета. Аутори поставке били су запослени у Народном музеју у Чачку. Поставка је реконструисана јула 1980. године.¹²

Музеј Горачићке буне – Налази се у селу Горачићи у Општини Лучани, у просторијама суднице везане за овај догађај. Изложба је отворена новембра

- 9 У оквиру ове тематске целине налази се и гробна конструкција пренета са локалитета у порти цркве у Бељини која припада античком периоду, а део је сталне поставке од 2009. године.
- 10 Делфина Рајић, „Извештај о раду Народног музеја у 2006. години“, *ЗРNMЧ XXXVI*, Чачак, 2006, 389–390. За ову сталну поставку објављен је и водич, на српском и енглеском језику, чији је аутор Радивоје Бојовић (фуснота 5). То је први водич кроз једну сталну поставку који је Народни музеј у Чачку објавио.
- 11 Кућа Вула Пантелића налази се у Улици Бате Јанковића бр. 68. Саграђена је половином XIX века и представља један од најочуванијих репрезентативних објеката Србије тога доба (Делфина Рајић, *Архитектонско наслеђе Чачка*, Чачак, 1997, 8).
- 12 Милош Тимотијевић, „Сталне поставке и изложбена активност“, 254. Све реконструкције постојећих сталних поставки третиране су као посебне изложбе.

1968. године, а аутори поставке били су запослени у Народном музеју. Поставка је обновљена августа 1993. године, а аутор те обновљене поставке био је историчар Народног музеја у Чачку Слободан Невољица.

Музеј Драгачева – Отворен је новембра 1969. године, а поставка је реконструисана августа 1974. године. Приказивала је три периода: праисторију, Први и Други српски устанак и целину везану за раднички покрет и револуцију. Поред фотографија, изложени су и предмети у витринама. Аутор прве поставке био је Милован Вуловић, историчар уметности и директор Народног музеја у Чачку, а аутори друге поставке били су запослени у Народном музеју. Обе поставке биле су смештене у Дому културе у Гучи.

Спомен-соба Ратка Митровића – Отворена је 1969. године у Основној школи „Ратко Митровић“ у Чачку. Аутори поставке били су запослени у Народном музеју у Чачку.

Партизанска болница у Доњој Горевници – Поставка је отворена 1. октобра 1974. године у једној згради у дворишту основне школе у Доњој Горевници. Поставка је заснована на реконструкцији ентеријера из времена када је зграда служила као болница. У оквиру поставке дат је и тематски приказ развоја партизанског санитета у чачанском крају 1941. године. Био је то први спомен-музеј посвећен санитету у Србији. Аутори поставке били су запослени у Народном музеју у Чачку.¹³

Музеј радничког покрета и народноослободилачке борбе у Драгачеву – Отворен је 1975. године у просторијама Основне школе „Милан Благојевић“ у Лучанима. Аутори поставке били су запослени у Народном музеју у Чачку.

Спомен-соба Др Драгише Мишовића у Кулиновцима – Отворена је децембра 1977. године. Поставка је смештена у једној просторији родне куће Драгише Мишовића у Кулиновцима и заснива се на преко 70 фотографија, докумената и легенди које говоре о животу и револуционарном путу Драгише Мишовића. Аутор поставке био је историчар уметности и тадашњи директор Народног Музеја у Чачку Милован Вуловић.

Стална поставка у Кушића-хану у Ивањици – Отворена у октобру 1981. године, презентovala је етнолошку збирку, а аутор поставке била је етнолог Народног музеја у Чачку Невенка Бојовић.

Стална поставка у Тадића кући у Горњем Дупцу – Етнолошка поставка отворена августа 1985. године. Аутор поставке је била етнолог Невенка Бојовић.

Музеј легата у Горњем Милановцу – Садржи личне предмете, покућство и уметничка дела која су припадала браћи Настасијевић, а свечано је отворена октобра 1987. године. Поставка је смештена у Брковића кући у Горњем Милановцу. Њени аутори били су Милован Вуловић, Радивоје Бојовић и Делфина Дилпарић из Народног музеја у Чачку.

13 | Милован Вуловић, „Извештај о раду Народног музеја за 1974. годину“, ЗРМЧ V, Чачак, 1974, 314–315.

Музеј радничког покрета и НОБ-а у Горњем Милановцу – Отворен је септембра 1988. године. Аутори поставке били су историчар уметности Милован Вуловић и историчар Радивоје Бојовић.

Ризница манастира Никоље – Садржала је предмете из ризнице манастира, а отворена је маја 1989. године. Аутори поставке били су Милован Вуловић из Народног музеја у Чачку и Зорица Ивковић из Завода за заштиту споменика културе из Краљева.

Градска кућа у Чачку с краја XIX и почетка XX века – Отворена је августа 1992. године у просторијама Недића куће, у којој се до тада налазила стална поставка Музеја револуционарне омладине. Поставка у њој дочаравала је куће богатих Чачана које су биле опремљене намештајем набављеним у Београду и другим већим варошима Србије. Поред намештаја били су изложени и предмети који говоре о женској грађанској ношњи и тадашњем начину живота. Аутор поставке била је етнолог Невенка Бојовић.¹⁴

Музеј кућа Милоша Обреновића – Отворена је априла 1993. године у кући Милоша Обреновића у Горњој Црнући. Кнез Милош је у овој кући боравио од 1814. до 1818. године. Стална поставка обухвата документа, списе, оружје, факсимиле и предмете из Милошевог доба. Аутор поставке је историчар Радивоје Бојовић.

Конак Сретена Чолића¹⁵ – Налази се у селу Вранићима крај Чачка, а отворен је октобра 1994. године. Поставка је приказивала ентеријер сеоске куће с краја XIX и почетком XX века као и најближу окупацију. Аутор поставке је етнолог Невенка Бојовић.

Попис изложби Народног музеја у Чачку 1953 – 2010.¹⁶

Због ограничења у погледу броја страна рада, изложбе Народног музеја у Чачку морале су да буду приказане табеларно са најосновнијим подацима који подразумевају месец и годину када је изложба постављена, односно до када је била отворена, њен назив, име аутора или организатора изложбе и место где је била постављена. Овај списак изложби представља само основу за детаљнија

14 Милош Тимотијевић, „Сталне поставке и изложбена активност“, 257. Немаром општинских власти ова кућа је 2000. године прешла у приватно власништво, а музејски експонати који су били изложени у њој враћени су у депо Народног музеја. Детаљни опис сталне поставке видети у тексту: Невенка Бојовић, „Осврт на историјат значајних етнографских поставки Народног музеја у Чачку“, *ЗРМЧ XXIX*, Чачак, 1999, 88–102.

15 У овој кући су рођени и живели преци песника Душка Радовића (*Чачански глас*, бр. 37, 10. септембар 1993).

16 Подаци за овај попис преузети су из: Архивска грађа: Архива Народног музеја Чачак, Инвентарски картони изложби 1953–1999; Исто, Извештаји о раду Народног музеја за 1957, 1960–1961, 1966, 1968–1979, 1981, 1986–1987, 1989–2010. годину; Исто, Извештаји о раду Народног музеја за територију Општине

и опширнија истраживања изложбене делатности Народног музеја. Њиме су обухваћене све оне изложбе иза којих је, на било који начин, стајао Народни музеј у Чачку, а које су сврстане у више категорија. Прву категорију чине сталне поставке Народног музеја о којима је већ било речи, другу чине самосталне изложбе Народног музеја (под термином „самосталне“ подразумевају се оне изложбе које су кустоси Музеја у Чачку организовали самостално, без сарадње са другим установама или организацијама), у којима се његови кустоси појављују у улози аутора или организатора изложбе, у трећу су сврстане изложбе које је Музеј остварио у сарадњи са неком другом установом, организацијом или излагачем,¹⁷ четврту чине гостујуће музеолошке изложбе које су постављане у просторијама Народног музеја, док су петом категоријом обухваћене изложбе којима је Народни музеј изнајмљивао свој простор и које често немају везе са музеологијом, а то су најчешће уметничке изложбе савремених сликара.¹⁸

Лучани за 1972–1973, 1975–1980, 1981, 1983–1985, 1987–1988. годину; Исто, Извештаји о раду Народног музеја за територију Општине Горњи Милановац за 1987–1988. годину; Исто, Извештаји о раду Народног музеја за територију Општине Ивањица за 1981–1985, 1987. годину; Исто, Књига дежурстава Галерије Народног музеја 1980–1984; Исто, Књига дежурстава Галерије Народног музеја 1989–1992; Исто, Књига дежурстава Галерије Народног музеја 1992–1996; Исто, Књига дежурстава Галерије Народног музеја 2001–2007; Исто, Књига дежурстава Галерије Народног музеја 2007–2010; Исто, Књига утисака Галерије Народног музеја 1997–2006. Штампана: „Драгачевски трубач“, бр. 1–35, Гуча, 1967–2004; „Чачански глас“, Чачак, 1954–2009. Литература: Александра Бабић, „Изложбена делатност археолошког одељења Народног музеја у Чачки 1952–2006“, *ЗРМЧ XXXV*, Чачак, 2005, 373–384; Горан Давидовић, Лела Павловић, „Историја Чачка / хронологија од праисторије до 2000“, Чачак, 2009; Јулка Маринковић, „Изложбена делатност Уметничке галерије „Надежда Петровић“ 1960–2005“, едиција *Наслеђа, свеска 4*, Чачак, 2004; Зора Продановић, „Изложбена делатност Народног музеја у Београду 1945–1980“ *Музеолошке свеске бр. 2*, Београд, 1982; Иста, „Изложбена делатност Народног музеја у Београду 1981–1990“, *Музеолошке свеске бр. 5*, Београд, 1991; Милош Тимотијевић, „Сталне поставке и изложбена активност музеја 1953–2002. године“, у: „Народни музеј Чачак 1952–2002“, *ЗРМЧ XXXI*, Чачак, 2001, стр. 251–259; „Трубачка будилица од Гуче до вечности“, Чачак, 2006; Витомир Василић, „Архив у Чачку 1948–2003“, Чачак, 2003.

17 Поред премијерне изложбе у списак су унета и сва њена гостовања у другим местима.

18 У овој категорији налазе се, претежно, самосталне изложбе ликовних уметника и разних удружења. Ова последња категорија изложби јавља се први пут 1982. године. Све до 1980. године Музеј није располагао посебним изложбеним простором, осим онога у Конаку Јована Обреновића у коме се налазила стална поставка.

Ред. бр.	Датум	Назив изложбе	Аутор/Организација изложбе	Место
1.	јул 1953.	Стална поставка	Колектив Народног музеја Чачак	Конак господара Јована Обреновића Чачак
2.	мај 1954.	Изложба слика Живорада Настасијевића	Народни музеј Чачак	Чачак
3.	јул 1954.	Петнаест уметника послератне генерације	Народни музеј Чачак	Чачак
4.	децембар 1954.	Изложба поводом десетогодишњице ослобођења града	Народни музеј Чачак	Чачак
5.	1954.	Децембарска група – изложба слика	Народни музеј Чачак	Чачак
6.	децембар 1955.	Историјски архив нам прича о прошлости	Народни музеј Чачак и Историјски архив Чачак	Конак господара Јована Обреновића
7.	јул 1956.	Ослободилачка борба народа таковског краја	Слободан Санадер – Народни музеј Чачак	Горња Црнућа
8.	октобар 1956.	Изложба слика Надежде Петровић	Народни музеј Београд; Народни музеј Чачак	Сала Абрашевића Чачак
9.	октобар 1956.	Десет година Народног универзитета у Чачку	Народни музеј Чачак и Историјски архив Чачак	Сала Абрашевића Чачак
10.	новембар 1956.	Изложба архивских докумената из прошлости Чачка и околине	Народни музеј Чачак и Историјски архив Чачак	Сала Абрашевића Чачак
11.	фебруар 1957.	Ризница манастира Враћевшница – Стална поставка	Народни музеј Чачак	Манастир Враћевшница
12.	август – септембар 1957.	Природњачка изложба	Народни музеј Чачак и Природњачки музеј Београд	Дом културе – Чачак
13.	новембар 1957.	Скулптуре Ристе Стијовића	Катарина Амброзић – Народни музеј Београд; Народни музеј Чачак	Сала Хидроградње Чачак
14.	новембар – децембар 1957.	Слике Боже Продановића	Божо Продановић; Народни музеј Чачак	Просторије аматерског стрелишта „Танаско Рајић“ Чачак
15.	април – мај 1958.	Наш народни накит	Ђорђе Тешић – Етнографски музеј Београд	Конак господара Јована Обреновића
16.	јул 1958.	Слике Ђорђа Андрејевића Куна	Ђорђе Андрејевић; Народни музеј Чачак	Сала Абрашевића Чачак
17.	јун 1959.	Скулптуре Сретена Стојановића	Сретен Стојановић; Слободан Санадер – Народни музеј Чачак	Сала Абрашевића Чачак
18.	октобар 1959.	Жене у НОБ-у	Слободан Санадер – Народни музеј Чачак	Сала Абрашевића Чачак
19.	децембар 1959.	Развој радничког покрета у чачанском крају – изложба поводом 40 година КПЈ и 15 година од ослобођења Чачка	Народни музеј Чачак, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“ Чачак и Историјски архив Чачак	Конак господара Јована Обреновића
20.	август – септембар 1960.	Илирске хумке у Агеници	Милена Ђукић – Народни музеј Чачак	Конак господара Јована Обреновића
21.	април 1961.	Сликарство кроз векове – продајна изложба репродукција	Народни музеј Чачак	Хол Гимназије у Чачку
22.	јул 1961.	Моша Пијаде – изложба слика и цртежа	Вера Ристић – Народни музеј Београд; Народни музеј Чачак	Хол Гимназије у Чачку

Ред. бр.	Датум	Назив изложбе	Аутор/Организација изложбе	Место
23.	октобар 1961.	Чачак 1941. год. – изложба докумената	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Хол Скупштине општине Чачак
24.	јун 1962.	Задругарски покрет у НОБ-у	Милован Вуловић и Слободан Санадер – Народни музеј Чачак	Дом културе Леушићи
25.	новембар 1962.	125-огодишњица Чачанске гимназије	Народни музеј Чачак, Историјски архив Чачак, Гимназија Чачак и Уметничка галерија „Надежда Петровић“ Чачак	Свечана сала Гимназије Чачак
26.	мај 1963.	Развој избора у Чачку – изложба докумената	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Хол Скупштине општине Чачак
27.	јун 1963.	Новац кроз векове – нумизматичка збирка	Добрила Гај – Поповић, Милоје Васић – Народни музеј Београд	Конак господара Јована Обреновића
28.	новембар – децембар 1963.	Развој народне власти у чачанском крају – изложба поводом 20 година АВНОЈ-а	Народни музеј Чачак и Историјски архив Чачак	О. Ш. „Вук Караџић“ Чачак (данас зграда Економске школе)
29.	јануар 1964.	Сликаство кроз векове – изложба репродукција	Колектив Народног музеја у Чачку	Дом културе Лучани
30.	март 1964.	НОБ у нашем крају	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Покретна изложба основних школа у чачанском крају
31.	април 1964.	Изложба слика Живка Стоисављевића	Живко Стоисављевић; Народни музеј Чачак	Хол Гимназије у Чачку
32.	октобар 1964.	Стари Чачак – изложба слика Драгана Ђирковића	Драган Ђирковић; Народни музеј Чачак	Хол Гимназије у Чачку
33.	децембар 1964.	Борбе за ослобођење Чачка 1944. год.	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Хол Гимназије у Чачку
34.	јануар 1965.	20-огодишњица АВНОЈ-а	Народни музеј Чачак и Историјски архив Чачак	Хол Фабрике резног алага Чачак
35.	април – мај 1965.	Српско сликарство 19. века	Народни музеј Београд, Народни музеј Чачак	Хол Гимназије у Чачку
36.	јун 1965.	Наш крај у Другом српском устанку	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Покретна изложба основних школа у чачанском крају
37.	новембар 1965.	Развој штампе у Чачку од 1893. до данас	Народни музеј Чачак и Историјски архив Чачак	Чачак
38.	април 1966.	Уметничка обрада стакла кроз векове	Музеј примењене уметности Београд; Народни музеј Чачак	Уметничка галерија „Надежда Петровић“ Чачак
39.	мај 1966.	Насловна страна у српској штампаној књизи	Музеј примењене уметности Београд; Народни музеј Чачак	Уметничка галерија „Надежда Петровић“ Чачак
40.	септембар 1966.	Таковски крај у НОБ-у	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Покретна изложба основних школа у горњомилановачком крају
41.	октобар 1966.	Музеј револуционарне омладине – Стална поставка	Колектив Народног музеја у Чачку	Кућа Вула Пантелића
42.	мај – јун 1967.	Слике и карикатуре Мише Лазаревића	Миша Лазаревић; Милован Вуловић и Душанка Ранковић – Народни музеј Чачак	Уметничка галерија „Надежда Петровић“ Чачак
43.	март 1968.	Тито – живот и рад	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Конак господар Јована Обреновића

44.	април 1968.	Ко су Илири?	Народни музеј Чачак и Народни музеј Титово ужице	Уметничка галерија „Надежда Петровић“ Чачак
45.	мај – јун 1968.	Стари мајстори – изложба слика	Милван Живковић – Народни музеј Крагујевац; Душанка Ранковић – Народни музеј Чачак	Уметничка галерија „Надежда Петровић“ Чачак
46.	јул 1968.	Драгачево у НОБ-у	Милван Вуловић – Народни музеј Чачак	Дом културе Гуча
47.	октобар – новембар 1968.	Фреске рашке школе	Народни музеј Краљево; Народни музеј Краљево и Народни музеј Чачак	Уметничка галерија „Надежда Петровић“ Чачак
48.	новембар 1968.	Музеј Горачићке буне – Стална поставка	Колектив Народног музеја у Чачку	Судница у Горачићима
49.	1968.	20 година Фабрике резног алата у Чачку	Народни музеј Чачак	Хол управне зграде Фабрике резног алата Чачак
50.	април 1969.	Раднички покрет таковског краја	Милван Вуловић – Народни музеј Чачак	Хол Дома армије Горњи милановац
51.	април 1969.	Раднички покрет чачанског краја	Народни музеј Чачак и Историјски архив Чачак	Уметничка галерија „Надежда Петровић“ Чачак
52.	јун 1969.	Народна уметност Косова и Метохије	Музеј Косова Приштина	Конак господар Јована Обреновића
53.	јул 1969.	Тренчински сликари	Колективна изложба уметника из града Тренчина из Словачке; Народни музеј Крагујевац и Народни музеј Чачак	Уметничка галерија „Надежда Петровић“ Чачак
54.	јул – август 1969.	Сликари Западне Србије	Заједница музеја Западне Србије, Народни музеј Чачак и Уметничка галерија „Надежда Петровић“ Чачак	Уметничка галерија „Надежда Петровић“ Чачак
55.	октобар 1969.	Лабински ателијери – изложба слика	Народни музеј Лабин; Народни музеј Чачак	Уметничка галерија „Надежда Петровић“ Чачак
56.	новембар 1969.	Музеј Драгачева – Стална поставка	Народни музеј Чачак	Дом културе Гуча
57.	1969.	Ратко Митровић – живот и рад Стална поставка	Народни музеј Чачак	Основна школа „Ратко Митровић“ Чачак
58.	март 1970.	Народна уметност Западне Србије	Народни музеј Чачак и Заједница музеја Западне Србије	Конак господара Јована Обреновића
59.	април 1970.	Птице наших крајева – природњачка изложба	Природњачки музеј Београд; Народни музеј Чачак	Дом културе – Чачак
60.	април 1970.	Лик жене на средњовековним фрескама	Јелица Илић – Галерија фресака Београд; Народни музеј Чачак	Уметничка галерија „Надежда Петровић“ Чачак
61.	мај 1970.	Први мају у Чачку од 1900–1970.	Милван Вуловић – Народни музеј Чачак	Покретна изложба
62.	октобар 1970.	Животни пут Васе Пелагића	Историјски музеј Србије Београд; Народни музеј Чачак	Уметничка галерија „Надежда Петровић“ Чачак
63.	децембар 1970.	Крагујевачки октобар	Сломен парк Крагујевац; Народни музеј Чачак	Дом културе – Чачак

Ред. бр.	Датум	Назив изложбе	Аутор/Организација изложбе	Место
64.	мај 1971.	Чачак некад и сад	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Дом културе Улцињ
65.	септембар 1971.	Иконе Јанка Михаиловића Молера (из цркве у Каони)	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Просторије Црквеног дома Гуча
66.	септембар – октобар 1971.	Србију, буно међу народима	Милован Вуловић и Душанка Ранковић – Народни музеј Чачак	Уметничка галерија „Надежда Петровић“ Чачак
67.	децембар 1971.	Ратко Митровић – живот и рад	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Дом културе – Чачак
68.	фебруар 1972.	Еволуција органског света кроз геолошке периоде	Природљачки музеј Београд и Народни музеј Чачак	Дом културе – Чачак
69.	март 1972.	„Раденик“ и његово виђење Србије	Историјски музеј Србије Београд и Народни музеј Чачак	Дом културе – Чачак
70.	мај 1972.	Ликовна сведочанства сликара партизана Хрватске	Музеј револуције Хрватске Загреб и Народни музеј Чачак	Дом културе – Чачак
71.	септембар 1972.	Тито – живот и рад	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Покретна изложба основних школа и радних организација
72.	октобар 1972.	Иконе бокогаторске школе	Народни музеј Београд и Народни музеј Чачак	Уметничка галерија „Надежда Петровић“ Чачак
73.	децембар 1972.	Тито – живот и рад	Народни музеј Чачак	Дом културе Лучани
74.	март – април 1973.	Ратни сликари 1912–1918. год.	Војни музеј Београд, Народни музеј Чачак и Уметничка галерија „Надежда Петровић“ Чачак	Уметничка галерија „Надежда Петровић“ Чачак
75.	април 1973.	Литографије Анастаса Јовановића	Галерија Матице српске Нови Сад и Народни музеј Чачак	Дом културе – Чачак
76.	мај – јун 1973.	Народна власт од народноослободилачких одбора до уставних амандмана	Музеј револуције народа Југославије Београд, Градска конференција Социјалистичког савеза Београда и Народни музеј Чачак	Дом културе – Чачак
77.	септембар – октобар 1973.	Сликари Западне Србије	Заједница музеја Западне Србије, Народни музеј Чачак и Уметничка галерија „Надежда Петровић“ Чачак	Уметничка галерија „Надежда Петровић“ Чачак
78.	новембар 1973.	Благоје Паровић – живот и рад	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Дом културе – Чачак
79.	децембар 1973.	Истарски ликовни уметници	Народни музеј Лабин и Народни музеј Чачак	Дом културе – Чачак
80.	март 1974.	Буне сељака на територији Југославије у 16. веку	Војни музеј Београд и Народни музеј Чачак	Дом културе – Чачак
81.	јул 1974.	Стална поставка	Колектив Народног музеја у Чачку	Конак господара Јована Обреновића
82.	август 1974.	Реконструкција Сталне поставке у Музеју Драгачева у Гучи	Колектив Народног музеја у Чачку	Дом културе Гуча
83.	октобар 1974.	Сломен-музеј прве партизанске болнице у Доњој Горевници Стална поставка	Колектив Народног музеја у Чачку	Зграда Основне школе у Доњој Горевници

84.	носембар 1974.	Драгољуб Јовашевић – 35 година уметничког рада	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Дом културе – Чачак
85.	мај 1975.	Раднички покрет чачанског краја	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Дом културе – Чачак
86.	мај 1975.	Раднички покрет чачанског краја	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Дом културе Лучани
87.	октобар 1975.	70. година „Абрашевића“	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Дом културе – Чачак
88.	1975.	Раднички покрет и народноослободилачке борбе у Драгачеву – Стална поставка	Народни музеј Чачак	Основна школа „Милан Благојевић“ Лучани
89.	мај 1976.	Коста Новаковић – живот и рад	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Дом културе – Чачак
90.	јул 1976.	Коста Новаковић – живот и рад	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Дом културе Гуча
91.	август 1976.	Коста Новаковић – живот и рад	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Дом културе Лучани
92.	ноембар – децембар 1976.	Јаворски рат 1876–1976. год.	Теодосије Вукосављевић– Народни музеј Чачак	Дом културе – Чачак
93.	децембар 1976.	Јаворски рат 1876–1976. год.	Теодосије Вукосављевић– Народни музеј Чачак	Галерија младих Ивањица
94.	1976.	Развој железнице у чачанском крају	Народни музеј Чачак	Плато испред Железничке станице у Чачку
95.	јануар 1977.	Јаворски рат 1876–1976. год.	Теодосије Вукосављевић– Народни музеј Чачак	Прилике
96.	април 1977.	140 година Чачанске гимназије	Народни музеј Чачак	Дом културе – Чачак
97.	август 1977.	Вез на народној ношњи	Невенка Бојовић – Народни музеј Чачак	Дом културе Гуча
98.	ноембар – децембар 1977.	Тито–партије–револуција	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Дом културе – Чачак
99.	децембар 1977.	Др Драгиша Мишовић – живот и рад Меморијална соба	Колектив Народног музеја у Чачку	Спомен-дом Кулиновци
100.	1977.	Јаворски рат 1876–1976. год.	Теодосије Вукосављевић– Народни музеј Чачак	Дом културе Гуча
101.	1977.	Јаворски рат 1876–1976. год.	Теодосије Вукосављевић– Народни музеј Чачак	Дом културе Лучани
102.	мај – јун 1978.	Тито и пионири	Педагошки музеј Београд; Народни музеј Чачак	Дом културе – Чачак
103.	јул 1978.	Чачански партизански одред	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Дом културе Гуча
104.	септембар 1978.	Народна обрада дрвета	Невенка Бојовић – Народни музеј Чачак	Дом културе Гуча
105.	децембар 1978.	Филип Филиповић	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Дом културе – Чачак
106.	јануар 1979.	Филип Филиповић	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Дом културе Лучани
107.	март 1979.	Филип Филиповић	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Дом културе Гуча
108.	април 1979.	Омладина Чачка на радним акцијама	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Дом културе – Чачак
109.	мај 1979.	Развој и рад радничког и комунистичког покрета у Чачку	Народни музеј Чачак	Дом културе – Чачак
110.	јун 1979.	Раднички покрет Драгачева	Народни музеј Чачак	Дом културе Лучани

Ред. бр.	Датум	Назив изложбе	Аутор/Организација изложбе	Место
111.	јул 1979.	60 година СКЈ	Народни музеј Чачак и Међуопштински историјски архив Чачак	Чачак
112.	август 1979.	Стара Гуча на фотографијама	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Дом културе Гуча
113.	јун 1980.	50 година Фабрике хартије у Чачку	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Дом културе – Чачак
114.	јул 1980.	Реконструкција сталне поставке у Музеју револуционарне омладине	Народни музеј Чачак	Кућа Вула Пантелића
115.	август 1980.	Златни вез на народној ношњи	Невенка Бојовић – Народни музеј Чачак	Дом културе Гуча
116.	децембар 1980.	Стари Чачак – изложба фотографија	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
117.	март – мај 1981.	Оружје и опрема средњовековног ратника у Србији	Петар Поплазић и Ђиљана Лађевац – Историјски музеј Србије Београд	Галерија Народног музеја Чачак
118.	април 1981.	Револуционарни покрет Чачанске гимназије	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Хол Гимназије у Чачку
119.	август 1981.	Драгачево у устанку 1941. год.	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Дом културе Гуча
120.	септембар 1981.	Драгачево у устанку 1941. год.	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Дом културе Лучани
121.	октобар 1981.	Устанак у делима ликовних уметника	Ангелина Фоглић-Коријак – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
122.	октобар 1981.	Етнографска збирка – Стална поставка	Невенка Бојовић – Народни музеј Чачак	Кушића хан Ивањица
123.	новембар 1981.	Ратко Митровић	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Просторије РО „Ратко Митровић“ и градилишта
124.	новембар 1981.	Средњовековни Сталаћ	Народни музеј Краљево, Завод за заштиту споменика културе Краљево	Галерија Народног музеја Чачак
125.	децембар 1981 – фебруар 1982.	Ткање, плетење и вез	Невенка Бојовић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
126.	фебруар – април 1982.	Чачански пролетери	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
127.	април – мај 1982.	Изложба слика Богића Рисимовића-Рисима	Богић Рисимовић-Рисим	Галерија Народног музеја Чачак
128.	мај – август 1982.	Стари занати у Чачку	Невенка Бојовић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
129.	август 1982.	Стари драгачевски занати	Невенка Бојовић – Народни музеј Чачак	Дом културе Гуча
130.	август – октобар 1982.	Народни музеј 1952–1982. год.	Колектив Народног музеја у Чачку	Галерија Народног музеја Чачак
131.	октобар 1982.	50 година Чачанског гласа	Народни музеј Чачак, Међуопштински историјски архив Чачак и Чачански глас	Дом културе – Чачак
132.	октобар – новембар 1982.	Ђура Јакшић 1832–1982. год.	Никола Кусовац и Веселин Лађић – Народни музеј Београд	Галерија Народног музеја Чачак
133.	новембар – децембар 1982.	Оружје и ратничка опрема српских устаника у првој половини 19. века	Душан Масловарић – Етнографски музеј Београд	Галерија Народног музеја Чачак

134.	април 1983.	Изложба слика Групице Лазаревића – 25 година рада	Групица Лазаревић	Галерија Народног музеја Чачак
135.	април – мај 1983.	Чачански филателисти	Ангелина Фоглић-Корјак – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
136.	мај – јун 1983.	1. Дечји мајски салон	Ангелина Фоглић-Корјак – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
137.	јун – септембар 1983.	Српско сликарство 19. века – доба билдермајера	Никола Кусовац – Народни музеј Београд	Галерија Народног музеја Чачак
138.	август – септембар 1983.	Споменици културе Драгачева	Ангелина Фоглић-Корјак – Народни музеј Чачак	Дом културе Гуча
139.	септембар 1983.	Споменици културе Драгачева	Ангелина Фоглић-Корјак – Народни музеј Чачак	Дом културе Лучани
140.	септембар 1983.	Стара Ивањица	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Дом културе Ивањица
141.	септембар – новембар 1983.	Чачански социјалисти	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
142.	октобар 1983.	Чачанска гимназија	Милован Вуловић и Теодосије Вукосављевић – Народни музеј Чачак	Хол Гимназије у Чачку
143.	новембар 1983.	Јован Јовановић Змај	Музеј примењене уметности Београд	Галерија Народног музеја Чачак
144.	март – мај 1984.	Спорт у старом Чачку	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
145.	мај – јун 1984.	2. Дечји мајски салон	Ангелина Фоглић-Корјак – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
146.	јун – септембар 1984.	Српско сликарство 19. века – доба романтизма	Никола Кусовац и Веселин Лађић – Народни музеј Београд	Галерија Народног музеја Чачак
147.	август 1984.	Драгачевци у ратовима 1912–1918. год.	Теодосије Вукосављевић и Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Дом културе Гуча
148.	август 1984.	Ткање, плетење и вез	Невенка Бојовић – Народни музеј Чачак	Дом културе Ивањица
149.	септембар 1984 – март 1985.	Ратни пут десетог пука 1912–1918. год.	Теодосије Вукосављевић и Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
150.	април 1985.	Чачански крај у Другом српском устанку	Теодосије Вукосављевић и Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
151.	мај – јун 1985.	3. Дечји мајски салон	Ангелина Фоглић-Корјак – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
152.	мај – јун 1985.	„Абрашевић“ 1905–1985. год.	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Дом културе – Чачак
153.	јун – септембар 1985.	Српско сликарство 19. века – доба реализма	Веселин Лађић – Народни музеј Београд	Галерија Народног музеја Чачак
154.	јун – јул 1985.	Ратни пут десетог пука 1912–1918. год.	Теодосије Вукосављевић и Радивоје Бојовић	Дом културе Ивањица
155.	август 1985.	Етнографска изложба у Тадића кући у Доњем Дупцу – Стална поставка	Невенка Бојовић – Народни музеј Чачак	Доњи Дубац
156.	август 1985.	Драгачево у Другом српском устанку	Теодосије Вукосављевић – Народни музеј Чачак	Сала Месне заједнице Гуча
157.	септембар 1985.	Стари ивањички занати	Невенка Бојовић – Народни музеј Чачак	Дом културе Ивањица

Ред. бр.	Датум	Назив изложбе	Аутор/Организација изложбе	Место
158.	децембар 1985.	Чачак 1944. год.	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Дом културе – Чачак
159.	децембар 1985 – април 1986.	Сахрањивање под хумкама бронзаног доба у чачанском крају	Милена Икодиновић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
160.	април – мај 1986.	Уметност Старе Грчке – вазе и статуете	Др Љубиша Поповић – Народни музеј Београд	Галерија Народног музеја Чачак
161.	мај – јун 1986.	4. Дечји мајски салон	Делфина Дилларић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
162.	јун 1986.	Коста Новаковић – живот и рад	Милован Вуловић и Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Дом култура Чачак
163.	јун – септембар 1986.	Градска ношња у Чачку крајем 19. и почетком 20. века	Невенка Бојовић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
164.	август 1986.	Сахрањивање под хумкама бронзаног доба у драгачевском крају	Милена Икодиновић – Народни музеј Чачак	Дом културе Гуча
165.	септембар – децембар 1986.	Жене чачанског краја у револуцији	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
166.	децембар 1986.	Импесионизам у српском сликарству	Вера Ристић – Народни музеј Београд	Галерија Народног музеја Чачак
167.	април – мај 1987.	Вук Караџић – живот и дело	Милован Вуловић и Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
168.	мај 1987.	Вук Караџић – живот и дело	Милован Вуловић и Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Дом армије Горњи Милановац
169.	мај – јун 1987.	5. Дечји мајски салон	Делфина Дилларић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
170.	јул – септембар 1987.	Дипломе и повеље	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
171.	август 1987.	Вук Караџић – живот и дело	Милован Вуловић и Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Дом културе Гуча
172.	септембар 1987.	Вук Караџић – живот и дело	Милован Вуловић и Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Дом културе Лучани
173.	октобар 1987.	Музеј легата у Горњем Милановцу – Стална поставка	Милован Вуловић, Радивоје Бојовић и Делфина Дилларић	Брковића кућа Горњи Милановац
174.	октобар 1987.	150 година Чачанске гимназије	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
175.	новембар 1987.	Вук Караџић – живот и дело	Милован Вуловић и Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Основна школа Каона
176.	фебруар – март 1988.	Римска скулптура у Србији	Др Драгослав Срејовић	Галерија Народног музеја Чачак
177.	мај – јун 1988.	6. Дечји мајски салон	Делфина Дилларић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
178.	јун – јул 1988.	Сеоска кућа у чачанском крају	Невенка Бојовић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак

179.	јул 1988.	Дечеје забаве у Чачку	Невенка Бојовић и Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Дом културе – Чачак
180.	август 1988.	Драгачево у писаној речи	Милован Вуловић и Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Дом културе Гуча
181.	септембар 1988.	Музеј радничког покрета и НОБ-а у Горњем Милановцу – Стална поставка	Милован Вуловић и Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Брковића кућа Горњи Милановац
182.	септембар 1988.	6. Дечји мајски салон	Делфина Дилпарих – Народни музеј Чачак	Дом културе Лучани
183.	новембар 1988.	Градитељска традиција као подстицај	арх. Божидар Петровић и арх. Зоран Петровић – Етнографски музеј Београд	Галерија Народног музеја Чачак
184.	децембар 1988.	Неолитска насеља у долини Јасенице	Ранко Кагунар – Народни музеј Смедеревска Паланка	Галерија Народног музеја Чачак
185.	фебруар– март 1989.	Зоран Милошевић – уметничке фотографије	Зоран Милошевић	Галерија Народног музеја Чачак
186.	мај 1989.	Бранислав Нушић 1864–1939–1989. год.	Даринка Томић и Синиша Јањић	Галерија Народног музеја Чачак
187.	мај 1989.	Ризница манастира Никоље – Стална поставка	Милован Вуловић и Зорица Ивковић	Манастир Никоље
188.	мај – септембар 1989.	7. Дечји мајски салон	Делфина Рајић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
189.	јун 1989.	Етнографско наслеђе региона Краљево	Народни музеј Краљево, Народни музеј Крушевац и Народни музеј Чачак	Замак културе Врњачка Бања
190.	август 1989.	Хаџи-Проданова буна 1814–1989. год.	Теодосије Вукосављевић и Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Дом културе Гуча
191.	септембар 1989 – фебруар 1990.	Хаџи-Проданова буна 1814–1989. год.	Теодосије Вукосављевић и Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
192.	март 1990.	Србија и Русија 1838–1918.	Међуопштински историјски архив Чачак, Историјски архив Краљево и Архив Србије Београд	Галерија Народног музеја Чачак
193.	март – април 1990.	Чачак и Чачани у делима ликовних уметника	Организација Делфина Рајић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
194.	април – јун 1990.	8. Дечји мајски салон	Делфина Рајић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
195.	мај 1990.	Господари сребра – гвоздено доба на тлу Србије	Народни музеј Београд, Војвођански музеј Нови Сад, Музеј Косова Приштина и Народни музеј Чачак	Народни музеј Београд
196.	јун – октобар 1990.	Ризнице овчарско-кабларских манастира	Делфина Рајић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
197.	август 1990.	Драгачевци у устанцима 1804–1815. год.	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Дом културе Гуча
198.	октобар – децембар 1990.	Пуковник Драгутин Гавриловић	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
199.	децембар 1990.	Рударење на руднику	Народни музеј Чачак и Археолошки институт Београд	Галерија Народног музеја Чачак

Ред. бр.	Датум	Назив изложбе	Аутор/Организација изложбе	Место
200.	децембар 1990 – фебруар 1991.	Пуковник Драгутин Гавриловић	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Народни музеј Крушевац
201.	фебруар – април 1991.	Пуковник Драгутин Гавриловић	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Народни музеј Трстеник
202.	април – јун 1991.	9. Дечји мајски салон	Делфина Рајић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
203.	април 1991.	Пуковник Драгутин Гавриловић	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Кућа Крсмановића Београд
204.	јун 1991.	Пуковник Драгутин Гавриловић	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Народни универзитет Љиг
205.	јун – септембар 1991.	Забаве у старом Чачку	Милован Вуловић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
206.	август 1991.	Пуковник Драгутин Гавриловић	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Дом култура Гуча
207.	септембар 1991.	Пуковник Драгутин Гавриловић	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Дом културе Лучани
208.	септембар – октобар 1991.	Сабор трубача у Гучи – изложба фотографија	Фото и видео клуб „Чачак“	Галерија Народног музеја Чачак
209.	октобар – новембар 1991.	Ћилимарство Западног Поморавља	Народни музеј Краљево, Народни музеј Крушевац, Народни музеј Трстеник и Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
210.	јануар – фебруар 1992.	Самоуки сликари и вајари Драгачева	Никола Стојић	Галерија Народног музеја Чачак
211.	март – мај 1992.	Накит и кићење из збирке Завичајног музеја Ужице	Народни музеј Ужице	Галерија Народног музеја Чачак
212.	мај – јун 1992.	10. Дечји мајски салон	Делфина Рајић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
213.	јун – јул 1992.	Изложба фотографија Милинка Стефановића	Фото и видео клуб „Чачак“	Галерија Народног музеја Чачак
214.	јул – октобар 1992.	Западно Поморавље у неолиту	Лидија Никитовић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
215.	август 1992.	Традиционална драгачевска свадба	Снежана Шапоњић-Ашанин – Народни музеј Чачак	Дом културе Гуча
216.	август 1992.	Градска кућа – Стална поставка	Невенка Бојовић – Народни музеј Чачак	Кућа Вула Пантелића
217.	новембар 1992 – март 1993.	Богородичина црква на Морави – 800 година цркве Богородице Градачке	Радивоје Бојовић, Оливера Марковић и Делфина Рајић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
218.	март – април 1993.	Старо село Сирогојно	Петар Оторанов – Музеј Сирогојно	Галерија Народног музеја Чачак
219.	април 1993.	15 година Фото-кино клуба „Чачак“ – изложба фотографија	Фото и видео клуб „Чачак“	Галерија Народног музеја Чачак
220.	мај – јул 1993.	11. Дечји мајски салон	Делфина Рајић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
221.	јул – новембар 1993.	Изложба слика 5. ликовне колоније „Чачак 92.“	Друштво ликовних уметника „Рисим“ Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
222.	август 1993.	Сто година Горачићке буне	Слободан Невљица – Народни музеј Чачак	Дом култура Гуча
223.	август 1993.	Музеј Горачићке буне – Стална поставка (реконструкција)	Слободан Невљица – Народни музеј Чачак	Зграда суднице у Горачићима

224.	септембар – октобар 1993.	Западно Поморавље у неолиту	Лиђија Никитовић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Краљево
225.	новембар 1993.	Међународна изложба уметничке фотографије	Фото-кино клуб „Чачак“ и Фото-кино клуб „Аца Стојановић“ Лесковац	Галерија Народног музеја Чачак
226.	новембар 1993.	Музеј Милоша Обреновића у Горњој Црнући – Стална поставка	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Горња Црнућа
227.	децембар 1993.	Изложба производног програма фирме „Precision“	Фирма „Precision“ Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
228.	фебруар 1994.	Изложба слика „Љубав је испуњен закон“	Данијел Микић	Галерија Народног музеја Чачак
229.	април – мај 1994.	Облик и орнамент керамике	Јагода Ђурић – Народни музеј Ужиге	Галерија Народног музеја Чачак
230.	мај – јун 1994.	12. Децји мајски салон	Делфина Рајић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
231.	јун – јул 1994.	Драган Ђирковић – ретроспективна изложба	Драган Ђирковић	Галерија Народног музеја Чачак
232.	јул – октобар 1994.	Црква Светог Николе у Жељевици	Делфина Рајић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
233.	август 1994.	Човек и његова ликовна представа на надгробним споменицима	Никола Дулић; Народни музеј Чачак	Дом културе Гуча
234.	октобар – новембар 1994.	Изложба слика Миливоја Миље Марића	Миливоје Миља Марић	Галерија Народног музеја Чачак
235.	новембар 1994.	Конак Сретена Чолића – Стална поставка	Невенка Бојовић – Народни музеј Чачак	Чолића кућа Вранићи
236.	децембар 1994.	Изложба слика удружења уметника „Сликарески уранац“	Културно-просветна заједница Подгорица, Удружење САГА	Галерија Народног музеја Чачак
237.	март 1995.	Ника Никола Стојић – скулптуре	Никола Стојић; Делфина Рајић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
238.	април – мај 1995.	Молитва у гори – цркве брвнаре у Србији	Републички завод за заштиту споменика културе Београд	Галерија Народног музеја Чачак
239.	мај – јун 1995.	13. Децји мајски салон	Делфина Рајић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
240.	јун – октобар 1995.	Орнаменти на надгробним споменицима	Невенка Бојовић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
241.	октобар – новембар 1995.	Слободанка Прибићевић-Костић, Ненад Стефановић – ликовна изложба	Слободанка Прибићевић-Костић, Ненад Стефановић	Галерија Народног музеја Чачак
242.	новембар 1995.	Изложба слика Милене Поповић	Удружење САГА	Галерија Народног музеја Чачак
243.	април 1996.	Годишња изложба слика удружења љубитеља уметности „Естет“	Удружење љубитеља уметности „Естет“	Галерија Народног музеја Чачак
244.	мај 1996.	Стална поставка	Радивоје Бојовић, Лиђија Никитовић, Оливера Марковић и Делфина Рајић – Народни музеј Чачак	Конак господара Јована Обреновића
245.	мај–јун 1996.	14. Децји мајски салон	Делфина Рајић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
246.	јун 1996.	Јаворски рат 1876. год.	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак

Ред. бр.	Датум	Назив изложбе	Аутор/Организација изложбе	Место
247.	август 1996.	Орнаменти на надгробним споменицима	Невенка Бојовић – Народни музеј Чачак	Етнографски музеј Београд
248.	август 1996.	Јаворски рат 1876. год.	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Дом културе Гуча
249.	септембар 1996.	Јаворски рат 1876. год.	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Дом културе Бајина Башга
250.	октобар 1996.	Јаворски рат 1876. год.	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Дом културе Нова Варош
251.	октобар 1996.	Чарапе и назувице	Снежана Шаповић-Ашанин – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
252.	новембар 1996.	Јаворски рат 1876. год.	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Библиотека Пожега
253.	новембар 1996.	Јаворски рат 1876. год.	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Основна школа Бресница
254.	април – мај 1997.	Технологија обраде камена у неолиту	Вера Богосављевић-Петровић – Народни музеј Краљево	Галерија Народног музеја Чачак
255.	мај – јун 1997.	15. Дејчи мајски салон	Делфина Рајић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
256.	јун – јул 1997.	Обућа у Србији	Вера Шарац-Момчиловић – Етнографски музеј Београд	Галерија Народног музеја Чачак
257.	јул – август 1997.	Чарапе и назувице	Снежана Шаповић-Ашанин – Народни музеј Чачак	Етнографски музеј Београд
258.	јул – август 1997.	Годишња изложба слика удружења љубитеља уметности „Естет“	ЕСТЕТ	Галерија Народног музеја Чачак
259.	јул 1997.	Орнаменти на надгробним споменицима	Невенка Бојовић – Народни музеј Чачак	Основна школа Прислоница
260.	август 1997.	Орнаменти на надгробним споменицима	Невенка Бојовић – Народни музеј Чачак	Дом културе Гуча
261.	август – новембар 1997.	Архитектонско наслеђе Чачка	Делфина Рајић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
262.	мај 1998.	16. Дејчи мајски салон	Делфина Рајић – Народни музеј Чачак	Уметничка галерија „Надежда Петровић“ Чачак
263.	август 1998.	Народно градитељство Драгачева	Невенка Бојовић – Народни музеј Чачак	Дом културе Гуча
264.	децембар 1998.	Изложба ручних радова	Хуманитарна организација „Здраво да сте“ и Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
265.	септембар 1998.	Две српске Свете горе – осам векова Хиландара	Народни музеј Чачак, Међуопштински историјски архив Чачак и Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“ Чачак	Галерија „Рисим“ Чачак
266.	фебруар – март 1999.	Сликана свила	Весна Петровић	Галерија Народног музеја Чачак
267.	март – септембар 1999.	Општина Чачак и њени председници 1918–1941. год.	Милош Тимотијевић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
268.	август 1999.	Цркве Драгачева	Делфина Рајић – Народни музеј Чачак	Дом културе Гуча
269.	октобар 1999.	Слике Јове Пушкара	Јово Пушкар	Галерија Народног музеја Чачак
270.	октобар 1999.	Изложба удружења љубитеља уметности ЕСТЕТ	ЕСТЕТ	Галерија Народног музеја Чачак

271.	март – април 2000.	Боја и архитектура	Зденка Радовановић, ЕСТЕТ	Галерија Народног музеја Чачак
272.	април 2000.	Изложба ручних радова	Хуманитарна организација „Здраво да сте“ и Народног музеј Чачак	Двориште Народног музеја Чачак
273.	април 2000.	Писане памфенице – 40. сабор трубача у Чачку	Дом културе Гуча	Галерија Народног музеја Чачак
274.	април – мај 2000.	Сва наша ткања	Драгачевска задруга жена „Рајка Боројевић“	Галерија Народног музеја Чачак
275.	мај 2000.	Годишња изложба слика удружења љубитеља уметности „Естет“	ЕСТЕТ	Галерија Народног музеја Чачак
276.	мај – јун 2000.	17. Дејчи мајски салон	Делфина Рајић – Народног музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
277.	јун – август 2000.	Изложба слика Миње Марића	Миња Марић	Галерија Народног музеја Чачак
278.	август 2000.	Крст у народној орнаментници	Снежана Шаповић-Ашанин – Народног музеј Чачак	Парк основне школе у Гучи
279.	октобар – новембар 2000.	»Десет година у плавам« – изложба слика Љубе Ђосић	Љуба Ђосић, ЕСТЕТ	Галерија Народног музеја Чачак
280.	фебруар – март 2001.	Пут ка љубави – изложба слика Лидије Јелић	Лидија Јелић и Одбор за културу Демократске странке Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
281.	март – април 2001.	Сликари Лазовићи и њихово дело	Дом културе Прибој и Народног музеј Ужице	Галерија Народног музеја Чачак
282.	април – мај 2001.	Вода у народној традицији	Снежана Шаповић-Ашанин – Народног музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
283.	мај – јун 2001.	18. Дејчи мајски салон	Делфина Рајић – Народног музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
284.	јул – септембар 2001.	Иконе чачанског краја (16–18. век)	Делфина Рајић – Народног музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
285.	август 2001.	Вода у народној традицији	Снежана Шаповић-Ашанин – Народног музеј Чачак	Основна школа Гуча
286.	октобар 2001.	Годишња изложба слика удружења љубитеља уметности „Естет“	ЕСТЕТ	Галерија Народног музеја Чачак
287.	фебруар – април 2002.	САГА – осам година рада	Уметничко удружење САГА	Галерија Народног музеја Чачак
288.	април – мај 2002.	19. Дејчи мајски салон	Делфина Рајић – Народног музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
289.	јун – август 2002.	Пола века Народног музеја у Чачку	Колектив Народног музеја у Чачку	Галерија Народног музеја Чачак
290.	август 2002.	Летопис драгачевских трубача – изложба фотографија	Снежана Шаповић-Ашанин – Народног музеј Чачак	Дом културе Гуча
291.	август – децембар 2002.	Некропола под хумкама из бронзаног и гвозденог доба у Мојсињу	Археолошки институт Београд и Народног музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
292.	фебруар – март 2003.	Годишња изложба слика удружења љубитеља уметности „Естет“	Удружење љубитеља уметности ЕСТЕТ	Галерија Народног музеја Чачак
293.	април – мај 2003.	Владика Николај Велимировић	Епархија Жичка, Црквена општина Чачак, Народног музеј Краљево и МЗ „Парк“ Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
294.	мај 2003.	Мултимедијална изложба јапанске традиције, културе и обичаја	Језичка школа „Blackbird“	Галерија Народног музеја Чачак

Ред. бр.	Датум	Назив изложбе	Аутор/Организација изложбе	Место
295.	мај – јул 2003.	20. Дечји мајски салон	Делфина Рајић – Народни музеј Чачак	Галерија Народного музеја Чачак
296.	јул – август 2003.	Трагом наслеђа	Етно-арт Коштунићи, Етно кућа „Анђелија Мишић“ Коштунићи	Галерија Народного музеја Чачак
297.	август 2003.	Горачићка бунa	Милош Тимотијевић – Народни музеј Чачак	Дом културе Гуча
298.	август 2003.	Ранко Тајић	Милош Тимотијевић – Народни музеј Чачак	Дом културе Лучани
299.	септембар 2003.	Девета годишња изложба удружења САГА	Уметничко удружење САГА	Галерија Народного музеја Чачак
300.	октобар – децембар 2003.	„Трагом записа“ – изложба слика Мирка Ковачевића	Мирко Ковачевић	Галерија Народного музеја Чачак
301.	децембар 2003 – фебруар 2004.	Пчеларство у Србији	Природњачки музеј Београд и Народни музеј Чачак	Галерија Народного музеја Чачак
302.	фебруар 2004.	Штампана реч 2004.	Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“ Чачак	Галерија Народного музеја Чачак
303.	фебруар – март 2004.	Невестињски накит код Срба у 19. и првој половини 20. века	Народни музеј Чачак, Етнографски музеј Београд	Галерија Народного музеја Чачак
304.	март – април 2004.	Осма годишња изложба удружења љубитеља уметности „Естет“	Удружење љубитеља уметности ЕСТЕТ	Галерија Народного музеја Чачак
305.	април – мај 2004.	Десета годишња изложба удружења САГА	Уметничко удружење САГА	Галерија Народного музеја Чачак
306.	мај – јун 2004.	21. Дечји мајски салон	Делфина Рајић – Народни музеј Чачак	Галерија Народного музеја Чачак
307.	јул 2004.	Дани фотографије у Србији	YU PRESS PHOTO	Галерија Народного музеја Чачак
308.	јул – октобар 2004.	Преслице	Снежана Шапоњић-Ашанин – Народни музеј Чачак	Галерија Народного музеја Чачак
309.	октобар 2004 – јануар 2005.	Изложба слика Бранка Трифуновића	Бранко Трифуновић	Галерија Народного музеја Чачак
310.	фебруар 2005.	Преслице	Снежана Шапоњић-Ашанин – Народни музеј Чачак	Народни музеј Зајечар
311.	март 2005.	Девета годишња изложба удружења љубитеља уметности „Естет“	Удружење љубитеља уметности ЕСТЕТ	Галерија Народного музеја Чачак
312.	април 2005.	Преслице	Снежана Шапоњић-Ашанин – Народни музеј Чачак	Музеј рударства и металургије Бор
313.	април – мај 2005.	Једанаеста годишња изложба удружења САГА	Уметничко удружење САГА	Галерија Народного музеја Чачак
314.	мај – јун 2005.	22. Дечји мајски салон	Делфина Рајић – Народни музеј Чачак	Галерија Народного музеја Чачак
315.	јул 2005.	Хиландар на Светој Гори	Иван Стратимировић	Галерија Народного музеја Чачак
316.	јул 2005.	Дани фотографије у Србији – изложба фотографија Данила Цветановића и Дејана Мигровића	Фото-кино клуб „Чачак“ и Фото-кино савез Србије	Галерија Народного музеја Чачак
317.	август 2005.	Изложба радова полазника Центра за ликовно стваралаштво деце и младих „Цртица“	Центар за ликовно стваралаштво деце и младих „Цртица“	Галерија Народного музеја Чачак

318.	август – новембар 2005.	Пешкири Етнографског одељења Народног музеја у Чачку	Ивана Ђиријаковић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
319.	август 2005.	Дар породице Рош	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
320.	август 2005.	Драгачевци под барјаком војда Карађорђа и Милоша Обреновића	Колектив Народног музеја у Чачку	Центар за културу, спорт и туризам општине Лучани – Гучи
321.	октобар 2005.	Дар породице Жубовић	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
322.	новембар – децембар 2005.	Србија у борби против фашизма	Архив Србије, Међуопштински историјски архив Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
323.	децембар 2005.	Пешкири Етнографског одељења Народног музеја у Чачку	Ивана Ђиријаковић – Народни музеј Чачак	Музеј рудничко-таковског краја Горњи Милановац
324.	децембар 2005.	Солунски фронт у објективу ратног сликара и фотографа Драгољуба Павловића	Народни музеј Ваљево	Галерија Народног музеја Чачак
325.	јануар 2006.	Изложба „Цртежом до иконе“	Драган Јовановић	Галерија Народног музеја Чачак
326.	јануар 2006.	Изложба ликовне колоније Равна Гора	Ликовна колонија Равна гора	Галерија Народног музеја Чачак
327.	фебруар 2006.	15 година школе цртања и сликања при центру за визуелну културу „Круг“	Центар за визуелну културу „Круг“ Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
328.	фебруар 2006.	Десета годишња изложба удружења љубитеља уметности „Естет“	Удружење љубитеља уметности ЕСТЕТ	Галерија Народног музеја Чачак
329.	март – мај 2006.	Војвода Степа Степановић 1856–1929.	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
330.	мај – јун 2006.	23. Дечји мајски салон	Делфина Рајић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
331.	јун – јул 2006.	Дани фотোগрафије у Србији – Сјај у очима Тибета	Фото-кино клуб „Чачак“ и Фото-кино савез Србије	Галерија Народног музеја Чачак
332.	јул 2006.	Стална поставка	Реконструкција изложбе из 1996. године	Конак господара Јована Обреновића
333.	јул 2006.	Војвода Степа Степановић 1856–1929.	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Основна школа Рошци
334.	јул 2006.	Изложба слика ликовне колоније Српска Света гора	Ликовна колонија Српска Света гора	Галерија Народног музеја Чачак
335.	јул 2006.	Годишња изложба слика удружења љубитеља уметности САГА	САГА	Галерија Народног музеја Чачак
336.	август 2006.	Изложба 98. Ловачког – бомбардерског пука	Музеј Југословенског ратног ваздухопловства	Галерија Народног музеја Чачак
337.	август 2006.	Молитва пред олтаром косовског манастира, изложба слика Миловоја Миље Марића	Миливоје Миља Марић	Галерија Народног музеја Чачак
338.	август – октобар 2006.	Соколско друштво у Чачку 1910–1941.	Милош Тимотијевић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
339.	септембар 2006.	Изложба дејних радова – Етно-школица	Ивана Ђиријаковић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
340.	септембар – октобар 2006.	Војвода Степа Степановић 1856–1929.	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Дом војске Ниш

Ред. бр.	Датум	Назив изложбе	Аутор/Организација изложбе	Место
341.	октобар 2006.	Промоција књиге песама изложба слика и скулптура Александра Поповића	Александар Поповић	Галерија Народног музеја Чачак
342.	октобар – новембар 2006.	Војвода Степа Степановић 1856–1929.	Радивоје Бојовић – Народно музеј Чачак	Дом културе села Војвода Степа
343.	октобар – новембар 2006.	Изложба слика Биљане Зарубице	Биљана Зарубица	Галерија Народног музеја Чачак
344.	новембар 2006.	Предавање и изложба посвећена академику Јовану Жујовићу	Радивоје Бојовић – Народно музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
345.	новембар 2006.	Изложба фотографија „Чачак некад и сад“	Удружење за неговање традиција и обичаја града Чачка „Чачани“ и Народно музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
346.	новембар – децембар 2006.	„Трагом сећања“ – изложба слика Тихомира Млађеновића	Тихомир Млађеновић	Галерија Народног музеја Чачак
347.	децембар 2006 – јануар 2007.	Књиге из Теслине личне библиотеке	Музеј Николе Тесле Београд	Галерија Народног музеја Чачак
348.	фебруар 2007.	Штампана реч 2006.	Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“ Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
349.	фебруар – март 2007.	Немачки пропагандни плакат 1941–1945.	Бранислав Станковић – Народно музеј Шабац	Галерија Народног музеја Чачак
350.	март 2007.	Изложба предмета пронађених приликом археолошких ископавања у дворишту Народног музеја 2006.	Александра Бабић, Марина Котарац – Народно музеј Чачак	Двориште Народног музеја Чачак
351.	март – мај 2007.	Академик Ђорђе Јовановић	Емица Милошевић – Галерија Магиде српске; Делфина Рајић, Радивоје Бојовић – Народно музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
352.	мај – јун 2007.	24. Дејти мајски салон	Делфина Рајић – Народно музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
353.	јун – јул 2007.	Изложба фотографија Бора Рудића	Фото-кино клуб	Галерија Народног музеја Чачак
354.	јул – август 2007.	Изложба дејних радова – Етно-школица	Ивана Ђирјаковић – Народно музеј Чачак	Двориште Народног музеја Чачак
355.	јул – август 2007.	Драгутин Гавриловић – мајор са чином пуковника	Радивоје Бојовић – Народно музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
356.	август 2007.	Годишња изложба слика удружења љубитеља уметности САГА	Уметничко удружење САГА	Галерија Народног музеја Чачак
357.	август – септембар 2007.	Надежда Петровић. Избор слика из Народног музеја у Београду	Народно музеј Београд	Галерија Народног музеја Чачак
358.	септембар – октобар 2007.	Једанаеста годишња изложба удружења љубитеља уметности „Естет“	Удружење љубитеља уметности ЕСТЕТ	Галерија Народног музеја Чачак
359.	октобар 2007.	Дарови генерала Марка Неговановића	Милош Тимотијевић – Народно музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак

360.	октобар 2007.	Драгутин Гавриловић – мајор са чином пуковника	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Основна школа „Ратко Митровић“ Чачак
361.	октобар 2007.	Арте contra tempus – изложба слика	Гимназија Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
362.	октобар – новембар 2007.	Изложба „Паралелни свет“	Божидар Плазинић	Галерија Народног музеја Чачак
363.	октобар – новембар 2007.	Драгутин Гавриловић – мајор са чином пуковника	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Народни музеј Ужице
364.	новембар 2007.	Предавање и изложба „Рафаиловићи – Луњевице“	Завод за заштиту споменика културе Краљево	Галерија Народног музеја Чачак
365.	новембар 2007.	Драгутин Гавриловић – мајор са чином пуковника	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Народни музеј Ваљево
366.	новембар 2007.	Арте ровера – Етно-школица	Весна Даријевић	Галерија Народног музеја Чачак
367.	новембар – децембар 2007.	Слике и објекти	Велимир Милићевић	Галерија Народног музеја Чачак
368.	децембар 2007.	Драгутин Гавриловић – мајор са чином пуковника	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Музеј рудничко-таковског краја Горњи Милановац
369.	децембар 2007 – јануар 2008.	Драгутин Гавриловић – мајор са чином пуковника	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Народни музеј Крагујевац
370.	децембар 2007 – јануар 2008.	Мода у огледалу шездесетих	Снежана Шаповић-Ашанин – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
371.	јануар – фебруар 2008.	Драгутин Гавриловић – мајор са чином пуковника	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Народни музеј Краљево
372.	фебруар 2008.	Штампана реч 2007. године	Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“ Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
373.	април – мај 2008.	Импресионизам у Србији	Љубица Миљковић – Народни музеј Београд	Галерија Народног музеја Чачак
374.	мај 2008.	Лепи Лаза између краљице Драге и краља Александра Обреновића	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
375.	мај – јун 2008.	25. Децји мајски салон	Делфина Рајић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
376.	мај 2008.	Мода у огледалу шездесетих	Снежана Шаповић-Ашанин – Народни музеј Чачак	Народни музеј Ваљево
377.	јун 2008.	Изложба фотографија Чачак некад и сад	Јован Миљковић	Галерија Народног музеја Чачак
378.	јул 2008.	Драгутин Гавриловић – мајор са чином пуковника	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Основна школа Рошчи
379.	јул-август 2008.	Доба светлости – српска уметност 13. века	Сузана Новчић, Тајана Михаиловић – Народни музеј Краљево	Галерија „Рисим“
380.	август 2008.	У част шпанских бораца – Шпански грађански рат 1936–1939.	Веселинка Кастратовић-Ристић, Драгољуб Кулрешанин – Музеј историје Југославије Београд	Галерија „Рисим“

Ред. бр.	Датум	Назив изложбе	Аутор/Организација изложбе	Место
381.	август – септембар 2008.	Мода у огледалу шездесетих	Снежана Шаповић-Ашанин – Народни музеј Чачак	Народни музеј Крагујевац
382.	септембар – октобар 2008.	Драгутин Гавриловић – мајор са чином пуковника	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Народни музеј Крушевац
383.	септембар – октобар 2008.	Мода у огледалу шездесетих	Снежана Шаповић-Ашанин – Народни музеј Чачак	Народни музеј Пожаревац
384.	октобар 2008.	Петар Лубарда – хероика визије	Светлана Јовановић – Музеј савремене уметности Београд	Галерија Народног музеја Чачак
385.	октобар – новембар 2008.	Земља, књиге, мапе	Центар за визуелна истраживања „Круг“	Галерија Народног музеја Чачак
386.	новембар – децембар 2008.	Животињски свет леденог доба	Сања Павић, Биљана Митровић, Драгана Бурић – Природњачки музеј Београд.	Галерија Народног музеја Чачак
387.	децембар 2008 – фебруар 2009.	Војвода Петар Бојовић – живот и победе	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
388.	фебруар – март 2009.	Симбол и форма – изложба слика Естер Гонзалес Лопес	Лепосава Милошевић Сибиновић	Галерија Народног музеја Чачак
389.	април 2009.	Пола века Основне школе „Др Драгиша Мишовић“ – изложба фотографија	Милош Циврић – ОШ „Др Драгиша Мишовић“ Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
390.	април 2009.	Мода у огледалу шездесетих	Снежана Шаповић-Ашанин – Народни музеј Чачак	Етнографски музеј Београд
391.	април 2009.	Изложба удружења љубитеља уметности ЕСТЕТ	Удружење љубитеља уметности ЕСТЕТ	Галерија Народног музеја Чачак
392.	мај 2009.	Српска штампана књига 16. века из збирке Народног музеја у Чачку	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
393.	мај – јун 2009.	26. Дечји мајски салон	Делфина Рајић – Народни музеј Чачак	Галерија Народног музеја Чачак
394.	јул – јул 2009.	Дани фотографије у Србији – изложба „Фотографија и уметност“	Драгиша Радуловић	Галерија Народног музеја Чачак
395.	јул – август 2009.	Ретроспективна изложба слика Петра Бабића	Петар Бабић	Галерија Народног музеја Чачак
396.	август 2009.	Моја рукопворства – изложба таписерија	Загорка Стојановић	Галерија Народног музеја Чачак
397.	август – новембар 2009.	Касноантичка некропола у Чачку	Катарина Дмитровић – Народни музеј Чачак, Дејан Радичевић – Филозофски факултет Београд	Галерија Народног музеја Чачак
398.	октобар – децембар 2009.	Војвода Петар Бојовић – живот и победе	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Стара синагога Ниш
399.	новембар 2009.	Изложба слика	Јово Пушкар	Галерија Народног музеја Чачак
400.	новембар 2009.	Изложба слика Етно-радионице	Народни музеј Чачак и Друштво за помоћ ментално неповољно развијеним особама	Галерија Народног музеја Чачак

401.	новембар – децембар 2009.	Изложба слика Атељеа Аге рогега	Весна Илић Даријевић	Галерија Народних музеја Чачак
402.	децембар 2009.	Посуђе кроз време	Ивана Ђираковић – Народни музеј Чачак	Галерија Народних музеја Чачак
403.	децембар 2009 – јануар 2010.	Војвода Петар Бојовић – живот и победе	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Музеј Топлице Прокупље
404.	јануар 2010.	Изложна књига о Светом Сави и патријарху Павлу	Народни музеј Чачак	Галерија Народних музеја Чачак
405.	јануар 2010.	Савиндани – дани иконописа у Србији	Удружење „Култура и српство“ и Центар за визуелна истраживања и развој визуелне културе „Круг“	Галерија Народних музеја Чачак
406.	јануар – јун 2010.	Војвода Петар Бојовић – живот и победе	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Галерија Народних музеја Лесковац
407.	фебруар 2010.	Штампана реч 2009. године	Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“ Чачак	Галерија Народних музеја Чачак
408.	фебруар 2010.	Рециклирај – креирај	Велимир Милићевић, ученици ОШ „Вук Караџић“ Чачак	Галерија Народних музеја Чачак
409.	март – април 2010.	Миодраг Грбић – живот и дело	Дивна Гачић – Музеј Новог Сада	Галерија Народних музеја Чачак
410.	април 2010.	Изложба удружења љубитеља уметности ЕСТЕТ	Удружење љубитеља уметности ЕСТЕТ	Галерија Народних музеја Чачак
411.	април – мај 2010.	Токсичне биљке Македоније	Мр Оливера Матевска – Природно-научни музеј Скопље	Галерија Народних музеја Чачак
412.	мај 2010.	Метаморфоза – изложба слика	Душан Јовичић	Галерија Народних музеја Чачак
413.	мај – јун 2010.	27. Дејчи мајски салон	Делфина Рајић – Народни музеј Чачак	Галерија Народних музеја Чачак
414.	јун 2010.	Војвода Петар Бојовић – живот и победе	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Народни музеј Пожаревац
415.	јун 2010.	Весталске девице – изложба фотографија	Владимир Татаревић, Фото-кино клуб Чачак	Галерија Народних музеја Чачак
416.	јул 2010.	Чегарски бој/Први српски устанак	Марина Влаисављевић – Народни музеј Ниш	Галерија Народних музеја Чачак
417.	јул 2010.	Лепи Лаза између краљице Драге и краља Александра Обреновића	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Основна школа Рошци
418.	август 2010.	Art djalog	Божидар Плазичић, Светлана Ружичић, Божидар Мандић и Порођина „Вистрих погока“	Галерија Народних музеја Чачак
419.	август – децембар 2010.	Албум старог Чачка 1870–1941. године	Делфина Рајић, Милош Тимођијевић и Радивоје Бојовић	Галерија Народних музеја Чачак
420.	октобар 2010.	27. Дејчи мајски салон	Делфина Рајић – Народни музеј Чачак	Народни музеј Кикинда
421.	новембар 2010.	Лепи Лаза између краљице Драге и краља Александра Обреновића	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Културни центар Врбас
422.	децембар 2010 – март 2011.	Инжењер Милоје Јовановић	Радивоје Бојовић – Народни музеј Чачак	Галерија Народних музеја Чачак

На основу овог пописа изложби може се закључити да је Народни музеј у Чачку, у претходних 58 година свог постојања, велику пажњу посветио изложбеној делатности која је у просеку износила нешто преко 7 изложби годишње. Међутим, ово је сумарни списак свих изложби у којима је Музеј на неки начин учествовао. Ако бисмо списак рашчланили, статистика би била следећа: од укупно 422 изложбе, 233 су биле самосталне, од чега 22 сталне поставке (једна стална поставка реализована је у сарадњи са другом установом), а приређено је и 166 премијерних изложби и 95 гостовања. Велики број изложби Музеј је остварио са другим установама и организацијама, њих 65 (и једна стална поставка), док су 43 изложбе гостовале у просторијама Народног музеја у Чачку, који је 80 пута свој простор изнајмио другим уметницима и организацијама. Народни музеј у Чачку био је аутор или коаутор 299 изложби, што чини 71% од укупног броја пописаних изложби (табела 1).

У 2006. години одржано је највише изложби (23), а исти број задржао се и наредне године. Велики скок Музеј бележи од 2005. године, када је организовао 15 изложби. Пре те године највише изложби било је 1996. (11), а по 10 њих 1983, 1985, 1993. и 2003. године. Најмање их је било 1953, 1955, 1960. и 1967. године (по једна). Што се тиче самосталних изложби, кустоси чачанског Музеја били су најактивнији 1981, 1983, 1987, 1989, 2006. и 2007. године (по 6), док су највећу пасивност забележили 1967. и 1972. године када није приређена ниједна самостална изложба (график 1). Највише коауторских изложби, (оних које је Музеј реализовао у сарадњи са другим установама) било је 1970. и 1973. године (по пет), док је 2008. године, забележено највише гостујућих изложби у Галерији музеја. С друге стране, највише гостовања на страни, Музеј је имао 1996. и 2008. године (по шест) – (табела 1).¹⁹

У Народном музеју у Чачку постоји шест одељења: Археолошко, Историјско, Етнолошко, Уметничко, Одељење за конзервацију и рестаурацију и, од краја 2010. године, Палеонтолошко одељење. Свако од њих радило је на организацији изложби у претходних 58 година, самостално или у сарадњи са другим установама и организацијама. Кустоси Археолошког одељења приредили су до сада 11 изложби (6 самосталних и 5 у сарадњи са другим установама). Прва археолошка изложба постављена је августа 1960. године и била је то изложба Милене Ђукнић (Икодиновић) *Илирске хумке у Атеници*. Највећи број изложби одељење је имало 1990. године – две. Највећу активност по питању изложбене делатности забележило је историјско одељење Народног музеја у Чачку, које је организовало укупно 152 изложбе од чега су 132 биле самосталне. Прву изложбу историчари чачанског Музеја организовали су децембра 1954. године (посвећена десетогодишњици ослобођења Чачка), а највећи број

19 | Највећи број гостовања на страни остварила је изложба *Драгутин Гавриловић – мајор са чином пуковника*, аутора Радивоја Бојовића, музејског саветника Народног музеја у Чачку. Изложба је до сада имала укупно 8 гостовања, како у околини Чачка, тако и у Ужицу, Ваљеву, Горњем Милановцу, Крагујевцу, Краљеву и Крушевцу.

изложби одељење је приредило 1979, 1987, 2006, 2007. и 2010. године (по седам). Етнолошко одељење приредило је 47 изложби, од чега 40 представљају самосталне изложбе овог одељења, док је Уметничко одељење имало 77 изложби (чак 50 самосталних), од којих су 29 били *Дечији мајски салони* (графике 2–6).²⁰ Прву изложбу Етнолошког одељења организовала је Невенка Бојовић августа 1977. године. Била је то изложба *Вез на народној ношњи*, која је постављена у Дому културе у Гучи за време трајања Драгачевског сабора трубача. Највећи број изложби (четири), које су етнологи чачанског Музеја организовали био је 2005. године. Исти тај број имали су и кустоси Уметничког одељења 1973. и 1983. године, што представља највећи број изложби овог одељења у току једне године. Свој првенац Уметничко одељење остварило је маја 1954. године. Била је то изложба слика Живорада Настасијевића, а Народни музеј се појавио као њен организатор.

Од 408²¹ изложби, које се могу разврстати по одељењима или типу, 165 су биле инспирисане историјским садржајима, што је 41% од укупног броја изложби. Само једна изложба мање је имала уметнички карактер, што износи 40%, од чега је 71 изложба изнајмљивала простор Галерије Народног музеја. Етнолошких изложби било је 53 (13%), док је археолошких било 20 (5%). Природњачких изложби било је само 6, што се објашњава непостојањем палеонтолошког или природњачког одељења у претходном периоду рада Музеја (табела 2, графике 7 и 8).

Већ на самом почетку рада наведени су задаци који су стављани пред све музеје у Србији после 1946. године, како оне који су већ постојали, тако и оне који су тек оснивани. Наведено је (фуснота 3) да је чачански Музеј те задатке више него успешно извршио и да је највећи број изложби, у периоду од оснивања Музеја па до 1988. године, тематски био усмерен на НОБ, раднички покрет и комунистички поредак. Прва изложба која је за тему имала неки догађај из српске националне историје, морала је на реализацију да чека пуних 13 година.²² Та доминација „нобистичких“ изложби задржала се све до

20 Први *Дечији мајски салон*, ликовна манифестација у организацији Народног музеја у којој су излагани радови ученика основних школа Моравичког округа, организован је маја 1983. године и од тада се организује сваке године. Изузетак је 1999. година када ова манифестација није одржана због НАТО бомбардовања СР Југославије. Организатор ове манифестације од 1983. до 1985. године била је Ангелина Фоглић Корјак, а од тада па до данас то је музејски саветник Делфина Рајић.

21 Овом поделом нису обухваћене неке сталне поставке комплексне садржине, као што су све сталне поставке у Конаку Јована Обреновића и две сталне поставке у Музеју Драгачева. Такође, некатегорисане су остале и изложба посвећена 800-годишњици цркве у Чачку, јер је по свом карактеру била археолошко-историјско-уметничка, изложбе поводом 30, односно 50 година рада Музеја, као и четири изложбе књига. Једна изложба била је мултимедијална презентација јапанске културе, традиције и обичаја, те се због своје сложености није могла сврстати ни у једну категорију.

22 Била је то изложба тадашњег директора Народног музеја Милована Вуловића (*Наш крај у Другом српском устанку*), одржана јуна 1965. године.

80-их година прошлог века, када је дошло до промена у начину приказивања прошлости. Све до 1996. године, у сталној поставци смештеној у Конаку Јована Обреновића, простор који је посвећен НОБ-у био је исте површине као и простор резервисан за око 7.000 година историје чачанског краја пре Другог светског рата. Деведесетих година XX века долази до наглог заокрета у погледу избора тема за изложбе. Период деведесетих обележен је грађанским ратом на просторима бивше СФРЈ и бујањем дуго потискиваних националиста народа бивше Југославије. Зато су теме изложби организованих у овом периоду (1990–2000) имале националну ноту, тј. биле су посвећене српској националној историји, а посебно српској револуцији и војводама из Првог светског рата или српским народним обичајима и веровањима.²³ Порастао је и број изложби посвећених српским манастирима и црквама. Промена тадашњег политичког курса у Србији може се уочити и преко сталних поставки Народног музеја реализованих у овом периоду. Прво је 1996. године дошло до великих промена у сталној поставци смештеној у Конаку Јована Обреновића, где је читав спрат, који је некада био посвећен партизанском покрету и НОБ-у, сведен на једну собу, и то најмању. Поред тога, од три сталне поставке организоване ван Конака две су посвећене српској историји XIX века, а две животу у Србији крајем XIX и почетком XX века.²⁴ Политичке промене у Србији 5. октобра 2000. године нису битније утицале на избор тема изложби.

На крају овог прегледа изложбене делатности Народног музеја у Чачку неопходно је рећи нешто и о изложбеним просторима у Чачку, у којима је Музеј излагао своје поставке. На почетку свог рада Музеј је располагао само простором у Конаку Јована Обреновића у коме се тада налазила стална поставка која није остављала простор за друге тематске изложбе самог Музеја или гостујуће изложбе других приређивача. У периоду од 1953. до 1980. године у Конаку је приређено 9 тематских изложби, од којих су четири биле гостујуће, а три су биле коауторске, док су само две биле ауторске изложбе чачанског Музеја. Највећи број изложби у овом периоду био је реализован у Дому културе у Чачку, али тек од 1970. године када је завршена његова изградња. Музеј је у периоду од 1970. до 1980. године излагао 22 пута у просторијама ове установе, а још 6 изложби организовано је у периоду између 1980. и 1988. године. Пре изградње Дома културе, изложбе Музеја најчешће су гостовале у просторијама Уметничке галерије „Надежда Петровић“ у Чачку (16 пута) и то од 1965, када је Галерија усељена у зграду некадашње Женске занатске школе, па до 1980. године, када ће Музеј добити свој изложбени простор. Пре 1965. године најподеснији простори за изложбе били су хол чачанске Гимназије, у коме је Музеј организовао укупно 9, односно 7 изложби до 1965. године, као и сала КУД „Абрашевић“, у којој је организовано 6 изложби (последња је била 1957. године).

23 | Од укупно 79 изложби организованих у овом периоду, чак њих 30 (38%) било је са овом тематиком.

24 | Једна поставка била је реконструкција ентеријера Градске куће у Чачку, а друга сеоске куће у околини Чачка.

Године 1980. Народни музеј у Чачку, након 27 година постојања, добија свој репрезентативни изложбени простор.²⁵ За 30 година, колико постоји Галерија Народног музеја, у њој је реализовано 207 од укупно 307 изложби које је Музеј организовао у последњих 30 година. Поседовањем личног иложбеног простора, Музеј је добио и могућност његовог издавања. Тако је од 1983, када је први пут изнајмљен, па до 2010. године овај простор изнајмљиван за поставку 80 изложби, што износи 20% укупног броја изложби Музеја. Галерија Народног музеја највише пута је изнајмљивана 2006. године (11).²⁶

Exhibition Activity of the National Museum in Cacak 1953–2010

The National Museum in Cacak during its 58 years of existence have organized, participated, hosted or rented a space for 422 exhibitions (23 permanent exhibitions) of different kinds and characteristics with various topics. Custodians of the National Museum in Cacak took part in organizing 299 exhibitions (233 individual and 65 in cooperation with other museums, institutions or organizations). Museum in Cacak was a host to 43 exhibitions and 80 times it rented its space. The greatest number of exhibitions held in one year was 23. The greatest number of individual exhibitions in a year was 6, while in 1967 and in 1972 the Museum had no individual exhibitions. The greatest number of exhibitions was prepared by historians of the National Museum and the topics covered were from the field of History. The choice of topics was not always in harmony with the wish of authors but the topic was more often imposed by current socio-political climate. Thus the review of exhibitions of one museum can say a lot about social and political atmosphere of certain period of time. Exhibition activity of the National Museum in Cacak, i.e. topics of its exhibitions since its foundation till the end of 80s as well as after 1990 support this point of view in the most obvious way. It is important to point out that there was no year during 58 years of its existence that the National Museum in Cacak was without an exhibition.

Miroslav PURIC

- 25 | Радови на новом изложбеном простору трајали су од 1978. до 1980. године (*Чачански глас*, бр. 25, 20. јун 1980. године). Галерија Народног музеја у Чачку свечано је отворена 6. децембра 1980. године изложбом фотографија *Стари Чачак*, чији је аутор био тадашњи директор Музеја Милован Вуловић (*Чачански глас*, бр. 51, 12. децембар 1980. године).
- 26 | Галерија Народног музеја у Чачку претрпела је тешку хаварију коју је изазвало пуцање водоводне инсталације у ноћи између 30. јуна и 1. јула 2008. године. Због тога су изложбе Музеја, у периоду санације Галерије, одржаване у простору Галерије Рисим, који је Музеју уступила „Уметничка галерија Надежда Петровић“. Прва изложба у обновљеној Галерији била је путујућа изложба *Музеј у покрету*, Музеја савремене уметности из Београда. Изложба је носила назив *Хероика визије* и њом су чачанској публици представљена дела Петра Лубарде, а отворена је 7. октобра 2008. године (*Чачански глас*, бр. 40, 10. октобар 2008).

L'activité d'exposition du Musée national à Cacak 1953–2010

Le Musée national à Cacak, lors des 58 dernières années de son existence organisa, participa, offrit son hospitalité ou loua son espace à 422 expositions au total, dont 23 expositions permanentes, de types et caractères différents, de thèmes les plus variés. De ce chiffre, les conservateurs du Musée national à Cacak participèrent à l'organisation de 299 expositions, dont 233 personnelles et 65 en collaboration avec d'autres musées, institutions et organisations. Le Musée de Cacak accueillit 43 expositions et loua son espace 80 fois. Le plus grand nombre d'expositions organisées par le Musée au cours d'une année fut de 23, et le minimum fut une. Des expositions personnelles, au cours d'une année, il y en eut 6 au maximum et, pendant deux années, le Musée fut sans expositions personnelles. La plupart des expositions furent préparées par les historiens du Musée national et le plus grand nombre d'expositions fut aussi sur les thèmes de l'histoire. Le choix du thème pour l'exposition ne fut pas souvent en harmonie avec le désir de l'auteur mais, le plus fréquemment, le thème fut dicté par le climat socio-politique actuel. De cette manière, la vue d'ensemble des expositions d'un musée peut en dire beaucoup sur les particularités sociales et politiques de l'époque de laquelle l'exposition provient. L'activité d'exposition du Musée national à Cacak, c'est-à-dire les thèmes de ses expositions, de sa création à la fin des années 80, ainsi qu'après l'année 1990, illustrent le plus visiblement cette thèse. Il faut particulièrement mettre en évidence que lors des 58 dernières années, le Musée national à Cacak ne compta aucune année sans, au moins, une exposition.

Miroslav PURIC

Година изложбе	Сталне поставке	Тематске изложбе Музеја	Тематске изложбе Музеја које су гостовале ван Чачка	Изложбе Народног музеја организоване у сарадњи са другим установама и излагачима	Гостујуће изложбе	Изнајмљивање изложбеног простора	Укупно по годинама
1953.	1	-	-	-	-	-	1
1954.	-	1	-	3	-	-	4
1955.	-	-	-	1	-	-	1
1956.	-	-	1	3	-	-	4
1957.	1	-	-	3	-	-	4
1958.	-	-	-	1	1	-	2
1959.	-	1	-	2	-	-	3
1960.	-	1	-	-	-	-	1
1961.	-	2	-	1	-	-	3
1962.	-	-	1	1	-	-	2
1963.	-	1	-	1	1	-	3
1964.	-	2	1	2	-	-	5
1965.	-	1	-	3	-	-	4
1966.	1	-	1	2	-	-	4
1967.	-	-	-	1	-	-	1
1968.	1	2	1	3	-	-	7
1969.	2	-	1	4	1	-	8
1970.	-	1	-	5	-	-	6
1971.	-	2	2	-	-	-	4
1972.	-	1	1	4	-	-	6
1973.	-	1	-	5	-	-	6
1974.	3	1	-	1	-	-	5
1975.	1	2	1	-	-	-	4
1976.	-	3	3	-	-	-	6
1977.	1	2	4	-	-	-	7
1978.	-	1	2	1	-	-	4
1979.	-	2	4	1	-	-	7
1980.	1	2	-	1	-	-	4
1981.	1	4	2	-	2	-	9
1982.	-	3	1	1	2	1	8
1983.	-	3	4	-	2	1	10
1984.	-	3	2	-	1	-	6
1985.	1	5	3	-	1	-	10
1986.	-	4	1	-	2	-	7
1987.	1	4	4	-	-	-	9
1988.	1	3	2	-	3	-	9
1989.	1	2	1	1	1	1	7
1990.	-	4	2	2	1	-	9
1991.	-	2	5	1	-	1	9

1992.	1	3	1	-	1	2	8
1993.	2	1	2	-	1	4	10
1994.	1	2	-	1	1	4	9
1995.	-	2	-	1	1	2	6
1996.	1	3	6	-	-	1	11
1997.	-	2	3	-	2	1	8
1998.	-	1	1	2	-	-	4
1999.	-	1	1	-	-	3	5
2000.	-	1	1	1	1	5	9
2001.	-	3	1	-	1	2	7
2002.	-	2	1	1	-	1	5
2003.	-	1	2	1	1	5	10
2004.	-	2	-	1	-	5	8
2005.	-	4	4	-	2	5	15
2006.	1	5	3	1	2	11	23
2007.	-	6	5	1	3	8	23
2008.	-	3	6	-	5	3	17
2009.	-	3	3	2	1	7	16
2010.	-	4	5	-	3	7	19
Укупно	23	115	96	65	43	80	422
Изложбе Музеја – укупно				299			

Табела 1

Година изложбе	Археолошке	Историјске	Етнолошке	Уметничке	Природњачке
1953.	-	-	-	-	-
1954.	-	1	-	3	-
1955.	-	1	-	-	-
1956.	-	3	-	1	-
1957.	-	-	-	3	1
1958.	-	-	1	1	-
1959.	-	2	-	1	-
1960.	1	-	-	-	-
1961.	-	1	-	2	-
1962.	-	2	-	-	-
1963.	1	2	-	-	-
1964.	-	2	-	3	-
1965.	-	3	-	1	-
1966.	-	3	-	1	-
1967.	-	-	-	1	-
1968.	1	4	-	2	-
1969.	-	3	-	4	-
1970.	-	3	-	2	1

1971.	-	2	-	2	-
1972.	-	3	-	2	1
1973.	-	2	-	4	-
1974.	-	2	-	1	-
1975.	-	4	-	-	-
1976.	-	6	-	-	-
1977.	-	6	1	-	-
1978.	-	3	1	-	-
1979.	-	7	-	-	-
1980.	-	3	1	-	-
1981.	2	4	2	1	-
1982.	-	3	2	2	-
1983.	-	3	-	7	-
1984.	-	3	1	2	-
1985.	1	5	2	2	-
1986.	2	2	1	2	-
1987.	-	7	-	2	-
1988.	2	2	2	3	-
1989.	-	3	1	3	-
1990.	2	4	-	3	-
1991.	-	6	1	2	-
1992.	1	-	3	3	-
1993.	1	3	1	5	-
1994.	1	-	1	7	-
1995.	-	-	1	5	-
1996.	-	6	2	2	-
1997.	1	-	4	3	-
1998.	-	1	2	1	-
1999.	-	1	-	4	-
2000.	-	-	3	6	-
2001.	-	-	2	5	-
2002.	1	-	1	2	-
2003.	-	3	1	4	1
2004.	-	-	2	5	-
2005.	-	5	4	6	-
2006.	-	9	1	12	-
2007.	1	9	3	9	-
2008.	-	6	3	6	1
2009.	1	4	3	8	-
2010.	1	8	-	8	1
408	20	165	53	164	6

Табела 2

Изложбена делатност Народног музеја у Чачку (1953–2010)

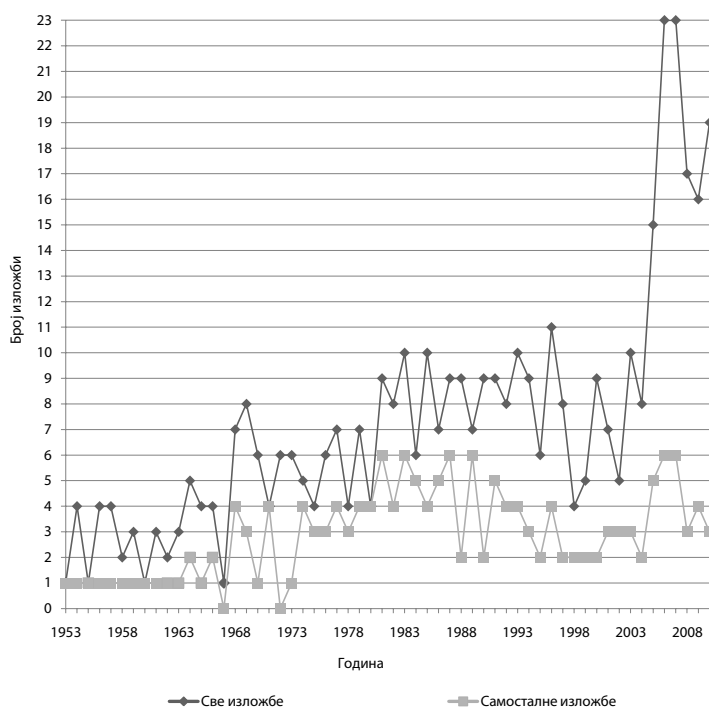


График 1

Изложбе Народног музеја по одељењима

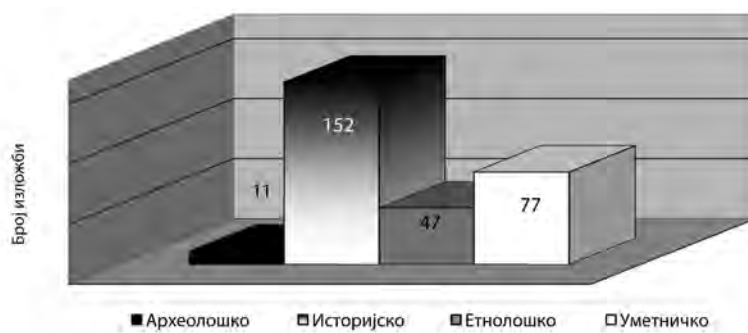


График 2

Изложбе Народног музеја по одељењима
(изражено у %)

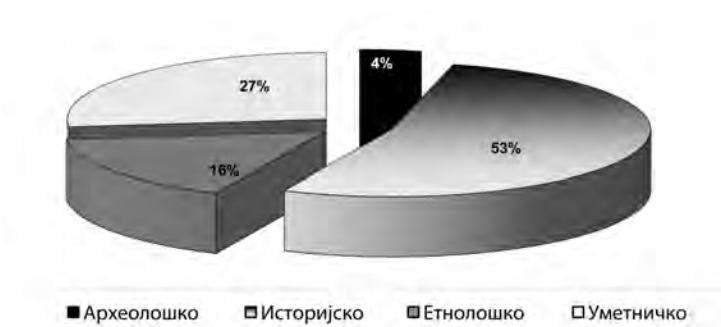


График 3

Самосталне изложбе Народног музеја
по одељењима

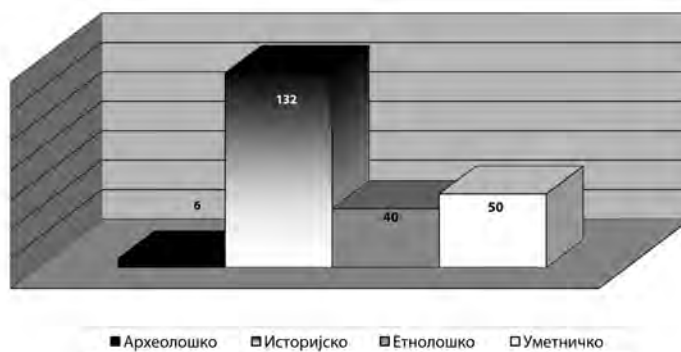


График 4

Самосталне изложбе Народног музеја по одељењима
(изражено у %)

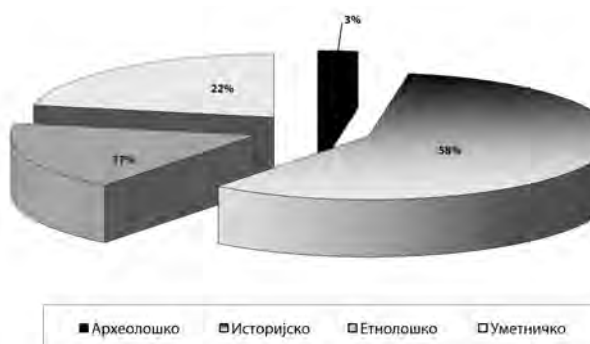
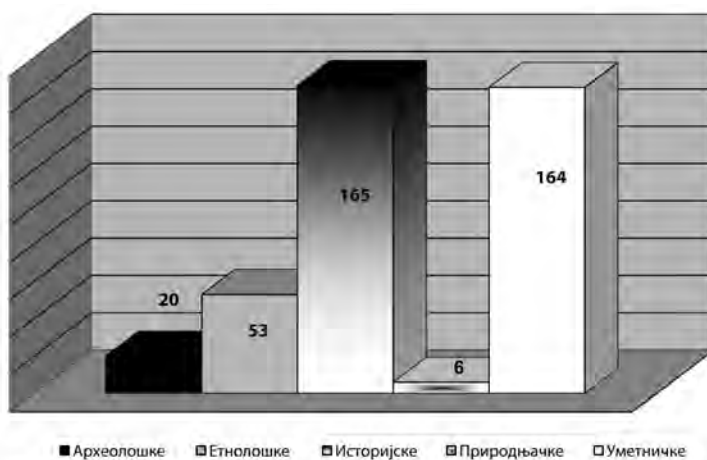


График 5

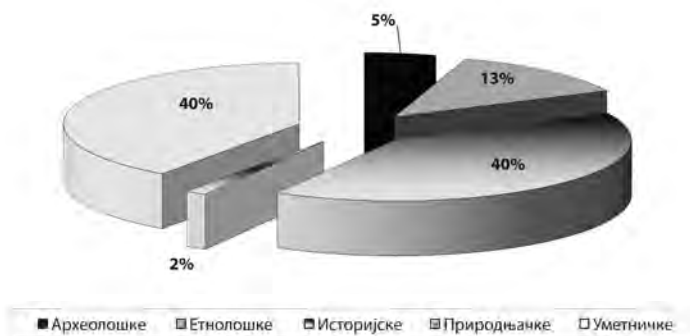
Однос укупног броја изложби и броја самосталних изложби Народног музеја
(по одељењима)



Изложбе Народног музеја (по типу)



Изложбе Народног музеја (по типу) – (изражено у %)





Слободан
БОГОЈЕВИЋ

ИНЕРТНИ ГАСОВИ У ПРОЦЕСУ КОНТРОЛЕ МУЗЕЈСКИХ ИНСЕКТА

УДК: 069.44:661.16

АПСТРАКТ: Велики број музеја и научно-истраживачких институција у свету бави се применом инертних гасова (азотом и аргоном) и могућностима њиховог коришћења у области заштите културних добара (процеси биолошке контроле и одржавање инертне атмосфере за чување музејских предмета). Широка је примена и гасовитог угљен-диоксида, посебно када је у питању дезинсекција већих предмета и непокретних културних добара. Највеће предности ових гасова су нереактивност и нетоксичност, као и то да након третмана на предмету не остају резидуалне супстанце. У раду се анализирају методе, неопходна опрема и материјали, као и досадашњи резултати истраживања и примене инертних гасова у циљу биолошке контроле.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: конзервација, инертни гасови, угљен-диоксид, биолошка контрола

Дезинсекција музејских предмета

Биолошка оштећења културних добара настају дејством плесни, бактерија, инсеката и глодара. Уколико се у музејским просторима одржава одговарајућа температура амбијента и уколико није присутна повећана влажност, до развоја плесни и бактерија неће ни доћи. Само се инсекти и глодари могу развијати и под нормалним условима чувања¹. Током векова, један од највећих узрочника губитка културног наслеђа, односно музејских колекција, били су инсекти (ксилофаги (дрвоточац), мољац, књишка ваш, шећераш, правокрилци, тврдокрилци, стенице, бубашвабе...). Најчешће мете инсеката су органски материјали (папир, пергамент, дрво, текстил, кожа...). Инсекти могу делимично или потпуно да девастирају објекат и да проведу више месеци или година у стадијуму ларве. Њихово присуство је често видљиво само када изађу из предмета као одрасле јединке, при чему иза себе могу оставити рупице и прашкасте остатке (сварене материјале).

1 Вера Радосављевић, Радмила Петровић, *Конзервација и рестаурација архивске и библиотечке грађе и музејских предмета од текстила и коже*, Архив Србије, Београд, 2000, 39.

Дугогодишња пракса у борби са инсектима по музејима, архивама и библиотекама показала је да је много боље спречити инфекцију, него уништавати инсекте кад су се већ једном развили. У неким установама уведена је пракса да се сав материјал пре смештаја у депое стерилише. У данашње време посебна пажња посвећује се превентивној конзервацији која подразумева редовну биолошку контролу и одржавање музејског простора, оптимално одржавање физичких параметара (температура, релативна влажност...), одговарајући смештај и паковање предмета. У светским музејима уводи се појам *pest management*.

За дезинсекцију (некад у комбинацији са дезинфекцијом) културних добара најчешће су се користиле, а у неким музејима се и даље користе, хемијске методе на бази следећих пестицида: етилен-оксид, органохлорна једињења (етилен-дихлорид, ДДТ (дихлор-дифенил-трихлор-етан)), халогени угљоводоници (угљен-тетрахлорид, метил-бромид), угљен-дисулфид, органофосфати, неоргански (фосфин) итд. Употребљавају се кађењем, димљењем у комори са вакуумом и без вакуума, прскањем и запрашивањем за превенцију, уништење, одбијање и миграцију инсеката. На тржишту је присутан и велики број инсектицида који се продају у виду раствора, спрејева, гелова и капсула.

Готово сви наведени пестициди су изузетно токсични. Продужено дејство и минималних концентрација може довести до озбиљних поремећаја, а нека од ових средстава имају и канцерогено дејство. Одређене хемикалије су због штетног дејства на здравље људи и животну средину забрањене или је њихово коришћење значајно ограничено. Многи пестициди имају кратко време распада и брзо се деградирају у спољној средини. Други су отпорнији и могу остати на предметима и по неколико декада након третмана. Такви предмети дуготрајно су контаминирани, што утиче на ризичну манипулацију и појаву токсичне атмосфере у депоима и изложбеним просторима која угрожава здравље запослених и посетилаца. Такво стање предмета отежава и поступке излагања, истраживања и комуникације. Пестициди и растварачи утичу на лагано девастирање предмета, а наредни конзерваторски третмани не могу се вршити без претходног уклањања пестицида. Данас се улажу велики напори како би се откриле адекватне методе за деконтаминацију и чишћење овако третираних музејских збирки.

Имајући на уму ризике класичних хемијских метода дезинсекције, данас се препоручују знатно боље и безбедније методе за уништавање инсеката: активне биолошке супстанце као што су хормони *pyrethrums* и *juvenile growth hormones*, природна средства за одбијање инсеката, методе третирања нетоксичним гасовима, методе замрзавања и топлотни (термо) третман, дезинсекција под делимичним вакуумом (најчешће за дрвене предмете) и нуклеарне методе (за предмете изложене дејству инсеката-ксилофага). Тема рада односи се на примену инертних и најмање токсичних гасова (аргон, азот и угљен-диоксид (CO_2)), односно примену система аноксије у циљу биолошке контроле.

Аноксија је стање у коме ткива организма не добијају довољну количину кисеоника (третирање музејских предмета у средини минималне концентрације

кисеоника). Метод је нетоксичан, има већу дозу инертности и мању могућност оштећења предмета. Овом методом се успоравају и заустављају биолошка оштећења и успоравају површинска оксидација и губитак боје (аноксија није смртоносна за фунги).

Идеална метода за дезинсекцију треба да задовољи следеће стандарде: 1) отпорност, односно пасивност предмета током третмана; не угрожавање интегритета предмета; мора се избећи могућност физичко-хемијских промена на предмету, као и трансформација његових саставних делова; 2) стабилност хемијског састава третмана (у свом саставу не садржи штетне примесе и при свом разлагању их не ослобађа); 3) ефикасност (дезинсекција у најоптималнијем временском периоду) уништава инсекте у свим стадијумима; 4) прилагодљивост на различите конзерваторске проблеме и различите материјале; 5) могућност третмана за масивне предмете; 6) еколошке и безбедносне факторе по запослене и околину; 7) економски аспект (неопходна улагања, опрема, текући трошкови, људски ресурси).

Механизам морталитета инсеката

Механизам сушења даје најбоље објашњење како недостатак кисеоника (аноксија) изазива повећани морталитет инсеката. Инсекти имају добар респираторни систем који утиче на дехидратацију у недостатку кисеоника и у присуству умерених количина CO_2 . Смртност генерално расте када се фаворизују услови дехидратације. Тако, повећање температуре или смањење влажности чини аноксију знатно ефикаснијом методом. Поред тога, морталитет расте са губитком масе, што се под условима аноксије огледа губитком воде.

Инсекти контролишу два важна процеса (размену кисеоника и CO_2 и чување оптималне количине воде) путем дисајних отвора (*spiracles*) који су део гас-транспортног система. Воштани слој на овим отворима спречава губитак воде и кисеоника и утиче на отворе како би обезбедили ове есенцијалне супстанце. Отвори су најчешће затворени како би минимизирали губитак воде, а отворени тек толико како би се обезбедила неопходна количина кисеоника. Недостатак кисеоника у модификованој атмосфери утиче на широко отварање ових отвора. Инсекти се морају ослободити CO_2 , а високе концентарције овог гаса у атмосфери утичу на додатно отварање пора. Ови неприродни услови воде до великог губитка воде, од 7–10 пута већег него у нормалним условима, па самим тим изазивају дехидратацију инсеката. Ова два услова, врло ниска концентрација кисеоника и висока концентрација CO_2 , утичу на избор и употребу модификоване атмосфере у области биолошке контроле. Мање је јасан висок морталитет инсеката у условима високих концентрација CO_2 и при високим вредностима релативне влажности (RH). Тада је присутан мали трахејни губитак воде, а инсекти ипак имају висок морталитет. За овај случај треба потражити друга објашњења.

Оптимална температура за развој инсеката је од 25 до 30°C. Ниже и више температуре изазивају успорен развој и угинуће. Повећање температуре утиче на повећану респирацију код инсеката, а самим тим на већи губитак воде и већу смртност. У атмосфери аргона и азота при константној концентрацији кисеоника и RH, повећање температуре од 20 до 30°C смањује време третмана у просеку око 30%, а повећање од 20 до 40°C скраћује време за 90%.

Приметан је пораст морталитета одређених врста инсеката смањењем RH у атмосфери азота. Ово смањење повећава аноксични ефекат поспешујући кретање воде и њен губитак кроз отворене дисајне отворе.

Критична тачка губитка масе повезана је са морталитетом инсеката. Када је телесни губитак воде инсеката око 30%, већина их умире. Под аноксичним условима, губитак масе највећим делом условљен је губитком воде. Студије везане за губитак масе важне су са становишта објашњења морталитета на основу сушења. Губитак масе је спорији при концентрацији кисеоника од 3% него 1%. Ово је доказ да аноксија уништава инсекте путем дехидратације.

Дехидратација инсеката присутна је и при већој влажности. Механизам је двострук. У атмосфери азота, азот најпре улази у тело инсеката преко омотача, купећи воду из унутрашњих органа пролазећи кроз торакс и абдомен, а затим избацује воду кроз дисајне отворе. Вода остаје напољу преко *epicuticle* (воштан и водоотпоран слој који прекрива дисајне отворе).

Аргон и хелијум су ефикаснији за аноксију од азота, а објашњење лежи у различитој пропустљивости ових гасова у тело инсеката. Под одређеним условима (40% RH, 300 ppm кисеоника, $t = 20, 30$ и 40°C), потребно је око 50% дуже времена азоту него аргону да би се постигао 100% морталитет. Истраживања су показала да је хелијуму потребна само половина времена у односу на азот за постизање истог морталитета. Ове разлике условљене су различитим пропустљивостима инертних гасова кроз поре инсеката. Ван дер Валсов радијус хелијума је 1.22 \AA , аргона 1.91 \AA , а молекулског азота 2.31 \AA . Тако се најмањи атоми (хелијум и аргон) брже крећу кроз сићушне поре и брже врше дехидратацију. Најспорије се креће највећи молекул азота².

Аноксија при високој влажности

Аноксија је при изузетно високој влажности ефикасна, али знатно спорија метода. Доказано је да се губитак воде код инсекта *red flour beetles* (тврдокрилци) изложеног атмосфери 0,5% кисеоника у азоту на 95% RH јавља једино након његове смрти. Очигледно је да се биолошки пут смртоносног процеса не одвија по принципу дехидратације.

Вршена су истраживања по питању резистентности инсеката у модификованим атмосферама. *Red flour beetles* могу да покажу отпорност на модифико-

2 | Charles Selwitz, Shin Maekawa, *Inert Gases in the Control of Museum Insect Pests*, The Getty Conservation Institute, Los Angeles, 1998, 1–4.

ване атмосфере. Ова врста изложена је модификованим атмосферама азота и CO_2 при врло високим вредностима RH од 95%. Након третмана остало је живо од 30–50% инсеката. Изузетно високе вредности RH довеле су до инхибирања механизма сушења. Два рода ових инсеката који су показали резистентност изискивали су деветократно излагање модификованој атмосфери пре него што је примећен морталитет од 50%. Преживљавање ових врста огледа се у опадању брзине дисања, повећању ускладиштених резерви кисеоника, психолошких промена у превенцији губитка воде, али и другим биохемијским адаптацијама.

Преживљавање инсеката без кисеоника у продуженом временском периоду, чак и у временском периоду од преко 100 дана, ретко је, али није немогуће. Постоје примери преласка са аеробног на анаеробни механизам када количина доступног кисеоника падне испод критичне границе.

Верује се да инсекти који показују дозу отпорности на аноксију приликом музејских третмана потичу од водених предака који су живели у природном окружењу, односно у аноксичним условима. Велики број ларви и одраслих инсеката који се налазе у воденом окружењу имају могућност да се реадптирају на анаеробну респирацију. Када се ово деси, механизам складиштења енергије одржава живот губитком угљених хидрата (у форми гликогена) и масти и акумулацији етанола насталог ферментацијом пропраћеном мање очекиваном количином лактата. У мочварно–воденим срединама, као и језерима прекривеним ледом, концентрација кисеоника може пасти на нулу током више недеља. Током овог периода ларве инсеката живе у дубинама при анаеробној енергетској производњи. Преживљавање инсеката је присутно и када се инсекти налазе у воденом окружењу или леду, када је процес сушења онемогућен присуством воде. Индикативно је настајање анаеробног етанола у свим овим врстама као последица адаптације на њихово природно окружење.

Учесталије и мање драстичне адаптације на аноксију присутне су код музејских инсеката који су изложени модификованој атмосфери високе концентрације CO_2 , а ниске кисеоника у присуству повишене влаге. Када су присутни инсекти који могу показати отпорност на аноксију, изводе се третмани који трају нешто дуже од стандардних како би се постигао 100% морталитет³.

Аноксија као конзерваторска процедура

Научници, почев од 1980. године, показују интересовање за примену модификованих атмосфера које су се већ увелико користиле у конзервацији и производњи хране. Иако је CO_2 био најзаступљенији за конзервацију хране, конзерватори су приметили предности атмосфере азота која обезбеђује висок степен инертности и лаку примену. Многобројна истраживања показују ефикасност модификованих атмосфера за уништавање свих стадијума инсеката

у оптималном временском периоду. Наравно, било је потребно решити низ проблема пре него што је ова метода нашла ширу примену у музејима (одредити минимално потребно време за постизање 100% морталитета, одређивање оперативних параметара...).

Аноксија се у музејима, осим за одржавање инертне атмосфере, користи и за третман инсект-инфицираних објеката. Радне процедуре су релативно једноставне и безбедне по људе и колекције. Ово аноксију чини атрактивном алтернативом токсичним фумигантима. Концентрација кисеоника неопходна за третман изузетно је ниска, тако да аноксично микроокружење мора бити пажљиво конструисано. Оптимално време третмана за постизање 100 % морталитета изузетно је важно, јер утиче на ефикасност третмана аноксије и дефинише економски аспект. Поред тога, важни фактори су врста радног гаса, температура, релативна влажност, врста коморе... Радни параметри налазе се у посебним табелама и резултат су дуготрајних истраживања (табела 1).

Термалне технике

Повишена температура у већини случајева поспешује аноксичне третмане. Могућност оштећења предмета на вишим температурама често представља препреку да радна температура током третмана буде изнад 30°C. Научна истраживања су показала да већина културних добара може бити изложена приближно до 60°C, под условом одржавања адекватне влажности, односно обезбеђивања да материјали током процеса не губе присутну влагу у својој структури (целулозни материјали, дрво, памук, лан, папир, протенозни материјали попут лепкова, коже...). Адекватно овлаживање током овог процеса од изузетне је важности за музејске предмете како би се избегли негативни ефекти (нпр. код дрвених материјала скупљање, кривљење...). Ако је могуће водити третман под повишеном температуром у атмосфери ваздуха, нема потребе за аноксичном атмосфером. Данас постоји низ произвођача који испоручују опрему у ове сврхе.

Посебну пажњу треба посветити материјалима са меким восковима, етнографским материјалима који садрже осетљиви колаген, животињским врстама у природњачким музејима који се могу оштети уколико се ради при температурама већим од 60°C. Термалне технике самостално и у комбинацији са аноксичним третманима изводе се при повишеним температурама, при чему се води рачуна о врсти материјала, радној температури и RH.

Инсекти у дубини материјала

Инсекти који су продрли дубоко у унутрашњост дрвених материјала могу слабије реаговати на аноксичну атмосферу, при чему се повећава време за

постизање 100% морталитета. Један од приступа овом проблему подразумева мерење степена дифузије азота, кисеоника и ваздуха кроз различите врсте дрвета. Порозност (запремина ваздуха) већине врста дрвета у сувом стању је око 45–50%.

Након што се дрвени блок који се налазио на ваздуху постави у херметичку комору која садржи само чист азот, концентрација кисеоника ће расти у комори како се кисеоник буде ширио кроз поре. Време које је потребно да би се дрвени материјал превео у аноксичне услове додаје се на укупно време које је неопходно за потпун дезинсекциони третман.

Valentín (*Institute del Patrimonio Histórico*, Шпанија) је истраживао неопходна времена потребна за третман комплетног уклањања инсеката у дрвеним предметима, књигама и другим музејским предметима. Испитиване врсте су погодна храна за инсекте, а саставни су део уметничких предмета попут бора, кедр, ораха, храста, махагонија и кестена. Објављена су смртоносна времена за инсекте присутне у инфицираним објектима, као и смртоносна времена за референтне инсекте (који се налазе слободни, ван предмета) третиране под истим условима. Примећено је да нема разлике (или је минимална) у времену излагања између ових огледа у 6 од 11 случајева. Са друге стране, комплетна смртност *furniture beetle* у полихромним скулптурама и клавиру постиже се за 10 до 14 дана, што је знатно дуже од неопходна 4 дана потребна за третман слободних инсеката⁴.

Методe и материјали

Аноксични амбијент, погодан за инфициране објекте, може се постићи на више начина. Постоје два основна приступа: статични и динамични. Статични подразумева смештање објекта у атмосферу азота или аргона високе чистоће у херметички заптивену комору са најмањом могућом пропустљивошћу гасова. Концентрација кисеоника се доводи на жељени ниво једном од три методе: комора се продувава низом измена високо-чистог азота; кисеоник се уклања коришћењем кисеоничних апсорбера; комбинација *продувавања* и апсорбције.

Динамичним приступом инертни гас континуално протиче кроз систем. Брзи ток *бескисеоничног* азота или аргона користи се за избацивање кисеоника из коморе. Када концентрација кисеоника падне испод 1000 ppm, проток се повремено активира у циклусима или смањује на вредност која је довољна да задржи минималну концентрацију кисеоника током третмана.

Трећи приступ је статично-динамични метод који подразумева комбинацију претходна два приступа. Након динамичног третмана предмет може бити изложен статичној аноксији тако што се кисеонични апсорбери унесу у комору која се херметички затвара.

4 | Charles Selwitz, Shin Maekawa, *н. д.*, 14–15.

Баријер-филмови

Највећи број третмана модификованом атмосфером врши се данас у флексибилним коморама начињеним од баријер-пластичног филма. Полимерна-филм технологија брзо је нашла примену у аноксичним третманима. *Влагодаријерни ламинати (Vapor-barrier laminates)* креирани су да буду добро топло-вариви и да имају добру водену баријеру. У свом саставу често садрже силика-гел као баријеру за влагу која дужи период одржава ниску вредност RH у комори. Информације о хемијским и физичким особинама баријер-филмова изузетно су важне. Током аноксичних третмана неопходно је одржати минималну количину кисеоника, тако да ови филмови имају низак степен пропустљивости кисеоника (код аноксије, пропустљивост кисеоника филма је нижа од брзине којом кисеонични апсорбери апсорбују кисеоник). Поред тога, варивост мора бити таква да могу настати готово херметички услови у комори. Јачина филма је такође важна особина с обзиром да материјал мора бити отпоран на цепање и бушење (мала рупица на нивоу игле може учинити третман неуспешним). Баријер-филмови који се користе у овим третманима углавном су ламинати од најмање три саставна полимерна филма који имају специфичне особине. Друге особине су транспарентност, могућност за штампу, антистатички квалитет и отпорност на ватру. На избор филмова утиче и економски аспект, као и доступност.

Табела 2 представља листу полимерних филмова са њиховим кисеоничним пропустљивостима. Они служе за формирање баријер-ламината током ових третмана. Табела 3 показује могуће комбинације ових филмова за баријер-ламинате.

Као што се види у табели 2, полимери на бази винилиден-хлорида и ко-поломерима етилена и винил-алкохола, имају екстремно ниске кисеоничне пропустљивости. Многи скорији ламинтни филмови садрже ове полимере као језгра кисеоничних баријера. Другу групу филмова са вишим вредностима, али и даље ефикасну у овом погледу, представљају: поли(винил-хлорид), поли(хлортрифлуоретилен) познат и под комерцијалним називом *Aclar*, најлон-6 и поли(етилентерефталат). Филмови на бази најлона-6 и поли(етилентерефталата) материјали су високе механичке јачине, па се у комбинацији примарно користе у ове сврхе. *Aclar* има добру кисеоничну пропустљивост, али не и довољну, тако да се он мора користити у комбинацији са другим филмовима.

Многи ефикасни ламинати садрже танак слој алуминијума који се налази између најлона или полиестера. Пропусност оваквих филмова је приближна нули, па представљају одличан избор за припрему микроклиматских услова. Ови материјали су економски врло повољни, али мана је што нису транспарентни. Знатно скупљи транспарентни баријер-филмови у ове сврхе су полиестер, поливинилиден-хлорид, етиленвинил-алкохол... Многи баријерни филмови у свом саставу имају полетилен који омогућава да филм буде топло-варив на

температури око 117 °C. Полиетилени, полиолефини и полипропилени представљају слабу кисеоничну баријеру, тако да се користе у комбинацији са другим филмовима због добре адхезивности и варивости.

Врсте радног гаса

Током аноксичних третмана, посебно код динамичних метода, неопходно је обезбедити економичне изворе радног гаса са минималном количином кисеоника. Азот који се најчешће користи у сврхе аноксије је *prepurified i high purity* (садрже 5 ppm и 10 ppm кисеоника).

На западу постоје фирме које испоручују боце са одговарајућим типом гаса за различите аноксичне третмане. Индустијски азот (најчешће садржи 99,7% азота), који је широко доступан и економски повољан, може се користити за почетне стадијуме третмана (садржи концентрацију кисеоника, нпр. 20 ppm). За фумигацију угљен-диоксидом (атмосфера око 60–70%), адекватан и повољан је тип гаса *bone dry* (99,7%).

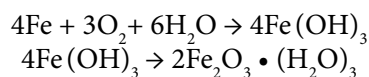
Када се третирају габаритни предмети (употреба великих комора), неопходне су велике количине гаса, односно акумулирање велике количине гасних цилиндара. Овај проблем се може решити коришћењем азотног генератора који обезбеђује већу количину *oxygen-free* гаса, што знатно умањује трошкове третмана. Ови генератори најчешће користе мембрану која издваја *high-purity* азот од ваздуха и обезбеђује 41 m³ азота по дану са примесом кисеоника мањом од 100 ppm. Генератори се састоје од ваздушног компресора, серије филтера, као и *trace-oxygen* анализера у излазној струји. Ваздух након компресије пролази кроз примарни филтер како би се ослободио воде, честица прашине и гасовитих загађивача, а затим пролази кроз мембрански филтер где се појављује азотни ток. Систем може да произведе гасовити азот чистоће 95–99,99%. Највећа чистоћа постиже се при најспоријем струјном протоку.

Други погодан и економски повољан извор веће количине азотног гаса је течан азот. Резервоар течног азота садржи унутрашње топлотне измењиваче који испаравањем конвертују течан азот у гасовити струјни ток. Уобичајени резервоар од 160 l течног азота обезбеђује $9,9 \times 10^4$ l гаса који садржи 20 ppm кисеоника. Ова метода не изискује механичке компоненте, лако се одржава и економски је повољна.

Кисеонични апсорбери (*Oxygen Scavengers*)

Кисеонични апсорбер је најчешће саставни део аноксичног третмана. Апсорпција кисеоника базирана је на конверзији гвожђа у гвожђе-оксид. Постоји већи број фирми у свету које дистрибуирају ову врсту апсорбера који поседују високи капацитет и добар апсорпциони потенцијал.

Најпознатији произвођачи су француска компанија, *Atco SA*, као и јапанска фирма, *Mitsubishi Gas Chemical Company* која производи апсорбере под именом *Ageless*. Пакетићи апсорбера састоје се од смеше гвожђа, калијум-хлорида, воде и одређене врсте зеолита. Кисеоник се уклања реакцијом високо реактивне форме металног гвожђа, који је највероватније произведен хидрогенизацијом гвожђе-оксида. Реакција је егзотермна (пакетићи могу бити веома топли), па треба водити рачуна да у комори не дође до контакта термално сензитивних предмета са паковањем апсорбенса (посебно на почетку третмана када је реакција израженија, односно када комора садржи највеће количине кисеоника). Као што се види у реакцијама, вода је неопходна за реакцију гвожђа са кисеоником:



У пакетићима *Ageless* присутна је довољна количина воде за ток реакције. У атмосфери ниске влаге, влага из пакетића може нестати, при чему је реакција успорена или потпуно заустављена. Француски произвођач гарантује да се код њихових производа то не дешава.

Ageless се продаје у више форми за специфичне намене. Продукт означен као тип *Z* користи се за аноксичне третмане при релативној влажности од 50 до 85%. *Ageless Z* се доставља у девет различитих грамажа, које показују колико кубних метара кисеоника пакет апсорбује (највеће паковање */Z-2000/* апсорбоваће 2000 cm³ или око 16 g кисеоника, што је количина кисеоника у 10 l ваздуха). Француски производи имају сличне особине.

Конзерватор може да одреди број пакетића на основу капацитета апсорбера за уклањање кисеоника. Да би се одржала неопходна концентрација кисеоника у складу са перформансама произвођача, неопходно је узети у обзир кисеоничну пропустљивост коморе, што се лако постиже сензитивним *low-oxygen-concentration* анализером. Број пакета апсорбера */N/* одређује се из једначине

$$N = \frac{80 \times L \times V}{C \times D}$$

где је *L* степен кисеоничне пропусности (ppm O₂/дан), *V* запремина коморе (l), *C* кисеонични капацитет апсорбера (cm³) и *D* предвиђена концентрација кисеоника (ppm).

Одређивање броја пакетића релативно је лако, с обзиром да кисеоник чини 20% запремине ваздуха. Пакетићи који апсорбују запремину кисеоника еквивалентну петини запремине коморе, апсорбоваће целокупни кисеоник у комори. Запремина мањих комора може се израчунати на основу запремине воде која стаје у њих. Гасовиту запремину коморе смањује и запремина третираних предмета. Препорука је да се увек употреби нешто већа количина апсорбера од прорачунате вредности, како би се брже постигла и одржала жељена концентрација кисеоника.

Оптималну количину апсорбера најбоље је проверити помоћу оксиметра који ће уштедети вишак материјала. Пакетићи *Ageless* обично садрже *Ageless Eye* (таблета која мења боју из пурпурне у црвено-белу када концентрација кисеоника падне испод 0,5%). Таблета се девастира током дужег контакта са кисеоником, високим температурама и светлу тако да је оксиметар знатно прецизнији у ове сврхе.

Интензитет уклањања кисеоника зависи од начина постављања пакетића у комору и RH. Већина експеримената показала је да је апсорпција око 20% ефикаснија када се пакетић постави тако да је атмосфера доступна са његове обе стране, што битно не утиче на ефикасност третмана. Такође, уколико се ради при нпр. 33% RH (што је испод препорученог опсега од 50 до 85%), ефикасност апсорпције нагло опада.

Доказано је да се помоћу *Ageless* пакетића у гасно-инертном паковању, завареном и са умереним степеном пропуштања, одржава врло ниска концентрација кисеоника и по неколико година, што је врло економично. Употреба кисеоничних апсорбера представља најједноставнији начин за постизање аноксичних услова⁵.

Затварање комора

Херметичко затварање комора (гасно заптивање) најкомплексније је код комора начињених од баријер-филмова. Оно се најчешће заснива на топлом вару. Једна страна топло-варивог баријер-филма мора садржати полимер, најчешће полиетилен или полипропилен, који је топљив и има тачку омекшавања око 177 °C, у циљу формирања непрпусног, херметичког вара. Квалитет вара зависи од притиска, температуре вара, времена притиска као и одговарајуће опреме. Конзерватори за топли вар најчешће користе *Handheld bar sealer*.

Оперативни процес

Хумидизација (овлаживање)

Компримовани гасови азота, аргона и CO₂ обично се користе у комерцијалним цилиндрима у *bone dry* стању (вода је присутна у количини од 10 до 20 ppm). Приликом аноксичних третмана модификована атмосфера може имати врло ниску RH, што утиче на влажно-сензитивне материјале који садрже влагу у својој структури. То су материјали које инсекти најчешће нападају (целулозни материјали, дрво...).

Предмет током третмана може лагано изгубити неопходну влагу и претрпети одређене структурне и хемијске промене. Како би се избегао хигрометријски шок, гасна струја се пре уласка у комору, односно током третмана аноксије и фумигације, овлажује. Хумидизација се најчешће примењује у динамичним проточним системима где струја сувог азота константно протиче око објекта и додатно исушује предмет. Познати системи у ове сврхе су *three-jar humidification system* (слика 1), као и *new humidification module*.

Хумидизација најчешће није потребна у статичним системима (где је углавном константна RH), при третману влажних предметима (нпр. предмети са подводних локалитета), као ни код третмана угљен-диоксидом (изводи се при концентрацији од 60 до 70% где заостали ваздух већ садржи влагу). Током аноксичних третмана велике коморе су често напуњене материјалом (нпр. библиотечка и архивска грађа) који је спакован у дрвеним и картонским кутијама и обложен папиром (врста амортизера који задржава неопходну влагу у материјалима).

Аргон и азот у аноксичним третманима

Иако се највећи број третмана изводи у азоту, потребно је поменути и употребу аргона. Хелијум је такође ефикасан, али се због веће дифузије кроз већину пластичних филмова (теже одржавање константне атмосфере) и високе цене не користи.

Испитивања су показала да је оптимално време за постизање 100% морталитета краће у атмосфери аргона. Такође, експерименти у влажним пределима показују већу кисеоничну пропусност одређених филмова када се третман обавља у атмосфери азота. Ово се може приписати нешто спорим приливом кисеоника кроз филм у атмосфери аргона. Ово чини аргон у мањој мери ефикаснијим.

Аргон је нешто тежи од кисеоника и има мању густину од CO₂, што може довести до умерене стратификације (услојавања) која креира ниже концентрације кисеоника око инфицираних објеката на дну коморе. Разлика у густинама није толика да би формирала драматичне стратификационе ефекте, а дневно варирање температуре око коморе може елиминисати такву стратификацију. Такође се сматра да неки микроорганизми и фунги брже расту у атмосфери азота него аргона, иако се то мора додатно испитати. Међутим, мала је вероватноћа да се то деси на дрвеним предметима без присуства течне воде, тако да се то не може узети као предност аргона. Цена ових гасова варира у зависности од државе, али је аргон у већини случајева скупљи за рад⁶.

Мониторинг

За мерење концентрације кисеоника разликујемо два типа електронских оксиметара: *trace analyzers* и *monitors*. *Trace analyzers* одређују веома ниске концентрације кисеоника са резолуцијом од 1 ppm и генерално су скупи. Мање осетљиви и знатно повољнији су *monitors* који су погодни за већину аноксичних третмана. За потребе ових третмана користе се *monitors* са концентрационим опсегом од 0 до 1% и резолуцијом од 200 ppm. За одређивање концентрације кисеоника испод 1000 ppm могућа је употреба пасивног кисеоничног мониторинга у виду индикатор-таблете која мења боју у аноксичним условима. Концентрација CO₂ може се пратити преко више инструмената, али и преко оксиметара, односно на основу концентрације кисеоника у коморама.

Мерење температуре и RH током процеса данас се, поред индикаторских трака и термохигрометара, прати електронским инструментима (на бази сензора) који дају врло прецизне резултате. Степен пропуштања кисеоника кроз баријер-филмове могу мерити ултрасонични детектор или детектор на бази флуоресценције. Најзаступљенији и најјефтинији су *halogen leak* детектори.

Monitoring Life Signs (мониторинг присуства живих бића) изузетно је комплексан процес. Потребно је открити знаке живота на културном добру након одређеног времена излагања у специфичним условима. Значи потребно је са великом сигурношћу одредити време када је постигнут 100% морталитет. Научници су на основу низа емпиријских испитивања креирали табелу (табела 1) у којој се налазе услови и минимално потребно време за 100% морталитет највећег броја познатих музејских инсеката. Морталитет одраслих инсеката може се пратити после неколико дана, други видови живота недељно до периода од девет недеља, а у неким случајевима и до четири месеца. Конзерватори у највећем броју случајева врше аноксичне третмане и фумигацију на основу објављених информација о минималном броју дана потребним за потпуни морталитет одређене врсте инсекта. Често се третмани врше у нешто дужем периоду од прописаних, како би конзерватори били потпуно сигурни у ефикасну аноксију или фумигацију. Директан мониторинг присуства може се вршити на основу софистицираних апаратура које мере и прате процес дисања инсеката. Дисањем инсекти троше кисеоник и ослобађају CO₂. Детекција се може вршити изузетно скупом опремом и веома сложеним методама попут високо сензитивне FTIR анализе, која бележи повећање изузетно малих концентрација CO₂ у комори (последница дисања инсеката).

Токсикологија радних гасова

Азот и аргон не спадају у пестициде. CO₂ не спада у токсичне гасове, али присуство већих концентрација може изазвати проблеме са дисањем. У неким

државама CO₂ се сврстава у фумиганте и за рад са њим је потребна лиценца. Азот је у односу на CO₂ инертнији и безбеднији за коришћење, а третмани су знатно краћи. У литератури се може наћи да пад концентрације кисеоника у ваздуху за 1,4% може изазвати одређене здравствене проблеме. Приликом рада мора се вршити мониторинг концентрације гасова у простору за рад (алармни систем ако концентрација кисеоника падне испод 19,5%). Посебне мере предострожности односе се на аноксичне третмане габаритних предмета када је велики број гасних цилиндара укључен у процес. Мора се узети у обзир и да су неки гасови (CO₂) тежи од ваздуха, па је проветравање затвореног простора теже.

Аноксични третмани

Аноксични третман у баријер-филм кесама

За третирање лимитираног броја мањих предмета највећу примену има аноксични третман у баријер-филм кесама (*barrier-film bags*). Овај третман се ређе користи за габаритне предмете. Коморе у виду кеса или врећа набављају се од низа произвођача или их припремају сами конзерватори од одговарајућих ролни баријер-филмова (тада нема ограничења у погледу величине, облика и локације предмета), при чему се посебна пажња мора посветити изради одговарајућих варова како би били адекватна баријера за кисеоник. Баријер-филмови морају имати одговарајући сертификат, посебно податак за кисеоничну пропустљивост. За ову врсту комора неопходно је урадити прелиминаран тест кисеоничне пропустљивости након њиховог затварања, односно након последњег вара (слика 2). Уколико овај тест покаже већу вредност кисеоничне пропустљивости, наша комора није адекватно конструисана или је дошло до неког другог пропуста у току њене припреме. Тест се може вршити убризгавањем (помоћу шприца) мале количине (неколико кубних центиметара) детектујућег расхладног гаса 1,1,1,3-тетрахлорпропилен. Тачка пунктирања се затвара траком, док се уз помоћ *halogen leak* детектора мери пропусност филма.

Неки музеји мониторинг кисеоника врше помоћу кисеоничних анализера у опсегу 0–1%, као и помоћу *trace-oxygen* анализера. Подаци на оксиметру не могу се пратити уколико се користи непрозиран метализирани филм за прављање кеса. У том случају се на баријер-филму формира транспарентни прозор, а мониторинг се врши индикаторском таблетом малог пречника или помоћу *Ageless-Eye* индикаторске таблете. Ови третмани најчешће се изводе при спољној температури од 25 до 30°C и трају најмање 21 дан.

John Burke објавио је поступак аноксије који примењује у *Oakland Museum*. Кесе се набављају или конструишу за прихват инфицираних објектата са неопходним пакетима кисеоничног апсорбера (*Ageless*). Након што се сви предмети и компоненете сместе у кесу, она се делимично завари и продува азотом неколико пута. Вишак гаса се затим избаци из кесе, а вар се комплетира. Након

неколико дана *Ageless* спушта концентрацију кисеоника испод 0,1%, а *Ageless-Eye* индикатор се боји у бледо-црвену боју. Кеса остаје заварена неколико недеља, а боја кисеоничног индикатора се повремено прати као провера одговарајуће (не)пропусности кисеоника. Овај третман је сличан у већини установа (са мањим или већим модификацијама).

У неким музејима продувавање кеса врши се аргоном уз адекватну РН до постизања одговарајуће концентрације кисеоника, најчешће испод 1000 ppm (слика 3). Такође, пре поступка продувавања азотом или аргоном неки конзерватори праве благи вакуум у кеси и у зависности од врсте културног добра врше претходно овлаживање гаса.

Испитивања у *Metropolitan Museum of Art* у Њујорку показала су предности кеса приликом смештања предмета, формирања вара, одржавања ниске концентрације кисеоника, могућности примене на било ком месту, доступности, економичности и ефикасности. Аноксични третмани у баријер-филм кесама доступни су најширем броју културних установа.

На слици 4 приказан је пример третмана аноксије великих слика (уља на платну) у баријер-филм кесама који је извођен у Марсеју. Третман је подразумевао низ продувавања овлаженом струјом *high-purity* азота до постизања концентрације кисеоника од 2000 ppm. Затим су унети пакетићи кисеоничног апсорбера који су спустили концентрацију кисеоника испод 1000 ppm. Вредности испод 500 ppm постизане су додатним циклусима продувавања.

Аноксични третман динамичном методом

Третирање инфицираних објеката динамичном методом са проточном струјом (најчешће азота, ређе аргона) погодна је и ефикасна метода аноксије. Неки конзерватори ову методу зову и *проточна азотна фумигација*. Динамични аноксични третман је систем који зависи од низа фактора. Током рада сви параметри се морају контролисати и евентуално кориговати (посебно брзина протока радног гаса). Динамична метода обично се користи за дезинсекцију мањих предмета. Она је погодна и за предмете на незгодним локацијама када је циљану мету тешко затворити у стандардну комору где би се постигли херметички услови статичном методом (дрвени подови, паркет...). Утицај дифузије кисеоника може бити сведен на минималану меру константним протоком радног гаса кроз систем на ефикасан и економичан начин.

За овај третман могу се користити мале коморе попут *zipper* кеса, вреће, тзв. шатори (слика 5), као и круте коморе од пластичних или металних материјала. Унутрашња запремина коморе може се смањити убацивањем лопти (напуњених азотом) у празне просторе предмета (попут скулптура), што уз данашњу опрему и постојеће протоке није неопходно.

Након што се инфицирани предмет унесе у комору, почетна струја азота која је знатно већа (нпр. 7 l min^{-1}) спушта концентрацију кисеоника испод 1000

ppm. Након тога проток азота се успори до границе (нпр. $0,5 \text{ l min}^{-1}$) како би се у систему одржавала концентрација кисеоника од 0,1 до 1% (слика 6). Почетна струја азота може бити врло брза и може утицати на повећање унутрашњег притиска коморе. Након успостављања одговарајуће концентрације кисеоника, довод азота могуће је и потпуно затворити до тренутка када услед кисеоничне пропусности коморе концентрација кисеоника не достигне критичну вредност. Тада се поново активира лагана струја азота (може се активирати у циклусима) како би одржала оптималну концентрацију кисеоника. За третман већих предмета почетни ток азота може бити индустријски (са већом примесом кисеоника). Када се концентрација кисеоника спусти, индустријски ток се замењује са *prepurified* азотом.

Када суви азотни гас константно струји око предмета, на амбијенталним температурама, структурна (везана) вода, односно влага, бива избачена из предмета, при чему може настати иреверзибилно оштећење. Равнотежни систем није могуће одржати, тако да је хумидизација неопходна. Овлаживање гаса врши се у систему за хумидизацију (гас барботира обично кроз дестиловану воду) како би се постигла одговарајућа RH (најчешће од 50 до 70%) која се усклађује са брзином протока радног гаса. Хумидизација се обично не врши при третману предмета са подводних локалитета где су пожељни аноксија и третман сушења у исто време.

Након динамичног третмана предмет може бити изложен и статичном третману тако што се кисеонични апсорбери унесу у комору која се заптива и која од тог тренутка има *статичну атмосферу*. Ова комбинација може имати додатну ефикасност третмана.

Оптимална температура третмана креће се од 25 до 30 °C. За 100% морталитет најчешће су потребне око две недеље. Ефикасност третмана се смањује, а оптимално време се повећава при раду са вишим концентрацијама кисеоника и нижим температурама.

У свету се данас могу наћи металне коморе и фиксирани системи/постројења специјално пројектовани у ове сврхе. У пројектованим системима контролише се притисак у комори како би се омогућила лакша пенетрација аноксичне атмосфере у унутрашњост предмета. Коришћењем пројектованих система/постројења за аноксију обезбеђује се континуална контрола и једноставан и аутоматозован процес са безбедним радним условима, где се путем рачунара контролишу концентрација кисеоника/ CO_2 , температура, притисак гаса и влага. Ова постројења су најбоље али и најскупље решење за постизање аноксије, јер захтевају посебну просторију и остале неопходне услове за инсталирање (мана им је фиксна запремина).

Неки научници су и даље скептични по питању успешности динамичног третмана за велике дрвене предмете, односно сумњају у успешност дегазације у самој унутрашњости дрвеног предмета чак и после оптималног времена третмана. Дрво се може схватити као полузатворена средина која има тенденцију да зароби гасове, односно кисеоник у унутрашњости порозне структуре (језгру

дрвета). Та количина кисеоника се не може детектовати оксиметром, а може бити довољна за одржавање живота инсеката у стадијуму јаја, па чак и ларви⁷.

Фумигација угљен-диоксидом (CO₂)

Када су у неким студијама под стандардним условима упоређивани азот или аргон са CO₂, знатно бржи и ефикаснији резултати постизани су атмосфером азота него CO₂. У односу на третман са азотом показана је релативно слична осетљивост инсеката на дехидратацију. Ефикасност азота губи се у атмосферама високог садржаја кисеоника.

Ипак, за третирање габаритнијих музејских предмета CO₂ је прави избор, јер се одговарајући морталитет инсеката лако и јефтино постиже, тако да по количини третираног материјала предњачи фумигација CO₂. Знатно је лакше и брже прочистити систем CO₂-ом него *high-purity* азотом, а затим одржати константну концентрацију кисеоника. Разлог за фаворизацију CO₂ је и знатно нижа цена у односу на азот, као и мања потреба за хумидизацијом. Струјом азота уклања се комплетна влага из коморе, док у атмосфери 60% CO₂ 40% почетне влаге остаје. Третман CO₂ пожељнији је од азота јер изискује мању јачину вара и заптивања комора, а концентрација кисеоника има већи дозвољени радни опсег.

Фумигација CO₂ у балонима најчешћа је у атмосфери 60% CO₂. Више концентрације не показују знатно боље резултате, а теже их је одржавати. У посебним случајевима могуће је започети третман већом концентрацијом CO₂ (нпр. 80%), при чему се води рачуна о RH. Она ће се током времена спустити на 60% услед дифузије кисеоника. Третмани CO₂ трају од две до пет недеља на температурама од око 25°C. Радне температуре и оптимална времена за постизање 100% морталитета штетних музејских инсеката и гриња у 60% атмосфери CO₂ и 75% RH налазе се у табели 4⁸.

Научник *Jacobs (Smithsonian Institution)* испитивањем је закључио да је постизање 100% морталитета у директној вези са температуром. Обезбеђивање адекватне температуре тешко се постиже у спољним условима и слабо грејаним просторијама током зиме, тако да се овај третман углавном не изводи током овог периода.

Познати су примери фумигације CO₂ делова непокретних културних добара (високи црквени олтари, проповедионице, црквене клупе...), па чак и комплетних дрвених објеката попут цркава и кућа. Објекти се покривају непропусним филмовима који се *варе* и заптивају за под чинећи на тај начин објекат изолованим од спољашње средине, при чему се фумигација одвија

7 | L'Atelier Régional de Conservation Nucléart (ARC-Nucléart), Grenoble, <http://www.arc-nucleart.fr/scripts/home/publigen/content/templates/show.asp?P=130&L=FR&ITEMID=2>

8 | Charles Selwitz, Shin Maekawa, *н. д.*, 67–78.

по стандардној процедури. За овај процес неопходне су енормне количине радног гаса с обзиром да је врло тешко потпуно изоловати објекат. Поред тога неопходни су и многи пратећи системи, као и посебна врста планирања, извођења и контроле процеса.

За третмане CO₂ постоји одређена забринутост због могућности формирања угљене киселине у модификованој атмосфери услед реакције CO₂ и воде, односно влаге. Угљена киселина ствара рН 4, па настала киселост може оштетити сензитивне материјале као што су метална влакна, предмети од цинка и органски пигменти. Конзерватори морају бити опрезни када се доноси одлука о врсти третмана и радној РН. Употреба фумигације CO₂ у музејима увелико зависи од прописа држава. Канада није класификовала CO₂ као фумигант већ као инертан гас, тако да лиценца за рад није потребна. Британска влада сврстала је овај гас у пестициде, па се овај третман ретко среће у британским музејима. У Америци су потребне посебне дозволе и лиценце за рад са овим гасом.

Закључак

Аноксична дезинсекција на бази инертних гасова (азота и аргона) представља једноставан и нетоксичан процес. Употреба атмосфере азота и аргона са минималном концентрацијом кисеоника има низ предности у односу на методе хемијске фумигације које контаминирају објекте, утичу на здравље људи и угрожавају животну средину. Атмосфера азота је безбедна и ефикасна у превенцији од пропадања музејских предмета изазваним биолошким факторима и оксидацијом. Атмосфера угљен-диоксида такође показује одличне резултате, посебно када је у питању дезинсекција већих предмета и објеката. Применом ових третмана предмети добијају стручну и адекватну заштиту, док су музејски радници, посетиоци и животна средина заштићени од токсичних утицаја.

Треба нагласити да, без обзира на адекватне процедуре дезинсекције, заштита предмета није потпуна уколико не постоје адекватни услови чувања предмета и институционалне мере заштите (акције превентивне конзервације, увођење процедура руковања збиркама, установљавање режима биолошке контроле и режима приступа збирци). Куративан третман дезинсекције треба свести на минимум и то само у случају када превентивне мере закажу.

Литература

1. Charles Selwitz, Shin Maekawa, *Inert Gases in the Control of Museum Insect Pests*, The Getty Conservation Institute, Los Angeles, 1998.
2. Edited by Shin Maekawa, *Oxygen-Free Museum Cases*, The Getty Conservation Institute, Los Angeles, 1998.
3. *Museum Handbook, Museum Management Program*, National Park Service, Washington, (2000), www.nps.gov/history/museum/publications/conservoogram/cons_toc.html

4. Nancy Odegaard, Alyce Sadongi, and Associates, *Old Poisons, New Problems: A Museum Resource for Managing Contaminated Cultural Materials*, AltaMira Press, Walnut Creek CA, 2005.
5. David Pinniger, *Pest Management in Museums*, Archives and Historic Houses, Archetype Books, 2007.
6. Thomas J. K. Strang, *Preventing Infestations: Control Strategies and Detection Methods*, Canadian Conservation Institute, CCI Notes 3/1, <http://www.cci-icc.gc.ca/crc/notes/index-eng.aspx>
7. Thomas J. K. Strang, *Detecting Infestations: Facility Inspection Procedure and Checklist*, Canadian Conservation Institute, CCI Notes 3/2, <http://www.cci-icc.gc.ca/crc/notes/index-eng.aspx>
8. The Integrated Pest Management Working Group, <http://www.museumpests.net/default.asp>
9. L'Atelier Régional de Conservation Nucléart (ARC-Nucléart), Grenoble, <http://www.arc-nucleart.fr/scripts/home/publigen/content/templates/show.asp?P=130&L=FR&ITEMID=2>
10. Central Conservation Section, Hong Kong, <http://www.lcsd.gov.hk/CE/Museum/Conservation/index.htm>
11. EXPM, Ltd, Anoxia disinfestation systems, <http://www.expm.com.pt/en/index.php>
12. Вера Радосављевић, Радмила Петровић, *Конзервација и рестаурација архивске и библиотечке грађе и музејских предмета од текстила и коже*, Архив Србије, Београд, 2000.

Inert Gases in the Process of Museum Insects Control

Pesticides and other extremely harmful and toxic substances were used during XIX and a greater part of XX century (in some countries even longer) for prevention, killing, repulsion and migration of insects in the aim of protection museum collections. Nowadays, it is a trend to substitute these methods with new, more efficient and safer ones. Anoxic treatments based on inert gases (nitrogen and argon), presents simple and non toxic process which has a range of advantages in comparison with methods of chemical fumigation which contaminate objects, influence people's health in a negative way and endanger environment. Nitrogen atmosphere is safe and efficient in prevention from deteriorating of museum objects caused by biological factors and oxidation. Atmosphere of carbon-dioxide also shows excellent results especially in the anoxic treatments of large objects. By applying these treatments objects get professional and adequate protection, while employed museum workers and visitors as well as the environment are protected from toxic impacts. Working procedures are relatively simple and safe for people and collections (residual substances do not remain on objects after treatments). This makes anoxic treatment attractive alternative to toxic treatments. Concentration of oxygen should be kept at minimal values during the treatment thus anoxic micro environment must be carefully constructed. Optimal treatment time for achieving 100% of mortality is of great importance as it influences the efficiency of anoxic treatment and defines economic aspect. Apart from these, important factors are choice of material, type of chamber, type of working gas, oxygen absorber, as well as maintenance and monitoring of atmosphere of minimal concentration of oxygen, optimal temperature and relative humidity during the anoxic treatment.

Slobodan BOGOJEVIC

Les gaz inertes dans le processus de contrôle des insectes de musées

Les pesticides et autres substances extrêmement nocives et toxiques furent utilisées durant le XIX^{ème} et la majeure partie du XX^{ème} siècle (même plus tard, quelque part) pour la prévention, l'extermination, le refoulement et la migration des insectes, afin de protéger les recueils de musées. Aujourd'hui, la tendance veut que ces méthodes soient remplacées par des méthodes nouvelles, plus efficaces et plus sûres. La désinsectisation par anoxie à base de gaz inertes (l'azote et l'argon) représente un processus simple et non-toxique qui possède une série d'avantages par rapport aux méthodes de fumigation chimique qui contaminent les bâtiments, ont une influence négative sur la santé des gens et mettent en danger l'environnement. L'atmosphère de l'azote est sûre et efficace pour la prévention contre les détériorations des objets de musée provoquées par les facteurs biologiques et par l'oxydation. L'atmosphère du dioxyde de carbone laisse voir également d'excellents résultats, notamment lorsqu'il est question de désinsectisation d'objets et de bâtiments plus grands. Par l'application de ces traitements, les objets reçoivent une protection experte et adéquate, tandis que les employés des musées, les visiteurs et l'environnement sont protégés des influences toxiques. Les procédures de travail sont relativement simples et sûres pour les hommes et les collections (les substances résiduelles ne restent pas sur les objets après traitement). Ceci fait de l'anoxie une alternative attractive aux traitements toxiques. La concentration d'oxygène durant le traitement doit être maintenue à des valeurs minimales, de sorte que le micro-environnement d'anoxie soit construit avec précaution. Le temps optimal du traitement pour l'obtention d'un taux de mortalité de 100% est extrêmement important puisqu'il agit sur l'efficacité du traitement d'anoxie et définit l'aspect économique. En outre, les facteurs importants sont aussi le choix du matériel et le genre de chambre, le type de gaz actif, l'absorbeur d'oxygène, ainsi que la maintenance et la surveillance de l'atmosphère des concentrations minimales d'oxygène, les températures optimales et les humidités relatives durant le processus d'anoxie.

Slobodan BOGOJEVIC

Vrsta	Kiseonik (ppm)	Inertni gas	Temp. (°C)	% Relativna vlažnost	Vreme (h)	Reference
American cockroach	<1000	Azot	25	55	120	Rust and Kennedy(1993)
Black carpet beetle	300	Azot	30	40	72	Valentin (1993)
	300	Argon	30	40	48	Valentin (1993)
Book beetle	300	Azot	30	40	72	Valentin (1993)
	300	Argon	30	40	48	Valentin (1993)
Brownbanded cockroach	<1000	Azot	25	40	72	Rust and Kennedy(1993)
Cabinet beetle	<1000	Azot	25	55	120	Rust and Kennedy(1993)
Cigarette beetle	4200	Azot	30	65-70	168	Gilberg (1989a)
	<1000	Azot	25	55	192	Rust and Kennedy(1993)
	300	Azot	30	40	144	Valentin (1993)
	300	Argon	30	40	96	Valentin (1993)
Confused flour beetle	<1000	Azot	25	55	96	Rust and Kennedy(1993)
Drugstore beetle	300	Azot	30	40	144	Valentin (1993)
	300	Argon	30	40	96	Valentin (1993)
	4200	Azot	30	65-70	168	Gilberg (1989a)
Drywood termite	10, 000	Azot	22	40	360	Valentin and Preusser (1989)
Firebrat	<1000	Azot	25	40	48	Rust and Kennedy(1993)
Fruit fly	5 000	Azot	30	75	80	Valentin and Preusser (1989)
Furniture beetle	300	Azot	30	40	168	Valentin (1993)
	300	Argon	30	40	120	Valentin (1993)
Furniture carpet beetle	<1000	Azot	25	55	72	Rust and Kennedy(1993)
German cockroach	<1000	Azot	25	55	24	Rust and Kennedy(1993)
Larder beetle	<1000	Azot	25	55	96	Rust and Kennedy(1993)
Longhorn borer beetle	300	Azot	30	40	240	Valentin (1993)
	300	Argon	30	40	168	Valentin (1993)
Powderpost beetle	300	Azot	30	40	120	Valentin (1993)
	300	Argon	30	40	72	Valentin (1993)
	<1000	Azot	25	55	120	Rust and Kennedy(1993)
	4200	Azot	30	65-70	168	Gilberg (1989a)
Rice weevil	10, 000	Azot	20	12	1000	Banks and Annis (1977)
	10, 000	Azot	26	12	500	Banks and Annis (1977)
Varied carpet beetle	4200	Azot	30	65-70	168	Gilberg (1989a)
Webbing clothes moth	<1000	Azot	25	55	96	Rust and Kennedy(1993)
	4200	Azot	30	65-70	168	Gilberg (1991)
Western drywood termite	<1000	Azot	25	55	96	Rust and Kennedy(1993)

Табела 1 – Минимум неопходног времена за обезбеђивање 100 % морталитета свих стадијума музејских инсеката у атмосфери азота и аргона (према Charles Selwitz, Shin Maekawa, н. д., 12)

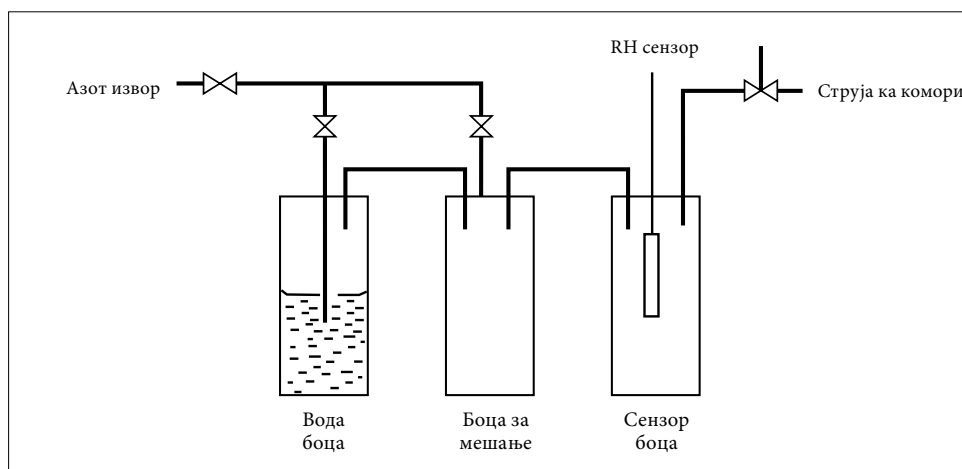
Sastav	Skraćenica	Monomeri	Kiseonična propustljivost ^a	Karakteristika
Viniliden dihlorid monomer i kopolimeri sa vinilhloridom	PVDC	Viniliden dihlorid, vinilhlorid	0,16–2,46	Vrlo niska kiseonična propustljivost
Etilen-vinil alkohol kopolimeri (suv)	EVOH	Etilen, vinilalkohol	0,11–0,80	Vrlo niska kiseonična propustljivost
Etilen-vinil alkohol kopolimeri (100% RH)	EVOH	Vinilalkohol, etilen	8–16	Vrlo niska kiseonična propustljivost
Nylon-6	NYL	Kaprolaktam	40	Niska kiseonična propustljivost, dobra jačina
Poli(etilen tereftalat)	PET	Etilenglikol, tereftalna kiselina	56	Niska kiseonična propustljivost
Poli(hlortrifluoretilen)	Aclar	Hlortrifluoretilen	141	Niska kiseonična propustljivost
Poli(vinilhlorid)	PVC	Vinilhlorid	200	Niska kiseonična propustljivost, dobra jačina
Polipropilen (orijentisani)	PPO	Propilen	7800	Toplo-variv
Polipropilen (liveni)	PP	Propilen	3700	Toplo-variv
Poli(etilen (niske gustine)	PE	Etilen	4800	Toplo-variv
Polistiren	PS	Stiren	5200	–
Polipropilen laminat sa aluminijumom	PPAL	Propilen, aluminijum	3	Toplo-variv, niska kiseonična propustljivost

^a Kiseonična propustljivost u cm³x mil/(m³ x dani x atm)

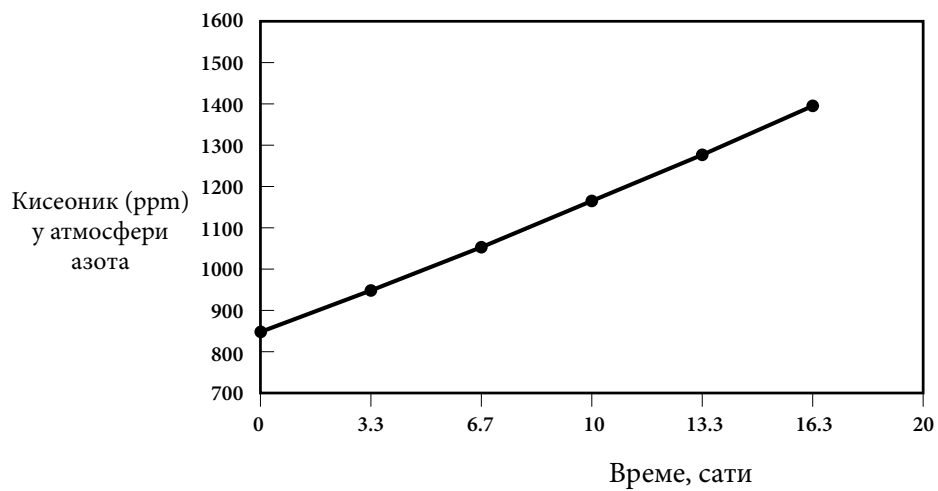
Табела 2 – Састав и кисеонична пропусност филмова
(према Charles Selwitz, Shin Maekawa, н. д., 19)

Jezgro (kiseonično-barijerni film)	Sastav	Komercijalno ime	Debljina filma, mm	Kiseonična propustljivost, cm ³ x ml (m ³ x dani x atm)
PVDC	PET/PVDC/PE	Keepsafe (bags)	2.5	7.1
PVDC	PET/adh/ PVDC/adh/PE	Filmpack1193	4.9	0.28
Aclar	PET/PE/Aclar/PE	Film-O-Rap 7750 Filmpack 1177 Aclar	4.5	50
Aluminijum	NYL/Al/PE	Marvelseal 360	5.3	0.01
Aluminijum	PPO/PE/Al/PE	Shield Pack Class A	5.0	0.01

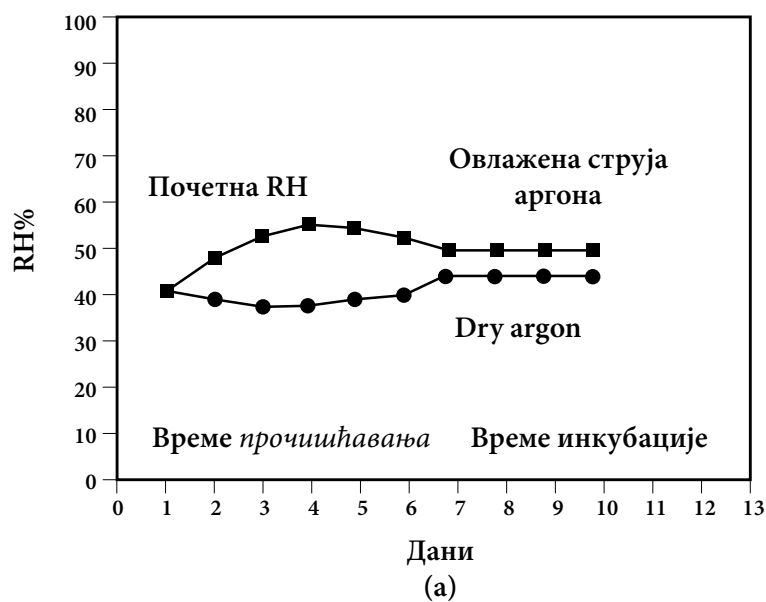
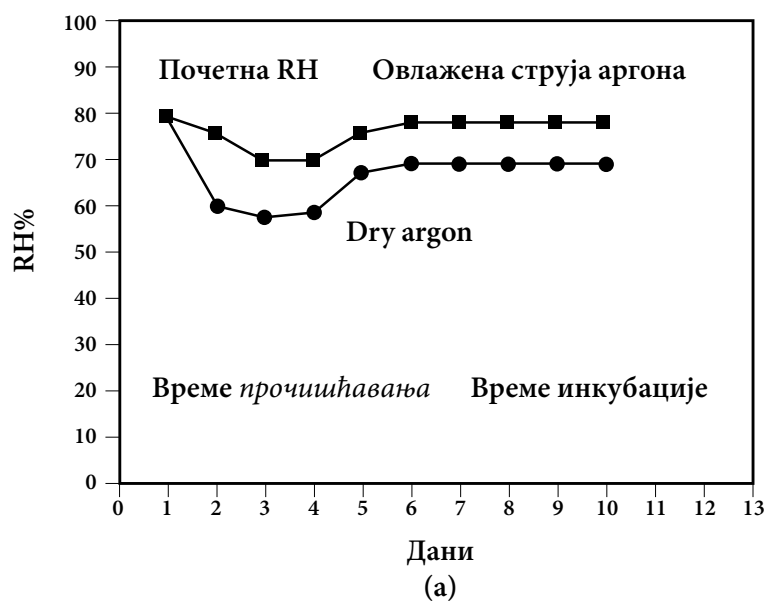
Табела 3 – Баријер-ламинати у аноксичним третманима
(према Charles Selwitz, Shin Maekawa, н. д., 19)



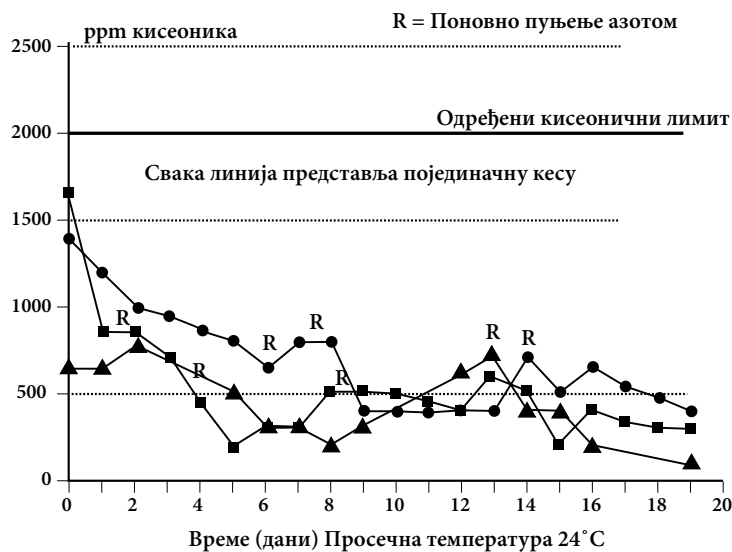
Слика 1 - Шема *three-jar humidification system* (према Charles Selwitz, Shin Maekawa, н. д., 30)



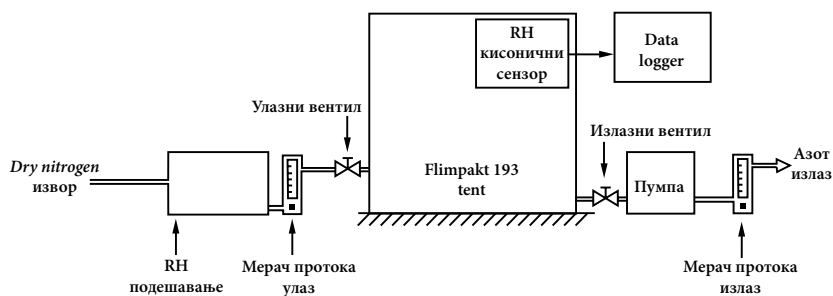
Слика 2 - Одређивање кисеоничне пропусности *The Large Rentokil Bubble* (Houston's Museum of Fine Arts bubble - према Charles Selwitz, Shin Maekawa, н. д., 62)



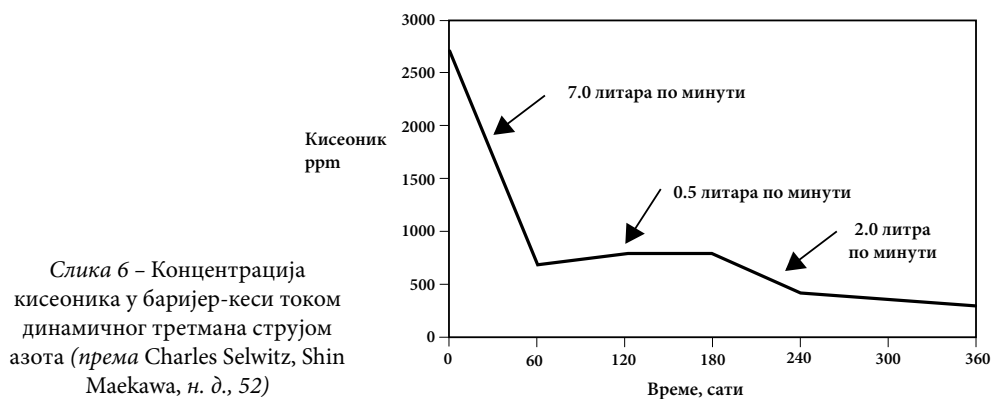
Слике 3 a, b – Промене RH у пластичним кесама током третмана папирног материјала. Кесе су прочишћене dry аргоним и овлаженом струјом аргона (50% RH) након почетних вредности RH: (a) висока (80%) и (b) ниска (40%) (Dr. Nieves Valentín, Institute del Patrimonio Histórico Español – према Charles Selwitz, Shin Maekawa, н. д., 32)



Слика 4 – Третман аноксије великих слика (уља на платну) у баријер-филм кесама (Марсеј, Министарство културе Француске, 1995); концентрација кисеоника током третмана у атмосфери *high-purity* азота (према Charles Selwitz, Shin Maekawa, н. д., 47)



Слика 5 – Шема аноксичног система (према Charles Selwitz, Shin Maekawa, н. д., 57)



Слика 6 – Концентрација кисеоника у баријер-кеси током динамичног третмана струјом азота (према Charles Selwitz, Shin Maekawa, н. д., 52)

Vrsta	Temperatura (°C)	Vreme (dani)
Mold mite	23	24
	35	14
Grain mite	15	14
	23	14
	35	1
American cockroach	15	14
	23	2
	35	4
Khapra beetle	35	14
	15	28
Rice weevil	25	14
	35	4
	15	28
Varied carpet beetle	25	14
	35	2
	15	14
Merchant grain beetle	23	4
	35	1
	15	14
Red flour beetle	23	4
	35	4
	15	14
Cigarette beetle	23	4
	35	1
	15	14
Hide beetle	23	4
	15	14
Australian spider beetle	23	1
	35	4
	15	14
Tropical warehouse moth	23	4
	35	2
	15	14
Book louse	23	8
	15	14
Furniture beetle larvae	23	1
	35	14
	15	14

Табела 4 – Минимално потребно време за постизање 100% морталитета свих стадијума штетних музејских инсеката и гриња (атмосфера 60% угљен-диоксида и 75% RH)
(према Charles Selwitz, Shin Maekawa, н. д., 69)



*Делфина РАЈИЋ,
директор Народног
музеја, Чачак*

ИЗВЕШТАЈ О РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА ЗА 2010. ГОДИНУ

УДК: 069(497.11)''2010''(047)

Народни музеј у Чачку је и током 2010. године наставио традицију истрајног рада у својој основној делатности прикупљања, чувања, научне обраде и излагања предмета и покретних културних добара везаних за културну, историјску и уметничку прошлост чачанског краја. План за 2010. годину реализовало је 17 радника, а њиховим радом управљао је директор у сарадњи са Управним одбором. О правно-финансијским пословима бринуле су се заједничке службе за све установе културе у Чачку.

Настављена је пракса припремања и излагања студијских изложби Музеја која омогућава и праксу попуњавања збирки, као и организовања гостујућих изложби са најразличитијом тематиком, али и одржавање предавања запослених стручњака Музеја у установама и факултетима у Србији о темама које су део њиховог интересовања, као и њихово учествовање на научним скуповима.

Зграда Музеја и опрема

Радни простор и депои Музеја смештени су у половини зграде Старог начелства, а простор за сталну поставку у Конаку господара Јована Обреновића, који су категорисани као непокретна културна добра од великог значаја. У управној згради је услед недостатка простора, онемогућено проширење рада свих одељења, а то нарочито важи за смештај предмета. Радови ограниченог обима извршени су у просторијама за конзервацију (адаптација зида и врата), као и низ радова у вези са санацијом депоа за смештај предмета.

Током 2010. године набављана је и нова опрема за рад конзерваторског одељења, а затим и уређај за мониторинг влажности ваздуха у сталној поставци, бојлер за фото-лабораторију, један комплетан компјутер за археолошко одељење, монитор за компјутер за фото-лабораторију, тастатура за библиотеку, ормари за библиотеку, пластичне кутије за археолошко одељење и материјал за пресвлачење столица.

Одељење за археологију

Збирка и археолошка ископавања

Током године започето је фотографисање предмета изложених у сталној поставци из праисторијске збирке (617 дигиталних снимака и црно-беле фотографије свих предмета), предмета у депоу музеја (135 дигиталних и 304 црно-беле фотографије), предмета са актуелних археолошких ископавања (налазиште у Пријевору, 247 дигиталних фотографија), предмета потребних за публикавање рада у Зборнику музеја (више од 30 дигиталних снимака), као и више од 100 дигиталних фотографија глинених лула, које ће бити тема рада у једном од наредних Зборника. Направљено је преко 285 дигиталних фотографија са локалитета Терме за потребе публикације која је планирана за наредну годину.

Документација која се односи на ископавање локалитета Терме из 1970. године (теренски инвентар, А-картони, техничка документација, фотографије, целокупна преписка која је претходила ископавању) постала је доступна и у дигиталном облику.

У конзерваторској радионици започети су обрада и припрема конзерваторско-рестаураторског третмана керамичких фрагмената са локалитета Суво Поље у Бељини (рад конзерватора-техничара Дејана Петровића). Конзерватор Слободан Богојевић очистио је и реконструисао један фрагментован примерак на металним наруквицама из периода бронзаног доба. Започети су систематски преглед и реконзервација металних предмета из праисторијске збирке. У обради су гвоздена копља из Мојсиња и Пријевора. Конзервирани су и предмети са локалитета Лис – Град (8 ком.) и Јелица–Градина (2 ком.). Извршена је и рестаурација керамичког пехара са простора касноантичке некрополе у Бељини.

Започета је ревизија целокупне документације која се односи на археолошка ископавања и њено адекватно смештање у регистраторе. Документована је гостујућа изложба Музеја града Новог Сада „Миодраг Грбић – живот и дело“, чије је гостовање организовало Археолошко одељење. Настављено је и систематско чишћење депоа, препакивање грађе и сређивање просторија и опреме. Терме у центру града два пута су чишћене (са ученицима Економске школе и њиховим наставником географије Гораном Шипетићем и Удружењем грађана Демократска волонтерска акција „Оживимо старо : будимо активни за добробит Града“).

Археолошко ископавање на локалитету Имање манастира Никоље код воденице у Пријевору код Чачка. Ископавање је извршено у периоду од 10. до 26. августа 2010. године, на локалитету на коме је од раније познато постојање више праисторијских тумула, као и налаза из халштатског периода. Ископавањем током 2010. године откривено је више налаза из различитих периода. У једној

јами, која представља секундарну целину, а судећи према типичној римској сивој керамици нађеној на свим нивоима, они се доста поуздано могу хронолошки одредити у римски период, највероватније III–IV век. Друга јама дала је налазе који на основу анализе типичних комада хронолошки могу припадати времену финалног неолита и раног бронзаног доба.

Ископавања на локалитету Имање манастира Никоље код воденице (10–26. август 2010) извршено је у организацији и потпуним финансирањем из редовног програма Народног музеја у Чачку. Истраживањима је руководила Катарина Дмитровић, виши кустос – археолог, док су стручну екипу сачињавали Слободан Богојевић и Дејан Петровић, конзерватори и Марко Бојовић, фотограф, сви из музеја у Чачку, као и Љубинка Павловић, студент археологије из Чачка.

Научни скупови и стручно усавршавање

Археолог Катарина Дмитровић учествовала је у раду научног скупа одржаног у Гучи (1–2. октобар 2010) које је организовало Етнолошко-антрополошко друштво Србије на тему *Улога етнолошких и антрополошких истраживања у процесу (де)конструисања културних идентитета (културно наслеђе између локалних пракси и глобалних токова)*. За ову прилику презентovala је рад „Први становници Драгачева“ у коме су дати основни правци развоја људских заједница и њихове материјалне културе на територији Драгачева током праисторије, а који су разматрани кроз етнолошко-антрополошке аспекте.

Катарина Дмитровић је учествовала и у раду 12. Међународног симпозијума о погребној археологији одржаног у Румунији (Браила, 22–24. октобар 2010) на тему „Оружје и борбена или парадна опрема – ознаке престижа и социјалног статуса у гробовима бронзаног и гвозденог доба“, на коме је са колегиницом мр Маријом Љуштином презентovala два рада [Dmitrović, M. Ljuština. „Notes on grave goods from the Bronze and Iron Age tombs in the West Morava valley (Serbia)“ (Белешке о гробним прилозима из гробова гвозденог доба са подручја западног Поморавља) и „Elements of prestige in the grave inventory from the Iron Age in the West Morava valley (Serbia) (Елементи престижа у оквиру гробног инвентара током гвозденог доба у западном Поморављу)“]. До почетка рада скупа, теме су публиковане у апстрактима.

Археолози Катарина Дмитровић и Александра Гојгић добиле су сертификате за рад у новом информационом систему МИСС (Музејски информациони систем Србије), на обуци у Ваљево (13. децембар 2010), а у организацији Народног музеја у Београду. У организацији Централног института за конзервацију у Београду, Народног музеја у Краљеву и Министарства културе Републике Србије (Краљево, април–октобар 2010), археолог Александра Гојгић учествовала је у радионицама „Менаџмент конзервације збирке“ и „Музејске зграде“.

Одељење за историју

Збирке

У оквиру програма проучавања градске културе XIX века преузимане су заоставштине чачанских породица Кољевић, Матовић, Михаиловић, Николић, Павловић, Радмиловић, Хацић и Шљивић из Београда (грађански костим, покућство, фотографије, документа). Збирке Одељења за историју чачанског краја у новом веку увећане су за 340 нових предмета. Посебно су значајни византијски златник из времена цара Јустинијана (527–565), пронађен у рејону Градина на Јелици, кубура окована сребром и тауширана златом, са иницијалима „М. И. О.“, албум Петра Николића, звезда британског Ордена Бата II реда генерала Стевана Хацића и Орден Светог Саве II реда француског генерала Рајмонда Пижоа. Збирке везане за XX век увећане су за 91 нови предмет. Посебно вредну целину чине предмети добијени од породице Драгића Јовановића-Трала, некадашњег председника општине (1967–1973), коју сачињавају фотографије, фотоалбуми, плакете, документа и књиге.

Током године је за 110 новонабављених предмета утврђен статус покретног културног добра, извршено је и њихово уписивање у регистар. У току су ревизија збирки, сређивање документације, ажурирање сајта Музеја, као и сређивање депоа Одељења за историју. Настављен је рад на ревизији збирки фотографија (оригинала и репродукција). Прегледане су збирке везане за привреду и политику, а настављено је даље стварање дигиталне базе података о њима.

Истраживачки рад на новим пројектима и стручно усавршавање

Архивска истраживања била су прилагођена потребама утврђивања историјата појединих предмета у збирци и сарадње са Матицом српском из Новог Сада на припреми петог тома „Српског биографског речника“. На основу ових истраживања написане су биографије Ковачевић Ранка, Косић Николе, Кривачић Илије, Лазовић Обрада, Лепосавић Милуна, Лепосавић Светозара, Мајсторовић Алексе и Манојловић Михаила. Извршена су и архивска истраживања у вези са изучавањем породице Поповић, а која су везана за Архив Србије (фондови Министарства просвете, Митрополије београдске, Министарства унутрашњих дела, Министарства иностраних дела и Државног савета), и Народну библиотеку Србије у Београду.

Архивска истраживања усмерена су на период после 1944. године, односно на процесе социјалистичке модернизације (урбанизација, индустријализација, социо-демографске промене). Извршено је истраживање докумената који се чувају у Међуопштинском историјском архиву у Чачку, али и општинским

службама града Чачка [Народни одбор Округа Чачанског (1944–1947); Народни одбор Среза Љубићко-трнавског (1947–1955); Народни одбор Среза Чачак (1955–1962); Скупштина општине Чачак (1944–1970); Збирка плаката – култура (1943–1967); Одељење за статистику Општине Чачак (1944–1990)]. Поред тога, извршено је и прегледање фабричке штампе у Чачку, која је почела да се појављује почетком 60-их година XX века („Хидроградња“, „Фабричке новине ФРА“). Велики део прегледаног материјала је дигитализован – преко 2.000 снимака. Историчар Милош Тимотијевић наставио је рад на докторским студијама на Филозофском факултету у Београду, а на семинару у Ваљеву (13. децембар 2010) добио је сертификат за рад у Музејском информационом систему Србије.

Изложбена активност

Одељење за историју имало је 2010. године две нове изложбе („Албум старог Чачка 1870–1941“, аутора Делфине Рајић, Радивоја Бојовића и Милоша Тимотијевића и „Инжењер Милоје Јовановић 1877–1969“, аутора Радивоја Бојовића). Обе изложбе пратили су и каталози са пописом изложених предмета и уводним студијама. Поред бројних посетилаца, ове изложбе покренуле су и низ појединачних даривања предмета и фотографија везаних за историју Чачка у периоду пре 1941. године.

Током године приређена су гостовања изложби из ранијих година („Лепи Лаза између краља Александра Обреновића и краљице Драге“, историчара Радивоја Бојовића, у Рошцима и Врбасу; „Војвода Петар Бојовић – живот и победе“ историчара Радивоја Бојовића, у Лесковцу и Пожаревцу). У припреми су изложбе „Прота Вићентије Поповић и синови“ (аутор Радивоје Бојовић) и „Чачак 1941.“ (аутор Милош Тимотијевић).

Културно-просветни и информационо-пропагандни рад

Рад са публиком и средствима јавног информисања био је усмерен на резултате истраживачког рада, изложбе „Албум старог Чачка 1870–1941“, „Инжењер Милоје Јовановић (1877–1969)“, „Војвода Петар Бојовић – живот и победе“ и „Лепи Лаза између краља Александра Обреновића и краљице Драге“. У оквиру сталне презентације на интернету непрекидно се врши ажурирање сајта Музеја и презентација нових података и садржаја, као што су нове публикације, каталози, изложбе и активност запослених. Као и ранијих година, историчари Музеја у Чачку редовно су се појављивали у штампаним и електронским медијима поводом своје активности, као и поводом тема у вези са историјом Чачка и Србије у XIX и XX веку.

Одељење за историју уметности

Збирка

Поред организационих послова везаних за рад установе, Делфина Рајић, директор Народног музеја у Чачку, узела је активно учешће у свим пројектима и манифестација Музеја. Организовала је и приредила редовну годишњу изложбу „27. децји мајски салон“ на којој је учешће узело 14 школа из три општине Моравичког округа. Са колегама Радивојем Бојовићем и Милошем Тимотијевићем приредила је и изложбу „Албум старог Чачка 1870–1941“. У склопу изложбеног рада Музеја Делфина Рајић организовала је свих 19 изложби које су биле део редовне активности током 2010. године, као и низ књижевних вечери, предавања и учешћа у телевизијским емисијама.

Етнолошко одељење

Збирке

Етнолошко одељење је 2010. године набавило 250 нових предмета, до којих се највећим делом дошло на основу теренске активности и личних контаката са суграђанима (поклони), али је знатан број предмета набављен и откупом. Збирке су углавном попуњаване предметима везаним за покућство и одећу. Током 2010. године сређивана је документација (реинвентаризација, фотографисање, смештај негатива). У Улазну књигу уведено је 120 предмета, инвентарисано је 150, а фотографисано 200 експоната црно-белом техником. Снимљено је око 1.400 дигиталних фотографија, углавном из области нематеријалне баштине, као и објеката и детаља везаних за народно градитељство и предмете материјалне културе. Преснимљено је око 50 фотографија чији су оригинали враћени власницима. Настављено је сређивање депоа, а у конзерваторској лабораторији извршени су конзервација и чишћење једног металног и два предмета од дрвета. У сарадњи са СЗР „Златовез“ очишћено је и опрано 40 предмета од текстила.

Истраживачки рад на новим пројектима,
научни скупови, снимање етнолошких филмова
и стручно усавршавање

Током теренских истраживања остварени су нови контакти са породицама и појединцима коју поседују предмете везане за попуњавање збирке етнолошког одељења (ћилими) или се још баве ткањем и плетењем, посебно у ивањичком крају. Настављена је теренска активност у селима Остра (у коме је снимљен филм „Богојављење“) и Тијање (истраживачке активности везане за биоенергетску моћ појединих стабала дрвећа).

Етнолог Снежана Шапоњић-Ашанин је крајем 2009. и почетком 2010. године снимила етнолошки филм „Богојављење“ (приказан у Дому културе 19. јануара 2010. и на Фестивалу етнолошких филмова у Кучеву августа 2010). У сарадњи са ТВ „Нови Сад“ учествовала је у снимању филма „Митска бића Србије“ (прича о дрекавцу у селима Жаочани и Петница), са ТВ „Чачак“ је снимила емисију о народном веровању (у селу Горичани).

Етнолошко-антрополошко друштво Србије је, заједно са Етнолошким одељењем нашег Музеја и Центра за визуелна истраживања „Круг“, организовало међународни научни скуп у Тијању и Гучи (1–2. октобар 2010): под називом „Улога етнолошких и антрополошких истраживања у процесу (де)конструисања културних идентитета (Културно наслеђе између локалних пракси и глобалних токова)“. На скупу је саопштено 20 реферата, планирано је штампање зборника и посебног издања Етнолошких свезака, а Снежана Шапоњић-Ашанин је том приликом саопштила реферат „Дрво живота – култ дрвета као социолошки и антрополошки феномен посматран кроз призму етномедицине“.

Етнолог Снежана Шапоњић-Ашанин учествовала је на семинару међународног карактера („Имплементација Унескове конвенције и очување нематеријалног културног наслеђа у републици Србији“ – (Сирогојно, 7–8. октобар 2010), у организацији Министарства културе Републике Србије, као и на скупу у Етнографском музеју у Београду под називом „Дигитализација етнографских мапа“ у вези са дигитализацијом етнографских мапа, а завршена је и обука и добијен сертификат за унос података у Музејски информациони систем Србије (Ваљево, 13. децембар 2010). Снежана Шапоњић-Ашанин је учествовала и у раду Музејског друштва Србије и његове Етнолошке секције, као и у раду Етнолошко-антрополошког друштва Србије.

Изложбена активност

Етнолог Снежана Шапоњић-Ашанин је у августу 2010. године у Гучи реализовала сталну поставку „Музеј трубе“, а у оквиру манифестације Сабора фрулаша у Прислоници реализовала је изложбу „Ручни радови и стари занати“.

За потребе „Музеја детињства“ обезбеђен је финансијама града Чачка и Министарства културе РС, простор за поставку у старој сеоској кући у дворишту Музеја. Откупљено је око 100 предмета, набављен конзерваторски материјал, а урађен је и део електро инсталација и део витрина.

За потребе заједничке изложбе „Приче о сукну“, која ће се реализовати у Народном музеју у Ваљеву, издвојени су одевни предмети од сукна из Етнолошке збирке који су обрађени, фотографисани и предати музеју у Ваљево.

Културно-просветни и информационо-пропагандни рад

Етнолог Снежана Шапоњић-Ашанин учествовала је у организацији обележавања Богојављења у Чачку, раду више стручних жирија многих манифестација (Сабора фрулаша у Прислоници, Фестивала маски, Сабор трубача у Гучи), консултацијама у вези са кореографијом (са КУД „Абрашевић“, КУД-овима из Бачке Тополе и Руме, модним студијом „Марушка“), уређењу штандова и раду жирија и организационог одбора на неколико манифестација („Плодови Западног поморавља“, представљање ТОЧ-а на Сајму туризма у Београду, модној ревији „Место Чачанки у историји одевања“, манифестацији „Сачувајмо од заборава традиционалне торте, колаче и напитке“), учествовала је на неколико „округлих столова“ („Сеоски туризам“ у Горњем Милановцу, „Ткање као најстарији облик домаће радиности у служби савремених облика пословног повезивања“ у Коштунићима, укључујући и стручно консултовање за орнаментiku ткања). Активно је учествовала и у раду „Удружења ткаља Србије“, „Удружења српско-руског пријатељства у Чачку“ (манифестације „Вече са Чеховом“, организацији изложбе „Природа и лов у Сибиру и Камчатки“), Дома културе у Чачку (организација предавања „Дворци Војводине“) и Друштва за неговање традиција и обичаја града Чачка „Чачани“.

Одељење за конзервацију

Током 2010. године из археолошке збирке конзервирано је 11 металних (9 гвоздених и 2 бронзана) и 7 керамичких предмета, а у току су анализа и конзервација 3 римске бронзане посуде, 9 гвоздених и 2 бронзана предмета. Из историјске збирке конзервирано је 20 металних предмета, 2 метално-дрвена предмета, 3 албума, читуља из сталне поставке, 15 фотографија и 2 порцеланска предмета, а 7 текстилних предмета припремљено је за излагање. Из етнолошке збирке конзервирано су 1 метални и 2 дрвена предмета, а из библиотеке 4 књиге. За манастир Стјеник конзервирана су 3 папирна документа, а за Музеј рудничко-таковског краја 10 металних археолошких предмета. Конзерватори су учествовали у техничкој реализацији тематских изложби у организацији Народног музеја у Чачку, као и изложби других музеја, установа и удружења.

Завршени су радови на централном вентилационом систему у лабораторији и радови на адаптацији атељеа за конзервацију (6. октобар – 16. новембар 2010). Обављено је више консултација са фирмом МИТЕСО у вези са адекватним збрињавањем и одлагањем лабораторијског отпада затеченог 2007. године (консултован је и Завод за јавно здравље Чачак).

Дејан Петровић је 2010. године стекао звање вишег препаратора пред комисијом Народног музеја у Београду. Слободан Богојевић, докторанд Технолошко-металуршког факултета у Београду, одржао је два предавања на

свом факултету на тему *Примена GCMS (гасне хроматографије-масене спектроскопије) у анализи и заштити културног наслеђа* као и *Примена техника масене спектроскопије у анализи и заштити културног наслеђа*.

Конзерватори Музеја у Чачку узели су учешће у дводневним радионицама у Народном музеју у Краљеву, у организацији Министарства културе Владе РС и Централног института за конзервацију у Београду ЦИК-а, под називом *Менаџмент у конзервацији Музејске зграде*. Слободан Богојевић је учествовао у радионици у Ужицу на тему *Програм прекограничне сарадње Србија-Црна Гора, у оквиру инструмента за претприступну помоћ Европске уније*, а посетио је и Институт за физику у Београду ради упознавања техника и метода у области анализе културних добара. Остварена је и сарадња са низом музеја и установа у Србији и Технолошко-металуршким факултетом због анализе и примене науке у конзервацији културних добара.

Библиотека Музеја

Рад библиотеке Музеја у 2010. години остварен је кроз услуге корисницима, набавку и обраду књига, заштиту публикација и дистрибуцију књига. Током 2010. године библиотека Музеја издавала је књиге и запосленима и корисницима са стране (укупно 614 публикација). Низ публикација Музеј је позајмљивао за своје раднике путем међубиблиотечке позајмице, пре свега од Народне библиотеке у Београду и Матице српске из Новог Сада, али и од других мањих библиотека у Србији.

Набавка књига у 2010. години била је мањег обима. Приновљена су четири нова наслова часописа. Број књига добијених поклоном био је већи од оних добијених разменом.

Периодика

Начин набавке	Србија		Иностранство			Укупно			
	Насл.	Год.	Свез.	Насл.	Год.	Свез.	Насл.	Год.	Свез.
Размена	32	49	66	24	30	37	32+24=56	49+30=79	66+37=103
Поклон	12	40	163	-	-	-	12	40	163
Куповина	5	5	49	-	-	-	5	5	49
Свега	49	94	278	24	30	37	73	124	315

Књиге

Начин набавке	Србија	Иностранство	Укупно
Размена	163	11	174
Поклон	180	5	185
Куповина	28	-	28
Свега	371	16	387

У инвентар библиотеке уписано је укупно 387 књига и 73 наслова часописа (315 свезака), што је укупно 702 наслова, а у библиотечком програму за обраду књига обрађено је 415 наслова.

Као и до сада, једине мера заштите су чишћење и проветравање просторија и књига, што је учињено у више наврата, и корицење оштећених публикација. Тако су сачувана од заборавља и годишта неких веома ретких наслова („Нова искра“, „Технички лист“, „Народна старина“, „Народно здравље“). Обављена је размена публикација, као и поклањање дародавцима Музеја, установама и удружењима. Књижничар Музеја Анђелија Чвркић присуствовала је двома секцијама библиотекарског и Сајму књига.

Фотографски атеље

Фотографско одељење бави се снимањем покретних и непокретних културних добара, изложби и бројних манифестација које реализује Народно музеј и учествује у техничкој реализацији изложби наше установе.

У Фотографском атељеу у 2010. години за *Археолошко одељење* снимљено је: 617 дигиталних снимака предмета из сталне поставке (праисторија), 135 дигиталних снимака предмета из депоа (праисторија), 247 дигиталних снимака са локалитета у Пријевору, 304 црно-бела снимка ивентарисаних предмета из праисторијске збирке, 30 дигиталних снимака за Зборник радова Народног музеја, 285 дигиталних снимака са локалитета Римске терме и 100 дигиталних снимака турских лула, за *Историјско одељење* снимљено је 40 дигиталних снимака, за *Етнолошко одељење* 210 црно-белих снимака ивентарисаних предмета и 1.250 дигиталних снимака, за *Одељење историје уметности* 42 дигитална снимка и 334 дигитална снимка за публикацију изложбе Дечији мајски салон, и за *Конзерваторско одељење* 357 дигиталних снимака за документацију и конзерваторску лабораторију. За потребе документовања отварања изложби направљена су 233 дигитална снимка.

Техничка служба

Током 2010. године опремљене су три изложбе у Галерији Музеја, а постављено је још 10 изложби у сарадњи са конзерваторском и фото-службом. За све манифестације постављано је озвучење и редовно контролисана исправност разгласног система. У археолошком депоу комплетиране су полице за смештај камене пластике. Извршено је редовно сервисирање клима-уређаја, котлова на гас, унутрашње гасне инсталације и аутоматског противпожарног система у Конаку Јована Обреновића.

Изложбе Народног музеја

У Галерији Народног музеја у Чачку отворене су три изложбе из сопственог програма а три позајмљене. Музеј је гостовао у пет установа са своје три, док је седам изложби приређених у Галерији Музеја било у организацији појединаца, организација и удружења из Чачка.

Редовна годишња изложба „Дечји мајски салон“ аутора Делфине Рајић отворена је 25. маја 2010. године по 27. пут у Галерији Музеја са темом „Уметност и рециклажа“. Изложбу је отворио уметник Божидар Плазинић. У овој ликовној смотри окупило се 14 школа са подручја општина Горњи Милановац, Чачак и Лучани, са укупно 493 рада. Од одабрана 463 рада награђено је десет, а најбоља је била школа ОШ „Милан Благојевић“ из Лучана. Изложбу прати и каталог од 37 страна.

На дан Музеја, 30. августа 2010. године, у Галерији Музеја отворена је изложба „Албум старог Чачка 1870–1941“ аутора Делфине Рајић, Радивоја Бојовића и Милоша Тимотијевића. Изложбу је отворила Делфина Рајић, а на отварању је свирала група „Чудесмо“. Изложбу прати и каталог са 335 страна у коме су фотографије разврстане у три групе (Град, Људи, Догађаји), којима се презентује живот грађанског Чачка. Поред фотографија разврстаних на 25 паноа, изложбу је употпунило и пет витрина у којима су, поред оригиналних фотографија и фото-албума, били изложени и предмети из свакодневице грађанског слоја Чачка.

Изложбу „Инжењер Милоје Јовановић (1877–1969)“ историчара Радивоја Бојовића, у Галерији Музеја отворио је 17. децембра 2010. године градоначелник Чачка Велимир Станојевић. Изложбу прати и каталог који, осим каталошког пописа и фотографија инжењера Јовановића, предмета из његовог живота и планова објеката које је пројектовао, садржи и преписку Милоја Јовановића, једног од првих водопривредних инжењера у Србији.

Изложбу Дивне Гачић из Музеја Новог Сада „Миодраг Грбић – живот и дело“, отворила је у Галерији Музеја 2. марта 2010. године Весна Недељковић –Ангеловски, директор Музеја Новог Сада. Том приликом приказан је и петнаестоминутни филм о раду овог истакнутог археолога, чија је биографија штампана у виду двостраног каталога.

У Галерији Народног музеја у Чачку је 16. априла 2010. године отворена изложба „Токсичне биљке Македоније“ Природно-научног музеја из Скопља магистра биолошких наука Оливере Матевске. Изложбу је отворила Делфина Рајић.

Изложбу историчара Марине Влаисављевић из Народног музеја у Нишу, под називом „Чегарски бој“, отворио је историчар Дејан Ристић, саветник у Влади Србије, 14. јула 2010. године.

У Галерији Народног музеја у Лесковцу 20. јануара 2010. године изложбу Радивоја Бојовића „Војвода Петар Бојовић – живот и победе“, отворила је

Делфина Рајић, која је исту изложбу отворила и 16. јуна 2010. године у Народном музеју у Пожаревцу.

Изложбу Радивоја Бојовића „Лепи Лаза између краљице Драге и краља Александра Обреновића“ отворила је Делфина Рајић у просторијама ОШ у Рошцима 3. јула 2010. године. Исту изложбу Делфина Рајић отворила је и 15. новембра 2010. године у просторијама Музејске збирке Културног центра Врбаса.

На четвртм по реду „Мамутфесту“, 10. септембра 2010. године у Народном музеју у Кикинди отворена је изложба радова са „27. дечјег мајског салона“ под називом „Уметност и рециклажа“.

Изложбу „Савиндани – дани иконописа у Србији“, организовали су Удружење „Култура и српство“, Центар за визуелна истраживања и развој визуелне културе „Круг“ и Народни музеј у Галерији Народног музеја у Чачку. Аутор изложбе био је Божидар Плазенић, а сарадник на пројекту Слободанка Марјановић. Изложбу је отворила Делфина Рајић.

У Галерији Народног музеја у Чачку 2. фебруара 2010. године Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, отворила је изложбу „Штампана реч 2009.“, коју је приредила Марија Орбовић.

Изложбу слика, рељефа, скулптура и инсталација „Рециклирај, креирај“, коауторски пројекат ученика ОШ „Вук Караџић“ и професора ликовне културе Велимира Милићевића, отворио је помоћник градоначелника Велимир Митровић. На отварању су говорили Драган Парезановић, директор ОШ „Вук Караџић“, Делфина Рајић, директор Музеја и уметник Божидар Плазенић, а учествовао је и „Акустик бенд“.

Уметничко удружење „Естет“ из Чачка отворило је 7. априла 2010. године у Галерији Музеја XIII годишњу изложбу радова својих чланова. На отварању је свирала Ивона Даниловић, ученица IV разреда Средње музичке школе „Др Војислав Вучковић“. Изложбу је отворила Делфина Рајић.

Народни музеј у Чачку је 13. маја 2010. године организовао изложбу слика Душка Јовичића из Крагујевца (из циклуса „Метаморфозе“). Изложбу је отворила Делфина Рајић, а на отварању су свирали Коста Сталетић и Миодраг Рендулић, ученици V разреда Ниже музичке школе у класи професора Гвоздена Станковића и Ивона Даниловић и Нина Стаменковић, ученице IV разреда Средње музичке школе „др Војислав Вучковић“.

Фото-кино клуб у Чачку је 26. јуна 2010. године у Галерији музеја отворио изложбу фотографија „Весталске девице“ Владимира Татаревића, доцента фотографије на Факултету примењених уметности у Београду. Исте вечери представљена је монографија „Петернек – живот с фотографијом“ уз видео-пројекцију.

У Галерији Музеја је 17. августа 2010. године отворена изложба коауторског пројекта „АРТ ДИЈАЛОГ“ у реализацији Божидара Плазенића, Светлане Ружичић, Божидара Мандића и Породице „Бистрих потока“.

Просветно-педагошки рад

Просветно-педагошка активност одвијала се упоредо са радом са посетиоцима, представљањем нових публикација и редовним информисањем јавности о најновијим резултатима рада Музеја. Сталну поставку у Конаку господара Јована Обреновића током 2010. године посетило је 5.510 посетилаца (1.825 деце и 3.785 одраслих). Школска популација је најбројнија, а све више је посетилаца из иностранства. Изложбе у Галерији Народног музеја у Чачку током 2010. године (14 изложби) посетило је 5.824 посетилаца. Поред рада са посетиоцима, водич Народног музеја Зорана Бојовић, приредила је за „Српски биографски речник“ Матице српске биографије Раденка Мандића и Владимира Костина (у припреми за штампу).

Поред основне изложбене делатности Музеј је организовао и низ других манифестација у Чачку и другим местима у Србији. Изложбу књига о Светом Сави и Патријарху Павлу у Галерији Музеја отворио је 19. јануара 2010. године др Ранко Симовић. Народни музеј и чачански Огранак Вукове задужбине организовали су 19. фебруара 2010. године вече следбеника Вука Стефановића Караџића. На овом скупу Делфина Рајић дала је извештај о раду Народног музеја за 2009. годину.

На Међународном ИФТ Сајму туризма у Београду Делфина Рајић је 27. фебруара 2010. године представила Народни музеј у Чачку и водич кроз музејску поставку „Чачански крај у прошлости“. У Галерији Музеја Огранак Вукове задужбине и Народни музеј Чачак организовали су 30. марта 2010. године књижевно вече посвећено задужбинарима Нади Ђорђевић и Милосаву Мишу Обућини. Друштво за неговање традиција и обичаја града Чачка „Чачани“, у сарадњи са Народним музејом у Чачку, организовало је 29. априла 2010. године вече посвећено задужбинарима, дародавцима и легатима „Чачани свом граду“. На овом скупу учествовали су Лела Павловић, мр Маријана Матовић, Ивана Ђирјаковић и Делфина Рајић.

Велики скуп (преко 120 учесника из целе Србије) поводом Свечане скупштине Музејског друштва Србије и доделе награде „Михајло Валтровић“, приређен је у Народном музеју у Чачку 18. маја 2010. године. То је истовремено био и део активности у вези са манифестацијом „Недеља музеја“ која обједињује већину музеја у Србији и популаризује њихов рад у јавности. Госте су у великој сали Скупштине града поздравили Дарко Домановић, начелник Моравичког управног округа и Делфина Рајић. Група од 30 доктораната Филозофског факултета у Београду посетила је 8. јуна 2010. године сталну поставку у Конаку Јована Обреновића и изложбу „27. дечји мајски салон“, као део практичног увида у музејску делатност у Србији.

На дан црквене славе 27. јуна 2010. године историчар уметности и директор Народног музеја у Чачку Делфина Рајић одржала је предавање о Црквинама у Виљуши. Огранак Вукова задужбине у Чачку организовао је 29. јуна 2010.

године у Музеју у Чачку обележаваће Године српског језика и књиге, на коме су учествовали: Слађана Млађен, управница Вукове задужбине у Београду, а проф. др Вељко Брборић Филолошког факултета у Београду одржао је предавање „Језичка култура од школства до издаваштва“. У Галерији Музеја је 8. јула 2010. године представљена књига „Патријарх Варнава српски“, аутора проф. др Вељка Ђурића о којој је, осим аутора, говорио и професор књижевности Владимир Димитријевић.

После чишћења терми у центру града, у чему је учествовала и организација Демократска волонтерска акција „Оживимо старо : будимо активни за добробит Града“, директор Музеја Делфина Рајић је 19. јула 2010. године отворила Римске терме.

Делфина Рајић је 24. јула 2010. године говорила о значају овчарско-кабларских манастира за емисију РТС-а „Квадратура круга“, а 3. септембра 2010. године о иконама и иконостасима за ТВ „Чачак“ у емисији „ВАЛЕРИ“.

У Галерији Музеја је 24. децембра 2010. године представљен XXXIX Зборник радова Народног музеја. О зборнику су говорили мр Љиљана Мандић из Народног музеја из Ужице, мр Александар Савић из Историјског архива из Ужица и Делфина Рајић, уредник и директор Народног музеја у Чачку.

Током године редовно је ажуриран сајт Музеја допуњаван новим подацима о активностима запослених и свим догађајима, а сајт је током године посетило преко 17.000 корисника.

Библиографија радника Музеја

Студије, чланци, прилози

1. Дмитривић Катарина, „Насеље раног бронзаног доба на налазишту Слатина у Горњој Гореvници“, *Зборник Народног музеја XIX /-1, археологија*: Народни музеј, Београд, 2009, 103–117.
2. Dmitrović Katarina, „Burial Customs during the Middle Bronze Age in the Northern Part of West Morava Valley, Serbia“, *Tracians and Their Neighbours in Antiquity. Studia in Honorem Valerii Sirbu*. Ed. Ionel Căndea, Muzeul Brăilei, editura Istros. Brăila, 2010, 187–196.
3. Ljuština M., Dmitrović K. 2009. „Landmarks of Memory – Notes on Iron Age Tumuli Topography in Čačak region, Serbia“, *Mousaios, XIV: The Necropolises and the Environment (1st mill.BC)*. Proceedings of 11th International Colloquium of Funerary Archaeology, Buzău – Romania, 22nd–24th October 2009. Buzău – Brăila, 2009, 91–101.
4. Dmitrović K., Ljuština M., „Notes on grave goods from the Bronze and Iron Age tombs in the West Morava valley (Serbia). 12th International Colloquium of Funerary Archaeology“, Topic: *The weaponry and the combat or parade gear – marks of the prestige and social status in the tombs of the Bronze and Iron Age*. Programme and abstracts (Ed. V. Sirbu). Brăila. 22nd–24th October 2010, 10.

5. Ljuština M., Dmitrović K., „Elements of prestige in the grave inventory from the Iron Age in the West Morava valley (Serbia). 12th International Colloquium of Funerary Archaeology“. Topic: *The weaponry and the combat or parade gear – marks of the prestige and social status in the tombs of the Bronze and Iron Age*. Programme and abstracts (Ed. V. Sirbu). Brăila. 22nd–24th October 2010, 13.
6. Дмитровић К., „Први становници Драгачева“, *Улога етнолошких и антрополошких истраживања у процесу (де)конструисања културних идентитета*. Културно наслеђе између локалних пракси и глобалних токова: књига апстраката. Научни скуп одржан у Гучи 1–2 октобра 2010.; Етнолошко-антрополошко друштво Србије, 2010, 16–17.
7. Дмитровић К., „Наруквице бронзаног доба из региона Чачка“, *Зборник радова Народног музеја XXXIX*, Чачак, 2009, 11–32.
8. Гојгић А., „Случајни налази са простора касноантичке некрополе у Бељини“, *Зборник радова Народног музеја XXXIX*, Чачак, 2009, 57–67.
9. Петровић Родољуб, Тимотијевић Милош, „Председници Општине Чачак 1944–2010“, *Зборник радова Народног музеја XXXIX*, Чачак, 2009 [штампано 2010], 213–234.
10. Тимотијевић Милош, „Први грађанин мале вароши : значај председника општине у локалној елити власти током социјализма – пример Чачка“, *Зборник радова Народног музеја XXXIX*, Чачак, 2009 [штампано 2010], 235–268.
11. Рајић Делфина, „Извештај о раду Народног музеја за 2009. годину“, *Зборник радова Народног музеја XXXIX*, Чачак, 2009 [штампано 2010], 325–342.

Каталози

1. Бојовић Радивоје, *Инжењер Милоје Јовановић (1877–1969)*, (каталог изложбе), Чачак 2010, 94.
2. Рајић Делфина – Бојовић, Радивоје – Тимотијевић, Милош, *Албум старог Чачка 1870–1941*. (каталог изложбе), Чачак, 2010, 335.
3. Рајић Делфина, *27. дечји мајски салон – уметност и рециклажа*, Чачак, 2010, 37.
4. Шапоњић-Ашанин Снежана, *Музеј трубе*, (каталог), Гуча, 2010.

Награде и признања

1. Огранак Вукове задужбине у Чачку доделио је 19. фебруара 2010. године захвалницу Делфини Рајић, директору Народног музеја у Чачку, за несебичну подршку и помоћ Огранку.
2. Удружење за јачање српског духа и ума „КУЛТУРА И СРПСТВО“ доделило је 19. фебруара 2010. године захвалницу Народном музеју Чачак за допринос у организовању манифестације поводом прославе дана Светог Саве.

Делфина РАЈИЋ, директор Народног музеја, Чачак

3. Музеј Рудничко-таковског краја поводом дана Музеја, доделио је 16. априла 2010. године захвалницу Народног музеју Чачак за успешну сарадњу.
4. Народни музеј у Чачку је 5. октобра 2010. године добио захвалницу од Независног филмског центра „FILMART“ за подршку при реализацији 5. Међународног студентског филмског кампа „Интеракција 2010“.
5. Центар за културу, спорт и туризам општине Лучани „Драгачево“ у Гучи је 14. октобра 2010. године поводом 50 година Сабора трубача, Народног музеју доделио захвалницу за допринос трубаштву и народном стваралаштву у Србији.



Небојша ЦВЕЈИЋ

БИБЛИОГРАФИЈА ЗБОРНИКА РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ 2001–2010. ГОДИНЕ

УДК: 014.3ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ

Народни музеј у Чачку, установа од изузетног значаја за културу Моравичког округа, прикупља, проучава, обрађује, чува и презентује културна добра са подручја љубићког, моравичког, трнавског, драгачевског и таковског краја. Посебан печат његовој богатој активности даје *Зборник радова Народного музеја* (ISSN 0350–7262) покренут 1969. године као стручни часопис који ће публиковати резултате научног рада стручњака како из матичне куће, тако и са стране. До данас је, укључујући и овај број, објављено четрдесет свезака. Прва три издања десетогодишњег опуса који је овде обрађен, изашла су под уредништвом Невенке Бојовић. Почев од 2004. године уредник је Делфина Рајић. Богатство и разноврсност тема и оригиналан визуелни идентитет одлике су *Зборника* у претходном седмогодишњем периоду.

Библиографија Зборника радова Народного музеја (2001–2010) броји 143 библиографске јединице од којих свака садржи одредницу и потпун библиографски опис (име и презиме аутора, наслов чланка, датум /годину/, број свеске, годину излагања и странице на којима је објављен чланак). Попис прилога је вршен непосредно, *de visu* (са публикацијом у руци), што га, по начину рада и поступку израде, сврстава у примарне. С друге стране, он спада и у ред аналитичких библиографија, јер третира прилоге објављене у периодичној публикацији.

Библиографија је подељена у четири целине. У првом делу се налазе јединице наведене по свескама хронолошким редом. Други сегмент чини попис аутора по азбучном реду, док је у трећем делу ређање вршено по УДК систему. У циљу што потпунијег описа рад је опремљен и пратећом апаратуром – именским регистром. Последњи део обухвата списак имена аутора и имена личности које се појављују у појединим насловима. Регистар аутора за одреднице има презиме и име аутора, као и број библиографске јединице.

Радови објављивани у *Зборнику*, сабрани и организовани у форми библиографије, изнова су доступни научницима и истраживачима. У исто време, они представљају и поуздано сведочанство о деловању одабраних аутора који својим ангажовањем, из године у годину, подижу ниво квалитета овог уваженог научног часописа.

1. Садржај по свескама

XXXI
(2001)

1. Лидија Никитовић: *Прилог проучавању празних гробова у бронзаном добу Драгачева* [Contribution to The Study of Cenotaphs at Dragačevo Territory; Contribution à l'étude des cénotaphes sur le territoire de Dragačevo]. – XXXI, 2001, 5–15.
* Садржи: фотографије.
2. Катарина Дмитровић: *Оловна икона култа подунавских коњаника из збирке Народног музеја у Чачку* [The Lead Cult Icon of The Danube Basin Riders from The Collections of The National Museum in Čačak; Icône cultuel en plomb des cavaliers danubiens dans la collection du Musée national de Tchatchak]. – XXXI, 2001, 17–22.
* Садржи: фотографије.
3. Дејан Радичевић: *Средњовековна некропола на локалитету Терме у Чачку* [Medieval Necropolis at The Locality of Warm Baths in Čačak; Nécropole médiévale sur le site de thermes à Tchatchak]. – XXXI, 2001, 23–40.
* Садржи: цртеже.
4. Нинослав Станојловић: *Др Карло Белони (1812–1881) и његов рад у Чачку* [Dr Karlo Beloni (1812–1881) and his Service in Čačak; Dr Karl(o) Beloni et son activité professionnelle dans la ville de Tchatchak]. – XXXI, 2001, 41–52.
* Садржи: слику др Карла Белонија.
5. Витомир Василић: *Административно-територијалне промене на територији општине Горњи Милановац 1815–1995*. [Administrative-territorial Changes within The Gornji Milanovac Municipality from 1815 to 1995; Changements d'ordre administratif et territoril dans la commune de Gornji Milanovac entre les années 1815 et 1995]. – XXXI, 2001, 53–91.
6. Љубодраг Поповић: *Чачак очима савременика у првој половини XIX века* [Čačak in The Eyes of Contemporaries in The First Half of The 19th Century; La ville de Tchatchak vue par un contemporain dans la première moitié du XIX^e siècle]. – XXXI, 2001, 93–104.
7. Радован М. Маринковић: *Чачанско књижевство до Првог светског рата* [The Bookselling in Čačak up to The First World War; Librairie à Tchatchak avant la Première guerre mondiale]. – XXXI, 2001, 105–112.
8. Милош Тимотијевић: *Политика, уметност и стварање традиције (Подизање споменика Надежди Петровић у Чачку 1955. године)* [Politics, Art and Creation of Traditions (The Establishment of Nadežda Petrović Monument in Čačak in 1955); Politique, art et institution des tradition (A propos de l'élevation du monument à la mémoire de Nadežda Petrović en 1955 à Tchatchak)]. – XXXI, 2001, 113–153.
* Садржи: Прилог – Преписка између Општине Чачак и Ивана Мештровића која се чува у Народног музеју у Чачку у архивској збирци историјског одељења И–1588.
* Фотографије.
9. Марија Орбовић: *Синиша Пауновић (1903–1995)* [Siniša Paunović; Siniša Paunović]. – XXXI, 2001, 155–184.
10. Снежана Шапоњић-Ашанин: *Деца у народној традицији* [Children in Tradicional Culture; Les enfants la culture traditionnelle]. – XXXI, 2001, 185–212.
* Садржи: фотографије.
11. Ивана Ђирјаковић: *Технологија производње ракије* [Technology of Brandy Production; Technologie de la production de leaju-de-vie]. – XXXI, 2001, 213–235.
* Садржи: фотографије.

12. Милица Дрињаковић, Дејан Петровић: *Превентивна заштита – услови чувања и излагања предмета [Preventive Protection The Conditions for Objects Preservation and Exhibition; Protection préventive – condition nécessaires à la conservation et à la présentation des object de musée]*. – XXXI, 2001, 237–246.
* Садржи: фотографије.
13. Народни музеј Чачак 1952–2002. [*The National Museum Čačak 1952–2002; Musée national de Tchatchak de 1952 à 2002*]. – XXXI, 2001, 247–285.
* Садржи: фотографије.
* Садржај: Милош Тимотијевић: *Народни музеј Чачак 1952–2002*, 247–259; Милош Тимотијевић: *Сталне поставке и изложбена активност музеја 1953–2002. године*, 251–259; Катарина Дмитровић: *Археолошко одељење*, 259–266; Радивоје Бојовић: *Одељење за историју*, 267–271; Делфина Рајић: *Одељење за историју уметности*, 271–275; Снежана Шапоњић-Ашанин: *Етнолошко одељење*, 275–280; Милица Дрињаковић, Дејан Петровић: *Одељење за конзервацију*, 281–282; [Аноним]: *Списак стално запослених радника у Народном музеју у Чачку 1952–2002*, 281–283.
14. Катарина Дмитровић: *Резултати археолошких истраживања праисторијске некрополе под хумкама на локалитету Руја у Дучаловићима [The Results of The Archeological Research of The Prehistoric Mound Necropolis at The Site Ruja in Dučalovići; Résultats des fouilles archéologiques dans une nécropole préhistorique sur les pentes de la Ruja]*. – XXXII, 2002, 5–22.
* Садржи: илустрације.
15. Лидија Никитовић, Растко Васић: *Хумка из бронзаног доба на локалитету Равнине у селу Јанчићи код Чачка [A Bronze Age Mound at The Site Ravnine in The Village of Jančići near Čačak; Tertre de l'âge de bronze sur le site Ravnine dans la village de Jančići près de Tchatchak]*. – XXXII, 2002, 23–36.
* Садржи: илустрације.
16. Дејан Радичевић: *Археолошка истраживања на Лишкој Бави код Гуче у 2000. и 2001. години [Archeological Researches on Liska Cava near Guca; Fouilles archéologiques dans la Liška Cava près de Guca au cours des années 2000 et 2001]*. – XXXII, 2002, 37–51.
* Садржи: илустрације.
17. Делфина Рајић, Милош Тимотијевић: *Стварање српске Свете горе. Овчарско-кабларски манастири од XIV до краја XX века [Creating of 'Serbian Holly Mountain' – Ovčar-Kablar Monasteries from XIV to The End of XX Century; Création du mont Athos serbe monastères de l'Ovčar et du Kablar (XIV^e siècle-fin du XX^e)]*. – XXXII, 2002, 53–116.
18. Делфина Рајић: *Иконостас цркве Вазнесења Христовог у Чачку [Iconostatis of The Church of Christ Ascension in Čačak; Ico-nostase de l'église de l'Ascension à Tchatchak]*. – XXXII, 2002, 117–140.
* Садржи: илустрације.
19. Милош Обрадовић: *Кнез и буљубашиа Периша из Миоковаца [Duke and Military Commander from Miokovci; Chef de village et commandant Periša de Miokovci]*. – XXXII, 2002, 141–145.
* Садржи: илустрације.
20. Снежана Шапоњић-Ашанин: *Култ ватре у светлу народне традиције [Cult of Fire in The Light of National Tradition; Culte du feu à la lumière de la tradition populaire]*. – XXXII, 2002, 147–186.
* Садржи: илустрације.
21. Радован М. Маринковић: *Протоколи умрлих о страдањима у борбама око Чачка у октобру/новембру 1915. године [Death Protocols about Killed People in War in Neighbourhood of Čačak on October/November 1915; Registres des décès causés par les carnages pendant la Première guerre mondial en octobre et novembre 1915 aux environs de Tchatchak]*. – XXXII, 2002, 187–198.

XXXII
(2002)

22. Ивана Ђирјаковић: *Заветина у чачанском крају* [Village Religious Festival in Cacak Region; „Zavétina“ ou „Obétina“]. – XXXII, 2002, 199–210.
* Садржи: илустрације.
23. Дејан Петровић: *Конзервација скифоса из Грчке античке збирке Народног музеја у Београду* [Conservation of Single Sculls from The Classical Period Colletion of National; Restauration d'un scyphos figurant dans la Colletion d'antiques du Musée national de Belgrade]. – XXXII, 2002, 211–226.
* Садржи: илустрације.
24. Милован Вуловић: *Српска социјал-демократска странка у Чачку 1903–1914. (Хронологија важнијих догађаја – из Радничких новина)* [Serbian Socio-Democratic Party in Cacak (1903–1914) (Chronology of important events); Le Parti social-democrat serbe à Tchatchak (1903–1914)]. – XXXII, 2002, 227–303.
- XXXIII
(2003)**
25. Катарина Дмитровић: *Хумка из раног бронзаног доба на локалитету Рајића брдо код Гуче* [Mound from Early Bronze Age from Site Rajića brdo near Guča; Tertre du début de l'âge de bronze]. – XXXIII, 2003, 5–9.
* Садржи: илустрације.
26. Растко Васић, Воислав Васић: *Лабуд из Мојсиња* [Swan from Mojsinje; Le cygne de Mojsinje]. – XXXIII, 2003, 11–17.
* Садржи: илустрације.
27. Делфина Рајић, Милош Тимотијевић: *Манастир Благовештење* [Monastery Blagovestenje; Monastère de l'annonciation]. – XXXIII, 2003, 19–44.
* Садржи: илустрације.
28. Радојко Николић: *Над „Хајдучијом“ Пере Тодоровића* [Over „Haiduk Life“, of Pera Todorovic; A propos du „Brigandage“ – rubrique tenue par Pera Todorovič]. – XXXIII, 2003, 45–69.
29. Зденка Радовановић: *Читање и тумачење амбијенталних приказа Чачка са старих фотографија и разгледница* [Reading and Interpretation of Old Photographs and Picture Postcard of Cacak; Lecture et explication des quartiers de Tchatchak d'après des photos et des cartes illustrées d'autrefois]. – XXXIII, 2003, 71–88.
* Садржи: илустрације.
30. Снежана Шапоњић-Ашанин: *Гостопримство у чачанском и драгачевском крају* [Hospitality in Cacak and Dragacevo Region; Hospitalité dans la région de Tchatchak et de Dragachevo]. – XXXIII, 2003, 89–125.
* Садржи: илустрације.
31. Ивана Ђирјаковић: *Традиционалне привредне зграде у чачанском крају* [Traditional Economy Buildings in Cacak Region; Les communs dans la région de Tchatchak]. – XXXIII, 2003, 127–140.
* Садржи: илустрације.
32. Горан Давидовић, Милош Тимотијевић: *Жена и рат. „Друга страна“ окупације 1941–1945. године на простору чачанског краја* [Woman and War. „The Other Side“ of Occupation 1941–1945 in Cacak Region; La femme et la guerre. L'envers de l'occupation de 1941–1945 sur la territoire de la région de Tchatchak]. – XXXIII, 2003, 141–186.
33. Радован М. Маринковић: *Протокол умрлих о страдању Чачана у пролеће и јесен 1944. године* [Death Protocols and Killing of Cacak Citizens in The Spring and Autumn of 1944; Registres de décès des habitants de Tchatchak péris au printemps et en automne 1944]. – XXXIII, 2003, 187–194.
- XXXIV
(2004)**
34. Катарина Дмитровић: *Праисторијска некропола под хумкама на локалитету Бабињак у Доњој Краварици* [Prehistoric Mound Necropolis on The Site Babinjak in Donja Kravarica; La nécropole préhistorique sous les ter-

- tres à la localité Babinjak à Donja Kravarica*]. – XXXIV, 2004, 9–20.
* Садржи: илустрације.
35. Растко Васић: *Белешке о Атеници* [*Notes about Atenica; Notes sur Atenica*]. – XXXIV, 2004, 21–27.
* Садржи: илустрације.
36. Милорад Стојић: *Неколико необјављених предмета са некрополе Бент-Лугови у Мојсињу* [*Some Unpublished Objects from the Necropolis Bent-Lugovi in Mojsinje; Quelques objets inédits de la nécropole Bent-Lugovi à Mojsinje*]. – XXXIV, 2004, 29–34.
* Садржи: илустрације.
37. Делфина Рајић, Милош Тимотијевић: *Манастир Сретенје* [*Monastery Sretenje; Le monastère Sretenje*]. – XXXIV, 2004, 35–52.
* Садржи: илустрације.
38. Невенка Бојовић: *Чолића конак из 1864. године у Вранићима код Чачка* [*Colić's Konak from 1864 in Vranici near Čacak; Le „konak“ de Čolić de l'année 1864 à Vranici près de Čacak*]. – XXXIV, 2004, 53–61.
* Садржи: илустрације.
39. Ивана Ђиријаковић: *Чардаци – гостинске куће Западне Србије* [*Houses in a Turkish Style (Cardak) – Guest Houses of the West Serbia; Les „Tchardak“-s – maisons d'hôtes de la Serbie d l'ouest*]. – XXXIV, 2004, 63–73.
* Садржи: илустрације.
40. Милош Тимотијевић: *Борба традиција: називи улица у Чачку 1893–2005*. [*Fight among Traditions: Street Names in Čacak 1893–2005; Le combat de traditions. Les noms des rues à Čacak (1893–2005)*]. – XXXIV, 2004, 75–106.
41. Зденка Радовановић: *Архитектонске грађевине Чачка на старим разледницама* [*Architectural Buildings in the Old Potcards and Photographs of Čacak; Les édifices architectoniques sur les anciennes cartes postales et photographies de Čacak*]. – XXXIV, 2004, 107–128.
* Садржи: илустрације.
42. Снежана Шапоњић-Ашанин: *Дар и даривање у чачанском крају* [*Gift and Gift Giving in Čacak Region; Le don et la donation dans la région de Čacak*]. – XXXIV, 2004, 129–155.
* Садржи: илустрације.
43. Радован М. Маринковић: *Парохијани цркве у Горачићима погинули у Другом светском рату* [*Parishioners of the Church in Goracici Killed in Second World War; Les paroissiens de l'église de Goracici qui ont péri durant la Deuxième Guerre mondiale*]. – XXXIV, 2004, 157–168.
44. Мирјана Рацковић: *Прилог за библиографију сликара Божића Рисумовића Рисима* [*Supplement to the Bibliography of a Painter Bogic Risimovic Risim; Le complément de la bibliographie du peintre Bogic Risimovic-Risim*]. – XXXIV, 2004, 169–187.
* Садржи: Прилог за библиографију Божића Рисумовића Рисима (1938–2005), [326 библиографских јединица].

XXXV
(2005)

45. Биљана Чкоњевић: *Фосилне флоре из језерских творевина северозападно од Чачка* [*Fossil flora from Lake Forms North – West of Čacak; La flore fossile provenant des créations lacustres au nord-ouest de Čacak*]. – XXXV, 2005, 11–34.
* Садржи: илустрације.
46. Катарина Дмитровић: *Резултати истраживања хумке на локалитету Сува Чесма у Лучанима* [*Results of Mound Research on the Locality Suva Cesma in Lucani; Les résultats des recherches à la localité Suva Cesma à Lucani*]. – XXXV, 2005, 35–49.
* Садржи: илустрације.
47. Делфина Рајић, Милош Тимотијевић: *Манастир Св. Тројица под Овчаром* [*The Monastery Sv. Trojice below Ovcar; Le monastère Sainte-Trinité au pied de l'Ovcar*]. – XXXV, 2005, 51–64.
* Садржи: илустрације.

48. Иван Клеут: *Пример војне архитектуре у Чачку из опуса Драгутина Ђорђевића* [An Example of Military Architecture in Dragutin Djordjević's Opus; Exemple d'architecture militaire chez nous dans l'opus de Dragutin Dordevic]. – XXXV, 2005, 65–72.
49. Маре Јанакова: *О историји и архитектури зграде Гимназије у Чачку* [Gimnazija – Secondary School Building in Čacak – History and Architecture; À propos de l'histoire et de l'architecture du bâtiment du lycée de Čacak]. – XXXV, 2005, 73–84.
* Садржи: илустрације.
50. Ђурђија Боровњак: *Зграда Основне школе „Краљ Александар I” у Горњем Милановцу* [Building of Primary School 'King Alexander I' in Gornji Milanovac; Le bâtiment de l'école primaire et du collège „Roi Alexandre I” à Gornji Milanovac]. – XXXV, 2005, 85–94.
* Садржи: илустрације.
51. Марија Дрљевић: *Архитектура два значајна јавна здања Чачка с краја четврте деценије XX века – Пошта и Железничка станица* [Architecture of Two Significant Public Buildings in Čacak from the Fourth Decade of XX Century – Post Office and Railway Station; L'architecture de deux importants édifices publics de Čacak datant de la fin de la quatrième décennie du vingtième siècle – la Poste et la Gare]. – XXXV, 2005, 95–108.
* Садржи: илустрације.
52. Драгољуб М. Вујовић: *Хајдуци Јевђовићи из Дубраве* [The Jevđovic Outlaws from Dubrava; Les haïdouks Jevdovic de Dubrava]. – XXXV, 2005, 109–137.
* Садржи: илустрације.
53. Горан Џоковић: *Народна предања о хајдуку Исидору Бајићу* [Folk Legends about Outlaw Isidor Bajic; Les traditions nationales à propos du haïdouk Isidor Bajic]. – XXXV, 2005, 139–152.
* Садржи: илустрације.
54. Душанка Маричић: *Заоставитина војводе Степе Степановића у Војном музеју у Београду* [Legacy of Duke Stepa Stepanovic in Military Museum in Belgrade; La succession du Maréchal Stepa Stepanovic au Musée de l'Armée à Belgrade]. – XXXV, 2005, 153–160.
* Садржи: илустрације.
55. Богдан Трифуновић: *Оглашавање и реклама у чачанској периодици до Првог светског рата* [Advertising and Advertisements in Čacak Periodicals up to The First World War; L'affichage et la publicité dans la périodique de Čacak jusqu'à la Première Guerre mondiale]. – XXXV, 2005, 161–184.
* Садржи: илустрације.
56. Радован М. Маринковић: *Протоколи умрлих о страдању Чачана 1941. године* [Death Protocols about Hardships of Citizens of Čacak in 1941; Les protocoles de décès. À propos des citoyens de Čacak ayant péri en 1941.]. – XXXV, 2005, 185–198.
* Садржи: Именик погинулих
57. Горан Давидовић, Милош Тимотијевић: *Други светски рат у чачанском крају – супротстављена тумачења* [Second World War in Čacak Region – Opposed Opinions; La Deuxième Guerre mondiale dans la région de Čacak – interprétations en confrontation]. – XXXV, 2005, 199–247.
* Садржи: Списак лица из чачанског краја, погинулих током Другог светског рата, који до сада нису уврштени у објављене пописе пострадалих
58. Илија Поповић, Светислав Љ. Марковић: *Демографски развој општине Чачак у периоду од 1948. до 2002. године* [Demographic Development of Municipality Čacak in the Period from 1948 to 2002; L'évolution démographique de la commune de Čacak durant la période de l'année 1948 à l'année 2002]. – XXXV, 2005, 249–274.
* Садржи: табеле и дијаграме са показатељима популационе динамике.
59. Маријана Матовић: *Легати (библиотеке целине) и личне библиотеке у Чачку : српско задужбинарско наслеђе* [Private Libraries – Legates In Čacak – Serbian Charitable Foundation Heritage; Bibliothèques

- particulières – legs à Cacak : l'héritage de la fondation serbe]. – XXXV, 2005, 275–332.*
* Садржи: попис легата, илустрације.
60. Ивана Ђирјаковић: *Колекција плетених предмета Етнолошког одељења Народног музеја у Чачку [Collection of Basket Weaving of Ethnology Department of the National Museum in Cacak; La collection d'objets tressés de la section ethnologique du Musée national de Cacak]. – XXXV, 2005, 333–350.*
* Садржи: каталог плетених предмета; илустрације.
61. Снежана Шапоњић-Ашанин: *Магијски елементи у избору места и градњи куће чачанског краја [Magic Elements in Choosing a Place and House Building in Cacak Region; Les éléments de magie dans la culture d'habitation de la région de Cacak]. – XXXV, 2005, 351–372.*
* Садржи: илустрације.
62. Александра Бабић: *Изложбена делатност Археолошког одељења Народног музеја у Чачку 1952–2006. [Exhibition Activity Of Archeology Department Of National Museum In Cacak (1952–2006); L'activité d'exposition de la section archéologique du Musée national à Cacak (1952–2006)]. – XXXV, 2005, 373–384.*
* Садржи: попис изложби; илустрације.
63. Делфина Рајић: *Извештај о раду Народног музеја у 2005. години. – XXXV, 2005, 385–398.*
- XXXVI
(2006)**
64. Катарина Дмитровић: *Погребни обичаји становништва бронзаног доба у Драгачеву [Funeral Customs of the Bronze Age Inhabitants in Dragacevo; Les coutumes funéraires de la population de l'âge du bronze au Dragacevo]. – XXXVI, 2006, 11–30.*
65. Дејан Радичевић: *Археолошка истраживања на Лишкој Пави код Гуче у 2002. и 2006. години [Archeological Researches at Liska Cava near Guca in 2002 and 2006; Les recherches archéologiques à la Liska Cava près de Guca au cours des années 2002 et 2006]. – XXXVI, 2006, 31–48.*
* Садржи: илустрације.
66. Александра Бабић, Гордана Јеремић: *Двориште Народног музеја у Чачку – истраживања 1977. године [National Museum Yard in Cacak – Researches in 1977; La cour du Musée national à Cacak – recherches géophysiques durant l'année 2006]. – XXXVI, 2006, 49–62.*
* Садржи: илустрације.
67. Гордана Јеремић, Момир Вукадиновић: *Двориште Народног музеја у Чачку – геофизичка истраживања у 2006. години [National Museum Yard in Cacak – Geophysical Researches in 2006; La cour du Musée national à Cacak – recherches géophysiques durant l'année 2006]. – XXXVI, 2006, 63–76.*
* Садржи: илустрације.
68. Марија Орбовић: *Непозната Милена Бојовић [Unknown Milena Bojovic; Milena Bojovic, l'inconnue]. – XXXVI, 2006, 77–98.*
* Садржи: илустрације.
69. Милош Радовановић: *Угоститељски објекти у Чачку (до Другог светског рата) [Catering Facilities in Cacak (Until II World War); Les édifices hôteliers à Cacak (jusqu'à la Deuxième Guerre mondiale)]. – XXXVI, 2006, 99–118.*
* Садржи: илустрације.
70. Тадија Стефановић: *Архитектура хотела „Крен” у Чачку [Architecture of The Hotel 'Kren' In Cacak; L'architecture de l'hôtel "Kren" à Cacak]. – XXXVI, 2006, 119–142.*
* Садржи: илустрације.
71. Љубомир Марковић, Светислав Љ. Марковић: *Усмена сведочења о покушају ширења Топличког устанка на Моравички крај [Oral Testimonies about the Trial of Toplica Rebellion to Spread In Morava Region; Les témoignages oraux sur la tentative d'expansion de l'insurrection de Toplica sur la région de la Morava]. – XXXVI, 2006, 143–158.*
* Садржи: илустрације.

72. Ковиљка Летић: *Женска занатска школа у Гучи [Women's Craftsmen School in Guca; L'École artisanale de filles à Guca]*. – XXXVI, 2006, 159–174.
73. Драгољуб М. Вујовић: *Геопремер у Моравичком округу (Чачак, Горњи Милановац, Лучани и Ивањица) и оснивање катастра земљишта [Surveying of Land in Morava Region (Cacak, Gornji Milanovac, Lucani And Ivanjica) and Founding of Land Cadastre; Le géo-mesurage dans la circonscription de la Morava (Cacak, Gornji Milanovac, Lucani et Ivanjica) et la constitution du cadastre des terrains]*. – XXXVI, 2006, 175–190.
* Садржи: Попис села по општинама Моравичког округа са седиштем у Чачку (2007).
74. Милош Тимотијевић: „Запуштени виноград Господњи”: религиозност у чачанском крају током XX века (први део) [“Neglected Lord's Orchard”: Religious Practice in Cacak Region during XX Century; “Le vignoble dominical négligé”: la religiosité dans la région de Cacak durant le XX^{ème} siècle (première partie)]. – XXXVI, 2006, 191–248.
75. Радован М. Маринковић: *Протоколи умрлих о страдању Чачана од 1. јануара 1942. до 31. децембра 1944. године [Protocols of Dead about Hardships of Cacak Citizens from January 1, 1942 to December 31, 1944; Les protocoles de décès à propos de la perte des citoyens de Cacak du 1^{er} janvier 1942 au 31 décembre 1944]*. – XXXVI, 2006, 249–270.
* Садржи: Имена погинулих.
76. Мирјана Рацковић: *Издавачка делатност Уметничке галерије „Надежда Петровић” у Чачку (1961–2006) [Publishing activity of Art Gallery ‘Nadezda Petrovic’ in Cacak (1961–2006); L'édition de la Galerie d'art “Nadezda Petrovic” à Cacak (1961–2006)]*. – XXXVI, 2006, 271–306.
* Садржи: Издања Уметничке галерије „Надежда Петровић” (1962–2006).
77. Снежана Шапоњић-Ашанин: *Божјињи циклус празника [Christmas Holidays Cycle; Le cycle des fêtes de Noël]*. – XXXVI, 2006, 307–358.
* Садржи: илустрације.
78. Гроздана Комадинић: *Речник народне духовне културе чачанског краја (избор) [Glossary of Folk Spiritual Culture of Cacak Region (selection); Le dictionnaire de la culture spirituelle nationale de la région de Cacak (choix)]*. – XXXVI, 2006, 359–376.
79. Делфина Рајић: *Извештај о раду Народног музеја у 2006. години*. – XXXVI, 2006, 377–394.
80. Делфина Рајић: *Извештај о манифестацији „Летњи дани културе” у Чачку у 2006. години*. – XXXVI, 2006, 395–398.

XXXVII
(2007)

81. Катарина Дмитровић, Марија Љуштина: *Керамика из бронзаног доба на локалитету Соколица у Остри код Чачка [Ceramics from the Bronze Age on the Site Sokolica in Ostra near Cacak; La céramique de l'Âge de bronze à la localité de Sokolica à Ostra, près de Cacak]*. – XXXVII, 2007, 11–34.
* Садржи: илустрације.
82. Гордана Јеремић: *Представе посуда на вотивној ари из Јездине [Images of Vessels on One Ara from the Classical Period Collection of the National Museum in Cacak; Les représentations de récipients sur une autel de la collection antique du Musée national à Cacak]*. – XXXVII, 2007, 35–48.
* Садржи: илустрације.
83. Марина Котарац: *Средњовековно прстење из збирке Народног музеја у Чачку [Medieval Rings from the Collection of the National Museum In Cacak; Les bagues moyenâgeuses de la collection du Musée national à Cacak]*. – XXXVII, 2007, 49–66.
* Садржи: табеле; илустрације.
84. Радован М. Маринковић: *Одлазак последњих Турака из Горачића [Leaving of the Remaining Turks From Goracici; Le départ des derniers Turcs de Goracici]*. – XXXVII, 2007, 67–72.
* Садржи: два писма кнеза Милоша Обреновића упућена Василију – Васи Поповићу, кнезу Пожешке (Чачанске) нахије.

85. Марија Орбовић: *Веселин Миликић у сећањима савременика* [Veselin Milikic in Memories of his Contemporaries; Veselin Milikic dans les souvenirs des contemporains]. – XXXVII, 2007, 73–96.
* Садржи: илустрације.
86. Богдан Трифуновић: *Структура и организација окупационе управе на подручју Округа Чачак током Првог светског рата 1915–1918.* [Structure and Organization of Occupational Administration in Casak Region during First World War 1915–1918; La structure et l'organisation de l'administration d'occupation dans la région de la circonscription de Casak durant la Première Guerre mondiale, 1915–1918.]. – XXXVII, 2007, 97–132.
* Садржи: илустрације.
87. Ковилка Летић: *Основна школа у Зеокама од 1932. до 1945. године* [Primary School in Zeoke from 1932 to 1945; L'école primaire à Zeoke de l'année 1932 à l'année 1945]. – XXXVII, 2007, 133–148.
88. Коста Николић: *Младен Жујовић у Врховној команди ЈВУО. прилог биографији* [Mladen Zujovic in the Supreme Command of Yugoslav Army in Homeland Biography Supplement; Mladen Zujovic dans le commandement suprême de la JVUO (Armée Yougoslave En Patrie) – Complément à la biographie]. – XXXVII, 2007, 149–168.
89. Милош Тимотијевић: *Између „старе“ и „нове“ вере : религиозност у чачанском крају током XX века (други део)* [Between 'Old' and 'New' Religion : Religiousness in Casak Region during XX Century (II part); Entre "l'ancienne" et "la nouvelle" religion : la religiosité dans la région de Casak durant le XXème siècle (deuxième partie)]. – XXXVII, 2007, 169–200.
90. Ђурђија Боровњак: *Пројекат за зграду финансијских надлежности у Чачку* [Project for the Building of Financial Government Offices in Casak; Le projet pour le bâtiment des Bureaux financiers à Casak]. – XXXVII, 2007, 201–216.
* Садржи: илустрације.
91. Драгољуб М. Вујовић: *Фотографи у Чачку* [Photographers in Casak; Les photographes à Casak]. – XXXVII, 2007, 217–264.
* Садржи: илустрације.
92. Светислав Љ. Марковић: *Прилог историји чачанског спорта* [History of Sport in Casak – Supplement; Le complément à l'histoire du sport à Casak]. – XXXVII, 2007, 265–310.
93. Снежана Шапоњић-Ашанин: *Слава као друштвена и религиозна категорија* [Slava (Patron Saint's Day) as a Magic Social Phenomenon; La fête Slava comme phénomène social de magie]. – XXXVII, 2007, 311–356.
* Садржи: илустрације.
94. Ивана Ђирјаковић: *Керамичко посуђе из Етнолошке збирке Народног музеја у Чачку* [Ceramic Dishes from Ethnology Collection of the National Museum; La vaisselle en céramique de la collection ethnologique du Musée national]. – XXXVII, 2007, 357–396.
* Садржи: каталог керамичког посуђа; илустрације.
95. Делфина Рајић: *Извештај о раду Народног музеја у 2007. години.* – XXXVII, 2007, 397–410.
96. Делфина Рајић: *Извештај о манифестацији „Летњи дани културе“ у Чачку у 2007. години.* – XXXVII, 2007, 411–412.

XXXVIII
(2008)

СПОМЕНИЦА

поводом 600 година од првог писаног
помена имена града Чачка

97. Растко Васић, Катарина Дмитровић: *Неколико случајних налаза из гвозденог доба са локалитета Гротница у Гучи* [Several Occasional Findings from the Iron Age from Grotnica Locality in Guca; Quelques trouvailles occasionnelles de l'âge du fer de la localité Grotnica à Guca]. – XXXVIII, 2008, 11–22.
* Садржи: илустрације.

98. Александра Гојгић: *Римско стакло из Чачка и околине [Roman Glass from Cacak and Its Vicinity; Le verre romain de Cacak et de ses environs]*. – XXXVIII, 2008, 23–62.
* Садржи: илустрације.
99. Снежана Ферјанчић: *Регрутација горњомезијских легија IV FLAVIA и VII CLAUDIA [Recruitment of the Legions of Moesia Superior; Le recrutement des légions de la Mésie Supérieure: IV FLAVIUS et VII CLAUDIUS]*. – XXXVIII, 2008, 63–82.
* Садржи: табеле са подацима о пореклу војника.
100. Милица Веселичић: *Сахрањивање током средњег века и новијег доба у праисторијским хумкама у чачанском крају [Burial during Middle Ages and Later Period in the Prehistoric Mounds In Cacak Region; L'enterrement durant le Moyen-Âge et de temps nouveaux dans les tertres préhistoriques dans la région de Cacak]*. – XXXVIII, 2008, 83–120.
* Садржи: илустрације.
101. Весна Радић, Марина Котарац: *Средњовековни новац оставе Коштуничи из Народног музеја у Чачку [Medieval Coins of Remains Kostunici from the National Museum in Cacak; L'argent médiéval de l'héritage de Kostunici du Musée national à Cacak]*. – XXXVIII, 2008, 121–130.
* Садржи: каталог новца; илустрације.
102. Маријана Јовелић: *Почетак стварања модерне униформе у Србији [The Beginning of the Constitution of the Modern Uniform In Serbia; Le début de la création de l'uniforme moderne en Serbie]*. – XXXVIII, 2008, 131–140.
* Садржи: илустрације.
103. Данијела Ђирковић: *Манастир Никоље у Овчарско-кабларској клисури – прилог познавању живота и имовинског стања манастира [Monastery Nikolje In Ovcarkablar Gorge – a supplement to the Way of Life and Standard of Living of the Monastery; Le monastère Nikolje dans les Gorges de l'Ovcarkablar – supplément à la connaissance de l'existence et des finances du monastère]*. – XXXVIII, 2008, 141–166.
104. Радован М. Маринковић: *Кнез Драгић из Лознице (1766–1826) [Duke Dragic from Loznica (1766–1826); Le prince Dragic de Loznica (1766–1826)]*. – XXXVIII, 2008, 167–174.
* Садржи: илустрације.
105. Маја Николова: *Сећање на Болије : чачански ђаци школовани у Француској за време Првог светског рата [Memories on Bouliou : Pupils from Cacak Educated in France during the First World War; En souvenir de Beaulieu. Les élèves de Cacak en France durant la Première Guerre mondiale]*. – XXXVIII, 2008, 175–188.
* Садржи: илустрације.
106. Маријана Матовић: *Чачански трговци Матовићи : прилог за привредну историју Чачка XX века [Cacak Tradesmen Matovic: Supplement for Cacak History of Economy of XX Century; Les commerçants Matovic de Cacak : complément à l'histoire économique de Cacak du XX^{ème} siècle]*. – XXXVIII, 2008, 189–210.
* Садржи: илустрације.
107. Марија Орбовић: *Књижевна периодика у Чачку између два рата [Literary Periodicals in Cacak between Two World Wars; La périodique littéraire à Cacak entre deux guerres]*. – XXXVIII, 2008, 211–232.
108. Милош Тимотијевић: *У лавиринту унутрашњих граница – положај Чачка у територијалној подели Србије 1804–2009. године [In the Labyrinth within Internal Boundaries – Location of Cacak in the Territorial Division Of Serbia 1804–2009; Dans le labyrinthe des frontières intérieures – la situation de Cacak dans la répartition territoriale de la Serbie 1804–2009]*. – XXXVIII, 2008, 233–284.
* Садржи: табеле са прегледом броја становника; карте територијалне поделе Србије.
109. Мирјана Рацковић: *Меморијал Надежде Петровић, оснивање и почеци: идеолошко-*

- политички аспекти [Memorial of Nadezda Petrovic, Foundation and Beginnings: Ideological-political Aspects; Mémorial de Nadezda Petrovic, sa fondation et ses débuts: aspects idéologiques-politiques]. – XXXVIII, 2008, 285–300.
* Садржи: илустрације.
110. Милош М. Радовановић: Типологија сеоских насеља и варошица на чачанском подручју [Typology of Village and Small Town Settlements in Cacak Region; La typologie des agglomérations et des petite villes rurales sur le territoire de Cacak]. – XXXVIII, 2008, 301–324.
* Садржи: карте са типовима насеља.
111. Снежана Шапоњић-Ашанин: Свадба у служби обреда прелаза [Wedding in the Function of Ritual of Transferring; Le mariage au service du rite de passage]. – XXXVIII, 2008, 325–368.
* Садржи: илустрације.
112. Делфина Рајић: Извештај о раду Народного музеја у 2008. години. – XXXVIII, 2008, 375–390.
- XXXIX
(2009)**
113. Катарина Дмитровић: Наруквице бронзаног доба из региона Чачка [Bronze Age Bracelets from Cacak Region; Les bracelets de l'Âge du bronze de la région de Cacak]. – XXXIX, 2009, 11–32.
* Садржи: илустрације.
114. Милица Веселичић: Једна фибула са локалитета Соколица у Остри код Чачка (у оквиру прилога проучавања фибула са посувраћеном стопом и псеудонавојима на локалитетима у Србији) [One Fibula from the Locality Sokolica in Ostra near Cacak (within the supplement of studying fibulae with backward turned feet and pseudo-coils on the localities in Serbia); Une fibule de la localité Sokolica à Ostra près de Cacak (dans le cadre de l'annexe de l'étude des fibules avec un pied rabattu et des pseudo-files sur les localités en Serbie)]. – XXXIX, 2009, 33–56.
* Садржи: илустрације.
115. Александра Гојгић: Случајни налази са простора касноантичке некрополе у Бељини [Accidental Findings on the Late Classical Necropolis in Beljina; Trouvailles occasionnelles de l'emplacement de la nécropole de la période antique-tardive à Beljina]. – XXXIX, 2009, 57–66.
* Садржи: илустрације.
116. Милош Матијевић: Одећа и оружје јаничарског рода у османлијској војсци [Clothes and Weapons of Janissaries in the Ottoman Arm; La tenue vestimentaire et les armes du corps des janissaires dans l'Armée ottomane]. – XXXIX, 2009, 67–94.
* Садржи: илустрације.
117. Маријана Јовелић: Војни мундир у Србији од 1809. до 1941. године. [Military Tunic in Serbia from 1809. to 1941.; L'uniforme militaire en Serbie de 1809 à 1941]. – XXXIX, 2009, 95–116.
* Садржи: илустрације.
118. Оливера Милосављевић: Хајдучија у Чачанском округу средином 19. века [Haiduk Life in Cacak Region in the Mid XIX Century; Le brigandage dans le canton de Cacak au milieu du XIXème siècle]. – XXXIX, 2009, 117–148.
119. Богдан Трифуновић: Перцепције фронта цивилног становништва Србије у Првом светском рату 1914–1918. [Perception of the Front by the Serbian Civil Population in the First World War 1914–1918; Les perceptions du front de la population civile de la Serbie durant la Première Guerre mondiale 1914–1918]. – XXXIX, 2009, 149–166.
120. Ковиљка Летић: Државни Дечји Дом у Чачку [State Children's Home in Cacak; La pension publique pour enfants à Cacak]. – XXXIX, 2009, 167–172.
121. Марија Орбовић: Заборављени уметник Милорад Јовановић (1897–1966) [Forgotten

- Artist Milorad Jovanovic (1897–1966); *L'artiste oublié Milorad Jovanovic (1897–1966)*. – XXXIX, 2009, 173–200.
* Садржи: илустрације.
122. Радован М. Маринковић: *Протоколи цркве у Котражи о погинулим у Другом светском рату [Church Protocols in Kotraza about the Killed Ones from 1941 to 1945; Les protocoles de l'église à Kotraza concernant les personnes ayant péri de l'année 1941 à l'année 1945]*. – XXXIX, 2009, 201–212.
123. Родољуб Петровић, Милош Тимотијевић: *Председници општине Чачак (1944–2010) [Municipality Presidents of Čačak (1944–2010); Les maires de Čačak (1944–2010)]*. – XXXIX, 2009, 213–234.
* Садржи: илустрације.
124. Милош Тимотијевић: „Први грађанин мале вароши“ : значај председника општине у локалној елити власти током социјализма – пример Чачка [First citizen of a small town: significance of a municipality president in local elite of authorities during the socialist period – Čačak as an example; „Le premier citoyen de la petite ville“ : l'importance du maire au sein de l'élite locale du pouvoir durant le socialisme – l'exemple de Čačak]. – XXXIX, 2009, 235–268.
* Садржи: илустрације.
125. Драгољуб М. Вујовић: *Фотографи у Горњем Милановцу, Гучи и Ивањици [Photographers in Gornji Milanovac, Guča and Ivanjica; Les photographes à Gornji Milanovac, Guča Et Ivanjica]*. – XXXIX, 2009, 269–302.
* Садржи: илустрације.
126. Драгољуб М. Вујовић: *Милојко Перишић из Чачка, пројектант манастира Нова Грачаница у Сејдланду (Илиноис, Сједињене Америчке Државе) [Milojko Perisic from Čačak, designer of the monastery Nova Gracanica in state of Illinois In Usa; Milojko Perisic de Čačak, architecte du monastère Nova Gracanica à Seydland dans l'état d'Illinois, États-Unis d'Amérique]*. – XXXIX, 2009, 303–324.
* Садржи: илустрације.
127. Делфина Рајић: *Извештај о раду Народног музеја за 2009. годину*. – XXXIX, 2009, 325–342.

XL
(2010)

128. Биљана Чкоњевић: *Фосилни остатак молара Mammuthus primigeius пронађено у Горичанима код Чачка [Fossil Remains of Molars Mammothus Primigeius found in Goricani near Čačak; Le reste fossile des molaires du Mammuthus primigenius trouvé à Goricani, près de Čačak]*. – XL, 2010, 11–18.
* Садржи: илустрације.
129. Катарина Дмитровић: *Група праисторијских тумула код воденице манастира Никоља у Пријевору код Чачка [A Group of Pre-historic Tumuli by the Mill of the Monastery Nikolje in Prijedor near Čačak; Le groupe des tumulus préhistoriques près du moulin à eau du monastère Nikolje à Prijedor, près de Čačak]*. – XL, 2010, 19–38.
* Садржи: илустрације.
130. Гордана Јеремић: *Римски бронзани Меркур из Бреснице [Roman Bronze Mercury from Bresnica; Mercure romain en bronze de Bresnica]*. – XL, 2010, 39–56.
* Садржи: илустрације.
131. Гордана Јеремић, Александра Гојгић: *Двориште Народног музеја у Чачку – истраживања из 1984. године у светлу нових проучавања [Čačak National Museum Yard – Researches from 1984 in the Light of New Studies; La cour du Musée national à Čačak – recherches en 1984 à la lumière de nouvelles études]*. – XL, 2010, 57–70.
* Садржи: илустрације.
132. Снежана Ферјанчић: *Кохорте V Gallorum у подунавским провинцијама [Cohortes V Gallorum in the Danubian Provinces; Les cohortes V Gallorum dans les provinces danubiennes]*. – XL, 2010, 71–78.
133. Драгиша Милосављевић: *Манастири Дубница код Нове Вароши, Ковиле под Јавором и Срећење овчарско – историјско*

- трајање, просторне и градитељске сродности [Monastery Dubnica near Nova Varos, Kovilje below Javor and Ovcар's Sretenje – Historical Existence, Space and Building Similarities; Les monastères Dubnica près de Nova Varos, Kovilje au pied du Javor et Sretenje del'Ovcар – cours historique, similitudes spatiales et architecturales]. – XL, 2010, 79–114.
* Садржи: илустрације.
134. Александар Бојовић: *Тема Страшног суда у цркви манастира Благовештење кабларско* [Theme of Last Judgment in Church of Monastery Kablar's Blagovestjenje; Le thème du Jugement dernier dans l'église du monastère Blagovestjenje du Kablar]. – XL, 2010, 115–130.
* Садржи: илустрације.
135. Јелисавета Вељовић: *Иконостас цркве Св. Ахилија у Ариљу – XIX век* [Iconostasis of Saint Achilles Church in Arilje from XIX century; L'iconostase de l'église de St-Achille à Arilje au XIX^{ème} siècle]. – XL, 2010, 131–164.
* Садржи: илустрације.
136. Мирјана Рацковић: *Новински чланци о изложби Првог меморијала Надежде Петровић (1960. године)* [Newspapers' Articles about Exhibition of the First Nadezda Petrovic Memorial (1960); Les articles de journaux sur l'exposition du Premier Mémo-rial de Nadezda Petrovic (1960)]. – XL, 2010, 165–178.
* Садржи: илустрације.
137. Снежана Шапоњић-Ашанин: *Бела покладна недеља у чачанском крају* [White Carnival Week in Cacak Region; La semaine de Mardi gras dans la région de Cacak]. – XL, 2010, 179–220.
* Садржи: илустрације.
138. Светислав Љ. Марковић: *Пола века високог образовања у Чачку* [Half a Century of Higher Education in Cacak; Un demi-siècle d'enseignement supérieur à Cacak]. – XL, 2010, 221–238.
* Садржи: илустрације.
139. Милош Тимотијевић: *Индустријализација Чачка 1944–1956.* [Industrialization of Cacak 1944–1956; L'industrialisation de Cacak 1944–1956]. – XL, 2010, 239–268.
140. Мирослав Пурић: *Изложбена активност Народног музеја у Чачку 1953–2010.* [Exhibition Activity of National Museum in Cacak 1953–2010; L'activité d'exposition du Musée national à Cacak 1953 – 2010]. – XL, 2010, 269–306.
* Садржи: графике
141. Слободан Богојевић: *Инертни гасови у процесу контроле музејских инсеката* [Inert Gases in Control Process of Museum Insects; Les gaz inertes dans le processus de contrôle des insectes de musées]. – XL, 2010, 307–332.
* Садржи: илустрације.
142. Делфина Рајић: *Извештај о раду Народног музеја за 2010. годину.* – XL, 2010, 333–348.
143. Небојша Цвејић: *Зборник радова Народног музеја у Чачку XXXI–XL (библиографија 2001–2010)* [Collection of Works of The National Museum in Cacak XXXI–XL (Bibliography 2001–2010); Recueil des Travaux du Musée National de Cacak XXXI–XL (Bibliographie 2001–2010)]. – XL, 2010, 349–396.

2. Садржај по ауторима

АНОНИМ

1. Народни музеј Чачак 1952–2002. [*The National Museum Čačak 1952–2002; Musée national de Tchatchak de 1952 à 2002*]. – XXXI, 2001, 247–285.

* Садржи: фотографије.

* Садржај: Милош Тимотијевић: Народни музеј Чачак 1952–2002, 247–259; Милош Тимотијевић: Сталне поставке и изложбена активност музеја 1953–2002. године, 251–259; Катарина Дмитровић: Археолошко одељење, 259–266; Радивоје Бојовић: Одељење за историју, 267–271; Делфина Рајић: Одељење за историју уметности, 271–275; Снежана Шапоњић-Ашанин: Етнолошко одељење, 275–280; Милица Дрињаковић, Дејан Петровић: Одељење за конзервацију, 281–282; [Аноним]: Списак стално запослених радника у Народном музеју у Чачку 1952–2002, 281–283.

БАБИЋ, Александар

2. Александра Бабић: Изложбена делатност Археолошког одељења Народног музеја у Чачку 1952–2006. [*Exhibition Activity Of Archeology Department Of National Museum In Čacak (1952–2006); L'activité d'exposition de la section archéologique du Musée national à Čacak (1952–2006)*]. – XXXV, 2005, 373–384.

* Садржи: попис изложби; илустрације.

3. Александра Бабић, Гордана Јеремић: Двориште Народног музеја у Чачку – истраживања из 1977. године [*National Museum Yard in Čacak – Researches in 1977; La cour du Musée national à Čacak - recherches géophysiques durant l'année 2006*]. – XXXVI, 2006, 49–62.

* Садржи: илустрације.

БОГОЈЕВИЋ, Слободан

4. Слободан Богојевић: Инертни гасови у процесу контроле музејских инсеката [*Inert Gases in Control Process of Museum*

Insects; Les gaz inertes dans le processus de contrôle des insectes de musées]. – XL, 2010, 307–332.

* Садржи: илустрације.

БОЈОВИЋ, Александар

5. Александар Бојовић: Тема Страшног суда у цркви манастира Благовештење кабларско [*Theme of Last Judgment in Church of Monastery Kablar's Blagovestenje; Le thème du Jugement dernier dans l'église du monastère Blagovestenje du Kablar*]. – XL, 2010, 115–130.

* Садржи: илустрације.

БОЈОВИЋ, Невенка

6. Невенка Бојовић: Чолића конак из 1864. године у Вранићима код Чачка [*Colic's Konak from 1864 in Vranici near Čacak; Le „konak“ de Čolić de l'année 1864 à Vranici près de Čacak*]. – XXXIV, 2004, 53–61.

* Садржи: илустрације.

БОРОВЊАК, Ђурђија

7. Ђурђија Боровњак: Зграда Основне школе „Краљ Александар I” у Горњем Милановцу [*Building of Primary School 'King Alexander I' (Kralj Aleksandar I) in Gornji Milanovac; Le bâtiment de l'école primaire et du collège „Roi Alexandre I” à Gornji Milanovac*]. – XXXV, 2005, 85–94.

* Садржи: илустрације.

8. Ђурђија Боровњак: Пројекат за зграду финансијских надлештава у Чачку [*Project for the Building of Financial Government Offices in Čacak; Le projet pour le bâtiment des Bureaux financiers à Čacak*]. – XXXVII, 2007, 201–216.

* Садржи: илустрације.

ВАСИЛИЋ, Витомир

9. Витомир Василић: Административно-територијалне промене на територији

- општине Горњи Милановац 1815–1995. [Administrative-territorial Changes within The Gornji Milanovac Municipality from 1815 to 1995; Changements d'ordre administratif et territorial dans la commune de Gornji Milanovac entre les années 1815 et 1995]. – XXXI, 2001, 53–91.
- ВАСИЋ, Воислав
10. Растко Васић, Воислав Васић: *Лабуд из Мојсиња* [Swan from Mojsinje; Le cygne de Mojsinje]. – XXXIII, 2003, 11–17.
* Садржи: илустрације.
- ВАСИЋ, Растко
11. Лидија Никитовић, Растко Васић: *Хумка из бронзаног доба на локалитету Равнине у селу Јанчићи код Чачка* [A Bronze Age Mound at The Site Ravnine in The Village of Jančići near Čačak; Tertre de l'âge de bronze sur le site Ravnine dans la village de Jančići près de Tchatchak]. – XXXII, 2002, 23–36.
* Садржи: илустрације.
12. Растко Васић, Воислав Васић: *Лабуд из Мојсиња* [Swan from Mojsinje; Le cygne de Mojsinje]. – XXXIII, 2003, 11–17.
* Садржи: илустрације.
13. Растко Васић: *Белешке о Атеници* [Notes about Atenica; Notes sur Atenica]. – XXXIV, 2004, 21–27.
* Садржи: илустрације.
14. Растко Васић, Катарина Дмитровић: *Неколико случајних налаза из гвозденог доба са локалитета Гротница у Гучи* [Several Occasional Findings from the Iron Age from Grotnica Locality in Guca; Quelques trouvailles occasionnelles de l'âge du fer de la localité Grotnica à Guca]. – XXXVIII, 2008, 11–22.
* Садржи: илустрације.
- ВЕЉОВИЋ, Јелисавета
15. Јелисавета Вељовић: *Иконостас цркве Светог Ахилија у Ариљу – XIX век* [Iconostasis of Saint Achilles Church in Arilje from XIX century; L'iconostase de l'église de St-Achille à Arilje au XIX^{ème} siècle]. – XL, 2010, 131–164.
* Садржи: илустрације.
- ВЕСЕЛИЧИЋ, Милица
16. Милица Веселичић: *Сахрањивање током средњег века и новијег доба у праисторијским хумкама у чачанском крају* [Burial during Middle Ages and Later Period in the Prehistoric Mounds In Cacak Region; L'enterrement durant le Moyen-Âge et de temps nouveaux dans les tertres préhistoriques dans la région de Cacak]. – XXXVIII, 2008, 83–120.
* Садржи: илустрације.
17. Милица Веселичић: *Једна фибула са локалитета Соколица у Остри код Чачка (у оквиру прилога проучавања фибула са посувраћеном стопом и псеудонавојима на локалитетима у Србији)* [One Fibula from the Locality Sokolica in Ostra near Cacak (within the supplement of studying fibulae with backward turned feet and pseudo-coils on the localities in Serbia); Une fibule de la localité Sokolica à Ostra près de Cacak (dans le cadre de l'annexe de l'étude des fibules avec un pied rabattu et des pseudo-filets sur les localités en Serbie)]. – XXXIX, 2009, 33–56.
* Садржи: илустрације.
- ВУЈОВИЋ, Драгољуб М.
18. Драгољуб М. Вујовић: *Хајдуци Јевђовићи из Дубраве* [The Jevđovic Outlaws from Dubrava; Les haïdouks Jevdovic de Dubrava]. – XXXV, 2005, 109–137.
* Садржи: илустрације.
19. Драгољуб М. Вујовић: *Геопремер у Моравичком округу (Чачак, Горњи Милановац, Лучани и Ивањица) и оснивање катастра земљишта* [Surveying of Land in Morava Region (Cacak, Gornji Milanovac, Lucani And Ivanjica) and Founding of Land Cadastre; Le géo-mesurage dans la circonscription de la Morava (Cacak, Gornji Milanovac, Lucani et Ivanjica) et la constitution du cadastre des terrains]. – XXXVI, 2006, 175–190.
* Садржи: Попис села по општинама Моравичког округа са седиштем у Чачку (2007).

20. Драгољуб М. Вујовић: *Фотографи у Чачку* [*Photographers in Cacak; Les photographes à Cacak*]. – XXXVII, 2007, 217–264.
* Садржи: илустрације.
21. Драгољуб М. Вујовић: *Фотографи у Горњем Милановцу, Гучи и Ивањици* [*Photographers in Gornji Milanovac, Gusa and Ivanjica; Les photographes à Gornji Milanovac, Gusa Et Ivanjica*]. – XXXIX, 2009, 269–302.
* Садржи: илустрације.
22. Драгољуб М. Вујовић: *Милојко Перишић из Чачка, пројектант манастира Нова Грачаница у Сејдланду (Илиноис, Сједињене Америчке Државе)* [*Milojko Perisic from Cacak, designer of the monastery Nova Gracanica in state of Illinois In Usa; Milojko Perisic de Cacak, architecte du monastère Nova Gracanica à Seydland dans l'état d'Illinois, États-Unis d'Amérique*]. – XXXIX, 2009, 303–324.
* Садржи: илустрације.
- ВУКАДИНОВИЋ, Момир
23. Гордана Јеремић, Момир Вукадиновић: *Двориште Народног музеја у Чачку – геофизичка истраживања у 2006. години* [*National Museum Yard in Cacak – Geophysical Researches in 2006; La cour du Musée national à Cacak – recherches géophysiques durant l'année 2006*]. – XXXVI, 2006, 63–76.
* Садржи: илустрације.
- ВУЛОВИЋ, Милан
24. Милован Вуловић: *Српска социјал-демократска странка у Чачку 1903–1914. (Хронологија важнијих догађаја – из Радничких новина)* [*Serbian Socio-Democratic Party in Cacak (1903–1914) (Chronology of important events); Le Parti social-démocrate serbe à Tchatchak (1903–1914)*]. – XXXII, 2002, 227–303.
- ГОЈИЋ, Александра
25. Александра Гојић: *Римско стакло из Чачка и околине* [*Roman Glass from Cacak and Its Vicinity; Le verre romain de Cacak et de ses environs*]. – XXXVIII, 2008, 23–62.
* Садржи: илустрације.
26. Александра Гојић: *Случајни налази са простора касноантичке некрополе у Бељини* [*Accidental Findings on the Late Classical Necropolis in Beljina; Trouvailles occasionnelles de l'emplacement de la nécropole de la période antique-tardive à Beljina*]. – XXXIX, 2009, 57–66.
* Садржи: илустрације.
27. Гордана Јеремић, Александра Гојић: *Двориште Народног музеја у Чачку – истраживања из 1984. године у светлу нових проучавања* [*Cacak National Museum Yard – Researches from 1984 in the Light of New Studies; La cour du Musée national à Cacak – recherches en 1984 à la lumière de nouvelles études*]. – XL, 2010, 57–70.
* Садржи: илустрације.
- ДАВИДОВИЋ, Горан
28. Горан Давидовић, Милош Тимотијевић: *Жена и рат. „Друга страна“ окупације 1941–1945. године на простору чачанског краја* [*Woman and War. „The Other Side“ of Occupation 1941–1945 in Cacak Region; La femme et la guerre. L'envers de l'occupation de 1941–1945 sur la territoire de la région de Tchatchak*]. – XXXIII, 2003, 141–186.
29. Горан Давидовић, Милош Тимотијевић: *Други светски рат у чачанском крају – супротстављена тумачења* [*Second World War in Cacak Region – Opposed Opinions; La Deuxième Guerre mondiale dans la région de Cacak – interprétations en confrontation*]. – XXXV, 2005, 199–247.
* Садржи: Списак лица из чачанског краја, погинулих током Другог светског рата, који до сада нису уврштени у објављене пописе пострадалих
- ДМИТРОВИЋ, Катарина
30. Катарина Дмитровић: *Оловна икона култа подунавских коњаника из збирке Народног музеја у Чачку* [*The Lead Cult Icon of The Danube Basin Riders from The Collections of The National Museum in Čačak; Icône culturel en plomb des cavaliers danubiens dans la*

- collection du Musée national de Tchatchak*. – XXXI, 2001, 17–22.
* Садржи: фотографије.
31. Катарина Дмитровић: *Резултати археолошких истраживања праисторијске некрополе под хумкама на локалитету Руја у Дучаловићима [The Results of The Archaeological Research of The Prehistoric Mound Necropolis at The Site Ruja in Dučalovići; Résultats des fouilles archéologiques dans une nécropole préhistorique sur les pentes de la Ruja]*. – XXXII, 2002, 5–22.
* Садржи: илустрације.
32. Катарина Дмитровић: *Хумка из раног бронзаног доба на локалитету Рајића брдо код Гуче [Mound from Early Bronze Age from Site Rajića brdo near Guča; Tertre du début de l'âge de bronze]*. – XXXIII, 2003, 5–9.
* Садржи: илустрације.
33. Катарина Дмитровић: *Праисторијска некропола под хумкама на локалитету Бабињак у Доњој Краварици [Prehistoric Mound Necropolis on The Site Babinjak in Donja Kravarica; La nécropole préhistorique sous les tertres à la localité Babinjak à Donja Kravarica]*. – XXXIV, 2004, 9–20.
* Садржи: илустрације.
34. Катарина Дмитровић: *Резултати истраживања хумке на локалитету Сува Чесма у Лучанима [Results of Mound Research on the Locality Suva Cesma in Lucani; Les résultats des recherches à la localité Suva Cesma à Lucani]*. – XXXV, 2005, 35–49.
* Садржи: илустрације.
35. Катарина Дмитровић: *Погребни обичаји становништва бронзаног доба у Драгачеву [Funeral Customs of the Bronze Age Inhabitants in Dragacevo; Les coutumes funéraires de la population de l'âge du bronze au Dragacevo]*. – XXXVI, 2006, 11–30.
36. Катарина Дмитровић, Марија Љуштина: *Керамика из бронзаног доба на локалитету Соколица у Остри код Чачка [Ceramics from the Bronze Age on the Site Sokolica in Ostra near Cacak; La céramique de l'âge de bronze à la localité de Sokolica à Ostra, près de Cacak]*. – XXXVII, 2007, 11–34.
* Садржи: илустрације.
37. Растко Васић, Катарина Дмитровић: *Неколико случајних налаза из гвозденог доба са локалитета Гротница у Гучи [Several Occasional Findings from the Iron Age from Grotnica Locality in Guča; Quelques trouvailles occasionnelles de l'âge du fer de la localité Grotnica à Guča]*. – XXXVIII, 2008, 11–22.
* Садржи: илустрације.
38. Катарина Дмитровић: *Наруквице бронзаног доба из региона Чачка [Bronze Age Bracelets from Cacak Region; Les bracelets de l'Âge du bronze de la région de Cacak]*. – XXXIX, 2009, 11–32.
* Садржи: илустрације.
39. Катарина Дмитровић: *Група праисторијских тумула код воденице манастира Никоља у Пријевору код Чачка [A Group of Pre-historic Tumuli by the Mill of the Monastery Nikolje in Prijedor near Cacak; Le groupe des tumulus préhistoriques près du moulin à eau du monastère Nikolje à Prijedor, près de Cacak]*. – XL, 2010, 19–38.
* Садржи: илустрације.

ДРИЊАКОВИЋ, Милица

40. Милица Дрињаковић, Дејан Петровић: *Превентивна заштита – услови чувања и излагања предмета [Preventive Protection The Conditions for Objects Preservation and Exhibition; Protection préventive – condition nécessaires à la conservation et à la présentation des objets de musée]*. – XXXI, 2001, 237–246.
* Садржи: фотографије.

ДРЉЕВИЋ, Марија

41. Марија Дрљевић: *Архитектура два значајна јавна здања Чачка с краја четврте деценије XX века – Пошта и Железничка станица [Architecture of Two Significant Public Buildings in Cacak from the Fourth Decade of XX Century – Post Office and Railway Station; L'architecture de deux importants édifices publics de Cacak datant de la fin de*

la quatrième décennie du vingtième siècle – la Poste et la Gare]. – XXXV, 2005, 95–108.

* Садржи: илустрације.

ЈАНАКОВА, Маре

42. Маре Јанакова: *О историји и архитектури зграде Гимназије у Чачку* [Gimnazija – Secondary School Building in Čačak – History and Architecture; À propos de l'histoire et de l'architecture du bâtiment du lycée de Čačak]. – XXXV, 2005, 73–84.

* Садржи: илустрације.

ЈЕРЕМИЋ, Гордана

43. Александра Бабић, Гордана Јеремић: *Двориште Народног музеја у Чачку – истраживања из 1977. године* [National Museum Yard in Čačak – Researches in 1977; La cour du Musée national à Čačak – recherches géophysiques durant l'année 2006]. – XXXVI, 2006, 49–62.

* Садржи: илустрације.

44. Гордана Јеремић, Момир Вукадиновић: *Двориште Народног музеја у Чачку – геофизичка истраживања у 2006. години* [National Museum Yard in Čačak – Geophysical Researches in 2006; La cour du Musée national à Čačak – recherches géophysiques durant l'année 2006]. – XXXVI, 2006, 63–76.

* Садржи: илустрације.

45. Гордана Јеремић: *Представе посуда на вотивној ари из Јездине* [Images of Vessels on One Ara from the Classical Period Collection of the National Museum in Čačak; Les représentations de récipients sur une autel de la collection antique du Musée national à Čačak]. – XXXVII, 2007, 35–48.

* Садржи: илустрације.

46. Гордана Јеремић: *Римски бронзани Меркур из Бреснице* [Roman Bronze Mercury from Bresnica; Mercure romain en bronze de Bresnica]. – XL, 2010, 39–56.

* Садржи: илустрације.

47. Гордана Јеремић, Александра Гојгић: *Двориште Народног музеја у Чачку – истра-*

живања из 1984. године у светлу нових проучавања [Čačak National Museum Yard – Researches from 1984 in the Light of New Studies; La cour du Musée national à Čačak – recherches en 1984 à la lumière de nouvelles études]. – XL, 2010, 57–70.

* Садржи: илустрације.

ЈОВЕЛИЋ, Маријана

48. Маријана Јовелић: *Почетак стварања модерне униформе у Србији* [The Beginning of the Constitution of the Modern Uniform In Serbia; Le début de la création de l'uniforme moderne en Serbie]. – XXXVIII, 2008, 131–140.

* Садржи: илустрације.

КЛЕУТ, Иван

49. Иван Клеут: *Пример војне архитектуре у Чачку из опуса Драгутина Ђорђевића* [An Example of Military Architecture in Dragutin Djordjević's Opus; Exemple d'architecture militaire chez nous dans l'opus de Dragutin Dordević]. – XXXV, 2005, 65–72.

50. Маријана Јовелић: *Војни мундир у Србији од 1809. до 1941. године*. [Military Tunic in Serbia from 1809. to 1941.; L'uniforme militaire en Serbie de 1809 à 1941]. – XXXIX, 2009, 95–116.

* Садржи: илустрације.

КОМАДИНИЋ, Гроздана

51. Гроздана Комадинић: *Речник народне духовне културе чачанског краја (избор)* [Glossary of Folk Spiritual Culture of Čačak Region (selection); Le dictionnaire de la culture spirituelle nationale de la région de Čačak (choix)]. – XXXVI, 2006, 359–376.

КОТАРАЦ, Марина

52. Марина Котарац: *Средњовековно прстење из збирке Народног музеја у Чачку* [Medieval Rings from the Collection of the National Museum In Čačak; Les bagues moyenâgeuses de la collection du Musée national à Čačak]. – XXXVII, 2007, 49–66.

* Садржи: табеле; илустрације.

53. Весна Радић, Марина Котарац: *Средњовековни новац оставе Коштунући из Народног музеја у Чачку* [Medieval Coins of Remains Kostunici from the National Museum in Casak; *L'argent médiéval de l'héritage de Kostunici du Musée national à Casak*]. – XXXVIII, 2008, 121–130.
* Садржи: каталог новца; илустрације.
- ЛЕТИЋ, Ковиљка
54. Ковиљка Летић: *Женска занатска школа у Гучи* [Women's Craftsmen School in Guca; *L'École artisanale de filles à Guca*]. – XXXVI, 2006, 159–174.
55. Ковиљка Летић: *Основна школа у Зеокама од 1932. до 1945. године* [Primary School in Zeoke from 1932 to 1945; *L'école primaire à Zeoke de l'année 1932 à l'année 1945*]. – XXXVII, 2007, 133–148.
56. Ковиљка Летић: *Државни Дечји Дом у Чачку* [State Children's Home in Casak; *La pension publique pour enfants à Casak*]. – XXXIX, 2009, 167–172.
- ЉУШТИНА, Марија
57. Катарина Дмитровић, Марија Љуштина: *Керамика из бронзаног доба на локалитету Соколица у Остри код Чачка* [Ceramics from the Bronze Age on the Site Sokolica in Ostra near Casak; *La céramique de l'Âge de bronze à la localité de Sokolica à Ostra, près de Casak*]. – XXXVII, 2007, 11–34.
* Садржи: илустрације.
- МАРИНКОВИЋ, Радован М.
58. Радован М. Маринковић: *Чачанско књижевство до Првог светског рата* [The Bookselling in Čačak up to The First World War; *Librairie à Tchatchak avant la Première guerre mondiale*]. – XXXI, 2001, 105–112.
59. Радован М. Маринковић: *Протоколи умрлих о страдањима у борбама око Чачка у октобру/новембру 1915. године* [Death Protocols about Killed People in War in Neighbourhood of Casak on October/November 1915; *Registres des décès causés par les carnages pendant la Première guerre mondiale en octobre et novembre 1915 aux environs de Tchatchak*]. – XXXII, 2002, 187–198.
60. Радован М. Маринковић: *Протокол умрлих о страдању Чачана у пролеће и јесен 1944. године* [Death Protocols and Killing of Casak Citizens in The Spring and Autumn of 1944; *Registres de décès des habitants de Tchatchak péris au printemps et en automne 1944*]. – XXXIII, 2003, 187–194.
61. Радован М. Маринковић: *Парохијани цркве у Горачићима погинули у Другом светском рату* [Parishioners of the Church in Goracici Killed in Second World War; *Les paroissiens de l'église de Goracici qui ont péri durant la Deuxième Guerre mondiale*]. – XXXIV, 2004, 157–168.
62. Радован М. Маринковић: *Протоколи умрлих о страдању Чачана 1941. године* [Death Protocols about Hardships of Citizens of Casak in 1941; *Les protocoles de décès. À propos des citoyens de Casak ayant péri en 1941.*]. – XXXV, 2005, 185–198.
* Садржи: Именик погинулих
63. Радован М. Маринковић: *Протоколи умрлих о страдању Чачана од 1. јануара 1942. до 31. децембра 1944. године* [Protocols of Dead about Hardships of Casak Citizens from January 1, 1942 to December 31, 1944; *Les protocoles de décès à propos de la perte des citoyens de Casak du 1^{er} janvier 1942 au 31 décembre 1944*]. – XXXVI, 2006, 249–270.
* Садржи: Имена погинулих.
64. Радован М. Маринковић: *Одлазак последњих Турака из Горачића* [Leaving of the Remaining Turks From Goracici; *Le départ des derniers Turcs de Goracici*]. – XXXVII, 2007, 67–72.
* Садржи: два писма кнеза Милоша Обреновића упућена Василију – Васи Поповићу, кнезу Пожешке (Чачанске) нахије.
65. Радован М. Маринковић: *Кнез Драгић из Лознице (1766–1826)* [Duke Dragic from Loznica (1766–1826); *Le prince Dragic de*

Небојша ЦВЕЈИЋ

Loznica (1766–1826)]. – XXXVIII, 2008, 167–174.

* Садржи: илустрације.

66. Радован М. Маринковић: *Протоколи цркве у Котражи о погинулим у Другом светском рату* [Church Protocols in Kotraza about the Killed Ones from 1941 to 1945; Les protocoles de l'église à Kotraza concernant les personnes ayant péri de l'année 1941 à l'année 1945]. – XXXIX, 2009, 201–212.

МАРИЧИЋ, Душанка

67. Душанка Маричић: *Заоставитина војводе Степе Степановића у Војном музеју у Београду* [Legacy of Duke Stepa Stepanovic in Military Museum in Belgrade; La succession du Maréchal Stepa Stepanovic au Musée de l'Armée à Belgrade]. – XXXV, 2005, 153–160.

* Садржи: илустрације.

МАРКОВИЋ, Љубомир

68. Љубомир Марковић, Светислав Љ. Марковић: *Усмена сведочења о покушају ширења Топличког устанка на Моравички крај* [Oral Testimonies about the Trial of Toplica Rebellion to Spread In Morava Region; Les témoignages oraux sur la tentative d'expansion de l'insurrection de Toplica sur la région de la Morava]. – XXXVI, 2006, 143–158.

* Садржи: илустрације.

МАРКОВИЋ, Светислав Љ.

69. Илија Поповић, Светислав Љ. Марковић: *Демографски развој општине Чачак у периоду од 1948. до 2002. године* [Demographic Development of Municipality Cacak in the Period from 1948 to 2002; L'évolution démographique de la commune de Cacak durant la période de l'année 1948 à l'année 2002]. – XXXV, 2005, 249–274.

* Садржи: табеле и дијаграме са показатељима популационе динамике.

70. Љубомир Марковић, Светислав Љ. Марковић: *Усмена сведочења о покушају ширења Топличког устанка на Моравички крај* [Oral Testimonies about the Trial of Toplica

Rebellion to Spread In Morava Region; Les témoignages oraux sur la tentative d'expansion de l'insurrection de Toplica sur la région de la Morava]. – XXXVI, 2006, 143–158.

* Садржи: илустрације.

71. Светислав Љ. Марковић: *Прилог историји чачанског спорта* [History of Sport in Cacak – Supplement; Le complément à l'histoire du sport à Cacak]. – XXXVII, 2007, 265–310.

72. Светислав Љ. Марковић: *Пола века високог образовања у Чачку* [Half a Century of Higher Education in Cacak; Un demi-siècle d'enseignement supérieur à Cacak]. – XL, 2010, 221–238.

* Садржи: илустрације.

МАТИЈЕВИЋ, Милош

73. Милош Матијевић: *Одећа и оружје јаничарског рода у османлијској војсци* [Clothes and Weapons of Janissaries in the Ottoman Arm; La tenue vestimentaire et les armes du corps des janissaires dans l'Armée ottomane]. – XXXIX, 2009, 67–94.

* Садржи: илустрације.

МАТОВИЋ, Маријана

74. Маријана Матовић: *Легати (библиотеке целине) и личне библиотеке у Чачку: српско задужбинарско наслеђе* [Private Libraries – Legates In Cacak – Serbian Charitable Foundation Heritage; Bibliothèques particulières – legs à Cacak : l'héritage de la fondation serbe]. – XXXV, 2005, 275–332.

* Садржи: попис легата, илустрације.

75. Маријана Матовић: *Чачански трговци Матовићи: прилог за привредну историју Чачка XX века* [Cacak Tradesmen Matovic: Supplement for Cacak History of Economy of XX Century; Les commerçants Matovic de Cacak : complément à l'histoire économique de Cacak du XX^{ème} siècle]. – XXXVIII, 2008, 189–210.

* Садржи: илустрације.

МИЛОСАВЉЕВИЋ, Драгиша

76. Драгиша Милосављевић: *Манастири Дубница код Нове Вароши, Ковилје под Јавором и Сретење овчарско – историјско трајање, просторне и градитељске сродности* [Monastery Dubnica near Nova Varos, Kovilje below Javor and Ovcars Sretenje – Historical Existence, Space and Building Similarities; Les monastères Dubnica près de Nova Varos, Kovilje au pied du Javor et Sretenje del'Ovcars – cours historique, similitudes spatiales et architecturales]. – XL, 2010, 79–114.

* Садржи: илустрације.

МИЛОСАВЉЕВИЋ, Оливера

77. Оливера Милосављевић: *Хајдучија у Чачанском округу средином 19. века* [Haiduk Life in Cacak Region in the Mid XIX Century; Le brigandage dans le canton de Cacak au milieu du XIXème siècle]. – XXXIX, 2009, 117–148.

НИКИТОВИЋ, Лидија

78. Лидија Никитовић: *Прилог проучавању празних гробова у бронзаном добу Драгачева* [Contribution to The Study of Cenotaphs at Dragačevo Territory; Contribution à l'étude des cénotaphes sur le territoire de Dragačevo]. – XXXI, 2001, 5–15.

* Садржи: фотографије.

79. Лидија Никитовић, Растко Васић: *Хумка из бронзаног доба на локалитету Равнине у селу Јанчићи код Чачка* [A Bronze Age Mound at The Site Ravnine in The Village of Jančići near Čačak; Tertre de l'âge de bronze sur le site Ravnine dans la village de Jančići près de Tchatchak]. – XXXII, 2002, 23–36.

* Садржи: илустрације.

НИКОЛИЋ, Коста

80. Коста Николић: *Младен Жујовић у Врховној команди ЈВУО. прилог биографији* [Mladen Zujovic in the Supreme Command of Yugoslav Army in Homeland Biography Supplement; Mladen Zujovic dans le commandement suprême de la JVUO (Armée Yougoslave

En Patrie) – Complément à la biographie]. – XXXVII, 2007, 149–168.

НИКОЛИЋ, Радојко

81. Радојко Николић: *Над „Хајдучијом“ Пере Тодоровића* [Over „Haiduk Life“, of Pera Todorovic; A propos du „Brigandage“ – rubrique tenue par Pera Todorovic]. – XXXIII, 2003, 45–69.

НИКОЛОВА, Маја

82. Маја Николова: *Сећање на Болије : чачански ђаци школовани у Француској за време Првог светског рата* [Memories on Boulieu : Pupils from Cacak Educated in France during the First World War; En souvenir de Beau lieu. Les élèves de Cacak en France durant la Première Guerre mondiale]. – XXXVIII, 2008, 175–188.

* Садржи: илустрације.

ОБРАДОВИЋ, Милош

83. Милош Обрадовић: *Кнез и буљубаиша Периша из Миоковаца* [Duke and Military Commander from Miokovci; Chef de village et commandant Periša de Miokovci]. – XXXII, 2002, 141–145.

* Садржи: илустрације.

ОРБОВИЋ, Марија

84. Марија Орбовић: *Синиша Пауновић (1903–1995)* [Siniša Paunović; Siniša Paunović]. – XXXI, 2001, 155–184.

85. Марија Орбовић: *Непозната Милена Божовић* [Unknown Milena Bojovic; Milena Bojovic, l'inconnue]. – XXXVI, 2006, 77–98.

* Садржи: илустрације.

86. Марија Орбовић: *Веселин Миликић у сећањима савременика* [Veselin Milikic in Memories of his Contemporaries; Veselin Milikic dans les souvenirs des contemporains]. – XXXVII, 2007, 73–96.

* Садржи: илустрације.

87. Марија Орбовић: *Књижевна периодика у Чачку између два рата* [Literary Periodicals

Небојша ЦВЕЈИЋ

in Cacak between Two World Wars; La périodique littéraire à Cacak entre deux guerres]. – XXXVIII, 2008, 211–232.

88. Марија Орбовић: *Заборављени уметник Милорад Јовановић (1897–1966)* [*Forgotten Artist Milorad Jovanovic (1897–1966)*]; *L'artiste oublié Milorad Jovanovic (1897–1966)*]. – XXXIX, 2009, 173–200.

* Садржи: илустрације.

ПЕТРОВИЋ, Дејан

89. Милица Дрињаковић, Дејан Петровић: *Превентивна заштита – услови чувања и излагања предмета* [*Preventive Protection – The Conditions for Objects Preservation and Exhibition; Protection préventive – condition nécessaires à la conservation et à la présentation des objets de musée*]. – XXXI, 2001, 237–246.

* Садржи: фотографије.

90. Дејан Петровић: *Конзервација скифоса из Грчке античке збирке Народног музеја у Београду* [*Conservation of Single Sculls from The Classical Period Collection of National; Restauration d'un scyphos figurant dans la Collection d'antiques du Musée national de Belgrade*]. – XXXII, 2002, 211–226.

* Садржи: илустрације.

ПЕТРОВИЋ, Родољуб

91. Родољуб Петровић, Милош Тимотијевић: *Председници општине Чачак (1944–2010)* [*Municipality Presidents of Cacak (1944–2010)*]; *Les maires de Cacak (1944–2010)*]. – XXXIX, 2009, 213–234.

* Садржи: илустрације.

ПОПОВИЋ, Илија

92. Илија Поповић, Светислав Љ. Марковић: *Демографски развој општине Чачак у периоду од 1948. до 2002. године* [*Demographic Development of Municipality Cacak in the Period from 1948 to 2002; L'évolution démographique de la commune de Cacak durant la période de l'année 1948 à l'année 2002*]. – XXXV, 2005, 249–274.

* Садржи: табеле и дијаграми са показатељима популационе динамике.

ПОПОВИЋ, Љубодраг

93. Љубодраг Поповић: *Чачак очима савременика у првој половини XIX века* [*Čacak in The Eyes of Contemporaries in The First Half of The 19th Century; La ville de Tchatchak vue par un contemporain dans la première moitié du XIX^e siècle*]. – XXXI, 2001, 93–104.

ПУРИЋ, Мирослав

94. Мирослав Пурић: *Изложбена активност Народног музеја у Чачку 1953–2010.* [*Exhibition Activity of National Museum in Cacak 1953–2010; L'activité d'exposition du Musée national à Cacak 1953–2010*]. – XL, 2010, 269–306.

* Садржи: графике

РАДИЋ, Весна

95. Весна Радић, Марина Котарац: *Средњовековни новац остане Коштуничи из Народног музеја у Чачку* [*Medieval Coins of Remains Kostunici from the National Museum in Cacak; L'argent médiéval de l'héritage de Kostunici du Musée national à Cacak*]. – XXXVIII, 2008, 121–130.

* Садржи: каталог новца; илустрације.

РАДИЧЕВИЋ, Дејан

96. Дејан Радичевић: *Средњовековна некропола на локалитету Терме у Чачку* [*Medieval Necropolis at The Locality of Warm Baths in Čacak; Nécropole médiévale sur le site de thermes à Tchatchak*]. – XXXI, 2001, 23–40.

* Садржи: цртеже.

97. Дејан Радичевић: *Археолошка истраживања на Лишкој Гави код Гуче у 2000. и 2001. години* [*Archeological Researches on Liška Cava near Guča; Fouilles archéologiques dans la Liška Cava près de Guča au cours des années 2000 et 2001*]. – XXXII, 2002, 37–51.

* Садржи: илустрације.

98. Дејан Радичевић: *Археолошка истраживања на Лишкој Гави код Гуче у 2002. и 2006. години* [Archeological Researches at Liska Cava near Guca in 2002 and 2006; Les recherches archéologiques à la Liska Cava près de Guca au cours des années 2002 et 2006]. – XXXVI, 2006, 31–48.
* Садржи: илустрације.
- РАДОВАНОВИЋ, Зденка
99. Зденка Радовановић: *Читање и тумачење амбијенталних приказа Чачка са старих фотографија и разгледница* [Reading and Interpretation of Old Photographs and Picture Postcard of Cacak; Lecture et explication des quartiers de Tchatchak d'après des photos et des cartes illustrées d'autrefois]. – XXXIII, 2003, 71–88.
* Садржи: илустрације.
100. Зденка Радовановић: *Архитектонске грађевине Чачка на старим разгледницама* [Architectural Buildings in the Old Postcards and Photographs of Cacak; Les édifices architectoniques sur les anciennes cartes postales et photographies de Čačak]. – XXXIV, 2004, 107–128.
* Садржи: илустрације.
- РАДОВАНОВИЋ, Милош
101. Милош Радовановић: *Угоститељски објекти у Чачку (до Другог светског рата)* [Catering Facilities in Cacak (Until II World War); Les édifices hôteliers à Cacak (jusqu'à la Deuxième Guerre mondiale)]. – XXXVI, 2006, 99–118.
* Садржи: илустрације.
102. Милош М. Радовановић: *Типологија сеоских насеља и варошица на чачанском подручју* [Typology of Village and Small Town Settlements in Cacak Region; La typologie des agglomérations et des petite villes rurales sur le territoire de Cacak]. – XXXVIII, 2008, 301–324.
* Садржи: карте са типовима насеља.
- РАЈИЋ, Делфина
103. Делфина Рајић, Милош Тимотијевић: *Стварање српске Свете горе. Овчарско-кабларски манастири од XIV до краја XX века* [Creating of 'Serbian Holly Mountain' – Ovčar-Kablar Monasteries from XIV to The End of XX Century; Création du mont Athos serbe monastères de l'Ovčar et du Kablar (XIV^e siècle-fin du XX^e)]. – XXXII, 2002, 53–116.
104. Делфина Рајић: *Иконостас цркве Вознесења Христовог у Чачку* [Iconostasis of The Church of Christ Ascension in Cacak; Iconostase de l'église de l'Ascension à Tchatchak]. – XXXII, 2002, 117–140.
* Садржи: илустрације.
105. Делфина Рајић, Милош Тимотијевић: *Манастир Благовештење* [Monastery Blagovestenje; Monastère de l'annonciation]. – XXXIII, 2003, 19–44.
* Садржи: илустрације.
106. Делфина Рајић, Милош Тимотијевић: *Манастир Срепчење* [Monastery Sretenje; Le monastère Sretenje]. – XXXIV, 2004, 35–52.
* Садржи: илустрације.
107. Делфина Рајић, Милош Тимотијевић: *Манастир Св. Тројица под Овчаром* [The Monastery Sv. Trojice below Ovcar; Le monastère Sainte-Trinité au pied de l'Ovcar]. – XXXV, 2005, 51–64.
* Садржи: илустрације.
108. Делфина Рајић: *Извештај о раду Народног музеја у 2005. години.* – XXXV, 2005, 385–398.
109. Делфина Рајић: *Извештај о раду Народног музеја у 2006. години.* – XXXVI, 2006, 377–394.
110. Делфина Рајић: *Извештај о манифестацији „Летњи дани културе” у Чачку у 2006. години.* – XXXVI, 2006, 395–398.
111. Делфина Рајић: *Извештај о раду Народног музеја у 2007. години.* – XXXVII, 2007, 397–410.

Небојша ЦВЕЈИЋ

112. Делфина Рајић: Извештај о манифестацији „Летњи дани културе” у Чачку у 2007. години. – XXXVII, 2007, 411–412.
113. Делфина Рајић: Извештај о раду Народног музеја у 2008. години. – XXXVIII, 2008, 375–390.
114. Делфина Рајић: Извештај о раду Народног музеја за 2009. годину. – XXXIX, 2009, 325–342.
115. Делфина Рајић: Извештај о раду Народног музеја за 2010. годину. – XL, 2010, 333–348.

РАЦКОВИЋ, Мирјана

116. Мирјана Рацковић: Прилог за библиографију сликара Божића Рисимовића Рисима [Supplement to the Bibliography of a Painter Bogić Risimović Risim]. – XXXIV, 2004, 169–187.
* Садржи: Прилог за библиографију Божића Рисимовића Рисима (1938–2005), [326 библиографских јединица].
117. Мирјана Рацковић: Издавачка делатност Уметничке галерије „Надежда Петровић” у Чачку (1961–2006) [Publishing activity of Art Gallery ‘Nadezda Petrović’ in Čačak (1961–2006); L’édition de la Galerie d’art ‘Nadezda Petrović’ à Čačak (1961–2006)]. – XXXVI, 2006, 271–306.
* Садржи: Издања Уметничке галерије „Надежда Петровић” (1962–2006).
118. Мирјана Рацковић: Меморијал Надежде Петровић, оснивање и почеци: идеолошко-политички аспекти [Memorial of Nadezda Petrović, Foundation and Beginnings: Ideological-political Aspects; Mémorial de Nadezda Petrović, sa fondation et ses débuts: aspects idéologiques-politiques]. – XXXVIII, 2008, 285–300.
* Садржи: илустрације.
119. Мирјана Рацковић: Новински чланци о изложби Првог меморијала Надежде Петровић (1960. године) [Newspapers’ Articles

about Exhibition of the First Nadezda Petrović Memorial (1960); Les articles de journaux sur l’exposition du Premier Mémorial de Nadezda Petrović (1960)]. – XL, 2010, 165–178.

* Садржи: илустрације.

СТАНОЈЛОВИЋ, Нинослав

120. Нинослав Станојловић: Др Карло Белони (1812–1881) и његов рад у Чачку [DR Karlo Beloni (1812–1881) and his Service in Čačak; Dr Karl(o) Beloni et son activité professionnelle dans la ville de Tchatchak]. – XXXI, 2001, 41–52.
* Садржи: слику др Карла Белонија.

СТЕФАНОВИЋ, Тадија

121. Тадија Стефановић: Архитектура хотела „Крен” у Чачку [Architecture of The Hotel ‘Kren’ In Čačak; L’architecture de l’hôtel ‘Kren’ à Čačak]. – XXXVI, 2006, 119–142.
* Садржи: илустрације.

СТОЈИЋ, Милорад

122. Милорад Стојић: Неколико необјављених предмета са некрополе Бент-Лугови у Мојсињу [Some Unpublished Objects from the Necropolis Bent-Lugovi in Mojsinje; Quelque objets inédits de la nécropole Bent-Lugovi à Mojsinje]. – XXXIV, 2004, 29–34.
* Садржи: илустрације.

ТИМОТИЈЕВИЋ, Милош

123. Милош Тимотијевић: Политика, уметност и стварање традиције (Подизање споменика Надежди Петровић у Чачку 1955. године) [Politics, Art and Creation of Traditions (The Establishment of Nadezda Petrović Monument in Čačak in 1955); Politique, art et institution des tradition (A propos de l’élévation du monument à la mémoire de Nadezda Petrović en 1955 à Tchatchak)]. – XXXI, 2001, 113–153.
* Садржи: Прилог – Преписка између Општине Чачак и Ивана Мештровића која се чува у Народног музеју у Чачку у архивској збирци историјског одељења И-1588.
* Фотографије: један лист с таблама.

124. Делфина Рајић, Милош Тимотијевић: *Стварање српске Свете горе. Овчарско-кабларски манастири од XIV до краја XX века [Creating of 'Serbian Holly Mountain' – Ovčar-Kablar Monasteries from XIV to The End of XX Century; Création du mont Athos serbe monastères de l'Ovčar et du Kablar (XIV^e siècle-fin du XX^e)].* – XXXII, 2002, 53–116.
125. Делфина Рајић, Милош Тимотијевић: *Манастир Благовештење [Monastery Blagovestjenje; Monastère de l'annonciation].* – XXXIII, 2003, 19–44.
* Садржи: илустрације.
126. Горан Давидовић, Милош Тимотијевић: *Жена и рат. „Друга страна“ окупације 1941–1945. године на простору чачанског краја [Woman and War. „The Other Side“ of Occupation 1941–1945 in Cacak Region; La femme et la guerre. L'envers de l'occupation de 1941–1945 sur la territoire de la région de Tchatchak].* – XXXIII, 2003, 141–186.
127. Делфина Рајић, Милош Тимотијевић: *Манастир Сретење [Monastery Sretenje; Le monastère Sretenje].* – XXXIV, 2004, 35–52.
* Садржи: илустрације.
128. Милош Тимотијевић: *Борба традиција: називи улица у Чачку 1893–2005. [Fight among Traditions: Street Names in Cacak 1893–2005; Le combat de traditions. Les noms des rues à Cacak (1893–2005)].* – XXXIV, 2004, 75–106.
129. Делфина Рајић, Милош Тимотијевић: *Манастир Св. Тројица под Овчаром [The Monastery Sv. Trojice below Ovcar; Le monastère Sainte-Trinité au pied de l'Ovcar].* – XXXV, 2005, 51–64.
* Садржи: илустрације.
130. Горан Давидовић, Милош Тимотијевић: *Други светски рат у чачанском крају – супротстављена тумачења [Second World War in Cacak Region – Opposed Opinions; La Deuxième Guerre mondiale dans la région de Cacak – interprétations en confrontation].* – XXXV, 2005, 199–247.
- * Садржи: Списак лица из чачанског краја, погинулих током Другог светског рата, који до сада нису уврштени у објављене пописе настрадалих.
131. Милош Тимотијевић: *„Запуштени виноград Господњи“ : религиозност у чачанском крају током XX века (први део) [“Neglected Lord's Orchard”: Religious Practice in Cacak Region during XX Century; “Le vignoble dominical négligé”: la religiosité dans la région de Cacak durant le XX^{me} siècle (première partie)].* – XXXVI, 2006, 191–248.
132. Милош Тимотијевић: *Између „старе” и „нове” вере : религиозност у чачанском крају током XX века (други део) [Between ‘Old’ and ‘New’ Religion : Religiousness in Cacak Region during XX Century (II part); Entre “l'ancienne” et “la nouvelle” religion : la religiosité dans la région de Cacak durant le XX^eme siècle (deuxième partie)].* – XXXVII, 2007, 169–200.
133. Милош Тимотијевић: *У лавиринту унутрашњих граница – положај Чачка у територијалној подели Србије 1804–2009. године [In the Labyrinth within Internal Boundaries – Location of Cacak in the Territorial Division Of Serbia 1804–2009; Dans le labyrinthe des frontières intérieures – la situation de Cacak dans la répartition territoriale de la Serbie 1804–2009].* – XXXVIII, 2008, 233–284.
* Садржи: табеле са прегледом броја становника; карте територијалне поделе Србије.
134. Родољуб Петровић, Милош Тимотијевић: *Председници општине Чачак (1944–2010) [Municipality Presidents of Cacak (1944–2010); Les maires de Cacak (1944–2010)].* – XXXIX, 2009, 213–234.
* Садржи: илустрације.
135. Милош Тимотијевић: *„Први грађанин мале вароши“ : значај председника општине у локалној елити власти током социјализма – пример Чачка [First citizen of a small town: significance of a municipality president in local elite of authorities during*

- the socialist period – Cacak as an example; „Le premier citoyen de la petite ville“ : l'importance du maire au sein de l'élite locale du pouvoir durant le socialisme l'exemple de Cacak]. – XXXIX, 2009, 235–268.*
* Садржи: илустрације.
136. Милош Тимотијевић: Индустријализација Чачка 1944–1956. [Industrialization of Cacak 1944–1956; L'industrialisation de Cacak 1944–1956]. – XL, 2010, 239–268.
- ТРИФУНОВИЋ, Богдан
137. Богдан Трифуновић: Оглашавање и реклама учачанској периодици до Првог светског рата [Advertising and Advertisements in Cacak Periodicals up to The First World War; L'affichage et la publicité dans la périodique de Cacak jusqu'à la Première Guerre mondiale]. – XXXV, 2005, 161–184.
* Садржи: илустрације.
138. Богдан Трифуновић: Структура и организација окупационе управе на подручју Округа Чачак током Првог светског рата 1915–1918. [Structure and Organization of Occupational Administration in Cacak Region during First World War 1915–1918; La structure et l'organisation de l'administration d'occupation dans la région de la circonscription de Cacak durant la Première Guerre mondiale, 1915–1918.]. – XXXVII, 2007, 97–132.
* Садржи: илустрације.
139. Богдан Трифуновић: Перцепције фронта цивилног становништва Србије у Првом светском рату 1914–1918. [Perception of the Front by the Serbian Civil Population in the First World War 1914–1918; Les perceptions du front de la population civile de la Serbie durant la Première Guerre mondiale 1914–1918]. – XXXIX, 2009, 149–166.
- ЋИРЈАКОВИЋ, Ивана
140. Ивана Ћирјаковић: Технологија производње ракије [Technology of Brandy Production; Technologie de la production de l'eau-de-vie]. – XXXI, 2001, 213–235.
* Садржи: фотографије.
141. Ивана Ћирјаковић: Заветина у чачанском крају [Village Religious Festival in Cacak Region; „Zavétina“ ou „Obétina“]. – XXXII, 2002, 199–210.
* Садржи: илустрације.
142. Ивана Ћирјаковић: Традиционалне привредне зграде у чачанском крају [Traditional Economy Buildings in Cacak Region; Les communs dans la région de Tchatchak]. – XXXIII, 2003, 127–140.
* Садржи: илустрације.
143. Ивана Ћирјаковић: Чардаци – гостинске куће Западне Србије [Houses in a Turkish Style (Cardak) – Guest Houses of the West Serbia; Les „Tchardak“-s – maisons d'hôtes de la Serbie d'ouest]. – XXXIV, 2004, 63–73.
* Садржи: илустрације.
144. Ивана Ћирјаковић: Колекција плетених предмета Етнолошког одељења Народног музеја у Чачку [Collection of Basket Weaving of Ethnology Department of the National Museum in Cacak; La collection d'objets tressés de la section ethnologique du Musée national de Cacak]. – XXXV, 2005, 333–350.
* Садржи: каталог плетених предмета; илустрације.
145. Ивана Ћирјаковић: Керамичко посуђе из Етнолошке збирке Народног музеја у Чачку [Ceramic Dishes from Ethnology Collection of the National Museum; La vaisselle en céramique de la collection ethnologique du Musée national]. – XXXVII, 2007, 357–396.
* Садржи: каталог керамичког посуђа; илустрације.
- ЋИРКОВИЋ, Данијела
146. Данијела Ћирковић: Манастир Никоље у Овчарско-кабларској клисури – прилог познавању живота и имовинског стања манастира [Monastery Nikolje In Ovcarkablar Gorge – a supplement to the Way of Life and Standard of Living of the Monastery; Le monastère Nikolje dans les Gorges de l'Ovcarkablar – supplément à la connaissance de l'existence et des finances du monastère]. – XXXVIII, 2008, 141–166.

ФЕРЈАНЧИЋ, Снежана

147. Снежана Ферјанчић: Регрутација горњо-мезијских легија IV FLAVIA и VII CLAUDIA [Recruitment of the Legions of Moesia Superior; Le recrutement des légions de la Mésie Supérieure: IV FLAVIUS et VII CLAUDIUS]. – XXXVIII, 2008, 63–82.

* Садржи: табеле са подацима о пореклу војника.

148. Снежана Ферјанчић: Кохорте V Gallorum у подунавским провинцијама [Cohortes V Gallorum in the Danubian Provinces; Les cohortes V Gallorum dans les provinces danubiennes]. – XL, 2010, 71–78.

ЦВЕЈИЋ, Небојша

149. Небојша Цвејић: Зборник радова Народног музеја у Чачку XXXI–XL (библиографија 2001–2010) [Collection of Works of The National Museum in Čačak XXXI–XL (Bibliography 2001–2010); Recueil des Travaux du Musée National de Čačak XXXI–XL (Bibliographie 2001–2010)]. – XL, 2010, 349–396.

ЧКОЊЕВИЋ, Биљана

150. Биљана Чкоњевић: Фосилне флоре из језерских творевина северозападно од Чачка [Fossil flora from Lake Forms North – West of Čačak; La flore fossile provenant des créations lacustres au nord-ouest de Čačak]. – XXXV, 2005, 11–34.

* Садржи: илустрације.

151. Биљана Чкоњевић: Фосилни остатак молара *Mammuthus primigenius* пронађеног у Горичанима код Чачка [Fossil Remains of Molars *Mammuthus Primigenius* found in Goricani near Čačak; Le reste fossile des molaires du *Mammuthus primigenius* trouvé à Goricani, près de Čačak]. – XL, 2010, 11–18.

* Садржи: илустрације.

ЦОКОВИЋ, Горан

152. Горан Цокковић: Народна предања о хајдуку Исидору Бајићу [Folk Legends about Outlaw Isidor Bajic; Les traditions na-

tionales à propos du haïdouk Isidor Bajic]. – XXXV, 2005, 139–152.

* Садржи: илустрације.

ШАПОЊИЋ-АШАНИН, Снежана

153. Снежана Шапоњић-Ашанин: Деца у народној традицији [Children in Traditional Culture; Les enfants la culture traditionnelle]. – XXXI, 2001, 185–212.

* Садржи: фотографије.

154. Снежана Шапоњић-Ашанин: Култ ватре у светлу народне традиције [Cult of Fire in The Light of National Tradition; Culte du feu à la lumière de la tradition populaire]. – XXXII, 2002, 147–186.

* Садржи: илустрације.

155. Снежана Шапоњић-Ашанин: Гостопримство у чачанском и драгачевском крају [Hospitality in Čačak and Dragacevo Region; Hospitalité dans la région de Tchatčak et de Dragacevo]. – XXXIII, 2003, 89–125.

* Садржи: илустрације.

156. Снежана Шапоњић-Ашанин: Дар и даривање у чачанском крају [Gift and Gift Giving in Čačak Region; Le don et le donation dans la région de Čačak]. – XXXIV, 2004, 129–155.

* Садржи: илустрације.

157. Снежана Шапоњић-Ашанин: Магијски елементи у избору места и градњи куће чачанског краја [Magic Elements in Choosing a Place and House Building in Čačak Region; Les éléments de magie dans la culture d'habitation de la région de Čačak]. – XXXV, 2005, 351–372.

* Садржи: илустрације.

158. Снежана Шапоњић-Ашанин: Божићни циклус празника [Christmas Holidays Cycle; Le cycle des fêtes de Noël]. – XXXVI, 2006, 307–358.

* Садржи: илустрације.

159. Снежана Шапоњић-Ашанин: Слава као друштвена и религиозна категорија [Slava (Patron Saint's Day) as a Magic Social

Phenomenon; La fête Slava comme phénomène social de magie]. – XXXVII, 2007, 311–356.

* Садржи: илустрације.

160. Снежана Шапоњић-Ашанин: Свадба у служби обреда прелаза [Wedding in the Function of Ritual of Transferring; Le mariage au service du rite de passage]. – XXXVIII, 2008, 325–368.

* Садржи: илустрације.

161. Снежана Шапоњић – Ашанин: Бела покладна недеља у чачанском крају [White Carnival Week in Cacak Region; La semaine de Mardi gras dans la région de Cacak]. – XL, 2010, 179–220.

* Садржи: илустрације.

3. УДК

0 ОПШТА ГРУПА

014.3 ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ – Библиографија Зборника радова Народног музеја у Чачку

1. Небојша Цвејић: Зборник радова Народног музеја у Чачку XXXI–XL (библиографија 2001–2010) [Collection of Works of The National Museum in Čačak XXXI–XL (Bibliography 2001–2010); Recueil des Travaux du Musée National de Cacak XXXI–XL (Bibliographie 2001–2010)]. – XL, 2010, 349–396.

02(497.11)(09) Библиотекарство (Србија) (Излагање у историјском облику. Правни и историјски извори)

1. Маријана Матовић: Легати (библиотеке целине) и личне библиотеке у Чачку : српско задужбинарско наслеђе [Private Libraries – Legates In Cacak – Serbian Charitable Foundation Heritage; Bibliothèques particulières – legs à Cacak : l’héritage de la fondation serbe]. – XXXV, 2005, 275–332.

* Садржи: попис легата; илустрације.

050.488(497.1)“192/193“ Периодика књижевних новина – међуратни период

1. Марија Орбовић: Књижевна периодика у Чачку између два рата [Literary Periodicals in Cacak between Two World Wars; La périodique littéraire à Cacak entre deux guerres]. – XXXVIII, 2008, 211–232.

06.064(497.1)“196“ Изложбе (Југославија)

1. Мирјана Рацковић: Меморијал Надежде Петровић, оснивање и почеци: идеолошко-политички аспекти [Memorial of Nadezda Petrovic, Foundation and Beginnings: Ideological-political Aspects; Mémorial de Nadezda Petrovic, sa fondation et ses débuts: aspects idéologiques-politiques]. – XXXVIII, 2008, 285–300.

* Садржи: илустрације.

069(497.11)“1961/2006“ (082) Музеји. Сталне изложбе (Србија) 1961–2006 (Зборници)

1. Мирјана Рацковић: Издавачка делатност Уметничке галерије „Надежда Петровић“ у Чачку (1961–2006) [Publishing activity of Art Gallery ‘Nadezda Petrovic’ in Cacak (1961–2006); L’édition de la Galerie d’art “Nadezda Petrovic” à Cacak (1961–2006)]. – XXXVI, 2006, 271–306.

* Садржи: Издања Уметничке галерије „Надежда Петровић“ (1962–2006).

069(497.11)“2008“ Музеји. Сталне изложбе (Србија) 2008

1. Делфина Рајић: Извештај о раду Народног музеја у 2008. години. – XXXVIII, 2008, 375–390.

069(497.11)“2009“(047) Музеји. Сталне изложбе (Србија) 2009 (Извештаји)

1. Делфина Рајић: *Извештај о раду Народного музеја за 2009. годину.* – XXXIX, 2009, 325–342.

069(497.11)“2010”(047) Музеји (Србија) (Извештаји) 2010

2. Делфина Рајић: *Извештај о раду Народного музеја за 2010. годину.* – XL, 2010, 333–348.

069(497.11)(047.32) Музеји. Сталне изложбе (Србија) (Пословни и административни извештаји)

1. Делфина Рајић: *Извештај о раду Народного музеја у 2006. години.* – XXXVI, 2006, 377–394.
2. Делфина Рајић: *Извештај о раду Народного музеја у 2007. години.* – XXXVII, 2007, 397–410.

069(047.32) Музеји. Сталне изложбе (Пословни и административни извештаји)

1. Делфина Рајић: *Извештај о раду Народного музеја у 2005. години.* – XXXV, 2005, 385–398.

069:562/569(497.11) Музеји. Сталне изложбе: Систематска палеозоологија (Србија)

1. Биљана Чкоњевић: *Фосилни остатак молара Mammuthus primigeius пронађеног у Горичанима код Чачка [Fossil Remains of Molars Mammuthus Primigeius found in Goricanj near Cacak; Le reste fossile des molaires du Mammuthus primigenius trouvé à Goricanj, près de Cacak].* – XL, 2010, 11–18.

* Садржи: илустрације.

069.013(497.11) Јавни музеји (Србија)

1. *Народни музеј Чачак 1952–2002. [The National Museum Čačak 1952–2002; Musée national de Tchatchak de 1952 à 2002].* – XXXI, 2001, 247–285.

* Садржи: фотографије.

069.1(497.11)(047.32) Теорија о музејима. Музеологија (Србија) (Пословни и административни извештаји)

1. Делфина Рајић: *Извештај о манифестацији „Летњи дани културе” у Чачку у 2006. години.* – XXXVI, 2006, 395–398.
2. Делфина Рајић: *Извештај о манифестацији „Летњи дани културе” у Чачку у 2007. години.* – XXXVII, 2007, 411–412.

069.44:661.16 Конзервација експоната: Хемикалије за контролу штеточина. Дезинфектанти

1. Слободан Богојевић: *Инертни гасови у процесу контроле музејских инсеката [Inert Gases in Control Process of Museum Insects; Les gaz inertes dans le processus de contrôle des insectes de musées].* – XL, 2010, 307–332.

* Садржи: илустрације.

069.5(497.11)“1953/2010” Изложбе (Србија) 1953–2010

1. Мирослав Пурић: *Изложбена активност Народного музеја у Чачку 1953–2010. [Exhibition Activity of National Museum in Cacak 1953–2010; L'activité d'exposition du Musée national à Cacak 1953 – 2010].* – XL, 2010, 269–306.

* Садржи: графике

069.51:641.542(083.822) Кухињско посуђе и слична опрема : Музејски примерци (Инвентари)

1. Ивана Ђирјаковић: *Керамичко посуђе из Етнолошке збирке Народного музеја у Чачку [Ceramic Dishes from Ethnology Collection of the National Museum; La vaisselle en céramique de la collection ethnologique du Musée national].* – XXXVII, 2007, 357–396.

* Садржи: каталог керамичког посуђа; илустрације.

069.51:737.1(497.11)“13“ Метални новац : Музејски примерци (Србија) XIV век

1. Весна Радић, Марина Котарац: *Средњовековни новац оставе Коштунџи из Народного музеја у Чачку [Medieval Coins of*

Remains Kostunici from the National Museum in Cacak; L'argent médiéval de l'héritage de Kostunici du Musée national à Cacak. – XXXVIII, 2008, 121–130.

* Садржи: каталог новца; илустрације.

069.51:902/904(497.11) Археологија / Артефакти, антиквитети / Културни остаци историјског доба : Музејски примерци (Србија)

1. Александра Гојгић: *Римско стакло из Чачка и околине [Roman Glass from Cacak and Its Vicinity; Le verre romain de Cacak et de ses environs]*. – XXXVIII, 2008, 23–62.

* Садржи: илустрације.

069.51:904(497.11) Културни остаци историјског доба : Музејски примерци (Србија)

1. Милица Веселичић: *Једна фибула са локалитета Соколица у Остри код Чачка (у оквиру прилога проучавања фибула са посувраћеном стопом и псеудонавојима на локалитетима у Србији) [One Fibula from the Locality Sokolica in Ostra near Cacak (within the supplement of studying fibulae with backward turned feet and pseudo-coils on the localities in Serbia); Une fibule de la localité Sokolica à Ostra près de Cacak (dans le cadre de l'annexe de l'étude des fibules avec un pied rabattu et des pseudo-filets sur les localités en Serbie)]*. – XXXIX, 2009, 33–56.

* Садржи: илустрације.

2. Гордана Јеремић: *Римски бронзани Меркур из Бреснице [Roman Bronze Mercury from Bresnica; Mercure romain en bronze de Bresnica]*. – XL, 2010, 39–56.

* Садржи: илустрације.

069.51:904“652“(047.3) Културни остаци историјског доба : Музејски примерци “Антика“ (Посебни извештаји)

1. Гордана Јеремић: *Представе посуда на вотивној ари из Јездине [Images of Vessels on One Ara from the Classical Period Collection of the National Museum in Cacak; Les représentations de récipients sur une autel de la collection antique du Musée national à Cacak]*. – XXXVII, 2007, 35–48.

* Садржи: илустрације.

069.51:904“653“(083.82) Културни остаци историјског доба : Музејски примерци “Антика“ (Инвентари и каталози)

1. Марина Котарац: *Средњовековно прстење из збирке Народног музеја у Чачку [Medieval Rings from the Collection of the National Museum In Cacak; Les bagues moyenâgeuses de la collection du Musée national à Cacak]*. – XXXVII, 2007, 49–66.

* Садржи: табеле; илустрације.

070.485 Рекламне новине. Огласи

1. Богдан Трифуновић: *Оглашавање и реклама у чачанској периодици до Првог светског рата [Advertising and Advertisements in Cacak Periodicals up to The First World War; L'affichage et la publicité dans la périodique de Cacak jusqu'à la Première Guerre mondiale]*. – XXXV, 2005, 161–184.

* Садржи: илустрације.

2 РЕЛИГИЈА. ТЕОЛОГИЈА

2-63(497.11)“19“ Процеси у религији: Развојни процеси. Унутрашњи процеси (Србија), XX век

1. Милош Тимотијевић: *„Запуштени виноград Господњи“ : религиозност у чачанском крају током XX века (први део) [“Neglected Lord's Orchard”: Religious Practice in Cacak Region during XX Century; “Le vignoble dominical négligé”: la religiosité dans la région de Cacak durant le XX^{ème} siècle (première partie)]*. – XXXVI, 2006, 191–248.

2. Милош Тимотијевић: *Између „старе“ и „нове“ вере : религиозност у чачанском крају током XX века (други део) [Between ‘Old’ and ‘New’ Religion : Religiousness in Cacak Region during XX Century (II part); Entre “l'ancienne” et “la nouvelle” religion : la religiosité dans la région de Cacak durant le XX^{ème} siècle (deuxième partie)]*. – XXXVII, 2007, 169–200.

271.222(497.11)-523.6 Српска православна црква. Хришћанске црквене грађевине (Србија)

1. Данијела Ђирковић: *Манастир Никоље у Овчарско-кабларској клисури – прилог познавању живота и имовинског стања манастира [Monastery Nikolje In Ovsar-Kablar Gorge – a supplement to the Way of Life and Standard of Living of the Monastery; Le monastère Nikolje dans les Gorges de l’Ovsar-Kablar – supplément à la connaissance l’existence et des finances du monastère].* – XXXVIII, 2008, 141–166.
- 271.222(497.11)-523.6(497.11) – Српска православна црква. Хришћанске црквене грађевине (Србија)
1. Драгиша Милосављевић: *Манастири Дубница код Нове Вароши, Ковилје под Јавором и Сретeње овчарско – историјско трајање, просторне и грађитељске сродности [Monastery Dubnica near Nova Varos, Kovilje below Javor and Ovsar’s Sretenje – Historical Existence, Space and Building Similarities; Les monastères Dubnica près de Nova Varos, Kovilje au pied du Javor et Sretenje del’Ovsar – cours historique, similitudes spatiales et architecturales].* – XL, 2010, 79–114.
* Садржи: илустрације.
- 3 ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**
- 314.18(497.11)“1948/2002“(047.31)
Демографско стање (Србија) 1948–2002
(Научно-истраживачки извештаји)
1. Илија Поповић, Светислав Љ. Марковић: *Демографски развој општине Чачак у периоду од 1948. до 2002. године [Demographic Development of Municipality Casak in the Period from 1948 to 2002; L’évolution démographique de la commune de Casak durant la période de l’année 1948 a l’année 2002].* – XXXV, 2005, 249–274.
* Садржи: табеле и дијаграме са показатељима популационе динамике.
- 316.42(497.11) Друштвене промене у глобалним друштвима. Друштвени развој. Социологија развоја (Србија)
1. Горан Давидовић, Милош Тимотијевић: *Жена и рат. „Друга страна“ окупације 1941–1945. године на простору чачанског краја [Woman and War. „The Other Side“ of Occupation 1941–1945 in Casak Region; La femme et la guerre. L’envers de l’occupation de 1941–1945 sur la territoire de la région de Tchatchak].* – XXXIII, 2003, 141–186.
- 316.75:7.01(497.1)“196“ Нормативно и вредносно гледање културе : Теорија и филозофија уметности (Југославија) „196–“
1. Мирјана Рацковић: *Меморијал Надежде Петровић, оснивање и почеци: идеолошко-политички аспекти [Memorial of Nadezda Petrovic, Foundation and Beginnings: Ideological-political Aspects; Mémorial de Nadezda Petrovic, sa fondation et ses débuts: aspects idéologiques-politiques].* – XXXVIII, 2008, 285–300.
* Садржи: илустрације.
- 329.14(497.11) Политичке партије и покрети према општим погледима и циљевима – Социјалистички став. Социјалдемократски став (Србија)
1. Милован Вуловић: *Српска социјал-демократска странка у Чачку 1903–1914. (Хронологија важнијих догађаја – из Радничких новина) [Serbian Socio-Democratic Party in Casak (1903–1914) (Chronology of important events); Le Parti social-démocrate serbe à Tchatchak (1903–1914)].* – XXXII, 2002, 227–303.
- 338.45(497.11)“1944/1956” Индустриска производња (Србија) 1944–1956
1. Милош Тимотијевић: *Индустријализација Чачка 1944–1956. [Industrialization of Casak 1944–1956; L’industrialisation de Casak 1944–1956].* – XL, 2010, 239–268.
- 339.37(497.11)“19“ Трговина на мало. Мало-продаја (Србија), XX век
1. Маријана Матовић: *Чачански трговци Матовићи : прилог за привредну историју Чачка XX века [Casak Tradesmen Matovic: Supplement for Casak History of Economy of XX Century; Les*

commerçants Matovic de Cacak : complément à l'histoire économique de Cacak du XX^{ème} siècle. – XXXVIII, 2008, 189–210.

* Садржи: илустрације.

34:929 Атанацковић Д. (093.2) Биографија Драгића Атанацковића (Званични извори. Јавна документација)

1. Радован М. Маринковић: *Кнез Драгић из Лознице (1766–1826) [Duke Dragic from Loznica (1766–1826); Le prince Dragic de Loznica (1766–1826)]*. – XXXVIII, 2008, 167–174.

* Садржи: илустрације.

341.324(497.11)“1915/1918“(093) Запоседање територија. Управљање и искоришћавање ресурса окупираних територија (Србија) 1915–1918 (Историјски извори)

1. Богдан Трифуновић: *Структура и организација окупационе управе на подручју Округа Чачак током Првог светског рата 1915–1918. [Structure and Organization of Occupational Administration in Cacak Region during First World War 1915–1918; La structure et l'organisation de l'administration d'occupation dans la région de la circonscription de Cacak durant la Première Guerre mondiale, 1915–1918.]*. – XXXVII, 2007, 97–132.

* Садржи: илустрације.

342.25/26(497.11)“1804/2009“(093.2) Регионална аутономија. Самоуправа. Локални органи централне власти / Административно-територијална подела државе (Србија) 1804–2009 (Званични извори)

1. Милош Тимотијевић: *У лавиринту унутрашњих граница – положај Чачка у територијалној подели Србије 1804–2009. године [In the Labyrinth within Internal Boundaries – Location of Cacak in the Territorial Division Of Serbia 1804–2009; Dans le labyrinthe des frontières intérieures – la situation de Cacak dans la répartition territoriale de la Serbie 1804–2009]*. – XXXVIII, 2008, 233–284.

* Садржи: табеле са прегледом броја становника; карте територијалне поделе Србије.

35.071.5 Територија; Делокруг надлежности

1. Витомир Василић: *Административно-територијалне промене на територији општине Горњи Милановац 1815–1995. [Administrative-territorial Changes within The Gornji Milanovac Municipality from 1815 to 1995; Changements d'ordre administratif et territorial dans la commune de Gornji Milanovac entre les années 1815 et 1995]*. – XXXI, 2001, 53–91.

352(497.11)“1804/2009“(093.2) Локална управа. Општинска управа. Локална власт (Србија) 1804–2009 (Званични извори)

1. Милош Тимотијевић: *У лавиринту унутрашњих граница – положај Чачка у територијалној подели Србије 1804–2009. године [In the Labyrinth within Internal Boundaries – Location of Cacak in the Territorial Division Of Serbia 1804–2009; Dans le labyrinthe des frontières intérieures – la situation de Cacak dans la répartition territoriale de la Serbie 1804–2009]*. – XXXVIII, 2008, 233–284.

* Садржи: табеле са прегледом броја становника; карте територијалне поделе Србије.

352.075.31(497.11)“1945/2000“ Градоначелник (Србија) 1945–2000

1. Милош Тимотијевић: *„Први грађанин мале вароши“ : значај председника општине у локалној елити власти током социјализма – пример Чачка [First citizen of a small town: significance of a municipality president in local elite of authorities during the socialist period – Cacak as an example; „Le premier citoyen de la petite ville“ : l'importance du maire au sein de l'élite locale du pouvoir durant le socialisme – l'exemple de Cacak]*. – XXXIX, 2009, 235–268.

* Садржи: илустрације.

352.075.31:929(497.11)“1944/2010“ Биографије градоначелника (Србија) 1944–2010

1. Родољуб Петровић, Милош Тимотијевић: *Председници општине Чачак (1944–2010) [Municipality Presidents of Cacak (1944–2010); Les maires de Cacak (1944–2010)]*. – XXXIX, 2009, 213–234.

* Садржи: илустрације.

- 355.087.2(560) Професионални војници. Турска
1. Милош Матијевић: *Одећа и оружје јаничарског рода у османлијској војсци* [*Clothes and Weapons of Janissaries in the Ottoman Arm; La tenue vestimentaire et les armes du corps des janissaires dans l'Armée ottomane*]. – XXXIX, 2009, 67–94.
* Садржи: илустрације.
- 355.14:391(497.11)“18“ Униформе : Облачење. Мода (Србија), XX век
1. Маријана Јовелић: *Почетак стварања модерне униформе у Србији* [*The Beginning of the Constitution of the Modern Uniform In Serbia; Le début de la création de l'uniforme moderne en Serbie*]. – XXXVIII, 2008, 131–140.
* Садржи: илустрације.
- 355.141:391(497.11)“1809/1944“ Униформе : Облачење. Мода (Србија) 1809–1944
1. Маријана Јовелић: *Војни мундир у Србији од 1809. до 1941. године*. [*Military Tunic in Serbia from 1809. to 1941.; L'uniforme militaire en Serbie de 1809 à 1941*]. – XXXIX, 2009, 95–116.
* Садржи: илустрације.
- 355.141.2:391(560) Униформе : Облачење. Мода (Турска)
1. Милош Матијевић: *Одећа и оружје јаничарског рода у османлијској војсци* [*Clothes and Weapons of Janissaries in the Ottoman Arm; La tenue vestimentaire et les armes du corps des janissaires dans l'Armée ottomane*]. – XXXIX, 2009, 67–94.
* Садржи: илустрације.
- 355.21(398)“01/02“ Регрутовање оружаних снага (Југоисточна Европа, Дакија, Панонија, Илирија, Далмација) II–III век н. е.
1. Снежана Ферјанчић: *Регрутација горњомезијских легија IV FLAVIA и VII CLAUDIA* [*Recruitment of the Legions of Moesia Superior; Le recrutement des légions de la Mésie Supérieure: IV FLAVIUS et VII CLAUDIUS*]. – XXXVIII, 2008, 63–82.
- * Садржи: табеле са подацима о пореклу војника.
- 37.018.3(497.11)“1920/1924“ Образовање у институцијама са смештајем, домовима, интернатима (Србија) 1920–1924
1. Ковиљка Летић: *Државни Дечји Дом у Чачку* [*State Children's Home in Cacak; La pension publique pour enfants à Cacak*]. – XXXIX, 2009, 167–172.
- 371.212(=163.41)(44)“1914/1918“ (093.2) Српски ученици у Француској 1914–1918 (Званични извори)
1. Маја Николова: *Сећање на Болије : чачански ђаци школовани у Француској за време Првог светског рата* [*Memories on Boulieu : Pupils from Cacak Educated in France during the First World War; En souvenir de Beaulieu. Les élèves de Cacak en France durant la Première Guerre mondiale*]. – XXXVIII, 2008, 175–188.
* Садржи: илустрације.
- 373.3(497.11)(091) Основне школе (Србија) (Историјско излагање у ужем смислу)
1. Ковиљка Летић: *Основна школа у Зеокама од 1932. до 1945. године* [*Primary School in Zeoke from 1932 to 1945; L'école primaire à Zeoke de l'année 1932 à l'année 1945*]. – XXXVII, 2007, 133–148.
- 377.4(497.11) Средње школе (Србија)
1. Ковиљка Летић: *Женска занатска школа у Гучи* [*Women's Craftsmen School in Gusa; L'École artisanale de filles à Gusa*]. – XXXVI, 2006, 159–174.
- 378(497.11)“1960/...” Високо образовање (Србија)
1. Светислав Љ. Марковић: *Пола века високог образовања у Чачку* [*Half a Century of Higher Education in Cacak; Un demi-siècle d'enseignement supérieur à Cacak*]. – XL, 2010, 221–238.
* Садржи: илустрације.

39 Етнологија. Етнографија. Обичаји. Традиције. Начин живота. Фолклор

1. Ивана Ђирјаковић: *Традиционалне привредне зграде у чачанском крају* [Traditional Economy Buildings in Cacak Region; Les communs dans la région de Tchatchak]. – XXXIII, 2003, 127–140.

* Садржи: илустрације.

2. Невенка Бојовић: *Чолића конак из 1864. године у Вранићима код Чачка* [Colić's Konak from 1864 in Vranici near Cacak; Le „konak“ de Čolić de l'année 1864 à Vranići près de Čačak]. – XXXIV, 2004, 53–61.

* Садржи: илустрације.

3. Ивана Ђирјаковић: *Чардаци – гостинске куће Западне Србије* [Houses in a Turkish Style (Cardak) – Guest Houses of the West Serbia; Les „Tchardak“-s – maisons d'hôtes de la Serbie d l'ouest]. – XXXIV, 2004, 63–73.

* Садржи: илустрације.

39(497.11) Етнологија. Етнографија. Обичаји. Традиције. Начин живота. Фолклор (Србија)

1. Снежана Шапоњић-Ашанин: *Дар и даривање у чачанском крају* [Gift and Gift Giving in Cacak Region; Le don et le donation dans la région de Čačak]. – XXXIV, 2004, 129–155.

* Садржи: илустрације.

39:2-445 Етнологија. Етнографија. Обичаји. Традиције. Начин живота. Фолклор : Обичаји и понашање у домаћинству

1. Снежана Шапоњић-Ашанин: *Слава као друштвена и религиозна категорија* [Slava (Patron Saint's Day) as a Magic Social Phenomenon; La fête Slava comme phénomène social de magie]. – XXXVII, 2007, 311–356.

* Садржи: илустрације.

39:746.7(083.822) Етнологија. Етнографија. Обичаји. Традиције. Начин живота. Фолклор : Уплитање прућа. Израда корпи. Уплитање трске (Инвентари – пописи сталних збирки)

1. Ивана Ђирјаковић: *Колекција плетених предмета Етнологишког одељења Народног музеја у Чачку* [Collection of Basket Weaving

of Ethnology Department of the National Museum in Cacak; La collection d'objets tressés de la section ethnologique du Musée national de Cacak]. – XXXV, 2005, 333–350.

* Садржи: каталог плетених предмета; илустрације.

392.5(497.11) Брак. Венчање. Свадба (Србија)

1. Снежана Шапоњић-Ашанин: *Свадба у служби обреда прелаза* [Wedding in the Function of Ritual of Transferring; Le mariage au service du rite de passage]. – XXXVIII, 2008, 325–368.

* Садржи: илустрације.

392.72(497.11) Гостољубивост (Србија)

1. Снежана Шапоњић-Ашанин: *Гостопримство у чачанском и драгачевском крају* [Hospitality in Cacak and Dragacevo Region; Hospitalité dans la région de Tchatchak et de Dragacevo]. – XXXIII, 2003, 89–125.

* Садржи: илустрације.

398(497.11)(038) Фолклор у ужем смислу (Србија) (Речници)

1. Гроздана Комадинић: *Речник народне духовне културе чачанског краја (избор)* [Glossary of Folk Spiritual Culture of Cacak Region (selection); Le dictionnaire de la culture spirituelle nationale de la région de Cacak (choix)]. – XXXVI, 2006, 359–376.

398.3 Народна веровања и обичаји

1. Снежана Шапоњић-Ашанин: *Деца у народној традицији* [Children in Traditional Culture; Les enfants la culture traditionnelle]. – XXXI, 2001, 185–212.

* Садржи: фотографије.

398.31 Веровања и обичаји који се тичу ватре

1. Снежана Шапоњић-Ашанин: *Култ ватре у светлу народне традиције* [Cult of Fire in The Light of National Tradition; Culte du feu à la lumière de la tradition populaire]. – XXXII, 2002, 147–186.

* Садржи: илустрације.

398.332.1 Пролећни празници

1. Ивана Ђирјаковић: *Заветина у чачанском крају [Village Religious Festival in Cacak Region; „Zavétina“ ou „Obétina“]*. – XXXII, 2002, 199–210.

* Садржи: илустрације.

398.332.416 Божић и божићни празници

1. Снежана Шапоњић-Ашанин: *Божићни циклус празника [Christmas Holidays Cycle; Le cycle des fêtes de Noël]*. – XXXVI, 2006, 307–358.

* Садржи: илустрације.

398.332.47(497.11) Празници пре и после ускршњег поста. Покладни уторак (Србија)

1. Снежана Шапоњић-Ашанин: *Бела покладна недеља у чачанском крају [White Carnival Week in Cacak Region; La semaine de Mardi gras dans la région de Cacak]*. – XL, 2010, 179–220.

* Садржи: илустрације.

398.341(497.11) Кућа (Србија)

1. Снежана Шапоњић-Ашанин: *Магијски елементи у избору места и градњи куће чачанског краја [Magic Elements in Choosing a Place and House Building in Cacak Region; Les éléments de magie dans la culture d'habitation de la région de Cacak]*. – XXXV, 2005, 351–372.

* Садржи: илустрације.

5 МАТЕМАТИКА И ПРИРОДНЕ НАУКЕ

528.4(497.11)(09) Премаер земљишта. Катастарски премер (Србија) (Излагање у историјском облику. Правни и историјски извори)

1. Драгољуб М. Вујовић: *Геопремер у Моравичком округу (Чачак, Горњи Милановац, Лучани и Ивањица) и оснивање катастра земљишта [Surveying of Land in Morava Region (Cacak, Gornji Milanovac, Lucani And*

Ivanjica) and Founding of Land Cadastre; Le géo-mesurage dans la circonscription de la Morava (Cacak, Gornji Milanovac, Lucani et Ivanjica) et la constitution du cadastre des terrains]. – XXXVI, 2006, 175–190.

* Садржи: *Попис села по општинама Моравичког округа са седиштем у Чачку (2007)*

56(497.11)(047.31) Палеонтологија (Србија) (Научно-истраживачки извештаји)

1. Биљана Чкоњевић: *Фосилне флоре из језерских творевина северозападно од Чачка [Fossil flora from Lake Forms North – West of Cacak; La flore fossile provenant des créations lacustres au nord-ouest de Cacak]*. – XXXV, 2005, 11–34.

* Садржи: илустрације.

6 ПРИМЕЊЕНЕ НАУКЕ. МЕДИЦИНА. ТЕХНИКА

640.43(497.11)“19“(091)Ресторани.Гостионице (Србија), XX век (Историјско излагање у ужем смислу)

1. Милош Радовановић: *Угоститељски објекти у Чачку (до Другог светског рата) [Catering Facilities in Cacak (Until II World War); Les édifices hôteliers à Cacak (jusqu'à la Deuxième Guerre mondiale)]*. – XXXVI, 2006, 99–118.

* Садржи: илустрације.

655.4 Издаваштво и књижевство уопште

1. Радован М. Маринковић: *Чачанско књижевство до Првог светског рата [The Bookselling in Čačak up to The First World War; Librairie à Tchatchak avant la Première guerre mondiale]*. – XXXI, 2001, 105–112.

659.131.72 Оглашавање у публикацијама; Поставаљање, лоцирање рекламе

1. Богдан Трифуновић: *Оглашавање и реклама у чачанској периодици до Првог светског*

pama [Advertising and Advertisements in Cacak Periodicals up to The First World War; L'affichage et la publicité dans la périodique de Cacak jusqu'à la Première Guerre mondiale]. – XXXV, 2005, 161–184.

* Садржи: илустрације.

663.5 Алкохол за пиће. Алкохолне течности (жестока пића). Дестилација, пречишћавање

1. Ивана Ђирјаковић: *Технологија производње ракије [Technology of Brandy Production; Technologie de la production de leaju-de-vie]. – XXXI, 2001, 213–235.*

* Садржи: фотографије.

69:929 Перишић М. Биографија Милојка Перишића

1. Драгољуб М. Вујовић: *Милојко Перишић из Чачка, пројектант манастира Нова Грачаница у Сејдланду (Илиноис, Сједињене Америчке Државе) [Milojko Perisic from Cacak, designer of the monastery Nova Gracanica in state of Illinois In Usa; Milojko Perisic de Cacak, architecte du monastère Nova Gracanica à Seydland dans l'état d'Illinois, États-Unis d'Amérique]. – XXXIX, 2009, 303–324.*

* Садржи: илустрације.

7 УМЕТНОСТ. СПОРТ. РАЗОНОДА

7.025 Оштећење, пропадање. Очување, заштита.

1. Милица Дрињаковић, Дејан Петровић: *Превентивна заштита – услови чувања и излагања предмета [Preventive Protection – The Conditions for Objects Preservation and Exhibition; Protection préventive – condition nécessaires à la conservation et à la présentation des object de musée]. – XXXI, 2001, 237–246.*

* Садржи: фотографије.

2. Дејан Петровић: *Конзервација скифоса из Грчке античке збирке Народног музеја у Београду [Conservation of Single Sculls from The Classical Period Collection of National;*

Restauration d'un scyphos figurant dans la Colletion d'antiques du Musée national de Belgrade]. – XXXII, 2002, 211–226.

* Садржи: илустрације.

725(497.11) Јавне, управне, пословне, индустријске зграде. Световна архитектура уопште (Србија)

1. Зденка Радовановић: *Архитектонске грађевине Чачка на старим разгледницама [Architectural Buildings in the Old Potcards and Photographs of Cacak; Les édifices architectoniques sur les anciennes cartes postales et photographies de Čačak]. – XXXIV, 2004, 107–128.*

* Садржи: илустрације.

725(497.11)(083.94) Јавне, управне, пословне, индустријске зграде. Световна архитектура уопште (Србија) (Пројекти)

1. Ђурђија Боровњак: *Пројекат за зграду финансијских надлеиштава у Чачку [Project for the Building of Financial Government Offices in Cacak; Le projet pour le bâtiment des Bureaux financiers à Cacak]. – XXXVII, 2007, 201–216.*

* Садржи: илустрације.

725.161(497.11)“19“ Зграде пошта (Србија), XX век

1. Марија Дрљевић: *Архитектура два значајна јавна здања Чачка с краја четврте деценије XX века – Пошта и Железничка станица [Architecture of Two Significant Public Buildings in Cacak from the Fourth Decade of XX Century – Post Office and Railway Station; L'architecture de deux importants édifices publics de Cacak datant de la fin de la quatrième décennie du vingtième siècle – la Poste et la Gare]. – XXXV, 2005, 95–108.*

* Садржи: илустрације.

725.181(497.11)“19“ Војне зграде уопште (Србија), XX век

1. Иван Клеут: *Пример војне архитектуре у Чачку из опуса Драгутина Ђорђевића [An Example of Military Architecture in Dragutin*

- Djordjević's Opus; Exemple d'architecture militaire chez nous dans l'opus de Dragutin Dordević]. – XXXV, 2005, 65–72.*
- 725.31(497.11)“19“ Железничке станице (Србија), XX век**
1. Марија Дрљевић: *Архитектура два значајна јавна здања Чачка с краја четврте деценије XX века – Пошта и Железничка станица [Architecture of Two Significant Public Buildings in Čacak from the Fourth Decade of XX Century – Post Office and Railway Station; L'architecture de deux importants édifices publics de Čacak datant de la fin de la quatrième décennie du vingtième siècle – la Poste et la Gare]. – XXXV, 2005, 95–108.*
* Садржи: илустрације.
- 725.945:323 Спомен обележја. Споменици : Унутрашња политика**
1. Милош Тимотијевић: *Политика, уметност и стварање традиције (Подизање споменика Надежди Петровић у Чачку 1955. године) [Politics, Art and Creation of Traditions (The Establishment of Nadežda Petrović Monument in Čacak in 1955); Politique, art et institution des tradition (A propos de l'élévation du monument à la mémoire de Nadežda Petrović en 1955 à Tchatchak)]. – XXXI, 2001, 113–153.*
* Садржи: Прилог – Преписка између Општине Чачак и Ивана Мештровића који се чува у Народном музеју у Чачку у архивској збирци историјског одељења И–1588.
* Фотографије.
- 726.54(73) Цркве (САД)**
1. Драгољуб М. Вујовић: *Милојко Перишић из Чачка, пројектант манастира Нова Грачаница у Сејдланду (Илиноис, Сједињене Америчке Државе) [Milojko Perisic from Čacak, designer of the monastery Nova Gracanica in state of Illinois In Usa; Milojko Perisic de Čacak, architecte du monastère Nova Gracanica à Seydland dans l'état d'Illinois, États-Unis d'Amérique]. – XXXIX, 2009, 303–324.*
* Садржи: илустрације.
- 726.591:75.052.046(497.11)“18” Детаљи ентеријера хришћанских цркава. Олтари. Проповедаонице : Украси. Орнаментика (Србија), XIX век**
1. Јелисавета Вељовић: *Иконостас цркве Светог Ахилија у Ариљу – XIX век [Iconostasis of Saint Achilles Church in Arilje from XIX century; L'iconostase de l'église de St-Achille à Arilje au XIX^{ème} siècle]. – XL, 2010, 131–164.*
* Садржи: илустрације.
- 726.7“13/19“ Самостанске зграде. Верски домови, XIV–XX век**
1. Делфина Рајић, Милош Тимотијевић: *Стварање српске Свете горе. Овчарско-кабларски манастири од XIV до краја XX века [Creating of 'Serbian Holly Mountain' – Ovčar-Kablar Monasteries from XIV to the End of XX Century; Création du mont Athos serbe monastères de l'Ovčar et du Kablar (XIV^e siècle-fin du XX^e)]. – XXXII, 2002, 53–116.*
- 726.71(497.11) Хришћански манастири (Србија)**
1. Делфина Рајић, Милош Тимотијевић: *Манастир Благовештење [Monastir Blagovestjenje; Monastère de l'annonciation]. – XXXIII, 2003, 19–44.*
* Садржи: илустрације.
 2. Делфина Рајић, Милош Тимотијевић: *Манастир Сретење [Monastir Sretenje; Le monastère Sretenje]. – XXXIV, 2004, 35–52.*
* Садржи: илустрације.
- 726.71(497.11) Хришћански манастири (Србија)**
1. Драгиша Милосављевић: *Манастири Дубница код Нове Вароши, Ковиле под Јавором и Сретење овчарско – историјско трајање, просторне и грађитељске сродности [Monastery Dubnica near Nova Varos, Kovilje below Javor and Ovcar's Sretenje – Historical Existence, Space and Building Similarities; Les monastères Dubnica près de Nova Varos, Kovilje au pied du Javor et Sretenje del'Ovcar]*

– *cours historique, similitudes spatiales et architecturales*]. – XL, 2010, 79–114.

* Садржи: илустрације.

726.71(497.11)“15“ Хришћански манастири (Србија), XVI век

1. Делфина Рајић, Милош Тимотијевић: *Манастир Св. Тројица под Овчаром* [The Monastery Sv. Trojice below Ovcар; Le monastère Sainte-Trinité au pied de l'Ovcар]. – XXXV, 2005, 51–64.

* Садржи: илустрације.

727.1(497.11)“19“ Школске зграде. Архитектура школских зграда (Србија), XX век

1. Маре Јанакoва: *О историји и архитектури зграде Гимназије у Чачку* [Gimnazija – Secondary School Building in Cacак– History and Architecture; À propos de l'histoire et de l'architecture du bâtiment du lycée de Cacак]. – XXXV, 2005, 73–84.

* Садржи: илустрације.

2. Ђурђија Боровњак: *Зграда Основне школе „Краљ Александар I“ у Горњем Милановцу* [Building of Primary School 'King Alexander I' (Kralj Aleksandar I) in Gornji Milanovac; Le bâtiment de l'école primaire et du collège „Roi Alexandre I“ à Gornji Milanovac]. – XXXV, 2005, 85–94.

* Садржи: илустрације.

728.51(497.11)“18“ Зграде за смештај туриста. Зграде за смештај гостију (Србија), XIX век

1. Тадија Стефановић: *Архитектура хотела „Крен“ у Чачку* [Architecture of The Hotel 'Kren' In Cacак; L'architecture de l'hôtel "Kren" à Cacак]. – XXXVI, 2006, 119–142.

* Садржи: илустрације.

728.6(497.11) Сеоска стамбена архитектура. Мање сеоске стамбене зграде (Србија)

1. Ивана Ђирјаковић: *Традиционалне привредне зграде у чачанском крају* [Traditional Economy Buildings in Cacак Region; Les cotinuns dans la région de Tchatchak]. – XXXIII, 2003, 127–140.

* Садржи: илустрације.

2. Невенка Бојовић: *Чолића конак из 1864. године у Вранићима код Чачка* [Colic's Konak from 1864 in Vranici near Cacак; Le „konak“ de Čolić de l'année 1864 à Vranici près de Čačак]. – XXXIV, 2004, 53–61.

* Садржи: илустрације.

3. Ивана Ђирјаковић: *Чардаци – гостинске куће Западне Србије* [Houses in a Turkish Style (Cardak) – Guest Houses of the West Serbia; Les „Tchardak“-s – maisons d'hôtes de la Serbie d l'ouest]. – XXXIV, 2004, 63–73.

* Садржи: илустрације.

73/76:069.9(497.11)“1960“ (046) Сталне уметничке изложбе (Србија) (Новински чланци) 1960

1. Мирјана Рацковић: *Новински чланци о изложби Првог меморијала Надежде Петровић (1960. године)* [Newspapers' Articles about Exhibition of the First Nadezda Petrovic Memorial (1960); Les articles de journaux sur l'exposition du Premier Mémorial de Nadezda Petrovic (1960)]. – XL, 2010, 165–178.

* Садржи: илустрације.

75:929 Биографије сликара

1. Мирјана Рацковић: *Новински чланци о изложби Првог меморијала Надежде Петровић (1960. године)* [Newspapers' Articles about Exhibition of the First Nadezda Petrovic Memorial (1960); Les articles de journaux sur l'exposition du Premier Mémorial de Nadezda Petrovic (1960)]. – XL, 2010, 165–178.

* Садржи: илустрације.

75.046.7(497.11) Мотиви и теме у сликарству. Религиозне теме (Србија)

1. Делфина Рајић: *Иконостас цркве Вазнесења Христовог у Чачку* [Iconostatis of The Church of Christ Ascension in Cacак; Iconostase de l'église de l'Ascension à Tchatchak]. – XXXII, 2002, 117–140.

* Садржи: илустрације.

75.052(497.11)“16“ Осликане зидне површине. Фреске. Сlike на зидовима, таваницама итд. (Србија), XV век

1. Александар Бојовић: *Тема Страшног суда у цркви манастира Благовештење кабларско* [Theme of Last Judgment in Church of Monastery Kablar's Blagovestenje; Le thème du Jugement dernier dans l'église du monastère Blagovestenje du Kablar]. – XL, 2010, 115–130.

* Садржи: илустрације.

77(497.11):929“19“ Биографије фотографа (Србија), XX век

1. Драгољуб М. Вујовић: *Фотографи у Горњем Милановцу, Гучи и Ивањици* [Photographers in Gornji Milanovac, Gusa and Ivanjica; Les photographes à Gornji Milanovac, Gusa Et Ivanjica]. – XXXIX, 2009, 269–302.

* Садржи: илустрације.

782.071.2:929 Јовановић М. Биографија Милорада Јовановића

1. Марија Орбовић: *Заборављени уметник Милорад Јовановић (1897–1966)* [Forgotten Artist Milorad Jovanovic (1897–1966); L'artiste oublié Milorad Jovanovic (1897–1966)]. – XXXIX, 2009, 173–200.

* Садржи: илустрације.

9 ГЕОГРАФИЈА. ИСТОРИЈА.
БИОГРАФИЈА

902/904(497.11)(047.31) Археологија / Праисторија. Праисторијски остаци, артефакти, антиквитети / Културни остаци историјског доба (Србија) (Научно-истраживачки извештаји)

1. Дејан Радичевић: *Археолошка истраживања на Лишкој Гави код Гуче у 2002. и 2006. години* [Archeological Researches at Liska Cava near Gusa in 2002 and 2006; Les recherches archéologiques à la Liska Cava près de Gusa au cours des années 2002 et 2006]. – XXXVI, 2006, 31–48.

* Садржи: илустрације.

2. Александра Бабић, Гордана Јеремић: *Двориште Народног музеја у Чачку – истраживања из 1977. године* [National Museum Yard in Casak – Researches in 1977; La cour du

Musée national à Casak – recherches géophysiques durant l'année 2006]. – XXXVI, 2006, 49–62.

* Садржи: илустрације.

902:069“1952/2006“(083.824) Археологија : Музеји. Сталне изложбе 1952–2006 (Изложбени каталози)

1. Александра Бабић: *Изложбена делатност Археолошког одељења Народног музеја у Чачку 1952–2006.* [Exhibition Activity Of Archeology Department Of National Museum In Casak (1952–2006); L'activité d'exposition de la section archéologique du Musée national à Casak (1952–2006)]. – XXXV, 2005, 373–384.

* Садржи: попис изложби; илустрације.

902.01:737.1(497.11)“13“ Компаративно проучавање локалитета. Затворена налазишта : Метални новац (Србија), XIV век

1. Весна Радић, Марина Котарац: *Средњовековни новац оставе Коштуничи из Народног музеја у Чачку* [Medieval Coins of Remains Kostunici from the National Museum in Casak; L'argent médiéval de l'héritage de Kostunici du Musée national à Casak]. – XXXVIII, 2008, 121–130.

* Садржи: каталог новца; илустрације.

902.2(497.11)“1984” Археолошки рад на терену (Србија) 1984

1. Гордана Јеремић, Александра Гојгић: *Двориште Народног музеја у Чачку – истраживања из 1984. године у светлу нових проучавања* [Casak National Museum Yard – Researches from 1984 in the Light of New Studies; La cour du Musée national à Casak – recherches en 1984 à la lumière de nouvelles études]. – XL, 2010, 39–56.

* Садржи: илустрације.

902.2:550.8(497.11)(047.31) Археолошки рад на терену : Геолошка проспекција и истраживање (Србија) (Научно-истраживачки извештаји)

1. Гордана Јеремић, Момир Вукадиновић: *Двориште Народног музеја у Чачку –*

геофизичка истраживања у 2006. години [National Museum Yard in Cacak – Geophysical Researches in 2006; La cour du Musée national à Cacak – recherches géophysiques durant l'année 2006]. – XXXVI, 2006, 63–76.

* Садржи: илустрације.

903/904(497.11) Праисторија. Праисторијски остаци, артефакти, антиквитети / Културни остаци историјског доба (Србија)

1. Гордана Јеремић, Александра Гојгић: *Двориште Народног музеја у Чачку – истраживања из 1984. године у светлу нових проучавања* [Cacak National Museum Yard – Researches from 1984 in the Light of New Studies; La cour du Musée national à Cacak – recherches en 1984 à la lumière de nouvelles études]. – XL, 2010, 39–56.

* Садржи: илустрације.

903.2 Артефакти

1. Растко Васић: *Белешке о Атеници* [Notes about Atenica; Notes sur Atenica]. – XXXIV, 2004, 21–27.

* Садржи: илустрације; један лист с таблама.

2. Милорад Стојић: *Неколико необјављених предмета са некрополе Бент–Лугови у Мојсињу* [Some Unpublished Objects from the Necropolis Bent–Lugovi in Mojsinje; Quelques objets inédits de la nécropole Bent–Lugovi à Mojsinje]. – XXXIV, 2004, 29–34.

* Садржи: илустрације; један лист с таблама.

903.2(497.11) Артефакти (Србија)

1. Растко Васић, Воислав Васић: *Лабуд из Мојсиња* [Swan from Mojsinje; Le cygne de Mojsinje]. – XXXII, 2003, 11–17.

* Садржи: илустрације; један лист с таблама

903.23”637”(497.11) Посуде. Ђупови. Урне. Зделе (Србија), Бронзано доба

1. Катарина Дмитровић: *Група праисторијских тумула код воденице манастира Никоља у Пријевору код Чачка* [A Group of Pre-historic Tumuli by the Mill of the Monastery Nikolje in Prijedor near Cacak; Le groupe des tumulus préhistoriques près du moulin à eau du

monastère Nikolje à Prijedor, près de Cacak]. – XL, 2010, 19–38.

* Садржи: илустрације.

903.23(497.11)“637”(047.3) Посуде. Ђупови. Урне. Зделе (Србија), Бронзано доба (Посебни извештаји)

1. Катарина Дмитровић, Марија Љуштина: *Керамика из бронзаног доба на локалитету Соколица у Остри код Чачка* [Ceramics from the Bronze Age on the Site Sokolica in Ostra near Cacak; La céramique de l'Âge de bronze à la localité de Sokolica à Ostra, près de Cacak]. – XXXVII, 2007, 11–34.

* Садржи: илустрације.

903.5 Погребни остаци. Праисторијски гробови, хумке (тумули)

1. Лидија Никитовић: *Прилог проучавању празних гробова у бронзаном добу Драгачева* [Contribution to The Study of Cenotaphs at Dragačevo Territory; Contribution à l'étude des cénotaphes sur le territoire de Dragačevo]. – XXXI, 2001, 5–15.

* Садржи: фотографије.

2. Катарина Дмитровић: *Резултати археолошких истраживања праисторијске некрополе под хумкама на локалитету Руја у Дучаловићима* [The Results of The Archeological Research of The Prehistoric Mound Necropolis at The Site Ruja in Dučalovići; Résultats des fouilles archéologiques dans une nécropole préhistorique sur les pentes de la Ruja]. – XXXII, 2002, 5–22.

* Садржи: илустрације.

3. Лидија Никитовић, Растко Васић: *Хумка из бронзаног доба на локалитету Равнине у селу Јанчићи код Чачка* [A Bronze Age Mound at The Site Ravnine in The Village of Jančići near Čačak; Tertre de l'âge de bronze sur le site Ravnine dans la village de Jančići près de Tchatchak]. – XXXII, 2002, 23–36.

* Садржи: илустрације.

4. Дејан Радичевић: *Археолошка истраживања на Лишкој Ђави код Гуче у 2000. и 2001. години* [Archeological Researches on Liska Cava near Guca; Fouilles archéologiques dans la Liška Čava près de Guča au cours des années 2000 et 2001]. – XXXII, 2002, 37–51.

* Садржи: илустрације.

903.5(497.11) Погребни остаци. Праисторијски гробови, хумке (тумули) (Србија)

1. Катарина Дмитривић: *Хумка из раног бронзаног доба на локалитету Рајућа брдо код Гуче [Mound from Early Bronze Age from Site Rajića brdo near Guča; Tertre du début de l'âge de bronze]*. – XXXIII, 2003, 5–9.
* Садржи: илустрације.
2. Катарина Дмитривић: *Праисторијска некропола под хумкама на локалитету Бабињак у Доњој Крварици [Prehistoric Mound Necropolis on The Site Babinjak in Donja Kravarica; La nécropole préhistorique sous les tertres à la localité Babinjak à Donja Kravarica]*. – XXXIV, 2004, 9–20.
* Садржи: илустрације.
3. Катарина Дмитривић: *Резултати истраживања хумке на локалитету Сува Чесма у Лучанима [Results of Mound Research on the Locality Suva Cesma in Lucani; Les résultats des recherches à la localité Suva Cesma à Lucani]*. – XXXV, 2005, 35–49.
* Садржи: илустрације.

903.5"637"(497.11) Погребни остаци. Праисторијски гробови, хумке (тумули), Бронзано доба (Србија)

1. Катарина Дмитривић: *Група праисторијских тумула код воденице манастира Никоља у Пријевору код Чачка [A Group of Pre-historic Tumuli by the Mill of the Monastery Nikolje in Prijedor near Cacak; Le groupe des tumulus préhistoriques près du moulin à eau du monastère Nikolje à Prijedor, près de Cacak]*. – XL, 2010, 19–38.
* Садржи: илустрације.

903.5"638"(497.11) Погребни остаци. Праисторијски гробови, хумке (тумули), Гвоздено доба (Србија)

1. Растко Васић, Катарина Дмитривић: *Неколико случајних налаза из гвозденог доба са локалитета Гротница у Гучи [Several Occasional Findings from the Iron Age from Grotnica Locality in Guča; Quelques trouvailles occasionnelles de l'âge du fer de la localité Grotnica à Guča]*. – XXXVIII, 2008, 11–22.
* Садржи: илустрације.

903.5:393(497.11)"637" Погребни остаци. Праисторијски гробови, хумке (тумули) : Смрт. Поступак са умрлима. Сахране. Посмртни обреди (Србија), Бронзано доба

1. Катарина Дмитривић: *Погребни обичаји становништва бронзаног доба у Драгачеву [Funeral Customs of the Bronze Age Inhabitants in Dragacevo; Les coutumes funéraires de la population de l'âge du bronze au Dragacevo]*. – XXXVI, 2006, 11–30.

903:569.61(497.11) Праисторија. Праисторијски остаци, артефакти, антиквитети : Изумрли сродници слонава. Мамут (Србија)

1. Биљана Чкоњевић: *Фосилни остатак молара Mammuthus primigeius пронађеног у Горичанима код Чачка [Fossil Remains of Molars Mammoths Primigeius found in Goricanani near Cacak; Le reste fossile des molaires du Mammuthus primigenius trouvé à Goricanani, près de Cacak]*. – XL, 2010, 11–18.
* Садржи: илустрације.

903:739.2"637"(497.11) Праисторија. Праисторијски остаци, артефакти, антиквитети : Накит, Бронзано доба (Србија)

1. Катарина Дмитривић: *Наруквице бронзаног доба из региона Чачка [Bronze Age Bracelets from Cacak Region; Les bracelets de l'âge du bronze de la région de Cacak]*. – XXXIX, 2009, 11–32.
* Садржи: илустрације.

904 Културни остаци историјског доба

1. Катарина Дмитривић: *Оловна икона култа подунавских коњаника из збирке Народног музеја у Чачку [The Lead Cult Icon of The Danube Basin Riders from The Collections of The National Museum in Čačak; Icône culturel en plomb des cavaliers danubiens dans la collection du Musée national de Tchatchak]*. – XXXI, 2001, 17–22.
* Садржи: фотографије.
2. Дејан Радичевић: *Средњовековна некропола на локалитету Терме у Чачку [Medieval Necropolis at The Locality of Warm Baths in*

Čačak; *Nécropole médiévale sur le site de thermes à Tchatchak*]. – XXXI, 2001, 23–40.

* Садржи: цртеже.

904:355(398)“01/02“ Културни остаци историјског доба : Војна питања уопште (Југоисточна Европа. Дакија. Панонија. Илирија. Далмација), II–III век н. е.

1. Снежана Ферјанчић: *Регрутација горњомезијских легија IV FLAVIA и VII CLAUDIA* [*Recruitment of the Legions of Moesia Superior; Le recrutement des légions de la Mésie Supérieure: IV FLAVIUS et VII CLAUDIUS*]. – XXXVIII, 2008, 63–82.

* Садржи: табеле са подацима о пореклу војника.

904:355(398)“00/01“ Културни остаци историјског доба : Војна питања уопште (Југоисточна Европа. Дакија. Панонија. Илирија. Далмација), I–II век н. е.

1. Снежана Ферјанчић: *Кохорте V Gallorum у подунавским провинцијама* [*Cohortes V Gallorum in the Danubian Provinces; Les cohortes V Gallorum dans les provinces danubiennes*]. – XL, 2010, 71–78.

904:726.8(497.11)“02/03“(083.82) Културни остаци историјског доба : Архитектура погребних објеката. Надгробни споменици, меморијали (Србија), III–IV век н. е. (Инвентари и каталози)

1. Александра Гојгић: *Случајни налази са простора касноантичке некрополе у Бељини* [*Accidental Findings on the Late Classical Necropolis in Beljina; Trouvailles occasionnelles de l'emplacement de la nécropole de la période antique-tardive à Beljina*]. – XXXIX, 2009, 57–66.

* Садржи: илустрације.

904:726.821“653/654“(497.11) Културни остаци историјског доба: Гробови. Гробнице. Крипте, Средњи век – савремено доба (Србија)

1. Милица Веселичић: *Сахрањивање током средњег века и новијег доба у праисторијским хумкама у чачанском крају* [*Burial*

during Middle Ages and Later Period in the Prehistoric Mounds In Cacak Region; L'enterrement durant le Moyen-Âge et de temps nouveaux dans les tertres préhistoriques dans la région de Cacak]. – XXXVIII, 2008, 83–120.

* Садржи: илустрације.

904:73“652“(497.11) Културни остаци историјског доба : Пластичне уметности, Антика (Србија)

1. Гордана Јеремић: *Римски бронзани Меркур из Бреснице* [*Roman Bronze Mercury from Bresnica; Mercure romain en bronze de Bresnica*]. – XL, 2010, 39–56.

* Садржи: илустрације.

904:739.2“653“(497.11) Културни остаци историјског доба : Накит, Бронзано доба (Србија)

1. Милица Веселичић: *Једна фибула са локалитета Соколица у Остри код Чачка (у оквиру прилога проучавања фибула са посувраћеном стопом и псеудонавојима на локалитетима у Србији)* [*One Fibula from the Locality Sokolica in Ostra near Cacak (within the supplement of studying fibulae with backward turned feet and pseudo-coils on the localities in Serbia); Une fibule de la localité Sokolica à Ostra près de Cacak (dans le cadre de l'annexe de l'étude des fibules avec un pied rabattu et des pseudo-filets sur les localités en Serbie)*]. – XXXIX, 2009, 33–56.

* Садржи: илустрације.

904:748(497.11)“00/04“ Културни остаци историјског доба : Уметничка обрада стакла и кристала (Србија), I–V н. е.

1. Александра Гојгић: *Римско стакло из Чачка и околине* [*Roman Glass from Cacak and Its Vicinity; Le verre romain de Cacak et de ses environs*]. – XXXVIII, 2008, 23–62.

* Садржи: илустрације.

911.373/.375(497.11 Чачак) Сеоска насеља / Урбана насеља. Градови. Варошице (Чачак)

1. Милош М. Радовановић: *Типологија сеоских насеља и варошица на чачанском подручју*

- [*Typology of Village and Small Town Settlements in Cacak Region; La typologie des agglomérations et des petite villes rurales sur le territoire de Cacak*]. – XXXVIII, 2008, 301–324.
* Садржи: карте са типовима насеља.
- 911.375(497.11) Урбана насеља. Градови. Варошице (Србија)**
1. Зденка Радовановић: *Читање и тумачење амбијенталних приказа Чачка са старих фотографија и разгледница [Reading and Interpretation of Old Photographs and Picture Postcard of Cacak; Lecture et explication des quartiers de Tchatchak d'après des photos et des cartes illustrées d'autrefois]*. – XXXIII, 2003, 71–88.
* Садржи: илустрације.
- 929 Биографије**
1. Марија Орбовић: *Синиша Пауновић (1903–1995) [Siniša Paunović; Siniša Paunović]*. – XXXI, 2001, 155–184.
 2. Нинослав Станојловић: *Др Карло Белони (1812–1881) и његов рад у Чачку [DR Karlo Beloni (1812–1881) and his Service in Čacak; Dr Karl(o) Beloni et son activité professionnelle dans la ville de Tchatchak]*. – XXXI, 2001, 41–52.
* Садржи: слику др Карла Белонија.
 3. Милош Обрадовић: *Кнез и буљубашиа Перушиа из Миоковаца [Duke and Military Commander from Miokovci; Chef de village et commandant Periša de Miokovci]*. – XXXII, 2002, 141–145.
* Садржи: илустрације.
- 929:Бајић И. Биографија Исидора Бајића**
1. Горан Џоковић: *Народна предања о хајдуку Исидору Бајићу [Folk Legends about Outlaw Isidor Bajic; Les traditions nationales à propos du haïdouk Isidor Bajic]*. – XXXV, 2005, 139–152.
* Садржи: илустрације.
- 929:Бојовић М. (093.3) Биографија Милене Бојовић (Књижевни извори. Хронике. Дневници)**
1. Марија Орбовић: *Непозната Милене Бојовић [Unknown Milena Bojovic; Milena Bojovic, l'inconnue]*. – XXXVI, 2006, 77–98.
* Садржи: илустрације.
- 929:Јевђовић Б. Биографија Б. Јевђовића**
1. Драгољуб М. Вујовић: *Хајдуци Јевђовићи из Дубраве [The Jevdovic Outlaws from Dubrava; Les haïdouks Jevdovic de Dubrava]*. – XXXV, 2005, 109–137.
* Садржи: илустрације.
- 929:Јевђовић Н. Биографија Н. Јевђовића**
1. Драгољуб М. Вујовић: *Хајдуци Јевђовићи из Дубраве [The Jevdovic Outlaws from Dubrava; Les haïdouks Jevdovic de Dubrava]*. – XXXV, 2005, 109–137.
* Садржи: илустрације.
- 929:Миликић В. (093.3) Биографија Веселина Миликића (Књижевни извори. Хронике. Дневници)**
1. Марија Орбовић: *Веселин Миликић у сећањима савременика [Veselin Milikic in Memories of his Contemporaries; Veselin Milikic dans les souvenirs des contemporains]*. – XXXVII, 2007, 73–96.
* Садржи: илустрације.
- 929:Степановић С. (083.822) Биографија Степе Степановића (Инвентари – пописи сталних збирки)**
1. Душанка Маричић: *Заоставитина војводе Степе Степановића у Војном музеју у Београду [Legacy of Duke Stepa Stepanovic in Military Museum in Belgrade; La succession du Maréchal Stepa Stepanovic au Musée de l'Artée à Belgrade]*. – XXXV, 2005, 153–160.
* Садржи: илустрације.
- 929.52МАТОВИЋ (497.11 Чачак) Специјална генеалозија. Породичне историје (Чачак)**
1. Маријана Матовић: *Чачански трговци Матовићи : прилог за привредну историју Чачка XX века [Cacak Tradesmen Matovic: Supplement for Cacak History of Economy]*

of XX Century; *Les commerçants Matovic de Casak : complément à l'histoire économique de Casak du XX^{ème} siècle*. – XXXVIII, 2008, 189–210.

* Садржи: илустрације.

929.53(497.11)“1941/1945“(093.2)

Генеалогски извори. Регистри рођених, умрлих и венчаних. Регистри сахрањених (Србија) 1941–1945 (Званични извори. Јавна документација)

1. Радован М. Маринковић: *Протоколи цркве у Котражи о погинулим у Другом светском рату* [*Church Protocols in Kotraza about the Killed Ones from 1941 to 1945; Les protocoles de l'église à Kotraza concernant les personnes ayant péri de l'année 1941 à l'année 1945*]. – XXXIX, 2009, 201–212.

929.53(497.11)“1942/1944“ Генеалогски извори. Регистри рођених, умрлих и венчаних. Регистри сахрањених (Србија) 1942–1944

1. Радован М. Маринковић: *Протоколи умрлих о страдању Чачана од 1. јануара 1942. до 31. децембра 1944. године* [*Protocols of Dead about Hardships of Casak Citizens from January 1, 1942 to December 31, 1944; Les protocoles de décès à propos de la perte des citoyens de Casak du 1^{er} janvier 1942 au 31 décembre 1944*]. – XXXVI, 2006, 249–270.

* Садржи: Имена погинулих.

929.535(497.11)“1941“ Регистри световних, грађанских власти (Србија) 1941

1. Радован М. Маринковић: *Протоколи умрлих о страдању Чачана 1941. године* [*Death Protocols about Hardships of Citizens of Casak in 1941; Les protocoles de décès. À propos des citoyens de Casak ayant péri en 1941.*]. – XXXV, 2005, 185–198.

* Садржи: Именик погинулих

929.75(497.11)“19“ Биографије сликара (Србија), XX век

1. Мирјана Рацковић: *Прилог за библиографију сликара Богића Рисимовића Рисима* [*Supplement to the Bibliography of a Painter*

Bogic Risimovic Risim; Le complément de la bibliographie du peintre Bogic Risimovic-Risim]. – XXXIV, 2004, 169–187.

* Садржи Прилог за библиографију Богића Рисимовића Рисима (1938–2005), [326 библиографских јединица].

929.77(497.11) Биографије фотографа (Србија)

1. Драгољуб М. Вујовић: *Фотографи у Чачку* [*Photographers in Casak; Les photographes à Casak*]. – XXXVII, 2007, 217–264.

* Садржи: илустрације.

94(100)“1914/1918“(093.3) Историја света 1914–1918 (Књижевни извори. Хронике. Дневници)

1. Богдан Трифуновић: *Перцепције фронта цивилног становништва Србије у Првом светском рату 1914–1918*. [*Perception of the Front by the Serbian Civil Population in the First World War 1914–1918; Les perceptions du front de la population civile de la Serbie durant la Première Guerre mondiale 1914–1918*]. – XXXIX, 2009, 149–166.

94(497.11) Историја Србије

1. Радован М. Маринковић: *Парохијани цркве у Горачићима погинули у Другом светском рату* [*Parishioners of the Church in Goracici Killed in Second World War; Les paroissiens de l'église de Goracici qui ont péri durant la Deuxième Guerre mondiale*]. – XXXIV, 2004, 157–168.

94(497.11)(093.3) Историја Србије (Књижевни извори. Хронике. Дневници)

1. Радован М. Маринковић: *Одлазак последњих Турака из Горачића* [*Leaving of the Remaining Turks From Goracici; Le départ des derniers Turcs de Goracici*]. – XXXVII, 2007, 67–72.

* Садржи два писма кнеза Милоша Обреновића упућена Василију – Васи Поповићу, кнезу Пожешке (Чачанске) нахије.

94(497.11)“18“ Историја Србије, XIX век

1. Драгољуб М. Вујовић: *Хајдуци Јевђовићи из Дубраве* [The Jevdovic Outlaws from Dubrava; Les haïdouks Jevdovic de Dubrava]. – XXXV, 2005, 109–137.
* Садржи: илустрације.

94(497.11)“18“(093.2) Историја Србије, XIX век (Званични извори. Јавна документација)

1. Оливера Милосављевић: *Хајдучија у Чачанском округу средином 19. века* [Haiduk Life in Cacak Region in the Mid XIX Century; Le brigandage dans le canton de Cacak au milieu du XIXème siècle]. – XXXIX, 2009, 117–148.

94(497.11)“19“ Историја Србије, XX век

1. Горан Џоковић: *Народна предања о хајдуку Исидору Бајићу* [Folk Legends about Outlaw Isidor Bajic; Les traditions nationales à propos du haïdouk Isidor Bajic]. – XXXV, 2005, 139–152.
* Садржи: илустрације.

2. Душанка Маричић: *Заоставштина војводе Степе Степановића у Војном музеју у Београду* [Legacy of Duke Stepa Stepanovic in Military Museum in Belgrade; La succession du Maréchal Stepa Stepanovic au Musée de l'Armée à Belgrade]. – XXXV, 2005, 153–160.
* Садржи: илустрације.

94(497.11)“1893/1914“ Историја Србије, 1893–1914

1. Богдан Трифуновић: *Оглашавање и реклама у чачанској периодици до Првог светског рата* [Advertising and Advertisements in Cacak Periodicals up to The First World War; L'affichage et la publicité dans la périodique de Cacak jusqu'à la Première Guerre mondiale]. – XXXV, 2005, 161–184.
* Садржи: илустрације.

94(497.11)“1893/2005“ Историја Србије, 1893–2005

1. Милош Тимотијевић: *Борба традиција: називи улица у Чачку 1893–2005*. [Fight among Traditions: Street Names in Cacak 1893–2005; Le combat de traditions. Les noms des rues à Cacak (1893–2005)]. – XXXIV, 2004, 75–106.

94-058.65(497.11)“1941/1945“(093.2) Жртве рата (Србија) 1941–1945 (Званични извори. Јавна документација)

1. Радован М. Маринковић: *Протоколи цркве у Котражи о погинулима у Другом светском рату* [Church Protocols in Kotraza about the Killed Ones from 1941 to 1945; Les protocoles de l'église à Kotraza concernant les personnes ayant péri de l'année 1941 à l'année 1945]. – XXXIX, 2009, 201–212.

94:316.48(497.11)“1941/1945“ Општа историја: Друштвени сукоби. Социологија конфликта (Србија) 1941–1945

1. Горан Давидовић, Милош Тимотијевић: *Други светски рат у чачанском крају – супротстављена тумачења* [Second World War in Cacak Region – Opposed Opinions; La Deuxième Guerre mondiale dans la région de Cacak – interprétations en confrontation]. – XXXV, 2005, 199–247.
* Садржи: Списак лица из чачанског краја, погинулих током Другог светског рата, који до сада нису уврштени у објављене пописе пострадалих.

94:323.269.6(497.11)“19“ Општа историја: Немири. Побуна (Србија), XX век

1. Љубомир Марковић, Светислав Љ. Марковић: *Усмена сведочења о покушају ширења Топличког устанка на Моравички крај* [Oral Testimonies about the Trial of Toplica Rebellion to Spread In Morava Region; Les témoignages oraux sur la tentative d'expansion de l'insurrection de Toplica sur la région de la Morava]. – XXXVI, 2006, 143–158.
* Садржи: илустрације.

94:79(497.11 Чачак)(091) Општа историја: Рекреација. Разонода. Игре. Спорт (Чачак) (Историјско излагање у ужем смислу)

1. Светислав Љ. Марковић: *Прилог историји чачанског спорта [History of Sport in Cacak – Supplement; Le complément à l'histoire du sport à Cacak]*. – XXXVII, 2007, 265–310.

94:929 Жујовић М. Биографија Младена Жујовића.

1. Коста Николић: *Младен Жујовић у Врховној команди ЈВУО. прилог биографији [Mladen Zujovic in the Supreme Command of Yugoslav Army in Homeland Biography Supplement; Mladen Zujovic dans le commandement suprême de la JVUO (Armée Yougoslave En Patrie) – Complément à la biographie]*. – XXXVII, 2007, 149–168.

949.711 Историја Србије [стари УДК број]

1. Радован М. Маринковић: *Протоколи умрлих о страдањима у борбама око Чачка у октобру/новембру 1915. године [Death Protocols about Killed People in War in Neighbourhood of Cacak on October/November 1915; Registres des décès causés par les carnages pendant la Première guerre mondial en octobre et novembre 1915 aux enironts de Tchatchak]*. – XXXII, 2002, 187–198.

949.711“18“ Историја Србије, XIX век [стари УДК број]

1. Љубодраг Поповић: *Чачак очима савременика у првој половини XIX века [Čacak in The Eyes of Contemporaries in The First Half of The 19th Century; La ville de Tchatchak vue par un contemporain dans la première moitié du XIX^e siècle]*. – XXXI, 2001, 93–104.
2. Радојко Николић: *Над „Хајдучијом“ Пере Тодоровића [Over „Haiduk Life„ of Pera Todorovic; A propos du „Brigandage“ – rubrique tenue par Pera Todorović]*. – XXXIII, 2003, 45–69.

949.711“1941/1945“ Историја Србије 1941–1945 [стари УДК број]

1. Горан Давидовић, Милош Тимотијевић: *Жена и рат. „Друга страна“ окупације 1941–1945. године на простору чачанског краја [Woman and War. „The Other Side“ of Occupation 1941–1945 in Cacak Region; La femme et la guerre. L'envers de l'occupation de 1941–1945 sur la territoire de la région de Tchatchak]*. – XXXIII, 2003, 141–186.

949.711“1944“ Историја Србије 1944 [стари УДК број]

1. Радован М. Маринковић: *Протокол умрлих о страдању Чачана у пролеће и јесен 1944. године [Death Protocols and Killing of Cacak Citizens in The Spring and Autumn of 1944; Registres de décès des habitants de Tchatchak péris au printemps et en automne 1944]*. – XXXIII, 2003, 187–194.

4. Именски регистар

- [Аноним] 13
Атанацковић (Фанасијевић), Драгић 104
- Бабић, Александра 62, 66
Бајић, Исидор 53
Белони, др Карло 4
Богојевић, Слободан 141
Бојовић, Александар 134
Бојовић, Милена 68
Бојовић, Невенка 38
Бојовић, Радивоје 13
Боровњак, Ђурђија 50, 90
- Василић, Витомир 5
Васић, Воислав 26
Васић, Растко 15, 26, 35, 97
Вељовић, Јелисавета 135
Веселичић, Милица 100, 114
Вујовић, Драгољуб М. 52, 73, 91, 125, 126
Вукадиновић, Момир 67
Вуловић, Милан 24
- Гојгић, Александра 98, 115, 131
- Давидовић, Горан 32, 57
Дмитровић, Катарина 2, 13, 14, 25, 34, 46, 64, 81, 97, 113, 129
Драгић, кнез – види Атанацковић (Фанасијевић), Драгић
Дрињаковић, Милица 12, 13
Дрљевић, Марија 51
- Ђорђевић, Драгутин 48
- Жујовић, Младен 88
- Јанакова, Маре 49
Јевђовићи, хајдуци 52
Јеремић, Гордана 66, 67, 82, 130, 131
Јовановић, Милорад 121
Јовелић, Маријана 102, 117
- Клеут, Иван 48
Комадинић, Гроздана 78
Котарац, Марина 83, 101
- Летић, Ковиљка 72, 87, 120
- Љуштина, Марија 81
- Маринковић, Радован М. 7, 21, 33, 43, 56, 75, 84, 104, 122
Маричић, Душанка 54
Марковић, Љубомир 71
Марковић, Светислав Љ. 58, 71, 92, 138
Матијевић, Милош 116
Матовић, трговачка породица из Чачка 106
Матовић, Маријана 59, 106
Миликић, Веселин 85
Милосављевић, Драгиша 133
Милосављевић, Оливера 118

Небојша ЦВЕЈИЋ

Никитовић, Лидија **1, 15**

Николић, Коста **88**

Николић, Радојко **28**

Николова, Маја **105**

Обрадовић, Милош **19**

Орбовић, Марија **9, 68, 85, 107, 121**

Пауновић, Сениша **9**

Петровић, Дејан **12, 13, 23**

Петровић, Надежда **8, 109, 136**

Петровић, Родољуб **123**

Периша из Миоковаца **19**

Перишић, Милојко **126**

Поповић, Илија **58**

Поповић, Љубодраг **6**

Пурић, Мирослав **140**

Радић, Весна **101**

Радичевић, Дејан **3, 16, 65**

Радовановић, Зденка **29, 41**

Радовановић, Милош **69, 110**

Рајић, Делфина **13, 17, 18, 27, 37, 47, 63, 79, 80, 95, 96, 112, 127, 142**

Рацковић, Мирјана **44, 76, 109, 136**

Рисимовић, Богић – Рисим **44**

Станојловић, Нинослав **4**

Степановић, Степа **54**

Стефановић, Тадија **70**

Стојић, Милорад **36**

Тимотијевић, Милош **8, 13, 17, 27, 32, 37, 40, 47, 57, 74, 89, 108, 123, 124, 139**

Тодоровић, Пера **28**

Трифунровић, Богдан **55, 86, 119**

Ђирковић, Данијела **103**

Ђирјаковић, Ивана **11, 22, 31, 39, 60, 94**

Ферјанчић, Снежана **99, 132**

Цвејић, Небојша **143**

Чкоњевић, Биљана **45, 128**

Џоковић, Горан **53**

Шапоњић-Ашанин, Снежана **10, 13, 20, 30, 42, 61, 77, 93, 111, 137**



РЕДАКЦИЈА

УПУТСТВО ЗА ПРЕДАЈУ РУКОПИСА ЗА ЧАСОПИС „ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА“

У часопису се објављују радови из области археологије, етнологије, историје уметности, историје, као и конзервације музејских предмета и музеологије, на српском језику, ћириличним писмом, уз резиме на енглеском и француском језику.

Прва страна би требало да садржи наслов рада, име и звање аутора, годину рођења и назив институције у којој аутор ради. Текстови морају да имају апстракт до **100 речи**, списак кључних речи (најмање **пет**, највише **осам**), као и резиме на српском језику до **250 речи**.

Предати текстови морају бити на ћирилици у формату .doc Microsoft Word-а (верзије 97-2003), не дужи од **25** страна А4 формата (1800 карактера по страни са размацама), односно један и по табак (укључујући фусноте, табеле, резиме), у фонту Times New Roman (величина слова 12, проред 1,5), док би фусноте требало да имају величину слова 10, уз двоструки проред.

Прилози (цртежи, фотографије, скице) не треба да имају више од **пет** страна. Фотографије приложити на диску, у минималној резолуцији од 300 dpi, у формату .jpeg или .tif. Текстове обавезно приложити и у штампаној и у електронској верзији на адресе: Народни музеј Чачак, Цара Душана 1, 32 000 Чачак; samuzej@sbb.rs, односно slapovi@gmail.com .

Редакција неће разматрати радове који не поштују наведене критеријуме.

Упутства за писање напомена:

Пример цитирања монографије:

Сретен Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије (1557–1614)*, Нови Сад, 1965, 75–82.

Пример цитирања чланака из часописа, зборника, новина:

Славица Солломун, „Мираз у Чачку крајем XIX и почетком XX века“, *ЗРМ XXIV*, Чачак, 1994, 161.

Милоје Васић, „Касноантичка налазишта у Чачку и околини“, у: *Богородица Градачка у историји Српског народа, Научни скуп*, (ур. Милован Вуловић), Чачак, 1993, 11–15.

Гвозден Јованић, „Два живота једне фабрике“, *Чачански глас*, бр. 44, Чачак, 29. новембар 1954, 5.

Навођење докумената из архивских фондова:

Најпре навести цео назив архива, затим назив и број фонда, број фасцикле или кутије и број и назив документа. Пример: Архив Југославије (АЈ), Комитет за кинематографију Владе ФНРЈ (180), Ф7, л. 12. Петогодишњи план инвестиција за потребе кинематографије у ФНРЈ.

Навођење података са Интернета:

Најпре навести име аутора и назив текста, а потом назив сајта, његову www. адресу и датум посете. Пример:

Carrie Mc Lauthlin, „The Handmand’s Tale in the context of the USSR“, Section 18, 2003, www.y.arizona.edu (15. 1. 2011).

Цитирање усмених сведочанстава:

Пример: Изјава Петра Петровића из Вујетинаца дата аутору текста 25. марта 1987. године.

Напомена: Рукописи достављени редакцији *Зборника радова Народног музеја* се не враћају.

Сарадници у овом броју:

Биљана ЧКОЊЕВИЋ, Народни музеј – Чачак
Мр Катарина ДМИТРОВИЋ, Народни музеј – Чачак
Др Гордана ЈЕРЕМИЋ, Археолошки институт – Београд
Александра ГОЈГИЋ, Народни музеј – Чачак
Др Снежана ФЕРЈАНЧИЋ, Филозофски факултет – Београд
Драгиша МИЛОСАВЉЕВИЋ, Ужице
Александар БОЈОВИЋ, Чачак
Јелисавета ВЕЉОВИЋ, Београд
Мирјана РАЦКОВИЋ, Уметничка галерија „Надежда
Петровић – Чачак
Снежана ШАПОЊИЋ-АШАНИН, Народни музеј – Чачак
Др Светислав Љ. МАРКОВИЋ, Виша техничка школа
Др Милош ТИМОТИЈЕВИЋ, Народни музеј – Чачак
Мирослав ПУРИЋ, Народни музеј – Чачак
Слободан БОГОЈЕВИЋ, Народни музеј – Чачак
Делфина РАЈИЋ, Народни музеј – Чачак
Небојша ЦВЕЈИЋ, Библиотека шабачка

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ЗБОРНИК радова Народног музеја =
Collection of works of the National museum
/ уредник Делфина Рајић. - 1969, књ. 1-
. - Чачак (Цара Душана 1) : Народни
музеј, 1969- (Чачак : Графички центар). -
26 cm

Годишње

ISSN 0350-7262 = Зборник радова Народног
музеја (Чачак)

COBISS.SR-ID 8293890

